

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡ. 130

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ · ΕΛΕΝΗΣ ΔΩΡΗ
ΒΙΚΤΩΡΙΑΣ ΚΕΠΕΤΖΗ · ΜΑΡΙΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ

ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗΝ ΚΑΤΩ ΜΑΝΗ

ΑΘΗΝΑΙ 1993

ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗΝ ΚΑΤΩ ΜΑΝΗ

ISSN 1105 - 7785
ISBN 960-7036-14-X

*Κατὰ τὸν Κανονισμό τῶν Δημοσιευμάτων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας,
οἱ συγγραφεῖς εὐθύνονται γιὰ τὴν ὁρθότητα τῶν βιβλιογραφικῶν παραπομπῶν
ποὺ δημοσιεύονται στὶς ἐκδόσεις τῆς.*

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθήναι
Τηλ. (01) 3600 589, Fax (01) 3644 996
ΓΡΑΦΕΙΟ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ - ΕΛΕΝΗΣ ΔΩΡΗ
ΒΙΚΤΩΡΙΑΣ ΚΕΠΕΤΖΗ - ΜΑΡΙΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΛΑΚΗ

ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗΝ ΚΑΤΩ ΜΑΝΗ

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

	Σελ.
ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ	1
ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ	5
Πολυάραβος (άρ. 1-3)	5
Σιδηρόκαστρο (άρ. 4-6)	15
Σκυφιάνικα (άρ. 7-10)	17
Κάτω Τόμπρα (άρ. 11)	25
Σκαμνίτσα (άρ. 12)	25
Σκουφομούτη (άρ. 13-14)	26
Πάνω 'Αστέρι ('Ανω Σολά) (άρ. 15)	30
Κάτω 'Αστέρι (Κάτω Σολά) (άρ. 16)	31
Λυγερέας (άρ. 17)	32
Πιλάλα (άρ. 18)	32
Κονάκια (άρ. 19-21)	34
Πλάτανος (Λίμπερδο) (άρ. 22)	49
'Αγιος Εϋστράτιος (άρ. 23)	49
Γύθειο (άρ. 24-25)	50
Μαυροβούνι (άρ. 26-28)	52
Κουλούκα (άρ. 29-30)	55
Νέα Μαραθέα (άρ. 31)	60
Μυρσίνη (Πάνιτσα) (άρ. 32-45)	61
Μαραθέα (άρ. 46-49)	77
Καρβελάς (άρ. 50-57)	82
Σκαμνάκι (άρ. 58-64)	96
Καρέα (άρ. 65)	103
Κρυονέρι (άρ. 66-68)	104
Κλεινοβά (άρ. 69-70)	107
Γέρμα (άρ. 71-74)	108

	Σελ.
Κό(τ)ζια (άρ. 75)	125
Ἀγερανός (άρ. 76-77)	128
Βαθὺ (άρ. 78)	132
Χωσιάριον (άρ. 79)	133
Καρυοπούλη (νέα) (άρ. 80-83)	133
Φράγκα (άρ. 84)	138
Καυκί (άρ. 85-86)	142
Νεοχώριο (άρ. 87-92)	143
Τσερασιά (άρ. 93)	149
Σκάλα Βαχοῦ (άρ. 94-96)	149
Βαχός (άρ. 97-102)	155
Μοναστηράκι (άρ. 103)	163
Δροσοπηγή (Τσεροβά) (άρ. 104-106)	165
Ἑλαία (άρ. 107)	169
Παρασυρός (άρ. 108-109)	173
Σκουτάρι (άρ. 110-127)	178
Καλύβια (άρ. 128-131)	203
Παγανέα (άρ. 132-133)	212
Πύριχος (Κάββαλος) (άρ. 134-138)	214
Σωτήρας (Κουσκούνι) (άρ. 139-144)	220
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΜΝΗΜΕΙΩΝ	233
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΖΩΓΡΑΦΩΝ	241

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Κατὰ τὴν ἔρευνα στὴν Κάτω Μάνη (περιοχὴ Γυθείου), ποὺ πραγματοποιήθηκε τὸν Αὐγούστο τοῦ 1983 ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ καθηγητῆ Ν. Β. Δρανδάκη καὶ μὲ τὴ συνεργασία τῆς Ἑλένης Δωρῆ, τῆς Βικτωρίας Κέπετζη καὶ τῆς Μαρίας Κωνσταντουδάκη, καταγράφηκαν* βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα. Ὁ ἀριθμὸς τῶν βυζαντινῶν μνημείων ποὺ ἐπισημάνθηκαν ἦταν περιορισμένος. Βυζαντινὰ μνημεῖα καταγράφηκαν μόνον πρὸς τὴν περιοχὴ τοῦ Ταυγέτου, ὁ ναὸς τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸν Πολυάραβο (ἀρ. 1) καὶ τὸ καθολικὸ τῆς Μ. Ἀγίου Γεωργίου στὰ Κονάκια (ἀρ. 19). Ἀπὸ τὰ λοιπὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς περιοχῆς, τὸν Ἅγιο Δημήτριο στὸ Λίμπερδο, τὸν Ἅγιο Νικόλαο στὴ Γέρμα καὶ τὴν Ἀγία Βαρβάρα στὸ Σκουτάρι, ποὺ ἦταν ἤδη γνωστὰ στὴν ἔρευνα, ἐξετάζεται ἡ μεταβυζαντινὴ φάση τῶν δύο τελευταίων (ἀρ. 71, 110). Σὲ μιὰ περίπτωσι οἱ ἐνδείξεις ὑποδηλώνουν τὴν ὑπαρξὴ μεγαλιθικοῦ ναοῦ (ἀρ. 4) καὶ

* Ἡ Ἑλένη Δωρὴ ἔγραψε γιὰ τὰ μνημεῖα: ἀρ. 1-11 (σ. 5-25), ἀρ. 13-22 (σ. 26-49), ἀρ. 31 (σ. 60-61), ἀρ. 76-79 (σ. 128-133) καὶ ἀρ. 82-92 (σ. 137-149).

Ἡ Βικτωρία Κέπετζη ἔγραψε γιὰ τὰ μνημεῖα: ἀρ. 65-70 (σ. 103-108), ἀρ. 80-81 (σ. 133-137), ἀρ. 93-127 (σ. 149-202) καὶ ἀρ. 134-137 (σ. 214-220).

Ἡ Μαρία Κωνσταντουδάκη ἔγραψε γιὰ τὰ μνημεῖα: ἀρ. 12 (σ. 25-26), ἀρ. 23-30 (σ. 49-60), ἀρ. 32-64 (σ. 61-103), ἀρ. 71-75 (σ. 108-127), ἀρ. 128-133 (σ. 203-214) καὶ 139-144 (σ. 220-231).

Στὴν ἔρευνα ἔλαβαν μέρος οἱ φοιτητὲς καὶ φοιτήτριες Εὐθυμία Ἀγγελοπούλου, Στράτος Ἀναχνώστου, Καλλιμάχος Ἀντωνάκος, Δώρα Ζαφειροπούλου, Παντελὴς Καγιανὰς, Γιώργος Κελλάρης, Θεοδούλα Κοκκίνοπούλου, Παναγιώτα Κουλουριώτου, Σοφία Μενεάκου, Ντίνια Μονοκρούσου, Κλαίρη Σκανδάμη, Βιργινία Στεφανοπούλου καὶ Ὀλυμπία Χασούρα.

έρειπωμένου βυζαντινοῦ οἰκισμοῦ στὴν ὄροσειρὰ τοῦ Ταυγέτου, στὸ σημερινὸ Σιδηρόκαστρο.

Ἀπὸ τὴν περίοδο ποὺ ἐκτείνεται μεταξύ τῶν μέσων τοῦ 15ου καὶ τῶν μέσων περίπου τοῦ 17ου αἰ. δὲν ἐπιστημάνθησαν μνημεῖα. Οἱ ἐνδείξεις γιὰ τὴν οἰκοδόμησι ναῶν ἀρχίζουσιν λίγο πρὶν τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰ. Ὁ παλαιότερος χρονολογημένος τοιχογραφικὸς διάκοσμος, ἀπὸ τὸ ἔτος 1642, καταγράφηκε στὴ Σκάλα Βαχοῦ (ἀρ. 94).

Ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 17ου αἰ. οἱ τοιχογραφημένες ἐκκλησίαι αὐξάνονται προοδευτικά. Σημαντικὴ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα μὲ μεγάλο ἀριθμὸ τοιχογραφημένων ναῶν ἐμφανίζεται στὸ 18ο αἰ. καὶ κυρίως στὸ β' μισό. Πέντε χρονολογημένα σύνολα (ἀρ. 32, 72, 100, 109 καὶ 113) ἀνήκουν στὸ α' μισό καὶ δώδεκα (ἀρ. 10, 50, 51, 54, 67, 92, 97, 99, 103, 105, 124, 141) στὸ β' μισό τοῦ 18ου αἰ. Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς μπορεῖ νὰ αὐξηθεῖ σημαντικά, ἂν λάβει κανεὶς ὑπόψιν τὰ τοιχογραφημένα σύνολα ποὺ μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν, σύμφωνα μὲ τὸ ὕψος, στὸ 18ο αἰ. καὶ κυρίως πρὸς τὸ τέλος του.

Ἡ δραστηριότητα αὕτῃ συνεχίζεται ἀμείωτη καὶ μέσα στὸ 19ο αἰ. Τέσσερα χρονολογημένα σύνολα (ἀρ. 9, 81, 129, 136) καταγράφηκαν ἀπὸ τὴ σύντομη χρονικὴ περίοδο μέχρι τὸ 1830 καὶ δεκαπέντε (ἀρ. 13, 16, 19, 29, 37, 51, 55, 56, 65, 97, 106, 110, 119, 132, 140) ἀπὸ τὰ μετεπαναστατικὰ χρόνια.

Τὸ πλῆθος τῶν τοιχογραφημένων ἐκκλησιῶν ἀντιστοιχεῖ σὲ ἀνάλογη ἀνάπτυξη τῶν οἰκισμῶν. Ἀξιόλογα οἰκιστικὰ σύνολα διατηροῦνται στὸν Πολυάραβο, τὴν Πιλάλα, τὴ Μυρσίνη, τὸν Ἀγερανό, τὴν Καρυοῦπολη, τὸ Νεοχώριο, τὸν Βαχό, τὴ Σκάλα Βαχοῦ καὶ τὸ Σκουτάρι.

Ἀνάλογος μὲ τὴν οἰκοδομικὴ δραστηριότητα καὶ τὴ διακόσμηση ἐκκλησιῶν εἶναι καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ζωγράφων ποὺ κινοῦνται στὴν περιοχὴ κατὰ τὸ 18ο αἰ. Ἀπὸ αὐτοὺς οἱ πιὸ δραστήριοι, ποὺ τοιχογράφησαν ἀριθμὸ ἐκκλησιῶν στὴν περιφέρεια, εἶναι: ὁ Παναγιώτης Κληροδέτης (ἀρ. 72, 1725· ἀρ. 109, 1737· ἀρ. 105, 1768), ἡ δυάδα τῶν ζωγράφων Νικόλαος ἀπὸ Νομιτζῆ καὶ Ἀναγνώστης ἀπὸ Λαγκάδα (ἀρ. 32, 1746· ἀρ. 113, 1750), ὁ Ἀναγνώστης Καλικαντζάκης Νίκλος (ἀρ. 50, 1773· ἀρ. 124, 1773· ἀρ. 51, 1780· ἀρ. 97, 1764· ἀρ. 99, 1791), ὁ Νικόλαος Κορογόνης (ἀρ. 142, 1789), ὁ Μιχαὴλ ἀπὸ κώμης Καββάλου (ἀρ. 103, 1769· ἀρ. 92, 1787· ἀρ. 67, 1795· ἀρ. 118, χωρὶς χρονολογία), ὁ Μιχαὴλ Κληροδέτης (ἀρ. 71, 1752) καὶ ὁ Μιχαὴλ Κληροδέτης «ἀπὸ κόμης Καββάλου» (ἀρ. 124, 1773).

Ἐνυπόγραφα τοιχογραφημένα σύνολα ἐπισημαίνονται καὶ μέσα στὸ 19ο αἶ., μετὰ τὰ ὀνόματα: Μιχαὴλ Κληροδέτης ἀπὸ κώμης Καββάλου (ἀρ. 81, 1803), Ἡλίας Κουτίφαρης (ἀρ. 9, 1828), Παναγιώτης (ἀρ. 119, 1837), Ἰωάννης Ν. Β. (ἀρ. 140, 1863), Νικόλαος Παπαδῆμου ἐκ Πανίτσας (ἀρ. 1, 1873), Ἡλίας Χανδρέας ἀπὸ Κουτήφαρι (ἀρ. 110, 1882).

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπαναζωγράφηση βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν στὰ ὕστερα μεταβυζαντινὰ χρόνια (ἀρ. 1, 19, 71, 110) ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ καὶ ἡ ὑπαρξὴ καὶ δεύτερου — παλαιότερου — μεταβυζαντινοῦ στρώματος στὶς τοιχογραφίες ὀρισμένων ναῶν (ἀρ. 46, 55, 71, 80, 99, 112, 119, 130, 142).

Ἄν ἐξαιρέσει κανεὶς τοὺς ναοὺς τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς (σταυρεπίστεγοι, ἐγγεγραμμένοι σταυροειδεῖς), οἱ μεταβυζαντινοὶ ναοί, ποὺ διακοσμοῦνται τὶς περισσότερες φορὲς σὲ ὕψος ἀπλοῦς, εἶναι στὴν πλειονότητά τους μονόχωροι, μικρῶν διαστάσεων, καμαροσκέπαστοι ἢ ξυλόστεγοι, μετὰ μίαν ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, κτιστὸ τέμπλο καὶ κτιστὴ ἀγία τράπεζα. Ἐντοπίζονται ὅμως καὶ ἀρκετοὶ τρουλαῖοι ναοί, κυρίως μονόχωροι, καὶ σὲ μιὰ περίπτωσιν τρουλαία τρίκλιτη βασιλική, κτίσματα τῶν προεπαναστατικῶν χρόνων· οἱ ναοὶ τοῦ τύπου αὐτοῦ ἰδρύνονται τὶς περισσότερες φορὲς ὡς καθολικὰ μονῶν, ἐνοριακοὶ ναοὶ ἢ οἰκογενειακοὶ προυχόντων τῆς περιοχῆς (ἀρ. 26, 28, 31, 76, 80, 88, 107, 111, 130).

Τρουλαῖοι ναοὶ κτίζονται καὶ κατὰ τὴ μετεπαναστατικὴ περίοδο· οἱ ναοὶ ποὺ καταγράφηκαν (ἀρ. 5, 21, 36, 37, 45, 53, 64, 65, 66, 68) συνεχίζουν τόσο στὴν τυπολογία ὅσο καὶ στὴ διακόσμηση τρόπους γνωστοὺς ἤδη ἀπὸ τὸ 18ο αἶ. Στὰ κτήρια αὐτὰ παρατηροῦνται ὅμως γενικὰ μεγαλύτερες διαστάσεις, περισσότερα καὶ μεγαλύτερα ἀνοίγματα. Σὲ μίαν περίπτωσιν ἐπισημάνθηκε ναὸς κτισμένος στὸν τύπο τοῦ σταυρεπίστεγου (ἀρ. 2) καὶ αὐτὸ κατ' ἐπίδρασιν τοῦ παλαιότερου (βυζαντινοῦ) σταυρεπίστεγου ναοῦ τῆς περιοχῆς.

Τὴν περίοδο ποὺ παρατηρεῖται ἔντονη οἰκοδομικὴ δραστηριότητα στὴν εὐρύτερη περιφέρεια, ἀκμάζουν μεγάλες οἰκογένειες, τῶν ὁποίων τὰ μέλη ἀναλαμβάνουν πολιτικὰ ἀξιώματα στὸν τόπο· οἱ ἴδιοι κτίζουν πύργους καὶ ἐκκλησίες. Ἀπὸ τὶς οἰκογένειες ποὺ κυριαρχοῦν κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο στὴν περιοχὴ ποὺ ἐρευνήθηκε εἶναι οἱ Γρηγοράκηδες καὶ οἱ Φωκάδες. Στὸν Ἀγερανό, στὸ Βαθὺ καὶ τὸ Μαυροβούνι (ἀρ. 76, 77, 78, 26, 28) καταγράφηκαν ἐκκλησίες καὶ εἰκόνες ποὺ συνδέονται μετὰ τοὺς Γρηγοράκηδες. Μνεῖες τῆς ἰδίας οἰκογένειας ἐπισημάνθηκαν καὶ στὸ Σκουτάρι (ἀρ. 111, 115). Ἐκκλησίες

τῶν Φωκάδων σώζονται στήν Καρυούπολη (ἀρ. 80) καί στή Φράγκα (ἀρ. 84).

Ἀπό τίς μαχητικῆς προσωπικότητες πού ἔδρασαν πρὸς τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰ. στήν περιοχή εἶναι ὁ Ζαχαριάς Μπαρμπιτσιώτης. Ἐρειπωμένοι πύργοι καί ἐκκλησία (ἀρ. 13) ἐπισημάνθηκαν κατὰ τὴν ἔρευνα στὸ λόφο τοῦ Σκουφομύτη, ὅπου, ὅπως εἶναι γνωστό, εἶχε ἐγκατασταθεῖ ὁ Ζαχαριάς.

Στίς ἐκκλησίες πού ἐρευνήθηκαν καταγράφηκαν ἀρκετὲς φορητὲς εἰκόνες μὲ χρονολογίες ἀπὸ τὸ 18ο αἰ. (ἀρ. 26, 1756) μέχρι καί τὰ μέσα περίπου τοῦ 20οῦ αἰώνα. Οἱ εἰκόνες τοῦ 19ου καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰώνα πού φέρουν ἐπιγραφή, ἡ ὁποία προσδιορίζει τὸν τόπο ἐκτέλεσῆς τους, ἔγιναν ἀπὸ τεχνίτες πού δούλευαν τόσο στήν Πελοπόννησο (Κάτω Τόμπρα, ἀρ. 11, 1864· Κουτήφαρι, ἀρ. 27, 1869 καί ἀρ. 55, 1881· Τρίπολη, ἀρ. 24, 1872· Ἀρεόπολη, ἀρ. 107, 1880· Καραβοστάσι, ἀρ. 143, 1909), ὅσο καί στήν Ἀθήνα (ἀρ. 66, 1895 καί ἀρ. 24, 1903) καί στήν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα (Ἐρμούπολη, ἀρ. 24, 1868· Κύθηρα, ἀρ. 77, 1885).

Καταγράφηκαν ἐπίσης ξυλόγλυπτα τέμπλα πού χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου μέχρι τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα (ἀρ. 26, 107, 111).

Τέλος, σὲ ὀρισμένους ναοὺς ἐντοπίστηκαν γλυπτὰ καί ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀρχαῖα καί μεσαιωνικά, σὲ δεύτερη χρῆση (ἀρ. 19, 31, 60, 64, 66, 68, 71, 76, 82, 84, 89, 95, 109, 111, 112, 113, 116, 134, 137, 141, 142).

Στίς δημοσιεύμενες κεφαλαιογράμματα ἐπιγραφές παραλείπονται γιὰ τεχνικοὺς λόγους ὁ τυχὸν τονισμὸς καί τὰ πνεύματα.

Σημειώνεται ὅτι, ὅπως καί σὲ ὅλες τίς προηγούμενες ἔρευνες στὴ Μάνη, τὸ ὕλικό (ἀρχαιολογικό, ἀγιολογικό, ἐπιγραφικό, τοπωνυμικό κλπ.) πού καταγράφηκε καί σχολιάστηκε προσφέρεται σὲ ποικίλες εἰδικότητες πού θὰ θελήσουν ἀπὸ τὴ σκοπιά τους νὰ προσεγγίσουν τὴν ἱστορία τοῦ τόπου.

Μὲ τὴν ἔρευνα στήν περιοχή Γυθείου ὁλοκληρώνεται ἡ πολύχρονη καί ἐκταταμένη καταγραφή τῶν βυζαντινῶν καί μεταβυζαντινῶν μνημείων τῆς Μάνης, τὰ ἀποτελέσματα τῆς ὁποίας δημοσιεύονταν κανονικὰ στὰ ΠΑΕ ἀπὸ τὸ 1974 μέχρι καί τὸ 1983. Λόγω τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν ναῶν τῆς περιοχῆς Γυθείου ἡ ἔρευνα αὐτὴ ἔλαβε ἰδιαίτερη ἔκταση καί δημοσιεύεται γι' αὐτὸν τὸν λόγο σὲ αὐτοτελὴ τόμο· ἀκολουθεῖ ὅμως τὸν καθιερωμένο τύπο προκαταρκτικῆς μελέτης καί παρουσίασης τῶν μνημείων σύμφωνα μὲ τὴ γεωγραφικὴ κατανομὴ τῶν οἰκισμῶν, ὅπως καί στίς προηγούμενες ἔρευνες.

Τ Α Μ Ν Η Μ Ε Ι Α

Π ο λ υ ά ρ α β ο ς¹

Ναός βυζαντινῶν χρόνων

1. *Κοίμηση τῆς Θεοτόκου*. Κοιμητηριακὸς ναός, κοντὰ σὲ πηγὴ, στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου πάνω στὸν ὁποῖο εἶναι κτισμένος ὁ οἰκισμὸς. Σταυρεπίστεγος (πίν. 1) μὲ τυφλὰ ἀψιδώματα, τὰ ὁποῖα διαρθρώνουν τοὺς πλάγιους τοίχους

1. Κτισμένος πάνω σὲ λόφο, στοὺς πρόποδες τῆς Ζιζιαλῆς (Κουμπένοβα, ὕψ. 1.466 μ.) στὴν ὁροσειρὰ τοῦ Ταυγέτου, παλαιὸς οἰκισμὸς ποὺ ἐγκαταλείφθηκε πρὶν λίγα χρόνια, σύμφωνα μὲ τὶς μαρτυρίες τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς. Ἡ ἀρχικὴ ὀνομασία τοῦ τόπου ἦταν Πολυτο(ζ)άραβος, δηλ. τόπος μὲ πολλὰ το(ζ)άρα (=εἶδος ἐρείκης, ἀφάνας· ὁ τύπος σχηματίζεται διὰ τσιτακισμού ἀπὸ τὴ λέξη σάρο), ἀπὸ τὰ ὁποῖα κατασκευάζονταν σάρωθρα, ἀλλὰ γιὰ τὸ σημαντικὸ γεγονός τῆς μάχης καὶ τὴ φωνητικὴ συγγένεια ὀνομάστηκε ἀπὸ τοὺς κατοίκους «Πολυάραβος» γιὰ νὰ δηλώσει τὸν τόπο ὅπου σκοτώθηκαν πολλοὶ Ἀραβες τοῦ Ἱμπραήμ. Βλ. Δ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ, Ἑτυμολογικά καὶ Σημασιολογικά, Ἀθῆνᾱ 54, 1950, 305 κέ.

Ὁ τόπος εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὴν τριήμερη φονικὴ μάχην στὶς 26-28 Αὐγούστου τοῦ 1826 καὶ τὴν ἡττὰ τοῦ Ἱμπραήμ, ὁ ὁποῖος μετὰ ἀπὸ ἰσχυρὰς ἀπώλειες ἀναγκάστηκε νὰ ὑποχωρήσει καὶ νὰ ματαιώσει τὴν εἰσβολὴν ποὺ σχεδίαζε ἐναντίον τῆς Μάνης, βλ. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *ΙΕΕ*, τ. 12, 432· Π. Γ. ΚΑΡΑΚΑΣΣΩΝΗ, *Ἱστορία τῆς τριήμερου μάχης τοῦ Πολυαράβου κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821* (Ἐν Ἀθήναις 1929) 8 κέ. καὶ μὲ τοπογραφικὸ χάρτη Δ. Α. ΚΟΥΜΟΥΝΔΟΥΡΑΚΗ, *Ἡ Μάνη κατὰ τὸ ἔτος 1826 ἦτοι τὰ Ἱβραημικά*, στὸν Δ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟ, *Μανιάτικα Α'*, Ὁ Ἱμβραήμ ἐναντίον τῆς Μάνης, Ἀθῆναι 1961, 193 κέ.

Τὸ 1790 περ. ὁ Ν. ΝΗΦΑΚΗΣ, Ἱστορία τῆς Μάνης ὅλης, ἥθῃ, χωρία καὶ ἑντράδες αὐτῆς διὰ στίχων πολιτικῶν, στ. 44, *Μανιάτικα Ἱστορικά Στιχουργήματα*, ἐκδ. Σωκρ. Β. ΚΟΥΓΕΑΣ (Ἀθῆναι 1964) 35-38, ἀναφέρει τὸ χωριό. Τὸ 1821 ὁ Πολυάραβος ἀριθμοῦσε 60-80 σπίτια· τὰ γεροκτισμένα τὰ ἀποκαλοῦσαν πύργους, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους μερικοὶ εἶχαν καὶ ἐπάλξεις, βλ. Π. Γ. ΚΑΡΑΚΑΣΣΩΝΗ, ὁ.π. Σύμφωνα μὲ στατιστικὰ στοιχεῖα, κατὰ τὴν Καποδι-

έσωτερικά στο τμήμα που αντιστοιχεί στην έγκάρσια καμάρα, κατηγορίας A_2 κατά Όρλάνδο², έσωτ. διαστ. 6.70×4 μ., με έξωτερικά ήμικυκλική άψίδα, τοξωτή πύλη εισόδου (1.91×0.68 μ.) στο Β τοίχο και φωτιστική θυρίδα στο ιερό. 'Η άγια Τράπεζα είναι κτιστή μέσα στο ήμικύκλιο τής άψίδας· ή κόγχη τής προθέσεως και τò θαλασσίδιο βρίσκονται στο Β τοίχο του ιεροῦ. Τò τέμπλο είναι κτιστό και ύψώνεται μέχρι τò θόλο του ναοῦ· κρίνοντας από τήν τοιχοποιία που είναι έμφανής στην άνατολική του παρειά, ή υπερύψωση πρέπει νά όφείλεται σέ μεταγενέστερη επέμβαση. Χαμηλό κτιστό θρανίο περιθέει τούς τοίχους του ναοῦ έσωτερικά, όπως και τή Β πλευρά του ναοῦ έξωτερικά.

Ό ναός θά πρέπει νά έπαθε σημαντικές φθορές, άγνωστο πότε· οί καμάρες τής έγκάρσιας και τής δυτικῆς κεραίας έχουν αντικατασταθεῖ με όροφή από ξύλο και καλάμια· στους πλάγιους τοίχους του κυρίως ναοῦ είναι ακόμα εὔδιάκριτες οί γενέσεις τῶν καμαρῶν. Έξωτερικά οί στέγες του ναοῦ καλύπτονται με κεραμίδια³.

Η έκκλησία είναι έξωτερικά έπιχρισμένη. Στή Β πλευρά τής άψίδας και κοντά στην πύλη εισόδου, σέ σημεία που τò έπίχρισμα έχει καταπέσει, φαίνονται στοιχεῖα τής τοιχοποιίας: λαξευτοί πωρόλιθοι χωρίς χρήση πλίνθων στους άρμους. 'Η λαξευτή τοιχοποιία με τούς καλά άρμοσμένους λίθους έχει συνδεθεῖ με τήν εξέλιξη που παρατηρεῖται στή λιθοζοϊκή κατά τò 12ο αἰ. κυρίως στή

στριακή περίοδο τò χωριό, με 184 κατοίκους, ανῆκε στο τμήμα Μαλευρίου, στο όποιο καταγράφονται συνολικά 15 χωριά τής περιοχῆς, βλ. Ε. ΜΠΕΛΙΑ, Στατιστικά στοιχεῖα τής Λακωνίας κατά τήν Καποδιστριακήν περίοδο, *Λακωνικά Σπουδαι Γ'*, 1977, 447. Μέσα στο χωριό σώζονται σπίτια, τὰ περισσότερα έρειπωμένα, που συνεχίζουν δομικά και άρχιτεκτονικά στοιχεῖα, γνωστά από τήν ύστεροβυζαντινή περίοδο. 'Η χρονολόγηση του κοιμητηριακοῦ ναοῦ τής Κοίμησης (άρ. 1) από τίς τελευταῖες δεκαετίες του 13ου αἰ. θέτει τò ζήτημα τής πιθανῆς άναγωγῆς του οικισμού, με τόν όποιο συνδέεται τò νεκροταφεῖο, στην ύστεροβυζαντινή έποχή. 'Από τήν όψιμη μεταβυζαντινή περίοδο και τούς νεώτερους χρόνους χρονολογούνται τò καθολικό του χωριοῦ (άρ. 2), τò έρειπωμένο έκκλησάκι του Προφήτη 'Ηλία (άρ. 3) και ή β' φάση τῶν τοιχογραφιῶν τής Κοίμησης από τò έτος 1873. Οί καταστροφές που έπισημαίνονται στα μνημεῖα άνάγονται πιθανόν στην έποχή του 'Ιμπραήμ.

2. Οί σταυρεπίστεγοι ναοί τής 'Ελλάδος, *ABME I*, 1935, 41 κέ.

3. Πρόσφατα, τò καλοκαίρι του 1987, προστέθηκε στή δυτική πλευρά του ναοῦ πρόσκτισμα πρόχειρης κατασκευῆς γιά τήν έξυπηρέτηση τῶν προσκυνητῶν με πρωτοβουλία τής έκκλησίας. Τὰ παλαιά κεραμίδια τής δυτικῆς κεραίας του ναοῦ αντικαταστάθηκαν με νεώτερα· ένιαία δίριχτη στέγη καλύπτει σήμερα τή δυτική κεραία και τò πρόσκτισμα.

Στερεά Ἑλλάδα καὶ τὴν Πελοπόννησο, μπορεῖ ὅμως νὰ ἐπεκτείνεται καὶ στὸ 13ο αἰ.⁴, σύμφωνα μὲ ὀρισμένα παραδείγματα, ὅπως τὴν ἐκκλησίᾳ τοῦ Σωτή-
ρα κοντὰ στὸ Ἀλεποχώρι τῆς Μεγαρίδος⁵ καὶ τὴν Ὁμορφῇ Ἐκκλησίᾳ στὴν
Αἰγίνα⁶. Στὴ Μάνη, ὅμοια λαξευτὴ τοιχοποιία παρατηρεῖται στὸ ναὸ τῆς Βλα-
χέρνας κοντὰ στὸν Μέζαπο (τέλος 12ου αἰ.)⁷ καὶ στὸν Προφῆτῃ Ἡλίᾳ κοντὰ
στὸ χωριὸ τῆς Ἀγίας Κυριακῆς, ἐδῶ μὲ μεγάλους τεφροὺς μαρμαρόλιθους
(ἀ' μισὸ 13ου αἰ.)⁸.

Ὁ παλαιότερος γνωστὸς χρονολογημένος σταυρεπίστεγος ναὸς στὸν ἑλ-
λαδικὸ χῶρο εἶναι ἡ Ἀγία Τριάδα στὸ Κρανίδι (1244)⁹. Ἦδη μέσα στὸ 13ο
αἰ. ἀρκετοὶ ναοὶ στὴ Μάνη κτίζονται σταυρεπίστεγοι: ὁ Ταξιάρχης στὴ Σαῖ-
δὸνα¹⁰, ὁ Ἅγιος Νικόλαος (στῆς Μαρούλαινας) στὴ Μεγάλῃ Καστάνια¹¹, ὁ
Προφῆτης Ἡλίας κοντὰ στὴν Ἀγία Κυριακὴ¹², ὁ Αἰ-Γιαννάκης στὸν Κάμπο
Ἀβίας¹³ καὶ ἓνα χρονολογημένο παράδειγμα ἀπὸ τὴ Λακεδαίμονα, ὁ Ἅγιος
Δημήτριος στὴς Κροκεές (1286)¹⁴. Σημαντικὸς εἶναι καὶ ὁ δίκλιτος σταυρε-

4. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Βυζαντινὲς «Ἀναγεννήσεις» καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰ., *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. 5, 1966-1969, 269.

5. ΝΤ. ΜΟΥΡΙΚΗ, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα κοντὰ στὸ Ἀλεποχώρι τῆς Μεγαρί-
δος* (Ἀθήνα 1978) 7 κέ. πίν. 2-3. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ ἔχουν χρονολογηθεῖ σύμφωνα
μὲ τεχνολογικὰ κριτήρια μεταξὺ τοῦ 1260 καὶ 1280, στὸ ἴδιο, 64.

6. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ ὁμορφὴ ἐκκλησίᾳ Αἰγίνης, *ΕΕΒΣ* 2, 1925, 243 κέ. Ὁ τοιχο-
γραφικὸς διάκοσμος χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ ἔτος 1282, βλ. καὶ Μ. CHATZIDAKIS, *Aspects
de la peinture murale du XIIIe siècle en Grèce, L'art byzantin en XIIIe siècle, Sym-
posium de Sopoćani* (Beograd 1967) 72.

7. Η. MEGAW, Byzantine Architecture in Mani, *BSA* 33, 1932-33, 149 εἰκ. 6.

8. *ΠΑΕ* 1977, 219 κέ.

9. S. KALOPISSI-VERTI, Die Kirche der Hagia Triada bei Kranidi in der Argo-
lis (1244), *Miscellanea Byzantina Monacensia* 20 (München 1975) 20 κέ. μὲ παλαιότε-
ρη βιβλιογραφία.

10. *ΠΑΕ* 1976, 20 εἰκ. 4.

11. *ΠΑΕ* 1980, 189 εἰκ. 1.

12. *ΠΑΕ* 1977, 219.

13. Ρ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, *ΑΔ* 29, 1973-74, 423 πίν. 276.

14. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Χριστιανικαὶ Ἐπιγραφαὶ Λακωνικῆς, *ΑΕ* 1967, 137 κέ.
ὁ ἴδιος, Ἀπὸ τίς τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Κροκεῶν (1286), *ΔΧΑΕ* 12, 1984,
203 κέ.

πίστεγος ναός τῶν Ἀγίων Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου καὶ Νικολάου στὰ Μαλευριάνικα· οἱ τοιχογραφίες του χρονολογήθηκαν ἀνάμεσα στὸ 1230 καὶ 1260 καί, σύμφωνα μὲ αὐτό, ἡ ἐμφάνιση τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ του τύπου πρέπει νὰ θεωρηθεῖ προγενέστερη¹⁵. Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου στὸν Πολυάραβο δὲν μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μὲ βάση τὸν ἀρχιτεκτονικὸ τύπο οὔτε τὰ μορφολογικὰ ἢ διακοσμητικὰ στοιχεῖα, ἀφοῦ αὐτὰ ἔχουν καλυφθεῖ ἀπὸ τὸ ἐπίχρισμα τοῦ ναοῦ ἐξωτερικά. Οἱ τοιχογραφίες ποὺ ἀνήκουν πιθανὸν στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 13ου αἰ. δίνουν ἓνα *terminus ante quem* γιὰ τὴ χρονολόγηση καὶ τοῦ κτηρίου· τόσο ὁ ἀρχιτεκτονικὸς του τύπος ὅσο καὶ ἡ τοιχοποιία εἶναι γνωστὰ καὶ ἀπὸ ἄλλα παραδείγματα στὴν περιοχὴ.

Τοιχογραφίες. Σύμφωνα μὲ τὶς μαρτυρίες τῶν κατοίκων, ἀφαιρέθηκαν πρόσφατα οἱ πλάκες τοῦ δαπέδου καὶ οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ ἀσβεστώθηκαν ἐσωτερικά, ἀφήνοντας ἀκάλυπτα τμήματα τοιχογραφιῶν στὸ ἱερό, στὸ Β τύμπανο τῆς ἐγκάρσιας καμάρας καὶ μορφές ἀγίων στὸ κάτω μέρος τῶν τοίχων στὸν κυρίως ναό· ἄθικτο ἔμεινε τὸ τοιχογραφημένο κτιστὸ τέμπλο. Στὸ ζωγραφικὸ διάκοσμο διακρίνονται δύο φάσεις: στὴν πρώτη —βυζαντινὴ— ἀνήκουν οἱ τοιχογραφίες ποὺ σώζονται στὸ ἱερό καὶ στὸ Β τύμπανο τῆς ἐγκάρσιας καμάρας, καὶ στὴ δευτέρη —νεωτέρων χρόνων— τὸ τέμπλο καὶ οἱ μορφές στὸ κάτω μέρος τῶν τοίχων στὸν κυρίως ναό.

α' φάση (βυζαντινῆς ἐποχῆς): Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας σώζεται σπάρραγμα, στὸ ὁποῖο διακρίνεται μέρος τοῦ μετώπου τῆς Θεοτόκου, τὸ πάνω μέρος τῆς κεφαλῆς μὲ τὸ καστανέρυθρο μαφόριο καὶ τμῆμα ἀπὸ τὸ φωτοστέφανο σὲ ὠχρά μὲ κεραμιδιὶ περίγραμμα. Στὸν Α τοῖχο τοῦ ἱεροῦ τὴν κόγχη μὲ τὴ Θεοτόκο πλαισιώνει ἡ παράσταση τοῦ *Εὐαγγελισμοῦ*. Ἡ μορφή τῆς Παναγίας δεξιὰ ἀπὸ τὴν κόγχη εἶναι ἐξίτηλη. Ἀπὸ τὸν Ἀγγελο τοῦ *Εὐαγγελισμοῦ* (πίν. 2α) ἀριστερὰ σώζεται καλὰ τὸ κεφάλι στραμμένο πρὸς τὰ δεξιὰ· ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη παράσταση διακρίνονται μὲ δυσκολία οἱ παρὰλληλες λευκὲς γραμμὲς ποὺ τονίζουν τὶς ἀκμὲς τῶν πτυχώσεων τοῦ χιτῶνα. Ἡ πτυχολογία φαίνεται ἄνετη καὶ ἀνάλαφρη· ἡ φορὰ τῶν πτυχώσεων ἀρμόζει σὲ μορφή μὲ ἡρεμὴ στάση, ἀνάλογη μὲ ἐκείνη τοῦ Ἀγγέλου στὸν *Εὐαγγελισμὸ* τῆς So-

15. Ὁ ἴδιος, Δίκλιτος σταυρεπίστεγος ναός βυζαντινῶν χρόνων, *ΑΑΑ* XIV, τευχ. 1, 37 κέ. εἰκ. 1 σχ. 1-2.

poćani (1263-1268)¹⁶ καὶ τῆς Arilje (1296)¹⁷. Τὸ πρόσωπο τοῦ Ἀρχαγγέλου, πλατὺ καὶ γεμάτο, πλάθεται μὲ θερμὴ ὥχρα καὶ λεπτὲς ἀνεπαίσθητες διαβαθμίσεις τοῦ χρώματος, ποὺ ἀποδίδουν ζωγραφικὰ τὸν ὄγκο. Τὸ περίγραμμα καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου γράφονται μὲ σχεδιαστικὴ καθαρότητα μὲ σκοῦρο καστανό. Τὰ μάτια εἶναι μεγάλα μὲ ἔντονα ζωγραφισμένες κόρες, ἡ μύτη σχετικὰ κοντὴ μὲ καμπύλῃ ἀπόληξη, τὰ φρύδια ἀποδίδονται μὲ παχιᾶς καστανῆς γραμμῆς καὶ συνέχονται μὲ τὶς γραμμῆς ποὺ ὀρίζουν τὴν πλατὺν ῥάχην τῆς μύτης. Τὸ στόμα εἶναι μικρὸ μὲ σαρκῶδες τὸ κάτω χεῖλος· τὸ πηγούνι σχηματίζει ἑλαφρὸ ἔξαρμα ποὺ τονίζεται μὲ λευκὴ καμπύλῃ γραμμῇ στὸ ἐπάνω μέρος. Τὰ φῶτα στὸ πρόσωπο εἶναι λιγοστά· στὸ μέτωπο χαμηλὰ πᾶν ἀπὸ τὰ φρύδια, ἡ ἐπιφάνεια τονίζεται μὲ πλατὺν εὐθείαν γραμμῇ· τὴ ρίζα τῆς μύτης ἀποδίδει λευκὴ καμπύλῃ· λευκὲς παράλληλες γραμμῆς φωτίζουν τὴ ῥάχην τῆς μύτης. Στὰ πλούσια καστανὰ μαλλιά οἱ βόστρυχοι δηλώνονται μὲ λευκὲς καμπύλες γραμμῆς.

Ἡ μνημειακὴ κλίμακα τῆς μορφῆς στίς περιορισμένους διαστάσεις τοῦ ναοῦ καὶ ἡ ἡρεμὴ στάση τοῦ Ἀρχαγγέλου μὲ τὸ πλατὺ πρόσωπο, τὴν ἐνιαίαν χρωματικὴ ἐπιφάνεια, ποὺ ἀποδίδει ἀβίαστα τὸν ὄγκο τοῦ προσώπου μὲ τὰ ἁρμονικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὰ μεγάλα ἐκφραστικὰ μάτια, βρίσκεται μέσα στὸ πνεῦμα τοῦ μνημειακοῦ πλαστικοῦ ὅφους, ποὺ ἐκδηλώνεται στὰ μνημεῖα τῶν μεγάλων κέντρων στὸ γ' τέταρτο τοῦ 13ου αἰ.¹⁸ Ἡ πλαστικὴ ὕψις τοῦ προσώπου καὶ κατασκευαστικὲς λεπτομέρειες, ὅπως ἡ εὐθύγραμμη πτυχή ποὺ ἐνώνει τὰ φρύδια χαμηλὰ στὸ μέτωπο, ἡ ἀπόδοση τῆς ρίζας τῆς μύτης μεταξὺ τῶν φρυδιῶν, τὸ ἔντονο βλέμμα, τὸ σαρκῶδες κάτω χεῖλος, παραβάλλονται μὲ τὸν

16. V. DURIC', *Byzantinische Fresken in Jugoslawien* (Herrsching χ.χ.) 54 κέ. Ὁ ἴδιος, *Sopoćani* (Beograd 1963) πίν. VII.

17. V. DURIC', *Byzantinische Fresken*, ὁ.π. 61 κέ. Ὁ ἴδιος, *La peinture murale serbe au XIIIe siècle, L'art byzantin du XIIIe siècle. Symposium de Sopoćani* (Beograd 1967) εἰκ. 11.

18. O. DEMUS, *Die Entstehung des Paläologenstils in der Malerei, Berichte zum XI. Internationalen Byzantinistenkongress* (München 1958) 29 κέ. V. DJURIC', *La peinture murale byzantine, XIIe et XIIIe siècles, XVe Congrès International d'Études Byzantines, Rapports et Co-Rapports, III — Art et Archéologie* (Athènes 1976) 84.

Ἀρχάγγελο τῆς Ἀγίας Τριάδας στὸ Χιλανδάρι (περ. 1260)¹⁹, τὸν ὁποῖο ὁ Duric ἐντάσσει στὸ πλαστικὸ ὕφος τοῦ 13ου αἰ. Στὸν Ἀρχάγγελο τοῦ Πολυαράβου εἶναι ὥστόσο πολὺ πρὸ ἔντονος ὁ σχεδιαστικὸς χαρακτήρας στὴ μορφή. Ἡ ἔμφαση στὴ γραμμὴ ποὺ ὀρίζει τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ ὁ φυσιογνωμικὸς τύπος μὲ τὴν κοντὴ πλατιὰ μύτη ποὺ ἀπολήγει σὲ καμπύλη συνδέουν τὸν Πολυάραβο μὲ μορφές σὲ ἀπόκεντρες φραγκοκρατούμενες περιοχές, ὅπως στὸν Σωτήρα κοντὰ στὸ Ἀλεποχώρι Μεγαρίδος²⁰, ποὺ ἔχει χρονολογηθεῖ μεταξὺ τοῦ 1260 καὶ τοῦ 1280. Ἡ ἔμφαση στὰ μεγάλα μάτια μὲ τίς ἔντονα ζωγραφισμένες κόρες, ποὺ προσδίδουν ἐκφραστικότητα στὴ μορφή, παρατηρεῖται τόσο στὰ μεγάλα μνημεῖα τῆς ἐποχῆς, ὅπως στὸ Ρεῖ (1260)²¹, ὅσο καὶ σὲ μνημεῖα ἐλλαδικά, ὅπως στοὺς Ἀγίους Ἀναργύρους Κηπούλας (1265)²² καὶ ἀκόμη ἐντονότερα στὴν Παναγία στῆς Γιαλλοῦς (1288/9) στὴ Νάξο²³. Ὁ φυσιογνωμικὸς τύπος, τὰ μεγάλα μάτια μὲ τὸ ἔντονο βλέμμα, τὸ πλατὺ λεῖο πρόσωπο εἶναι γνωστὰ καὶ στὴ ζωγραφικὴ τῆς περιοχῆς, στὴ Χρυσσαφίτισσα (1290)²⁴ στὴ Λακωνία· σὲ σχέση μὲ τὸν Ἀγγελο στὸν Πολυάραβο οἱ μορφές στὴ Χρυσσαφί-

19. V. DURIC', Fresques médiévales à Chilandar, *Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines, Ochride 1961* (Beograd 1964) 64 κέ. εἰκ. 4· ὁ ἴδιος, La peinture murale serbe au XIIIe siècle, ὁ.π. (σημ. 17) εἰκ. 5.

20. ΝΤ. ΜΟΥΡΙΚΗ, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα κοντὰ στὸ Ἀλεποχώρι τῆς Μεγαρίδος* (Ἀθήνα 1978) 49 κέ., 56 πίν. 19 καὶ κυρίως 35.

21. V. DURIC', *Byzantinische Fresken*, ὁ.π. (σημ. 16) 51 κέ. πίν. XXII· ΝΤ. ΜΟΥΡΙΚΗ, ὁ.π. πίν. 80.

22. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Οἱ τοιχογραφίες τῶν ἁγίων Ἀναργύρων Κηπούλας (1265)*, ΑΕ 1980, πίν. 38α. *Οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς εἶναι ἀπὸ τὰ λίγα χρονολογημένα παραδείγματα στὰ Μάνη· γιὰ τὴ θέση τους μέσα στὴν καλλιτεχνικὴ παραγωγὴ τοῦ τόπου βλ. τοῦ ἴδιου, Παρατηρήσεις στὶς τοιχογραφίες τοῦ 13ου αἰῶνα ποὺ σώζονται στὴ Μάνη, The 17th International Byzantine Congress - Major Papers* (N. York 1986) 685 κέ.

23. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ τῆς Νάξου «Παναγία στῆς Γιαλλοῦς» (1288/9)*, ΕΕΒΣ 33, 1964, 268 κέ. εἰκ. 27-28· Μ. CHATZIDAKIS, *Aspects de la peinture murale du XIIIe siècle en Grèce*, ὁ.π. (σημ. 6) 70 εἰκ. 19.

24. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Παναγία ἢ Χρυσσαφίτισσα (1290)*, *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Λακωνικῶν Μελετῶν, Μολαοὶ 5-7 Ἰουνίου 1982* (Ἀθήνα 1983) 355, 390 κέ. εἰκ. 33, 43· οἱ τοιχογραφίες ἐντάσσονται σὲ ρεῦμα ἐπαρχιακὸ, στὸ ἴδιο, 397. Γιὰ τὸ διάκοσμο τῆς Χρυσσαφίτισσας βλ. καὶ J. ALBANI, *Byzantinische Freskomalerei in der Kirche Panagia Chrysafitissa*, JÖB 38, 1988, 363 κέ.

τισσα, με τάση άπλοποίησης και έκλαϊκευσης, μοιάζουν αντίγραφα άνώτερου προτύπου.

Μέσα στον κυρίως ναό, στο Β τύμπανο της εγκάρσιας καμάρας, είκονιζόταν ή Πεντηκοστή. Από την παράσταση, που ακολουθοῦσε τη συνηθισμένη ήμικυκλική διάταξη των Άποστόλων, σώζεται ένα τμήμα από το δεξιό ήμιχόριο, στο όποιο διακρίνεται καθαρότερα το κάτω μέρος του σώματος άποστόλου (πίν. 2β), που κάθεται στραμμένος άριστερά, προς το κέντρο της παράστασης. Το ροῦχο, σέ άνοικτό κεραμιδι με πτυχές σέ βαθύτερο τόνο του τοπικού χρώματος, αφήνει νά διαγράφονται οι μορφές του σώματος. Ψηλά στο μηρό, οι πτυχές διαγράφουν σχήμα ώσειδές, που άποδίδει την κατασκευή του μέλους. Η ύποβολή των μορφών του σώματος σέ γεωμετρικά σχήματα και ή γραμμική διακοσμητική αντίληψη στην άπόδοση της πτυχολογίας είναι τρόποι γνωστοί από την εποχή των Κομνηνών, έξακολουθοῦν όμως νά βρίσκονται σέ χρήση και μέσα στο β' μισό του 13ου αϊ., τόσο σέ μνημεῖα κοντά στα προοδευτικά κέντρα της εποχής, όπως στο Manastir (1271)²⁵, όσο και στίς φραγκοκρατούμενες περιοχές του έλλαδικου χώρου, όπως στην Άγία Θέκλα (περ. 1296)²⁶ και στην Κοίμηση Όξυλίθου (άρχες 14ου αϊ.)²⁷ στην Εῦβοια. Ωστόσο στον Πολυάραβο ή νευρώδης τέχνη του Manastir και ή επίπεδη γραμμική άπόδοση της Κοίμησης Όξυλίθου έχουν υποχωρήσει: το γεωμετρικό σχήμα παραμένει, ή σύνδεση όμως ανάμεσα στο ένδυμα και το σώμα είναι έδω όργανική, και ή πτυχολογία αναδεικνύει τίς έπί μέρους μορφές και τον όγκο του σώματος. Η ίδια αντίληψη άπαντ' στους άγγέλους που παραστέκουν την παράσταση του Μελισμοῦ στους Άγίους Θεοδώρους στην Καφίονα της Μάνης (1263-1270)²⁸. Πανομοιότυπη με τον Πολυάραβο, αλλά με λιγότερη έμφαση στον όγκο του

25. V. DJURIC', La peinture murale byzantine, XIIe et XIIIe siècles, ό.π. (σημ. 18) πίν. XVI· Ό ίδιος, *Byzantinische Fresken*, ό.π. (σημ. 16) 20 κέ.

26. M. CHATZIDAKIS, Aspects de la peinture murale du XIIIe siècle en Grèce, ό.π. (σημ. 6) 71-72 εικ. 24.

27. M. EMMANOYHA, Οι τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου στο Μακρονχώρι και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στον Όξύλιθο της Εῦβοίας, Άρχεῖον Εῦβοϊκῶν Μελετῶν, παρ. του ΚΗ' τόμου (Άθήνα 1991) 208 κέ., με προγενέστερη βιβλιογραφία στο θέμα, και πίν. 61.

28. N. B. DRANDAKIS, Les peintures murales des Saints-Théodores à Kaphiona (Magne du Peloponnèse), *CahArch* 32, 1984, 172 εικ. 4-5.

σώματος, επαναλαμβάνεται ή απόδοση τής πτυχολογίας στο δεξιό σκέλος τοῦ Πέτρου στην Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων στη Χρυσοφίτισσα Λακωνίας (1290)²⁹: ἓνα μεσοβυζαντινὸ μοτίβο πτυχολογίας ἐρμηνεύεται σύμφωνα μὲ τις νέες τάσεις τῆς ἐποχῆς, ποὺ ἀποσκοποῦν στὴν ἀνάδειξη τῆς σωματικότητας. Ἡ συνύπαρξη μὲ παλαιότερες ἀντιλήψεις μέσα στὴν ἴδια τῇ Χρυσοφίτισσα δηλώνεται μὲ τὴν ξηρότερη καὶ σχηματικότερη ἀπόδοση τῆς ἴδιας λεπτομέρειας τῆς πτυχολογίας σὲ ἄλλη παράσταση³⁰.

Εἶναι ἄγνωστο πότε καὶ γιὰ ποιὸν φιλοτεχνήθηκαν οἱ τοιχογραφίες στὸν Πολυάραβο. Τὸ ὕψος τους, ὅπως δηλώνεται στὰ σπαράγματα ποὺ ἔχουν διασωθεῖ, συγκροτεῖται ἀπὸ στοιχεῖα ποὺ ἐντοπίζονται στὶς δεκαετίες 1260-1290. Ἡ ρωμαλέα μορφή τοῦ Ἀρχαγγέλου μὲ τὴν εὐγενικὴ ἐκφραστικὴ φυσιογνωμία, ἡ δῆλωση ἐντονης σωματικότητας στὸν Ἀπόστολο τῆς Πεντηκοστῆς καὶ γενικὰ ἡ ποιότητα τῆς ζωγραφικῆς ἀπομακρύνουν τις τοιχογραφίες τοῦ Πολυάραβου ἀπὸ τὴν ἐπαρχιακὴ τέχνη ἐκκλησιῶν τῆς περιοχῆς³¹. Ἀξίες τῆς τέχνης τῶν Παλαιολόγων, εὐδιάκριτες στὴ ζωγραφικὴ τῆς Κοίμησης, μαρτυροῦνται ἤδη, μετὰ τὴν ἀνακατάληψη τῶν ἐδαφῶν τῆς Ν. Πελοποννήσου ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς (1262), στοὺς Ἀγίους Θεοδώρους Καφιόνας (1263-1270), στὴν α' φάση τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Μητρόπολης Μυστρᾶ (1270-1280)³², διστακτικὰ καὶ σὲ μεμονωμένες μορφές στὴ Χρυσοφίτισσα Λακωνίας (1290). Ἡ δημιουργία ἀξιόλογου ζωγραφικοῦ συνόλου, ὅπως θὰ πρέπει νὰ ἦταν ὁ διάκοσμος στὴν Κοίμηση στὸν Πολυάραβο, μέσα στὸ πνεῦμα τῆς Ἀναγέννησης τῶν Παλαιολόγων ἦταν μέσα στὶς δυνατότητες τῆς ἐποχῆς καὶ τῆς περιοχῆς στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 13ου αἰ.

β' φάση (νεωτέρων χρόνων): Στὴ φάση αὕτῃ ἀνήκει τὸ τοιχογραφημένο κτιστὸ τέμπλο, διακοσμημένο κατὰ ζῶνες, σύμφωνα μὲ τὴ διάταξη

29. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Παναγία ἡ Χρυσοφίτισσα, ὁ.π. (σημ. 24) 353 εἰκ. 16.

30. Στὸ ἴδιο, εἰκ. 30.

31. Γιὰ τὴν τέχνη τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Μάνης σὲ αὕτῃ τὴν περίοδο βλ. S. KALOPISSI-VERTI, Tendenze stilistiche della pittura monumentale in Grecia durante il XIII secolo, XXXI *Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina* (Ravenna 1984) 239 κέ. καὶ Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Παρατηρήσεις στὶς τοιχογραφίες τοῦ 13ου αἰῶνα ποὺ σώζονται στὴ Μάνη, ὁ.π. (σημ. 22) 694 κέ.

32. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Νεώτερα γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὴν τέχνη τῆς Μητρόπολης τοῦ Μυστρᾶ, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. Θ', 1977-79, 143 κέ., κυρίως 174-175.

πού συνηθίζεται στα τέμπλα της περιοχής (βλ. "Άγιος Βασίλειος στο Νεοχώριο, άρ. 87). σημειώνεται ιδιαίτερα ζώνη με προτομές αγγέλων³³ πάνω από τη Μεγάλη Δέηση και ακόμα ψηλότερα ακολουθεί ζώνη, σαν έπίστεψη, με την παράσταση της 'Αγίας Τριάδας στο κέντρο, τη Φιλοξενία άριστερά και τη Θυσία του 'Αβραάμ δεξιά. Στη δεσποτική εικόνα της Θεοτόκου, Παναγία ένθρονη βρεφοκρατούσα με τόν τίτλο 'Η Αμαρτωλων [Σωτ]ηρία³⁴, δίπλα στη Θεοτόκο ό άγιος Νικόλαος³⁵. Δεξιά από την 'Ωραία Πύλη, οί τυπικές παραστάσεις με τόν Χριστό ως Μέγα 'Αρχιερέα και δίπλα τόν Προόδρομο. Παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου, στην όποία είναι αφιερωμένος ό ναός, δέν σώζεται. Στην ταινία πάνω από τά δεσποτικά, μετά τη συνηθισμένη ρήση όρων τό βήμα...³⁶ ακολουθεί ή έπιγραφή + Μηνι Σεπτεμβρι (ου)... / εζωγραφιστη δια χει / ρος Νικολα(ου) Παπα / δημου εκ Πανιτσης / 1873. 'Ο ζωγράφος, πού κατάγεται από κοντινό χωριό της περιοχής, τήν Πάνιτσα, δέν μάς είναι από άλλου γνωστός. Έκτός από τίς τοιχογραφίες του τέμπλου, ό ίδιος φιλοτέχνησε, κρίνοντας από τό ύφος, τόν "Άγιο Γεώργιο (πίν. 3α) στόν κυρίως ναό καί, ίσως, τήν εικόνα της Θεοτόκου δεξιοκρατούσας στο Β τύμπανο της έγκάρσιας καμάρας στο έξωτερικό του ναού. Ζωγράφος με συγγενή τεχνοτροπία εργάζεται στην 'Αγία Τριάδα στο Σκουτάρι (άρ. 112).

Τό ζωγραφιστό τέμπλο ακολουθεί προφανώς μορφολογικά στοιχεία (π.χ. στρεπτοί κιονίσκοι) καί θέματα (π.χ. προτομές αγγέλων) των ξυλόγλυπτων τέμπλων³⁷.

'Η έκκλησία της Παναγίας, πού συνδέθηκε με τη σπουδαία νίκη έναντίον του 'Ιμπραήμ τό 1826, έορτάζει μέχρι σήμερα στις 15 Αυγούστου.

33. Ζώνη με προτομές αγγέλων παρατηρείται καί στη Ζωοδόχο Πηγή στο Νεοχώριο από τό 1787 (άρ. 29). 'Η ζώνη αυτή παραλείπεται κατά κανόνα στα τέμπλα της περιοχής.

34. Στη θέση αυτή συνηθέστερη είναι ή «Κυρία των 'Αγγέλων».

35. Σε όρισμένα τέμπλα, όπως π.χ. καί στην 'Αγία Παρασκευή στη Φράγκα (άρ. 84), δίπλα στη Θεοτόκο εικονίζεται ό άγιος Νικόλαος, ένώ ό επώνυμος άγιος του ναού παρίστανεται στο Β τοίχο κοντά στο τέμπλο.

36. Τήν έπιγραφή παραθέτει ό Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Χριστιανικά 'Επιγραφάι Λακωνικής, ΑΕ 1967, 138 σημ. 3· πρβ. καί "Άγιο 'Αθανάσιο στο Κρουονέρι (άρ. 67).

37. ΕΥ. ΤΣΑΠΑΡΗΣ, Ξυλόγλυπτα τέμπλα της 'Ηπείρου ('Αθήνα 1985) 59, 112.

Ναοὶ μεταβυζαντινῶν καὶ νεωτέρων χρόνων

2. *Ἅγιος Κωνσταντῖνος*. Τὸ καθολικὸ (πίν. 3β) στὴν πλατεία τοῦ ἐρημωμένου χωριοῦ πάνω στὸ λόφο· ναὸς μεγάλων διαστάσεων, μονόχωρος, σταυρεπίστεγος, ἐπαναλαμβάνει σὲ μεγαλύτερη κλίμακα τὸν ἀρχιτεκτονικὸ τύπο τῆς παλαιᾶς κοιμητηριακῆς ἐκκλησίας τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου (ἀρ. 1) στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου. Κτισμένος μὲ ἀργολιθοδομὴ καὶ ὀρθογωνισμένους λαξευτοὺς λίθους στὶς γωνίες, ἔχει μία ἐξωτερικὰ τρίπλευρη ἀψίδα, δύο πύλες εἰσόδου, ποὺ ἀνοίγονται ἀνὰ μία στὸ μέσον περίπου τῶν πλαγίων τοίχων, καὶ μεγάλα μονόλοβα ἢ δίλοβα παράθυρα μὲ ἡμικυκλικὰ τόξα. Τὰ πλαίσια ὅλων τῶν ἀνοιγμάτων εἶναι κτισμένα μὲ λαξευτοὺς καλὰ ἀρμοσμένους λίθους. Στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ ναοῦ παρατηρεῖται νεοκλασικὸς διάκοσμος (ὀρθογώνιες πύλες, παραστάδες μὲ ἐπίκρανα διακοσμημένα μὲ κοιλόκυρτα κυμάτια, ἀετώματα).

Στὸ ἐσωτερικὸ οἱ πλάγιοι τοῖχοι διαρθρώνονται μὲ τρία τυφλὰ ἀψιδώματα σὲ κάθε πλευρά. Τὸ τέμπλο εἶναι κτιστὸ μὲ εἰκόνες ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ αἵωνα. Στὴν ἐκκλησίᾳ καταγράφηκε *Εὐαγγελιστάριο τοῦ ἔτους 1774*, ἔκδοση Βενετίας, μὲ χαλκογραφίες δυτικῆς τέχνης. Ἡ καμπάνα τῆς ἐκκλησίας, μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις τοῦ Ἑσταυρωμένου, τῆς Γέννησης καὶ δύο ἀγγέλων φέρει τὴν ἐπιγραφὴν *Πολιτάραβος Παναγῆ Μαλευρου 1905 πρωτοπαπα στεμνιτση[ς]*. Λίγα χρόνια πρὶν, πρὸς τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰ., θὰ πρέπει νὰ κτίστηκε καὶ ὁ ναός.

Σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες τῶν περιοίκων, ὁ ναὸς κτίστηκε σὲ χώρο ὅπου ὑπῆρχε παλαιότερη ἐκκλησία. Σὲ παλαιότερη φάση ἴσως ἀνήκουν τὰ λείψανα τῆς ἡμικυκλικῆς ἀψίδας, κτισμένης μὲ ἀργολιθοδομή, ὕψους 0.85 μ., τὴν ὁποία χρησιμοποιοῦ ὡς κρηπίδα ἢ τρίπλευρη ἀψίδα τοῦ σημερινοῦ ναοῦ. Παλαιότερο εἶναι ὅπωςδὴποτε τὸ μονόχωρο καμαροσκέπαστο κτίσμα (μὲ καμάρα ποὺ βαίνει ἀπὸ Β πρὸς Ν) ποὺ ἐνσωματώνεται στὴ Δ πλευρὰ τοῦ ναοῦ.

3. *Προφήτης Ἡλίας*. Σὲ ἀπόσταση περίπου 30' πεζῇ, βορειοανατολικά τοῦ χωριοῦ. Ἑρειπωμένος, μονόχωρος, ἀρχικὰ καμαροσκέπαστος ναός, μὲ ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, ἐσωτ. διαστ. 8.50×3.65 μ., κτισμένος μὲ ἀργολιθοδομή, χωρὶς ἔχνη τοιχογράφησης στὸ ἐσωτερικόν. Πύλη εἰσόδου ἀνοίγεται στὸ Ν τοῖχο.

Ναός βυζαντινῶν χρόνων

4. Ἁγιος Γεώργιος. Ἐρειπωμένος ναός, ἐσωτ. διαστ. περ. 6×2.90 μ., μὲ πάχος τοίχων 1.20 μ., μέγιστο σωζόμενο ὕψος τῶν περιμετρικῶν τοίχων 1.52 μ., κτισμένος μὲ ξερολιθιά ἀπὸ τὴν γκρίζα τοπικὴ πέτρα. Τὰ γκρεμίσματα τῆς ὀροφῆς καὶ τῶν τοίχων γεμίζουν τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ, στὸ ὁποῖο δὲν ὑπάρχουν ἔχνη τοιχογραφικοῦ διακόσμου. Εἶναι ἄγνωστο πότε κτίστηκε ὁ ναός, τὸν ὁποῖο οἱ κάτοικοι ἐξακολουθοῦν νὰ ἀναγνωρίζουν ἂν καὶ εἶναι κατερειπωμένος. Τὸ πάχος τῶν τοίχων καὶ ἡ τοιχοποιία ὑπάγουν τὸ ναὸ στὴν κατηγορία τῶν «μεγαλιθικῶν»³⁹. Τέτοιοι μεγαλιθικοὶ ναοὶ ἔχουν χρονολογηθεῖ μὲ βάση τὸν τοιχογραφικὸ τους διάκοσμο κυρίως μεταξὺ τοῦ 10ου καὶ 13ου αἰ.⁴⁰.

Ἡ μορφή, ἡ τοιχοποιία καὶ τὸ ὕλικό δομῆς (γκρίζα πέτρα) τῶν ἐρειπίων ὁλόγυρα, πού εἶναι ὅμοια μὲ τὸ ναό, τὰ ἀνάγουν στὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο — στοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Λόγω τῆς ἔκτασής τους τὰ ἐρείπια πάνω στὸ λόφο θὰ πρέπει νὰ ἀνήκουν σὲ οἰκισμό. Οἰκισμοὶ μὲ τὸ χαρακτήρα τῶν ἐρειπίων στὸ Σιδηρόκαστρο εἶναι γνωστοὶ γενικὰ ὡς «παλαιομανιάτικα»⁴¹.

38. Τὸ χωριὸ ἀναφέρεται γύρω στὸ 1790 ἀπὸ τὸν Ν. ΝΗΦΑΚΗ, ὁ.π. (σημ. 1) στ. 43, ὅπως ἐπίσης καὶ στὴ Σύνοψη στατιστικῶν γνώσεων τῶν ἐτῶν 1828 ἕως 1830, τὸ Σιδηρόκαστρο ἀναφέρεται στὰ χωριά πού ἀνήκουν στὸ τμήμα Μαλεῦρι, Ε. ΜΠΕΛΙΑ, Στατιστικὰ στοιχεῖα τῆς Λακωνίας, ὁ.π. (σημ. 1) 446. Ὁ τόπος εἶχε κατοικηθεῖ πολὺ νωρίτερα. Πάνω στὸ λόφο κοντὰ στὸ χωριὸ βρίσκεται ἐκτεταμένος ἐρειπιώνας, «ὁ παλαιότερος οἰκισμὸς» κατὰ τὶς πληροφορίες τῶν κατοίκων, «μὲ μεγάλη στέρνα στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου». Στὰ ἐρείπια τοῦ οἰκισμοῦ καταγράφηκε ἡ ἐρειπωμένη ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (ἀρ. 4), ἡ ὁποία πρέπει νὰ ἀνάγεται, ὅπως καὶ ὁ ἐρειπιώνας, στὰ βυζαντινὰ χρόνια. Παλαιοὶ τοῖχοι κτισμένοι μὲ ἀργολιθοδομή καὶ βήσσαλα παρατηροῦνται σὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ παλιὰ σπίτια, κτισμένα στὰ ὅρια μεταξὺ τοῦ ἐρειπιώνα καὶ τοῦ νεώτερου οἰκισμοῦ στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου.

39. Γιὰ τοὺς μεγαλιθικοὺς ναοὺς, πού ἔχουν ἐπισημανθεῖ κατὰ τὴ διάρκεια ἐρευνῶν στὴ Μάνη, μὲ παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. ΠΑΕ 1978, 158-159· Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ - Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗ, Τὰ μεγαλιθικά μνημεῖα τῆς Μάνης, Πρακτικά τοῦ Α' Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Β' (1976-1978) 135 κέ.

40. ΠΑΕ 1978, 159.

41. Μὲ τοὺς οἰκισμοὺς αὐτοὺς ἔχουν ἀσχοληθεῖ: Χ. ΚΑΛΛΙΓΑ, Ἡ ἐξέλιξη τῶν οἰκισμῶν στὴ Μάνη, Οἰκισμοὶ στὴν Ἑλλάδα, ἐκδ. Β. Δουμάνη - Ρ. Ολίβερ (Ἀθήνα 1979) β' ἐκδ., 120 κέ· Τ. ΜΟΣΧΟΣ - Λ. ΜΟΣΧΟΥ, Παλαιομανιάτικα. Οἱ βυζαντινοὶ ἀγροτικοὶ

Ναοὶ μεταβυζαντινῶν καὶ νεωτέρων χρόνων

5. *Ἁγία Κυριακή*. Ὁ ἐνοριακὸς ναὸς στὴν πλατεία τοῦ νεώτερου χωριοῦ, ποὺ κτίστηκε στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου μὲ τὰ ἐρείπια τοῦ μεσαιωνικοῦ οἰκισμού. Μονόχωρος, τρουλαῖος⁴², μὲ τρεῖς ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικές ἀψίδες, τονισμένο τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ κτηρίου, τροῦλο μὲ κωνικὸ θόλο καὶ ὑψηλὸ κυλινδρικό τύμπανο, ποὺ διατρυπᾶται ἀπὸ τέσσερις φωτιστικὲς θυρίδες. Οἱ ἐξωτερικὲς ὀψεις τοῦ κτηρίου εἶναι ἀδιάθρωπτες μὲ λίγα ὀρθογώνια ἀνοίγματα. Ἐσωτερικὰ ὁ τροῦλος φέρεται ἀπὸ τέσσερα ἀβαθὴ τόξα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ Β καὶ τὸ Ν στηρίζονται σὲ παραστάδες. Τὸ Β καὶ Ν τόξο ἐξωτερικὰ καλύπτονται ἀπὸ δίριχτες στέγες μὲ ἀετωματικὴ ἀπόληξη, ποὺ διαμορφώνονται σὰν ἀτροφικὲς ἐγκάρσιες κεραῖες σταυροῦ. Ὡστόσο, μεταξὺ τῶν κεραϊῶν τοῦ σταυροῦ ἐξωτερικὰ δὲν δηλώνονται τὰ λοφία. Στὸ ἀνώφλι τῆς πύλης εἰσόδου, στὸ Ν τοῖχο, ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή 1888 *Αυγουστος*. Στὸ Δ τοῖχο τῆς ἐκκλησίας ἔχει προστεθεῖ νεώτερο καμπαναριό. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐκκλησίας τὸ τέμπλο εἶναι σανιδένιο, μὲ εἰκόνες δωδεκαῶρου λαϊκῆς, μὲ δυτικὰ στοιχεῖα, πιθανὸν ἀπὸ τὸ 1900. Τὸ Δ τμήμα τῆς ἐκκλησίας καταλαμβάνει ξύλινος γυναικωνίτης.

οἰκισμοὶ τῆς Λακωνικῆς Μάνης, *ΑΑΑ* XIV, τευχ. 1, 1981, 3 κέ.· T. MOSCHOS - L. MOSCHOU, *The Palaeomaniatika: the transition from ancient polis to byzantine chora, Ekistics: the problems and science of human settlements*, vol. 49, n. 295 (July - August 1982) 261 κέ., ἰδιαίτερα 263-264.

42. Παρατηρήσεις γιὰ τὴν τυπολογία τῶν μεταβυζαντινῶν τρουλαίων ναῶν καὶ τὴν ὁρολογία σὲ σχέση μὲ αὐτοὺς διατυπώνει ὁ ΙΣ. ΚΑΚΟΥΡΗΣ, Τὸ Μοναστήρι τοῦ Ταξιάρχου Μιχαὴλ τῆς Μουρᾶς στὸ Παλαιοχώρι Κυνουρίας, Φίλιον Δώρημα εἰς τὸν Τ. Γριτσόπουλον, *Πελοποννησιακὰ* ΙΣΤ', 1985-86, 20 κέ.· σύμφωνα μὲ τὶς κατηγορίες ποὺ διακρίνονται, ἡ Ἁγία Κυριακή ἀνήκει στὶς «μονόκλιτες τρουλαῖες βασιλικές» ὅπως τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Δέκουλου (1765), στὸ ἴδιο, 319 κέ., ὅπου ὁ τροῦλος στηρίζεται, ὅπως καὶ στὴν Ἁγία Κυριακή, σὲ ἀβαθὴ τόξα. Ἡ Ἁγία Κυριακή διαφέρει ὅμως ἀπὸ τὴ Μονὴ Δέκουλου ὡς πρὸς τὴ διαμόρφωση τῶν κεραϊῶν καὶ τοῦ τροῦλου, ἐφόσον τὰ λοφία στὴν Ἁγία Κυριακή δὲν δηλώνονται ἐξωτερικὰ. Ναοὶ ποὺ ἐμφανίζουν τὴν ἴδια ἰδιομορφία μὲ τὴν ἐκκλησία στὸ Σιδηρόκαστρο θὰ μποροῦσαν νὰ ἀποτελέσουν χωριστὴ κατηγορία.

6. "Αγία-Σωτήρα. Παλαιό προσκυνητάρι⁴³, έξωτ. διαστ. 2×1.10 μ., ύψ. 1.55 μ., κτισμένο με ξερολιθιά· ή σκεπή του αποτελείται από μαχρόνια και προστατεύεται από σύγχρονη τσιμεντένια στέγη.

Σκυφιάνικα⁴⁴

Ναοί μεταβυζαντινών χρόνων

7. *Γενέθλιον τής Θεοτόκου*. 'Ο ένοριακός ναός του χωριού, μονόχωρος, με ξύλινη δέριριχτη στέγη σκεπασμένη με κεραμίδια, έσωτ. διαστ. 13.40×4.30 μ., κτισμένος με άργολιθοδομή και λίγα παρέμβλητα κεραμίδια. Πύλη είσόδου άνοίγεται στο Β τοίχο· τά παράθυρα του ναού άπολήγουν σε ήμικυκλικά τόξα με πλαίσια από λαξευτή πέτρα, ένώ στο έσωτερικό εμφανίζονται χαμηλωμένο τόξο, που προέρχεται από μεταγενέστερη μετασκευή. Οί τοίχοι έσωτερικά είναι άσβεστωμένοι· στο Δ τμήμα του ναού τρία σκαλοπάτια οδηγούν σε ύψη-λότερο επίπεδο, που χρησιμοποιείται ως γυναικωνίτης⁴⁵.

Τοιχογραφίες δέν σώζονται⁴⁶ σήμερα στο ναό παρά μόνο στην πρόθεση ή "Ακρα Ταπείνωση, όψιμου 18ου αί. σύμφωνα με τó ύφος, και σπά-ραγμα στο κατώτερο τμήμα του Ν τοίχου με όφιοειδείς γραμμές, που άπομι-μούνται φλεβώσεις μαρμάρου, συνηθισμένο διακοσμητικό μοτίβο στη μεταβυ-ζαντινή έποχή.

Τό 1983 έπισκευαζόταν από τούς κατοίκους ή στέγη τής εκκλησίας.

43. Με τά προσκυνητάρια έχει άσχοληθεϊ ό Δ. Η. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, Τά «προσκυνη-τάρια» τής Λακωνίας. Μία αισθητική ανάλυσις, *Λακωνικά Σπουδαί Γ'*, 1977, 259 κέ., ό όποιος τοποθετεϊ χρονολογικά τó είδος αυτό τών κτισμάτων μετά την άπελευθέρωση. Βι-βλιογραφία για τó θέμα βλ. στο ίδιο, 259 σημ. 1.

44. Σύμφωνα με τά στοιχεΐα τής άπογραφής Grimali τó 1700 τά Σκυφιάνικα που καταγράφονται στην Bassa Maina εμφανίζονται με 86 κατοίκους, με σχετικά δηλ. μικρό πληθυσμό, βλ. Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Πληθυσμός και Οίκισμοι τής Πελοποννήσου, 13ος-18ος αί.*, 'Ιστορικό 'Αρχείο. Έμπορική Τράπεζα τής Έλλάδος ('Αθήνα 1985) 288· Γύρω στο 1790 τó χωριό αναφέρεται από τόν Ν. ΝΗΦΑΚΗ, ό.π. (σημ. 1) στ. 43, όπως επί-σης και στη Σύνοψη στατιστικών γνώσεων τών έτών 1828-30, Ε. ΜΠΕΛΙΑ, *Στατιστικά στοιχεΐα τής Λακωνίας*, ό.π. (σημ. 1) 447, όπου τά Σκυφιάνικα αναφέρονται στο τμήμα Μαλεούρι. Για τó τοπωνύμιο «Μαλεούρι» και την περιοχή βλ. σ. 42 κέ.

45. Για τή διαμόρφωση του Δ τμήματος του ναού σε γυναικωνίτη βλ. σ. 146.

46. Σύμφωνα με τή μαρτυρία του έπιτρόπου κ. 'Ιω. Ξανθάκου, ό ναός διέσωζε τρία έπάλληλα στρώματα τοιχογραφίας.

8. "Αγιος Πέτρος στο νεκροταφείο. Κοιμητηριακός ναός, κτισμένος με ἀργολιθοδομή, με λίγα παρέμβλητα κεραμίδια, μονόχωρος, καμαροσκεπαστος, με στέγη σκεπασμένη με κεραμίδια, με έξωτερικά ἡμικυκλική ἀψίδα καὶ ὀρθογωνισμένη —παλαιὰ τοξωτή— πύλη εισόδου στὸ Ν τοῖχο, ἔσωτ. διαστ. 6.75×2.65 μ. Ἡ καμάρα τοῦ ναοῦ στερεώθηκε καὶ ἀσβεστώθηκε πρόσφατα.

Τοιχογραφίες υπάρχουν μόνο στὸ ἱερό καὶ στὸ κτιστὸ τέμπλο: στὴν κόγχη τῆς ἀψίδας ἡ Πλατυτέρα, στὸν ἡμικύλινδρο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες καὶ στὴν πρόθεση ἡ "Ακρα Ταπείνωση" στὸ κτιστὸ τέμπλο ἀκολουθεῖται τὸ καθιερωμένο πρόγραμμα (βλ. ἀρ. 87).

9. "Αγιος Νικόλαος. Μονόχωρος, καμαροσκεπαστος, με έξωτερικά ἡμικυκλική ἀψίδα, στέγη δίρριχτη σκεπασμένη με κεραμίδια, ἔσωτ. διαστ. 6.10×3 μ., κτισμένος με ἀργολιθοδομή. Χαμηλὴ τοξωτὴ πύλη εισόδου ἀπὸ λαξευτὸ πωρόλιθο ἀνοίγεται στὸ Ν τοῖχο, στὸν ὁποῖο ὑψώνεται μονόλοβος καμπαναριό. Τὸ δάπεδο τῆς ἐκκλησίας βρίσκεται χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ἔδαφος έξωτερικά⁴⁷, καὶ ὁ ναὸς εἶναι προσιτὸς με δύο σκαλοπάτια ἀπὸ τὴν πύλη εισόδου. Τὸ 1982 ὁ ναὸς ἀνακαινίστηκε· τιμεντένιο ἀρμολόγημα ἐνίσχυσε τὴν τοιχοποιία.

Στὸ ἔσωτερικὸ τοῦ ναοῦ τὸ τέμπλο εἶναι κτιστὸ με δύο πυλίδες· ἡ Ὡραία Πύλη ἀπολήγει σὲ ἄτεχνο τρίλοβος τόξο⁴⁸. Τὸ Δ τμήμα τῆς ἐκκλησίας σὲ ἔκταση 1.60 μ. ἀπὸ τὸ Δ τοῖχο, ὑπερψωμένο κατὰ 0.65 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ κυρίως ναοῦ, χρησιμοποιεῖται ὡς γυναικωνίτης, ὅπως συμβαίνει στὸ καθολικό, στὸ ἴδιο χωρὶς (ἀρ. 7) καὶ στὴ Ζωοδόχο Πηγὴ στὸ Νεοχώριο (ἀρ. 92)⁴⁹.

Τοιχογραφίες ἀπὸ τὸ ἔτος 1828, σύμφωνα με τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή (βλ. σ. 20), διακοσμοῦν τὴν ἐκκλησία. Ὁ ναὸς ἦταν ἀρχικὰ κατὰ-γραφος· ἔχουν καταπέσει ὅμως οἱ τοιχογραφίες τῆς καμάρας, ἡ ὁποία, ὅπως καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ Δ τοῖχου, ἔχει ἐπισκευαστεῖ καὶ ἀσβεστωθεῖ.

47. Ἡ ταπείνωση τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ παρατηρεῖται στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας. Γιά ἄλλα παραδείγματα ἀπὸ τὴ φετινὴ ἔρευνα καὶ βιβλιογραφικὴ ἀναφορὰ βλ. Ἀγία Παράσκει· στὴ Φράγκα (ἀρ. 84).

48. Τρίλοβος τόξος ὡς διακόσμηση ὑπέρθυρου έξωτερικῆς πύλης, ἀπὸ τὴν ἴδια περίοδο σὲ γειτονικὴ περιοχή, βλ. στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Ἀγίου Γεωργίου στὰ Κονάκια (ἀρ. 19).

49. Γιά περισσότερα παραδείγματα βλ. σημ. 269.

Στὸ ἱερό, στὴν κόγχη τῆς ἀψίδας, εἰκονίζεται ἡ *Πλατυτέρα* καὶ στὸν ἡμικύλινδρο *συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες* καὶ ὁ *Μελισμός*, μὲ τὸν Χριστὸ ὄρθιο μέσα στὸ δισκοπότηρο. Στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας δύο ἄγγελοι κρατοῦν τὸ ἅγιο *Μανδήλιο*· τὴν παράσταση πλασιώνει διάκοσμος μὲ ἄνθη πάνω σὲ λευκὸ βάθος. Στὴν πρόθεση εἰκονίζεται ἡ *Ἀκρα Ταπείνωση* μὲ τὸν Χριστὸ ἀνάμεσα στὴ Θεοτόκο καὶ τὸν Ἰωάννη. Οἱ ἐπιγραφές τοῦ Βραβείου τοῦ ναοῦ στὸν Α τοῖχο εἶναι ἐξίτηλες.

Στὸ κτιστὸ τέμπλο θέματα καὶ διάταξη ἐπαναλαμβάνουν τὸν καθιερωμένο τύπο ποὺ ἀπαντᾷ στερεότυπα στὶς ἐκκλησίες αὐτῆς τῆς ἐποχῆς στὴν εὐρύτερη περιοχή (βλ. "Ἅγιο Βασίλειο στὸ Νεοχώριο, ἀρ. 87). Σημειώνεται ἡ ἐπιγραφή *Ἡ Ἐλπίς τῶν Χριστιανῶν*, ποὺ συνοδεύει τὴν τοιχογραφημένη δεσποτικὴ εἰκόνα τῆς ἔνθρονης Βρεφοκρατούσας ἀντὶ τῆς πιδ συνηθισμένης «Ἡ Κυρία τῶν Ἀγγέλων»⁵⁰. ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν Παναγία, ὁ ἐπώνυμος ἅγιος τοῦ ναοῦ, *Νικόλαος*, ὁλόσωμος.

Στὸν κυρίως ναό, στὸ κάτω μέρος τῶν τοίχων, ὀρθιες μορφές ἁγίων κάτω ἀπὸ τοξύλλια· ἀμέσως ψηλότερα ἀκολουθεῖ ζώνη χωρισμένη σὲ πίνακες μὲ παραστάσεις *μαρτυρίου ἢ σκηνῆς βίου* ποὺ συνοδεύουν τοὺς ἁγίους τῆς κάτω ζώνης⁵¹. ὁ ἐπώνυμος ἅγιος ἐξάιρεται μὲ τρεῖς σκηνές ἀπὸ τὸ *συναξάρι* του στὸ Β τοῖχο καὶ στὴν ἐπόμενη ζώνη, κάτω ἀπὸ τὸ θόλο τοῦ ναοῦ, ἱστοροῦνται *εὐαγγελικὲς σκηνές* (πίν. 4)· στὸ τύμπανο τοῦ Δ τοίχου ἡ *Ἀνάσταση*.

Ἡ κ τ η τ ο ρ ι κ ῆ ἐ π ι γ ρ α φ ῆ βρίσκεται στὸ Β τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ· εἶναι γραμμένη μὲ κεφαλαῖα, σὲ δώδεκα στίχους, μὲ μαῦρα στοιχεῖα πάνω σὲ λευκὸ βάθος, μέσα σὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ βαθυκάστανη ταινία. Στούς πέντε τελευταίους στίχους τὰ γράμματα γίνονται μικρότερα καὶ συνωστίζονται γιὰ νὰ ἐξοικονομηθεῖ χώρος:

+ ΜΝΗΣΘΥΤΙ ΚΥΡΙΕ ΤΟΝ
ΔΟΥΛΟΝ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΤΟΝ ΚΤΙ
ΤΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΤΟΝ
ΚΑΙ ΕΠΙΤΡΟΠΟΝ ΚΑΙ ΣΥ

50. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὴ Ζωοδόχο Πηγή στὸ Νεοχώριο, ἔργο τοῦ ζωγράφου Μιχαὴλ ἀπὸ κώμης Καββάλου, τὸ 1787 (ἀρ. 92). Γιὰ τὸν εἰκονογραφικὸν τύπον βλ. σ. 147 καὶ σημ. 266.

51. Βλ. γιὰ τὸ θέμα σημ. 60.

- 5 ΔΡΟΜΙΤΟΝ ΚΑΙ ΕΞΟΔΙΑΣ
 ΤΟΝ ΤΟΥ ΑΓΙ(ΟΥ) ΗΚΟΥ ΤΟΥΤ(ΟΥ)
 ΗΣ ΒΟΥΘΙΑΝ ΑΥΤΟΝ ΚΑΙ
 ΤΟΝ ΤΕΚΝΟΝ ΑΥΤΟΝ ΚΑΙ ΗΣ ΨΙΧΙ
 ΚΙΝ ΣΟΤΙΡΙΑΝ 1828 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙ
- 10 ΟΥ 20 ΔΙΑ ΧΙΡΟΣ ΗΛΙΑ ΚΟΥΤΙΦΑΡΗ
 Η ΕΚΛΙΣΙΑ [-----] ΝΑ ΒΡΕΧΑΙΤΑΙ ΚΑΙ
 ΗΣΤΕΡΑ ΝΑ ΣΑΡΩΝΕΤΑΙ [-----]

“Όπως φαίνεται από τους στ. 2-6, στο έργο συνέβαλαν μέλη της κοινό-
 τητας που δεν αναφέρονται επώνυμα στην επιγραφή, ή προσπάθεια δηλ. ήταν
 συλλογική.

Στο στ. 10 αναφέρεται ο ζωγράφος *’Ηλίας Κουτίφαρης* που δεν μās είναι
 γνωστός από άλλο τοιχογραφημένο σύνολο⁵². Το επώνυμο Κουτήφαρης άπαν-
 τᾶ —παραλλαγμένο— ήδη από τη βυζαντινή εποχή και πιστοποιεῖται μέχρι
 τις μέρες μας⁵³. Τὴν εποχή που ἱστορεῖται ὁ “Άγιος Νικόλαος στὰ Σκυφιάνικα
 (1828), στο ὁμώνυμο χωριὸ τῆς Μάνης —τὸ Κουτήφαρι— ἄκμαζε ἀγιογραφικὸ
 ἐργαστήριον που ἀποτελοῦσε παράδοση στὸν τόπο⁵⁴. Ὁ *’Ηλίας Κουτίφαρης*
 θὰ πρέπει νὰ ἦταν καὶ ζωγράφος φορητῶν εἰκόνων· στο ἐκκλησάκι τῆς Πανα-
 γίας στὴν Καστάνια, σὲ εἰκόνα μὲ τὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου ὑπάρχει ἡ ἐπι-
 γραφή *Χεὶρ ’Ηλιὸν Κουτίφαρη* καὶ ἡ χρονολογία 1845⁵⁵.

Στους στ. 11-12 οἱ ὑποδείξεις γιὰ τὸν τρόπο καθαρισμοῦ τῆς ἐκκλησίας
 εἶναι γνωστὲς καὶ ἀπὸ ἄλλες ἀνάλογες ἐπιγραφὲς σὲ ἐκκλησίες τοῦ 18ου αἰ.
 στὴ Μάνη⁵⁶.

52. Ὁ Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Όνόματα ἀγιογράφων σὲ ναοὺς τῆς Μάνης, Λακωνικαὶ Σπουδαὶ Ζ'*, 1983, 133, ἀρ. 30, ἀναφέρεται στὸ ναὸ στὰ Σκυφιάνικα που περιγράφεται ἐδῶ.

53. Δ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, *Βυζαντινὰ ὀνόματα καὶ επώνυμα ἐκ Μάνης, Πελοποννησιακὰ Γ'-Δ'*, 1958-59, 205 κέ. Ἀπὸ οἰκογένεια μὲ τὸ ἴδιο επώνυμο καταγόταν, ὅπως εἶναι γνω-
 στό, καὶ ὁ πρῶτος μπέης τῆς Μάνης Τζανέτος Κουτήφαρης (1776-1779), στὸ ἴδιο, 206.

54. Α. ΠΕΤΡΟΝΩΤΗΣ, *Άγιογράφοι καὶ «κονισματάδες» τῆς Μάνης, Λακωνικαὶ Σπου-
 δαὶ ΣΤ'*, 1982, 126 μὲ παλαιότερη βιβλιογραφία. Γιὰ τὸ θέμα σύντομα καὶ ὁ Δ. ΒΑΓΙΑΚΑ-
 ΚΟΣ, ὁ.π. 207.

55. Καταγραφή στὶς 22 Σεπτεμβρίου 1976. Γιὰ τὸ μονοκάμαρον ἐκκλησάκι τῆς Πα-
 ναγίας βλ. ΠΑΕ 1976, 236.

56. Ὅπως στὸν “Άγιο Θεόδωρο στὸ Λάκκο καὶ στὴ Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρα στὸ
 Εὐχωρί, ΠΑΕ 1976, 246 καὶ 243 μὲ σημ. 1 ἀντίστοιχα: οἱ ἐπιγραφὲς που σώζονται σχε-

Στὸ Ν τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ, κοντὰ στὸ τέμπλο, δίπλα στὸν ἄγιο Ὁ-
νούφριο, ἡ ἐπιγραφή *Μνήσθητι κυριε του δούλου τ(οῦ) Θε(οῦ) πνευματικου*
ιερομοναχου Γιωργούλα από Βίτιλο.

Ἡ τεχνολογία τῶν τοιχογραφιῶν στὸν Ἅγιο Νικόλαο ἔχει χα-
ρακτήρα λαϊκό. Οἱ μορφές εἶναι μικρόσωμες μὲ μεγάλο κεφάλι καὶ κινήσεις
συχνὰ ζωηρές ἀλλὰ ἄκομψες, ὅπως στὴν παράσταση τῆς *Μεταμόρφωσης*
(πίν. 4). Ἡ πτυχολογία ἔχει κάποια ἄνεση καὶ στὸ τοπίο τὸ βάθος εἶναι ὑπαρ-
κτὸ —μὲ κτήρια ποὺ ἔχουν ἀποδοθεῖ προοπτικά καὶ κωνικούς λοφίσκους ποὺ
ὕψωνονται πίσω ἀπὸ τὶς μορφές— ἀλλὰ ἄνισο καὶ ἀδέξια δοσμένο, ἀποσπασμα-
τικὸ καὶ παράταιρο μὲ τὸ γενικὸ χαρακτήρα τῶν παραστάσεων ποὺ παραμέ-
νουν δισδιάστατες. Ὡς δυτικότροπα στοιχεῖα σημειώνονται τὰ νέφη, ποὺ ἀπο-
δίδονται ὅμως στατικά, σχηματικά καὶ περιβάλλουν τοὺς προφῆτες καὶ τὸν
Χριστὸ στὴ *Μεταμόρφωση*. Στὰ πρόσωπα ὁ προπλάσμος περιορίζεται στὸ γύρο
τοῦ προσώπου, ἡ ὑπόλευκη σάρκα ἀπλώνεται ἐνιαῖα στὸ πρόσωπο χωρὶς διαβαθ-
μίσεις καὶ πάνω σ' αὐτὴν γράφονται ἄδρά τὰ χαρακτηριστικὰ μὲ βαθυκάστα-
νες γραμμές.

Τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἀπο-
τελοῦν συγχρόνως καὶ τὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ ἐνὸς ιδιώματος μὲ εὐρύ-
τατη διάδοση στὴ Μάνη, στὸ ὁποῖο ἐντάσσονται ζωγραφικὰ σύνολα ποὺ κλι-
μακώνονται σ' ἓνα σχετικὰ μακρὸ χρονικὸ διάστημα. Ἐνδεικτικά, θὰ μπορού-
σαν νὰ ἀναφερθοῦν ἐδῶ ὁ Ἅγιος Ἰωάννης τῶν Μαυρομιχαλαίων (1746)⁵⁷ στὴν
Ἀρεόπολη, οἱ Ἅγιοι Πάντες στὰ Ξιφαριάνικα (1767)⁵⁸ κοντὰ στὴν Ἀρεό-
πολη, ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος στὰ Σκυφιάνικα (1762-1775) (ἀρ. 10), τὸ καθολικὸ
τῆς Μονῆς Ἁγίου Γεωργίου στὰ Κονάκια (1832) (ἀρ. 19). Θὰ ἦταν χρήσιμο

δὸν πλήρεις συμπληρώνουν τὴν ἐπιγραφή τοῦ Ἁγίου Νικολάου· ἡ ὑπόδειξη γίνεται,
ὅπως ἐξηγεῖται ἐδῶ, «*δια να μὴν σκονετε Ἡ σκονη καὶ σκεπαῖ τῇ Ἱστορίᾳ...*».
Γιὰ τὸ θέμα βλ. καὶ Ἅγιο Γεώργιο Μυρσίνης (ἀρ. 32), σημ. 139.

57. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Χριστιανικαὶ Ἐπιγραφαὶ Λακωνικῆς, *ΑΕ* 1967, 167 κέ. Οἱ
παρατηρήσεις γίνονται μὲ βάση τὶς προσωπικὲς σημειώσεις ἀπὸ τὸν Ἅγιο Ἰωάννη τῶν
Μαυρομιχαλαίων στὴν Ἀρεόπολη.

58. Ὁ ἴδιος, Ἐρευναι εἰς τὴν Μάνην, *ΠΑΕ* 1974, 134. Οἱ παρατηρήσεις γίνονται
μὲ βάση τὶς προσωπικὲς σημειώσεις ἀπὸ τοὺς Ἁγίους Πάντες στὰ Ξιφαριάνικα.

νά παρατηρήσει κανείς ότι οι λαϊκοί αυτοί άγιογράφοι φιλοτεχνούν τοιχογραφίες, τόσο σέ έκκλησίες άρχοντικῶν οίκογενειῶν ("Αγ. 'Ιωάννης στήν 'Αρεόπολη), ὅσο καί σέ έκκλησίες κτισμένες μέ τίς δαπάνες μιᾶς άνώνυμης κοινότητας ("Αγ. Νικόλαος στή Σκυφιάνικα).

Μέσα σ' αὐτό τό γενικότερο κλίμα στό ὁποῖο ἐντάσσεται, ἡ άπλοϊκή ζωγραφική τοῦ Κουτίφαρη συνδέεται στενότερα μέ τίς τοιχογραφίες τῆς Μονῆς 'Αγ. Γεωργίου στή Κονάκια: ὁ φυσιογνωμικός τύπος μέ τό στενόμακρο ἐπίπεδο πρόσωπο, τό πλατὺ μέτωπο καί τῇ μακριᾷ ἴσια μύτη ἐπανέρχεται στερεότυπα καί στή δύο σύνολα. Ἄν ὁ ἴδιος ζωγράφος, ὁ 'Ηλίας Κουτίφαρης, συνέβαλε, λίγα χρόνια μετά τόν "Άγιο Νικόλαο (1828), στή διακόσμηση τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς 'Αγ. Γεωργίου (1832) στή κοντινᾷ Κονάκια, εἶναι ἓνα θέμα πού δέν μπορεῖ πρὸς τό παρόν νά διευκρινιστεῖ.

10. "Άγιος 'Αθανάσιος. Μονόχωρος, καμαροσκέπαστος, μέ ἐξωτερικά τρί- πλευρη άψίδα καί χαμηλή (ὑψ. 1.60 μ.) τοξωτή πύλη εἰσόδου στό Ν τοῖχο μέ περίθυρο ἀπό λαξευτό πωρόλιθο, ἔσωτ. διαστ. 6.40x2.75 μ.

Στό ἐσωτερικό τοῦ ναοῦ ἀξιοπρόσεκτη εἶναι ἡ διαμόρφωση τοῦ κτιστοῦ τέμπλου, πού ὑψώνεται μέχρι τῇ θολωτῇ ὀροφή (πίν. 5)· στό μέσον ὡστόσο, πάνω ἀπό τήν 'Ωραία Πύλη, ἀφήνεται ὀρθογώνιο ἄνοιγμα, στό κέντρο τοῦ ὁποῖου ὑψώνεται ξυλόγλυπτος σταυρός.

Τοιχογραφίες. Τό έκκλησάκι εἶναι κατάγραφο. Οἱ τοιχογραφίες, μέ ἐνιαῖο ὕφος, ἀνάγονται ὅλες στήν ἴδια χρονική περίοδο. Χρονολογίες, πού βοηθοῦν στόν καθορισμό τοῦ χρόνου πού φιλοτεχνήθηκε ἡ διακόσμηση τοῦ ναοῦ, ἀναγράφονται στήν τοιχογραφία τοῦ ἁγίου 'Αθανασίου ,αψξβ' —χωρίς ἄλλα στοιχεῖα—, στό Βραβεῖο ,αψξ καί ,αψε' καί στήν κτητορική ἐπιγραφή, πού σώζεται ἐξίτηλη στήν παραστάδα τῆς πύλης εἰσόδου, διακρίνεται τό ἔτος ,αψε'. Σύμφωνα μέ τὰ στοιχεῖα αὐτά, οἱ τοιχογραφίες τοποθετοῦνται μεταξύ τοῦ 1762 καί 1775.

Τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα εἶναι ἐνιαῖο. Στό ἱερό, στήν κόγχη τῆς άψίδας, εἰκονίζεται ἡ Πλατυτέρα, καί στήν κατώτερη ζώνη συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες μέ τό Μελισμὸ —μέ τόν Χριστό ὄρθιο μέσα στό δυσκοπότηρο νά εὐλογεῖ. Στήν ποδιά τῆς 'Αγίας Τράπεζας ὁ 'Ιωάνς ἐκβράζεται ἀπό τό κῆτος· στό μέτωπο τῆς άψίδας τό ἅγιο Μανδύλιο πλασιώνεται ἀριστερά ἀπό τῇ Φιλοξενία καί δεξιᾷ ἀπό τῇ Θυσία τοῦ 'Αβραάμ. Στήν κόγχη τοῦ διακονικοῦ

εικονίζεται ὁ *Μελχισεδέκ* καὶ στὴν πρόθεση ἡ *Ἀκρα Ταπείνωση* μετὰ τὴν ἐπιγραφὴν *Ἡ Ἀποκαθήλωσις*· στὴ βοθητικὴ κόγχῃ τῆς πρόθεσης, στὸ Β τοῦχο τοῦ ἱεροῦ, ἀρχάγγελος, καὶ πάνω ἀπὸ τὸ θαλασσίδιο ἡ *Μαρία ἡ Αἰγυπτία* μετὰ τὸν ἱερέα *Ζωσιμᾶ* — θέμα ποὺ συσχετίζεται μετὰ τὴν *Ἀγία Κοινωνία*, ἡ ὁποία προετοιμάζεται στὴν πρόθεση. Ἰδιορρυθμία τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος στὸν *Ἅγιο Ἀθανάσιο* ἀποτελεῖ ἡ ἀπεικόνιση τῆς *Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων* — θέμα ποὺ ἀνήκει στὸ πρόγραμμα τοῦ ἡμικύλινδρου τῆς ἀψίδας — πάνω ἀπὸ τὶς πυλίδες τοῦ κτιστοῦ τέμπλου, στὴν πλευρὰ ποὺ βλέπει πρὸς τὸ ἱερὸ καὶ πάνω ἀπὸ αὐτὴν ἀκολουθεῖ ζώνη μετὰ σκηνές ἀπὸ τὴ *Γένεση*.

Στὸ κτιστὸ τέμπλο, πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ κυρίως ναοῦ, εἰκονίζεται στὴν ἀνώτερη ζώνη τὸ *Τρίμορφο* μετὰ τὴ *Μεγάλῃ Δέηση* καὶ στὶς δεσποτικὲς ἡ *Παναγία ὡς Κυρία τῶν Ἀγγέλων* καὶ ὁ *Χριστὸς ὡς Μέγας Ἀρχιερεὺς*. Στὶς παραστάσεις αὐτές, ποὺ εἶναι στερεότυπες στὴ διακόσμηση τῶν τέμπλων, ἔχουν προστεθεῖ, κάτω ἀπὸ τὶς δεσποτικὲς στὰ θωράκια, οἱ θεοπάτορες *Ἰωακείμ* καὶ *Ἄννα* στηθαῖοι, θέση σπάνια γι' αὐτούς, ἀφοῦ στὰ τέμπλα τῆς περιοχῆς ἀπεικονίζονται κατὰ κανόνα ὁλόσωμοι στὰ ἐσωράχια τῆς *Ωραίας Πύλης* (βλ. *Ἅγιος Βασίλειος* στὸ *Νεοχώριο*, ἀρ. 87). Στὰ δύο ἄκρα τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου, ποὺ λόγω ἰδιομορφίας ὑψώνονται μέχρι τὴν καμάρα, δημιουργοῦνται δύο διάχωρα, στὰ ὁποῖα ἱστορήθηκαν: ἀριστερὰ ἡ *Ταφὴ τοῦ Χριστοῦ* μετὰ τὴν ἐπιγραφὴν *Ὁ Ἐπιτάφιος* καὶ δεξιὰ ὁ *Μυστικὸς Δεῖπνος*. Τέλος, στὰ ἐσωράχια τῶν τόξων τῶν παραβημάτων ἀναγράφονται οἱ ρήσεις ὁρῶν τὸ βῆμα... καὶ τὸ στερέωμα... Εἶναι γνωστὸ ὅτι ταινίες μετὰ τὴ μία ἢ τὴν ἄλλή ρήση, ἄλλοτε πάνω καὶ ἄλλοτε κάτω ἀπὸ τὰ ἀποστολικά, διακοσμοῦν τόσο τὰ ξυλόγλυπτα ὅσο καὶ τὰ κτιστὰ τέμπλα⁵⁹. Στὸν *Ἅγιο Ἀθανάσιο* κατ' ἐξαιρεση συνυπάρχουν καὶ οἱ δύο ρήσεις καὶ μετατοπίζονται στὰ ἐσωράχια τῶν πλάγιων πυλῶν, θέση σπάνια, ἂν ὄχι μοναδική. Ἡ προχειρότητα μετὰ τὴν ὁποία πλουτίζεται τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ φαίνεται ἀπὸ τὰ γράμματα τῶν δύο ἐπιγραφῶν, ποὺ ἀρχίζουν μετὰ ἀραιὰ κεφαλαῖα στὴν ἀρχὴ γιὰ νὰ καταλήξουν σὲ μικρὰ στριμωχτὰ πρὸς τὸ τέλος λόγω ἐλλείψεως χώρου.

59. Ἡ ρήση ὁρῶν τὸ βῆμα... ἀπαντᾷ στερεότυπα στὰ τέμπλα τῆς περιοχῆς, βλ. *Ἅγιο Βασίλειο* στὸ *Νεοχώριο* (ἀρ. 87). Ὡστόσο καὶ ἡ ρήση τὸ στερέωμα... συναντᾶται σὲ πολλὰ τέμπλα, βλ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, *Χριστιανικαὶ Ἐπιγραφαὶ Λακωνικῆς, ὁ.π. (σημ. 57) 162* σημ. 1. *ΠΑΕ* 1981, 512. Πρβ. καὶ σημ. 126 καὶ 188.

Στὸν κυρίως ναὸ στὸ Β τοῖχο, κοντὰ στὸ τέμπλο, εἰκονίζεται ὁ ἐπώνυμος ἅγιος τοῦ ναοῦ Ἀθανάσιος, ἐνθρονος, μὲ τὴ χρονολογία ,αψξβ' (=1762) καὶ ψηλότερα ἡ *Κοίμηση τῆς Θεοτόκου*. Στὰ ὑπόλοιπα μέρη τοῦ κυρίως ναοῦ τὰ θέματα διατάσσονται, ὅπως συνήθως, κατὰ ζῶνες. Χαμηλά, διακοσμητικὴ ζώνη μὲ ὀφιοειδεῖς γραμμὲς καὶ ψηλότερα σειρὰ μὲ ὁλόσωμους ἁγίους· πάνω ἀπὸ τὶς ὁλόσωμες μορφὲς ζώνη μὲ παραστάσεις βίου ἢ μαρτυρίου τοῦ ἀντίστοιχου ἁγίου τῆς κάτω ζώνης⁶⁰. Πάνω ἀπὸ τὶς παραστάσεις μαρτυρίου ἢ σκηνῆς βίου ἀκολουθεῖ ζώνη μὲ εὐαγγελικὲς σκηνές καὶ ἀκόμη ψηλότερα, στὴν τελευταία ζώνη κάτω ἀπὸ τὴν καμάρα, οἱ 24 *Οἱκοὶ τοῦ Ἀκαθίστου*. Στὸ τύμπανο τοῦ Δ τοίχου ἐξαίρεται ἡ *Σταύρωση*.

Στὸ κέντρο τῆς καμάρας τοῦ κυρίως ναοῦ, μέσα σὲ κύκλο ποὺ ἐγγράφεται σὲ τετράγωνο, εἰκονίζεται στηθαῖος ὁ *Παντοκράτορας*, καὶ στὶς γωνίες τοῦ τετραγώνου τὰ *σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν*, διάταξη ποὺ ὑποκαθιστᾷ τὸ πρόγραμμα τοῦ τρουλὸυ καὶ ποὺ κωδικοποιεῖται στὴ σχεδὸν σύγχρονη Ἑρμηνεία τοῦ Διονυσίου ἐκ Φουρνᾶ⁶¹. Στὰ τμήματα τῆς καμάρας, ποὺ ἀπομένουν δυτικὰ καὶ ἀνατολικὰ ἀπὸ τὸν κεντρικὸ δίσκο, τὸ κλειδὶ τονίζεται μὲ διακοσμητικὴ ταινία, ἐνῶ στὶς πλευρὲς τῆς καμάρας παριστάνονται τὰ *Τάγματα τῶν Ἀγγέλων*.

Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα συμπληρώνεται μὲ τὴ *Δευτέρα Παρουσία* στὸ Δ τοῖχο κάτω ἀπὸ τὴ Σταύρωση καὶ τὸν Ἀρχάγγελο Μιχαὴλ ψυχοπομπὸ στὴν παραστάδα τῆς πύλης εἰσόδου.

Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα, μὲ ἐνδιαφέρουσες ἰδιοτυπίες κυρίως στὸ πρόγραμμα τοῦ κτιστοῦ τέμπλου, ἀκολουθεῖ στὴν ἐπιλογή τῶν κύκλων καὶ τὴ διάταξη τῶν θεμάτων, τόσο στὴν καμάρα ὅσο καὶ στοὺς κατακόρυφους τοίχους τοῦ ναοῦ, τὶς ἴδιες λύσεις μὲ τοὺς μονοκάμαρους ναοὺς τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη στὴν Ἀρεόπολη (1746) καὶ τῶν Ἀγίων Πάντων στὰ Ξιφαριάνικα (1767)⁶².

Τὸ ἀπλοῦς ὅφ ο ς τοῦ ζωγράφου ἐντάσσει τὶς τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου στὴν ἴδια χορεία μὲ τὰ ζωγραφικὰ σύνολα ποὺ συσχετίζονται —μο-

60. Γιά τὶς σκηνὲς μαρτυρίου ἢ βίου ποὺ συνοδεύουν τὶς μορφὲς τῶν ὁλόσωμων ἁγίων τῆς κάτω ζώνης βλ. ΠΑΕ 1981, 526 σημ. 1.

61. Ἐκδ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Ἐν Πετρούπολει 1909, 224 § 12.

62. Γιά τοὺς ναοὺς αὐτοὺς βλ. σημ. 57 καὶ 58 παραπάνω.

λονότι διαφέρουν χρονικά— με τις άγιογραφίες του 'Ηλία Κουτίφαρη⁶³ στο γειτονικό "Άγιο Νικόλαο από τὸ 1828 (άρ. 9).

Κάτω Τόμπρα

Ναὸς νεωτέρων χρόνων

11. "Άγιος Βασίλειος. Κοιμητηριακὸς ναός, μονόχωρος, ἔξωτ. διαστ. 12.50×6.30 μ., με ἑξωτερικά τρίπλευρη ἀψίδα, κτιστὴ ἀγία Τράπεζα καὶ τέμπλο· τοξωτὴ πύλη εἰσόδου ἀνοίγεται στὸ Δ τοῖχο, τὰ παράθυρα τοῦ ναοῦ εἶναι ὀρθογώνια· κτιστὸ θρανίο περιθέει ἐσωτερικά τὸ ναό, ποὺ εἶναι ἐσωτερικά καὶ ἑξωτερικά ἀσβεστωμένοι. Στὴ θέση τῶν δεσποτικῶν τοῦ τέμπλου εἶναι προσαρτημένες φορητὲς εἰκόνες σὲ χρυσὸ βάθος, με χρονολογίες 1863 καὶ 1864. Στὴν εἰκόνα τοῦ ἁγίου Βασιλείου ἡ ἐπιγραφή "Εν Τόμπρα τὴν 28 Δεκεμβρίου 1864 "Εγραψε "Ιωά[ννης]Ξηρ --- ἐκ τοῦ χωρίου Κουσκουνίου⁶⁴. Πάνω ἀπὸ τὴ Δ πύλη εἰσόδου ὑψώνεται διώροφο κωδωνοστάσιο, με δύο λοβούς στὸν πρῶτο, ἓνα λοβὸ στὸ δεύτερο ὄροφο καὶ ἀετωματικὴ ἀπόληξη, κτισμένο με πελεκητὲς πέτρες κατὰ τὸ ἰσόδομο σύστημα. Ναὸς καὶ κωδωνοστάσιο ἀνάγονται στὴν ἴδια ἐποχὴ με τὶς εἰκόνες τοῦ τέμπλου.

Σκαμνίστα

Ναὸς νεωτέρων χρόνων

12. Ζωοδόχος Πηγὴ. Μονόχωρος, καμαροσκέπαστος ναός (ἔσωτ. διαστ. 13.54×4.90 μ.), με ὑπερυψωμένο δάπεδο στὸ Δ τμήμα καὶ δύο εἰσόδους στὸ Β τοῖχο. Ὁ ναὸς χρονολογεῖται με ἐπιγραφή στὰ 1888, χαραγμένη στὸ πέτρινο ἀνώφλι, ἐπάνω ἀπὸ τὴν κεντρικὴ θύρα τοῦ Β τοίχου.

Τοίχογραφίες. Στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης ἡ "Ακρὰ Ταπείνωση με τὴν Παναγία καὶ τὸν "Ιωάννη. Στὸ κτιστὸ τέμπλο διατηροῦνται ἡμιεξίτηλες

63. Γιά τὸ ὕφος τοῦ Κουτίφαρη καὶ τῶν ἀπλοϊκῶν αὐτῶν ζωγράφων πρβ. σ. 21 κέ.

64. Πρβ. Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, "Ὄνόματα ἀγιογράφων σὲ ναοὺς τῆς Μάνης, ὁ.π. (σημ. 52) 134, ἀρ. 42.

παραστάσεις. Ἐπάνω ὁ Χριστὸς καὶ οἱ Ἀπόστολοι μέσα σὲ μετάλλια ποὺ περιβάλλονται ἀπὸ κληματίδα (Ἄμπελος). Στὰ τοιχώματα τῆς Ὡραίας Πύλης οἱ θεοπάτορες Ἰωακείμ καὶ Ἄννα. Στὶς παρειές τῆς πύλης τῆς πρόθεσης ἀρχάγγελοι καὶ στὶς παρειές τῆς πύλης τοῦ διακονικοῦ οἱ ἅγιοι Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καὶ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος. Στὶς ποδιές τοῦ τέμπλου προφῆτες καὶ ἅγιοι στηθαῖοι.

Στὸ ἐπιστύλιο ψηλὰ εἶναι τοποθετημένες εἰκόνες δωδεκάορτου λαϊκῆς τέχνης τοῦ τέλους τοῦ 19ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 20ου αἰώνα. Στὸ τέμπλο δεσποτικές εἰκόνες τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς καὶ τῆς Παναγίας βρεφοκρατούσας, σὲ ξύλο, τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου, σὲ μουσαμά, τοῦ 20ου αἰώνα. Ἡ ἐπίστεψη τοῦ τέμπλου ἀποτελεῖται ἀπὸ ξυλόγλυπτο καὶ ζωγραφισμένο σ τ α υ ρ ὀ καὶ λ υ π η ρ ἄ ποὺ ὑποβαστάζονται ἀπὸ ξυλόγλυπτους δράκοντες, λαϊκῆς τέχνης τῶν ἀρχῶν τοῦ 20ου αἰώνα.

Σ κ ο υ φ ο μ ὶ τ η⁶⁵

Ναοὶ μεταβυζαντινῶν χρόνων

13. *Κοίμηση τῆς Θεοτόκου*. Πάνω στὸ λόφο, μονόχωρος μὲ ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, ἔσωτ. διαστ. 7.50×3.60 μ., κτισμένος μὲ ἀργολιθοδομή, μὲ ὀροφὴ ἀπὸ ξύλο καὶ καλάμια, κεραμιδένια δέριχτη στέγη καὶ πύλη εἰσόδου στὸ Ν τοῦχο.

65. Ὁ Σκουφομύτης εἶναι μιὰ κωνικὴ ψηλὴ βουνοκορφὴ στὴν ὁροσειρὰ τοῦ Ταῦγέ-του. Κατὰ τὸν Π. ΔΟΥΚΑ, *Ἡ Σπάρτη διὰ μέσου τῶν αἰώνων* (Ν. Ὑόρκη 1922) 564 κέ., τὸ τοπωνύμιον εἶναι στὴ γενικὴ, συνδέεται μὲ τὸ θεσμὸ τῆς προνοίας καὶ διασώζει τὸ ὄνομα τοῦ βυζαντινοῦ χωροδеспότη, ὅπως καὶ ἄλλα τοπωνύμια στὴν περιοχὴ Γυθείου, π.χ. τοῦ Μαλεύρη, τοῦ Πιλάλα κλπ., πρβ. καὶ σ. 44. Ὡστόσο τὴν περιοχὴ τοῦ Σκουφομύτη ἀγόρασε ὁ περιβόητος κλέφτης Ζαχαριὰς Μπαρμπιτσιώτης (1759-1805) ἀπὸ ἰσχυρὴ οἰκογένεια τοῦ τόπου ἐκείνου, τοὺς Βαβούληδες, γιὰ νὰ κτίσει τοὺς πύργους του, βλ. Γ. ΚΑΨΑΛΗ, *Ἡ Βαρδούνια καὶ οἱ Τουρκοβαρδουνιώτες, Πελοποννησιακὰ Β'*, 1957, 116 κέ. καὶ Γ. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ζαχαριᾶ Μπαρμπιτσιώτη βιογραφία*, στοῦ Γ. ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗ, *Κλέφτες τοῦ Μωρηᾶ, 1715-1820* (Ἀθήνα 1935) 274. Τοὺς Βαβούληδες ὁ Π. ΔΟΥΚΑΣ, *δ.π.* 738, ἀποκαλεῖ Βαβουλιάνους, καὶ παρέχει τὴν πληροφορίαν ὅτι «ὁ εὐσεβὴς ἀρματωλὸς» ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς δύο πύργους στὸ Σκουφομύτη ἔκτισε «καὶ μικρὸν παρεκκλήσιον». Ἀπὸ τὸ ὄρμη-

Τοιχογραφίες. Ὁ διάκοσμος ἀκολουθεῖ τὸ καθιερωμένο πρόγραμμα. Στὴν κόγχη τῆς ἀψίδας ἡ Πλατυτέρα μετὰ τὸν Χριστὸ μπροστὰ τῆς μέσας ἐ δόξας ποὺ σχηματίζεται ἀπὸ τόξο διπλῆς καμπυλότητος, στὸν ἡμικύλινδρο οἱ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες μετὰ τὸν Μελισμό, στὴν ποδιά τῆς ἀγίας Τράπεζας ὁ Ἰωάννης ἐκβράζεται ἀπὸ τὸ κῆτος, στὴν πρόθεση ἡ Ἀκρα Ταπείνωση καὶ στὸ Β τοῖχο τοῦ ἱεροῦ τὸ Ὅραμα τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας. Τὸ τοιχογραφημένο κτιστὸ τέμπλο ἀπολήγει ἐν ἑαυτῷ μετὰ τὴν παράσταση τῆς Ἀγίας Τριάδος· ἀκολουθοῦν ἡ Μεγάλῃ Δέηση καὶ χαμηλότερα οἱ δεσποτικὲς εἰκόνες μετὰ τὴν Παναγία βρεφοκρατούσα, ἐνθρονῇ, ἐστεμμένη, τὸν Χριστὸ ὡς Μέγα Ἀρχιερεῖα καὶ τὸν Προδρόμο. Τὸ ἐσώραχιο τοῦ τόξου τῆς Ὡραίας Πύλης κοσμοῦν οἱ θεοπάτορες Ἰωακείμ καὶ Ἄννα καὶ τῆς πρόθεσης οἱ ἀρχάγγελοι Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ.

Στὸ Β τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ, κοντὰ στὸ τέμπλο, εἰκονίζεται ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, ἡ εἰκόνα τῆς ἐορτῆς στὴν ὁποία εἶναι ἀφιερωμένος ὁ ναός. Στους πλάγιους τοίχους τοῦ ναοῦ στὴν κατώτερη ζώνη ὁλόσωμοι ἄγιοι, ἀπὸ Α πρὸς Δ στὸ Β τοῖχο οἱ Νικόλαος, Γεώργιος, Ἀλέξιος καὶ Κυριακὴ καὶ στὸ Ν οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες (πίν. 7α) καὶ ὁ ἅγιος Δημήτριος. Πάνω ἀπὸ τοὺς ὁλόσωμους ἁγίους, ζώνη μετὰ εὐαγγελικὰς παραστάσεις: στὸ Β τοῖχο, ἀπὸ Α, ὁ Εὐαγγελισμός, ἡ Γέννησις, ἡ σπάνια παράσταση τῆς Περιτομῆς (πίν. 6β) καὶ ἡ Βάπτισις καὶ στὸ Ν σῶζεται καλύτερα ἡ Μεταμόρφωσις. Τὸ Δ τμήμα τοῦ Ν τοίχου καὶ ὁ Δ τοῖχος ἔμειναν ἀκόσμητοι.

Ἀπὸ τίς σκηνὲς ἀξιοσημεῖωται εἶναι ἡ Περιτομή, θέμα σχετικὰ σπάνιο τό-

τήριό του ὁ Ζαχαρίας ἐπιχειροῦσε συχνὰ ἐπιδρομὰς ἐναντίον τῶν Τούρκων. Στους πύργους τοῦ στοῦ Σκουφομύτη δέχτηκε τὸ 1792 (κατ' ἄλλους τὸ 1796) τὸν Ἀνδρίτσο, τὸν πατέρα τοῦ Ὀδυσσέως, καὶ τοὺς συντρόφους του, βλ. Τ. ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΥ, Ὁ ἀρματωλισμὸς τῆς Πελοποννήσου 1500-1821 (Ἐν Ἀθήναις 1924) 199 κέ. Ὁ Ζαχαρίας ζεῖ ἐν μιᾷ περιόδῳ ἀγώνων, στους ὁποίους πρωτοστατεῖ. Εἶναι σύγχρονος μετὰ τὸν ἄρχοντα τῆς Ἀνατολικῆς Μάνης Τζανέτο Γρηγοράκη —τὸν Τζανήμπεη— στὸ Μαραθωνήσι (Γύθειο), μετὰ τὸν Παναγιώτη Βενετσανάκη —τὸν Παναγιώταρο— στὴν Καστάνιτζα, τοὺς Κολοκοτρωναίους, Κωνσταντῖνο καὶ Θεόδωρο, καὶ τοὺς Μούρτζινους-Τρουπάκηδες τῆς Καρδαμύλης. Πάνω στὸ λόφο τοῦ Σκουφομύτη, κοντὰ στους «πύργους» τοῦ Ζαχαριᾶ, καταγράφηκε ἐκκλησία τῆς Κοίμησης (ἀρ. 13), προφανῶς τὸ «μικρὸν παρεκκλήσιο», ποὺ ἀναφέρει ὁ ΔΟΥΚΑΣ, ὁ.π. Στους πρόποδες τοῦ λόφου τὸ ἐρειπωμένο ἐκκλησάκι τῆς Ἀγίας Κυριακῆς (ἀρ. 14) πρέπει νὰ ἀνήκει στὴν ἴδια ἐποχὴ.

σο στη βυζαντινή όσο και στη μεταβυζαντινή εικονογραφία⁶⁶. Ἀπὸ τὴν παράσταση σώζεται ἡ Τράπεζα με τὸν Χριστὸ βρέφος καὶ οἱ δύο ἱερεῖς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἓνας κρατεῖ λαβίδα. Τὸ θέμα ἀπαντᾷ καὶ σὲ εἰκονίδιο χοροῦ σύγχρονο σχεδὸν μετὰ τὶς τοιχογραφίες, ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 18ου ἢ τὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰ., στὸν ἴδιο περίπου εἰκονογραφικὸ τύπο⁶⁷.

Ἐπιγραφές. Μέσα στὸ ἱερό, στὸ Βραβεῖο τοῦ ναοῦ, ἀναφέρονται τὰ ἐξῆς:

+ μνήσθητι κύριε τῶν κτιόρων κ(αὶ) ἀνα/καινιστῶν τοῦ ἁγίου οἴκου τούτου κ(αὶ) / τον κατικοῦντων ἐν τι κόμῃ ταύτῃ ζών/τον κ(αὶ) ταθνεώτον κ(αὶ) τον δοῦλον σου / παίτρον ἡραῖος βασιλύνου κυριάκι / θομὰ διμιτρίου ἰωάννου ἀντονίου πέτρον / ἰωάννου διμιτρίου πανάγον κ(αὶ) παναγιώτι / [δημη]τρίου νικολάου μαργαρι[τας] / ἰωσήφ ιερομονάχον θομὰ παναγιώτι βενετζιάνα / σταυριανὴ παναγιώτι μαρίας νικολάου / ἰωάννου σουλτάνα ἀναστασοῦλα διμιτρίου πέτρον / παύλον ἡλνιού βασιλύνου κυριάκι χριστοφίλν / κατερίνα διμιτρίου γαρουφαλὺν μιχαήλ / σταμάτα μιχαήλ ἰωάννου εὐγενικὴ πα/γὸνα κυριάκν κονσταντίνου δυμι/τρίον κανέλα δυμιτρίον σταμάτα πολύτιμι πανάγον πανάγιώτι κ(αὶ) ἡλνιού μαρία

1844 ἰουνίου 13

Τὶς εὐαγγελικὲς σκηνὲς καὶ τὶς ὁλόσωμες μορφές τῶν ἁγίων τῆς κάτω ζώνης συνοδεύουν ἐπιγραφές μετὰ τὰ ὀνόματα τῶν ἀναθετῶν. Ἔτσι πιστοποιεῖται ὅτι, ἐνῶ, ὅπως δηλώνει τὸ ὕψος τῶν παραστάσεων, ὁ ζωγράφος εἶναι ἓνας, ὁ ἀναθέτης εἶναι κάθε φορὰ διαφορετικός.

Στὶς σκηνὲς καὶ τὶς ὁλόσωμες μορφές σώζονται οἱ ἀκόλουθες ἐπιγραφές:

Στὴ Γέννηση: *Διὰ δαπάνης του Κυρ αντονίου γιανακοποῦλου*

Στὴν Περιτομή: - - - - - *ιωάννου βασιλα* - - - - -

Στὴ Βάπτισις: *Διὰ δαπάνης του πολυχρόνι β* - - - - -

66. M. CHATZIDAKIS, *Icons de Saint-Georges des Grecs et de la collection de l'Institut* (Venise 1962) 97 εἰκ. 65 πίν. 48. Βλ. καὶ Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, 'Ο Ἐμμανουὴλ Τζάνε Μπουνιαλῆς (ἐν Ἀθήναις 1962) 67-69.

67. Α. ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ, *Εἰκόνες. Συλλογὴ Γ. Τσακύρογλου* (Ἀθήνα 1980) 130 εἰκ. 198. Στὸ Σκουφομύτη μέρος τῆς παράστασης ἔχει καταστραφεῖ· ἔτσι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξακριβωθεῖ ἐὰν ὑπάρχουν καὶ ἐδῶ ὅλα τὰ στοιχεῖα τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου.

Στὸν ἅγιο Ἀλέξιο: *Δια δαπάνι[ς] του Κυρ αλεξίου θωμάκου*

Στὸν ἅγιο Γεώργιο: *Δια δαπάνις του Κυρ γεωργίου βασιλακόπουλου*

Στὸν ἅγιο Βασίλειο: *Δια δαπάνις του Κυρ βασιλίου βασιλακοπουλου*

Στὸν Χρυσόστομο: *Δια δαπάνις ιωάννου διμιτράκν*

Στὸν ἅγιο Δημήτριο: *Διὰ δάπάναις τῷ Κυρ [- - - - -] γιανακοπουλου*

Τὸ ὕφ ο ς τῶν τοιχογραφιῶν ἔχει χαρακτήρα λαϊκό. Οἱ παραστάσεις, μὲ λίγα πρόσωπα καὶ ἀπλὴ σύνθεση, κλείνονται μέσα σὲ μικροὺς πίνακες. Οἱ μορφές στίς σκηνές εἶναι μικρόσωμες, μὲ μεγάλο κεφάλι, ἐκφραστικὰ πρόσωπα καὶ ἀδέξιες κινήσεις. Τὰ γενικὰ αὐτὰ χαρακτηριστικὰ ἀπαντοῦν, παρὰ τὶς ἐπὶ μέρους διαφορὲς στὴν πτυχολογία καὶ τοὺς φυσιογνωμικοὺς τύπους, στίς τοιχογραφημένες ἐκκλησίες τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 18ου αἰ. μέχρι καὶ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου, ὅπως στὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο (1762-1775) καὶ τὸν Ἅγιο Νικόλαο (1828) στὰ Σκυφιάνικα (ἀρ. 9, 10) καὶ στὸ καθολικὸ τῆς Μ. Ἀγίου Γεωργίου στὰ Κονάκια (1832) (ἀρ. 19). Στὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὸ Σκουφομύτη, τόσο στίς συνθέσεις ὅσο καὶ στίς ὁλόσωμες μορφές, ἐπανέρχεται στερεότυπα ὁ ἴδιος φυσιογνωμικὸς τύπος μὲ τὸ κοντὸ καὶ πλατὺ πρόσωπο καὶ τὰ μεγάλα μάτια. Στίς πιὸ φροντισμένες μορφές τῆς κάτω ζώνης ὁ προπλάσμος εἶναι σκοῦρος καστανὸς καὶ ἀποδίδει τὴ σκιά στίς κόγχες τῶν ματιῶν καὶ τὸ γύρο τοῦ προσώπου· ἡ σάρκα, ἀνοικτότερη, καλύπτει μικρὴ ἔκταση στὰ μάγουλα καὶ ὁλόκληρο τὸ μέτωπο ἀυλακώνεται ἀπὸ ρυτίδες. Ὁ ἄγνωστος ζωγράφος στὸ Σκουφομύτη χρησιμοποιεῖ, πιὸ χαλαρὰ καὶ μὲ λιγότερη ἀκριβεία, ὅμοιο φυσιογνωμικὸν τύπο μὲ τοὺς ἁγίους στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὸν Βαχό (1791· ἀρ. 99) (πίν. 35α)· φυσιογνωμικὸς τύπος καὶ ἐκτέλεση πάνω στὰ ἴδια πρότυπα παρατηροῦνται καὶ στὴν Ἀγία Τριάδα τοῦ Φαράκου στὸ Σκουτάρι (ἀρ. 112), ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 18ου αἰ. (πίν. 42α).

Εἶναι ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς κτίστηκε ὁ ναὸς· ἀναφέρεται πάντως ὅτι τὴν ἐποχὴ πού ἐγκαταστάθηκε ὁ Ζαχαριάς⁶⁸ στὸ Σκουφομύτη ἔκτισε μαζὶ μὲ τοὺς πύργους (πίν. 6α) καὶ ἐκκλησίαν⁶⁹. Οἱ τοιχογραφίες τῆς Κοίμησης ἔχουν

68. Βλ. σχετικὰ σημ. 65.

69. Π. ΔΟΥΚΑΣ, ὁ.π. (σημ. 65) 738· τὸ 1792 (ἢ 1796), ὅταν ὁ Ἀνδρέτσος συναντήθηκε μὲ τὸν Ζαχαριά, ὁ Μπαρμπιτσιώτης μὲ τοὺς συντρόφους του ἦταν ἤδη ἐγκατεστημένος στὸ Σκουφομύτη.

φιλοτεχνηθεῖ ὅλες ἀπὸ τὸν ἴδιο ζωγράφο· δὲν εἶναι ὅμως σίγουρο, ἐὰν τὸ ἔτος 1844 ποὺ ἀναγράφεται στὸ Βραβεῖο ἀναφέρεται καὶ στὴν τοιχογράφηση. Εἶναι εὐλογο νὰ ὑποθέσει κανεῖς ὅτι, ὅταν ἡ ἐκκλησία κτίστηκε στὰ χρόνια τοῦ Ζαχαριᾶ, θὰ τοιχογραφήθηκε ἀμέσως. Ἀπουσιάζουν ὥστόσο μνεῖες ἢ ὀνόματα στὶς ἐπιγραφές τῆς ἐκκλησίας ποὺ θὰ συνέδεαν τὸ διάκοσμο μὲ τὸν Ζαχαριᾶ —ποὺ τὸν σκότωσαν τὸ 1805— καὶ τοὺς συντρόφους του⁷⁰.

14. *Ἀγία Κυριακή*. Στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου τοῦ Σκουφομούτη, ἐρειπωμένος, μονόχωρος, ἐσωτ. διαστ. 5.50×3.10 μ., μὲ ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα καὶ κτιστὸ τέμπλο, κτισμένος μὲ ἀργολιθοδομή. Πύλη εἰσόδου ἀνοιγόταν στὸ Ν τοῖχο. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ δὲν σώζονται ἔχνη τοιχογράφησης. Ἀρχιτεκτονικὸς τύπος καὶ τοιχοποιία εἶναι ὅμοια μὲ τὸ νὰ τῆς Κοίμησης πάνω στὸ λόφο.

Π ά ν ω ᾽ Α σ τ έ ρ ι (᾽Ανω Σολᾶ)

Ναὸς νεωτέρων χρόνων

15. *Ἁγία-Σωτήρα*. Μονόχωρος ναὸς (ἐσωτ. διαστ. 15.30×5.45 μ.), μὲ ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, ὀροφὴ ἀπὸ ξύλο καὶ καλάμια καὶ στέγη δίρριχτη σκεπασμένη μὲ κεραμίδια, κτισμένος μὲ ἀκατέργαστες πέτρες καὶ συνδετικὸ κονίαμα. Πύλες εἰσόδου ἀνοίγονται ἀπὸ μία στὸ Β καὶ Ν τοῖχο ἀντίστοιχα. Μπροστὰ ἀπὸ τὴ Ν πύλη ὑψώνεται τριώροφο κωδωνοστάσιο μὲ δύο λοβοὺς στὸν κάθε ὀροφὸ καὶ ἀετωματικὴ ἀπόληξη, κτισμένο μὲ πέτρες λαξευτές· φέρει ἐγχάρακτη χρονολογία 1870 Μαρτίου 12 (πίν. 7β).

Τ ο ι χ ο γ ρ α φ ί ε ς. Ἡ ἐκκλησία θὰ ἦταν ἀρχικὰ κατὰγραφη, σήμερα σώζεται μικρὸ μόνον μέρος τοῦ διακόσμου, ἐνῶ ὁ ὑπόλοιπος ναὸς εἶναι ἀσβεστω-

70. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ σύζυγος τοῦ Ζαχαριᾶ ὀνομαζόταν Παγώνα· εἶναι ἓνα ἐρώτημα ὅμως ἂν τὸ ὄνομα παγὼνα στὸ Βραβεῖο τοῦ ναοῦ τὸ 1844, βλ. τὴν ἐπιγραφή στὴ σ. 28, μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ αὐτήν. Πάντως ἀπὸ τὰ ἐπάνωμα τῶν ἀναθετῶν στὶς παραστάσεις τοῦ κυρίως ναοῦ, κανένα δὲν ταυτίζεται μὲ τὴν οἰκογένεια ἢ τοὺς συντρόφους τοῦ Ζαχαριᾶ. Βλ. ΑΠ. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗ, *Ἡ Μάνη καὶ ἡ Ὁθωμανικὴ αὐτοκρατορία* (Ἐν Ἀθήναις 1923) 202 σημ. 1 καὶ Δ. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ, *Ἀρματολοὶ καὶ κλέφτες (1453-1821)* (Ἀθῆναι χ.χ.) 87 κέ., ὅπου ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα τῶν συντρόφων τοῦ Ζαχαριᾶ.

μένος. Μέσα στο ιερό, στην πρόθεση, εικονίζεται ή "Ακρα Ταπείνωση. Στο κτιστό τέμπλο που φέρει ξύλινη επίστεψη, οι 'Απόστολοι στη Μεγάλη Δέηση ζωγραφίζονται μέσα σε μεταλλία δυτικού τύπου. Οι εικόνες με τὸ δωδεκάορτο καὶ οἱ δεσποτικὲς εἶναι σύγχρονες φορητὲς εἰκόνες. Στὰ τοιχογραφημένα θωράκια τοῦ τέμπλου ἡ Προσευχή τοῦ Χριστοῦ, ὁ Θρηῖνος 'Αδάμ καὶ Εὕας καὶ ἡ 'Εξορία τῶν Προτοπλάστων εἶναι χαριτωμένα λαϊκὰ ἔργα, ἐνῶ τὴν 'Αποτομή τοῦ Προδρόμου στὸ ἐπόμενο διάχωρο φιλοτεχνεῖ ἄλλος ζωγράφος. Στούς μακροὺς τοίχους τοῦ κυρίως ναοῦ, κοντὰ στὸ τέμπλο, σώζονται λίγες μορφὲς δολόσωμων ἀγίων με σκηνὲς ἀπὸ τὸ βίο τους στὴν ψηλότερη ζώνη. Κοντὰ στὴ Β πύλη εἰσόδου μνημειακὴ παράσταση με τὸν 'Αρχάγγελο Μιχαὴλ ψυχοπομπό· στὸν κάμπο κάτω δεξιὰ σὲ ἀνοικτὸ βιβλίο εἶναι γραμμένα με ἀνορθογραφίες ἀνθρώπινα ἐλαττώματα: ὑπερήφανος, ἀσωτία, θυμὸς κλπ.

Οἱ παραστάσεις εἶναι δισδιάστατες, τὰ πρόσωπα ἐπίπεδα, οἱ σκηνὲς ὅμως ἔχουν γραφικότητα καὶ οἱ δευτερεύουσες μορφὲς φοροῦν λαϊκὲς ἐνδυμασίες. Ὁ ναὸς καὶ οἱ τοιχογραφίες πρέπει νὰ ἀνάγονται στὴν ἴδια περίοδο με τὸ κωδωνοστάσιο (1870).

Κάτω 'Αστέρι (Κάτω Σολά)

Ναὸς μεταβυζαντινῶν χρόνων

16. "Αγιος Νικόλαος. Κοιμητηριακὸς ναὸς, μονόχωρος, ἑξωτ. διαστ. 9×4.70 μ., με ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, ὀροφὴ ἀπὸ ξύλο καὶ καλάμια καὶ δίριχτη στέγη σκεπασμένη με κεραμίδια, κτισμένος με ἀκατέργαστες πέτρες, συνδετικὸ κονίαμα καὶ βήσσαλα σὲ ἀραιὰ διαστήματα. Ὁρθογώνια πύλη εἰσόδου με περίθυρο ἀπὸ λαξευτοὺς λίθους ἀνοίγεται στὸ Β τοῖχο. Στὸ Ν τοῖχο σύγχρονη με τὸ ναὸ ἀντηρίδα.

Τοιχογραφίαις ὑπάρχουν στὸ κτιστὸ τέμπλο με τὸ καθιερωμένο πρόγραμμα καὶ κατὰ μῆκος τῶν πλάγιων τοίχων μέχρι περίπου τὰ μισὰ τοῦ ναοῦ. Οἱ ὑπόλοιποι τοῖχοι εἶναι ἀσβεστωμένοι. Στὸ Ν τοῖχο κοντὰ στὸ τέμπλο εἶναι γραμμένο, πάνω σὲ ἄσπρο βάθος με διάκοσμο ἀπὸ ἄνθη, τὸ ἔτος 1846 ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἀναφέρεται στὴν τοιχογράφηση τῆς ἐκκλησίας. Οἱ μορφὲς μικρόσωμες, πλατιὲς καὶ ἄκαμπτες, ἀνήκουν στὸ χῶρο τῆς λαϊκῆς τέχνης.

Ναός μεταβυζαντινῶν χρόνων

17. *Ζωοδόχος Πηγή*. Ναός πρόσφατα ἀνακαινισμένος· τὸ καθολικὸ τοῦ χωριοῦ. Μονόχωρος, τρουλαῖος, ἔχει ἐξωτερικὰ τὴ μορφὴ συνεπτυγμένου σταυροειδοῦς. Ἡ ἀψίδα εἶναι ἐξωτερικὰ πεντάπλευρη. Πάνω ἀπὸ τὴν πύλη εἰσόδου στὸ Ν τοῖχο ὑψώνεται διώροφο κωδωνοστάσιο μὲ δίλοβο ἄνοιγμα στὸν πρῶτο, μονόλοβο στὸ δεύτερο ὄροφο καὶ ἀετωματικὴ ἀπόληξη, κτισμένο μὲ ἰσόδομη τοιχοποιία ἀπὸ λαξευτὴ πέτρα.

Πιλάλα⁷²

Ναός μεταβυζαντινῶν χρόνων

18. *Κοίμηση τῆς Θεοτόκου*. Τὸ καθολικὸ στὴν πλατεία τοῦ χωριοῦ. Τρουλαῖος, μονόχωρος, ἀνακαινισμένος, ἔσωτ. διαστ. 5.30×4.70 μ.· κτίστηκε μὲ χορηγία τῆς οἰκογενείας Χατζάκου τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ μὲ τὸν πύργο (1776)

71. Ἡ κατάληξη -έας εἶναι περιεκτικὴ καὶ παρατηρεῖται συχνὰ στὴ Μάνη, τόσο σὲ τοπωνύμια, ὥπως π.χ. Λυγερές, ὅσο καὶ σὲ οἰκογενειακὰ ἐπίθετα, βλ. Δ. Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ, Ἀρχαῖα καὶ μεσαιωνικὰ τοπωνύμια ἐκ Μάνης. Συμβολὴ πρώτη, Ἑλληνικά 15, 1957, 217· Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, Τὰ Μανιάτικα οἰκογενειακὰ ἐπίθετα εἰς -εας, Λεξικογραφικὸ Ἀρχεῖο 6, 1923, 237 κέ.

72. Ἡ Πιλάλα συνορεύει μὲ τὸ διπλανὸ χωριό, τὰ Κονάκια· στὴν κτητορικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ἀγίου Γεωργίου (ἀρ. 19) ἀπὸ τὸ ἔτος 1832 ἀναφέρεται ὁ ὄρος «Πιλαλοκονάκια», ποὺ δηλώνει καὶ τὰ δύο χωριά μαζί. Γύρω στὰ 1740 ἐγκαταστάθηκε στὴν Πιλάλα ἡ οἰκογένεια Χατζάκου, βλ. Ι. Γ. ΤΑΪΦΑΚΟΥ, Χρονικὸν τῆς οἰκογενείας Χατζάκου (Ἐν Ἀθήναις 1970) 1 κέ. Τὸ 1776 κτίστηκε ὁ πύργος τοῦ Χατζάκου, ὁχυρὸ κτήριο ποὺ δεσπόζει μέχρι σήμερα στὸ χωριό, κοντὰ στὴν πλατεία, καὶ τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ ὁ ναὸς τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου (ἀρ. 18), τὸ καθολικὸ τοῦ χωριοῦ σήμερα, μὲ χορηγίαν τῆς ἰδίας οἰκογενείας· ὁ ἴδιος, ὁ.π. 6 κέ., 8. Στὴν Πιλάλα σώζονται πολλὰ ἀξιόλογα παλαιὰ σπίτια.

Γιὰ τὴν προέλευση τοῦ τοπωνυμίου «Πιλάλα» ἔχουν προταθεῖ διάφορα παρετυμολογικά τοῦ ὄρου, ὥπως «Πυλάλα», ἀπὸ τὴ μεγάλη πύλη ποὺ χώριζε τοὺς δύο οἰκισμούς, τῶν Χατζακίων καὶ τῶν Κονακιωτῶν, σύμφωνα μὲ τοπικὴ παράδοση, ἢ «Πιλάλα» ἀλλὰ καὶ «Πηλάλα» ἀπὸ τὴν ἀτακτὴ φοβισμένη φυγὴ τῶν Ἀράβων τοῦ Ἰμπραήμ κατὰ τὴ μάχη τοῦ Πολυαράβου τὸ 1826. Ἐπικρατέστερη φαίνεται ὅμως ἡ ἀπόψη ὅτι τὸ τοπωνύμιον εἶναι στὴ

(πίν. 8α)⁷³. Σύμφωνα με τις πληροφορίες τῶν κατοίκων, ὁ ναὸς ἦταν ἀρχικὰ μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μετασκευάστηκε ὅμως πρὶν λίγα χρόνια σὲ τρου-
λαῖο.

Τοιχογραφίες ὑπάρχουν μόνο στὸ ἱερό καὶ στὸ κτιστό, με δύο πυ-
λίδες, τέμπλο καὶ ἀνήκουν στὴν ἀρχικὴ φάση. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας
ἡ *Βλαχερνίτισσα* καὶ στὴν πρόθεση ἡ *Ἀκρὰ Ταπείνωση*, στὰ ἐσωράχια τῆς
᾽Ωραίας Πύλης ὁ *Ἰωακείμ* καὶ ἡ *Ἄννα* καὶ στὴν κλεῖδα τοῦ τόξου *ἑξαπτέρυγα*.
Στὸ τέμπλο ἡ *Παναγία ἔνθρονη βρεφοκρατούσα*, ὁ *Χριστὸς ὡς Μέγας Ἀρχι-
ερεὺς* καὶ ὁ *Πρόδρομος*. Πάνω ἀπὸ τις δεσποτικὲς εἰκόνες *ζώνη* με *στηθάρια*
καὶ *ψηλότερα ἡ Μεγάλῃ Δέηση* με τὸ Τρίμορφο στὸ κέντρο· πάνω ἀπὸ τὴ Δέ-
ση σειρά ἀπὸ *μετάλλια με προτομὲς ἀγγέλων*⁷⁴.

Στὰ πρόσωπα ὁ προπλάσμος εἶναι βαθυκάστανος, ἡ σάρκα σὲ ἀνοιχτὸ κα-
στανὸ δημιουργεῖ ἔντονη ἀντίθεση με τὸ σκοτεινὸ προπλάσμο. Τὰ χαρακτηρι-
στικὰ «ἀνοίγονται» με μαῦρες ἢ καστανὲς γραμμὲς ἐπάνω στὴ σάρκα. Οἱ σακ-
κοῦλες κάτω ἀπὸ τὰ μάτια τῆς Πλατυτέρας δηλώνονται με μικρὲς ἔντονες

γενικὴ «τοῦ Πιλάλα» καὶ διασώζει τὸ ὄνομα κάποιου βυζαντινοῦ ἀρχοντα τῆς περιοχῆς
—Πη(ι)λάλας ὅπως Μαλάλας—, στὸν ὅποιο εἶχαν δοθεῖ τὰ ἐδάφη ὡς πρόνοια, βλ. Π. ΔΟΥ-
ΚΑ, *Ἡ Σπάρτη διὰ μέσον τῶν αἰώνων* (Ν. Ὑόρκη 1922) 563 κέ., Ι. Γ. ΤΑΤΨΑΚΟΥ, *Ὁ*
Ἅγιος Μεγαλομάρτυς Γεώργιος τῶν Πηλαγονικῶν, Μάνη, φ. 64 (30 Ὀκτωβρίου 1968).
Ὡς ἐπώνυμο ἀπαντᾷ καὶ ἀργότερα, βλ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, *Ὁ Νικ. Πιλάλας καὶ τὸ ἐλληνικὸν*
σχολεῖον Βρεσθένης, Μαλεβός, ἔτ. 6, 558 κέ.

Τὸ 1790 περ. ἀναφέρει τὴν Πιλάλα ὁ Ν. ΝΗΦΑΚΗΣ, *Ἱστορία τῆς Μάνης ὅλης*, στ. 46,
Μανιάτικα Ἱστορικὰ Στιχορνήματα, ἔκδ. Σωκρ. Β. Κουγέας (Ἀθήναι 1964). Στὴ Σύνοψη
στατιστικῶν γνώσεων τῶν ἐτῶν 1828-30 τὸ χωριὸ καταγράφεται στὸ τμῆμα Μαλεῦρι, βλ.
Ε. ΜΠΕΛΙΑ, *Στατιστικὰ στοιχεῖα τῆς Λακωνίας κατὰ τὴν Καποδιστριακὴ περίοδο, Λακω-
νικαὶ Σπουδαί Γ'*, 1977, 447.

73. Ὁ πύργος, βλ. καὶ παραπάνω σημ. 72, εἶναι ἀδημοσίευτος. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν
Ι. ΤΑΤΨΑΚΟ, *Χρονικὸν τῆς οἰκογενείας Χατζάκου*, ὅ.π. 6, 8. Τυπολογικὲς παρατηρή-
σεις καὶ ἱστορικὲς πληροφορίες γιὰ τοὺς πύργους τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου δίνον-
ται με τρόπο συστηματικὸ ἀπὸ τὸν Ι. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟ, «Πύργοι»: Οἱ ὄχυρὲς κατοικίες τῆς
προεπαναστατικῆς Πελοποννήσου, *Πρακτικὰ τοῦ Γ' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν*
Σπουδῶν, 8-15 Σεπτεμβρίου 1985, τ. Α' (Ἀθήναι 1987-1988) 277 κέ.

74. Τὸ κτιστὸ τέμπλο διαμορφώνεται ἐδῶ με περισσότερες ζώνες· συνθέστερα στὴν
περιοχὴ εἶναι τὰ τέμπλα με πιδὶ περιορισμένον διάκοσμο, ὅπως στὸν Ἅγιο Βασίλειο στὸ Νεο-
χώριο (ἀρ. 87).

παράλληλες γραμμές. Ἡ τεχνοτροπία εἶναι χαρακτηριστική γιὰ τὸ β' μιστὸ τοῦ 18ου αἰ., ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἰδρύθηκε καὶ ὁ ναός. Στὴν ἐκκλησίᾳ καταγράφηκαν κινητὰ ἀντικείμενα: α) φορητὸς ξυλόγλυπτος σταυρὸς λαϊκῆς τέχνης (περ. 1800) καὶ β) εἰκόνα μετὰ τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου, ἴδιας τέχνης μετὰ τὴν τοιχογραφίαν, ἀπὸ τὸ β' μιστὸ τοῦ 18ου αἰ.

Κ ο ν ά κ ι α ⁷⁵

Ναὸς βυζαντινῶν χρόνων

19. *Καθολικὸ Μονῆς Ἀγίου Γεωργίου*. Ἡ ἐρμωμένη μονὴ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου (πίν. 8β) ἀποτελεῖ μετόχι τοῦ Παναγίου Τάφου. Στὸ χαμηλὸ περίβολο τῆς μονῆς ἀνοίγεται πύλη τοξωτὴ στὸ Β τοῖχο. Τὸ καθολικὸ ὑψώνεται

75. Ὅπως τονίστηκε παραπάνω (βλ. σημ. 72), τὰ Κονάκια συνορεύουν μετὰ τὸ διπλὰνὸ χωριό, τὴν Πιλάλα· ἡ γειτνίαση τῶν δύο χωριῶν δηλώνεται μετὰ τὸν ὄρο «Πιλαλοκονάκια», ποὺ ἀναφέρεται στὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ἀγίου Γεωργίου (ἀρ. 19) τὸ ἔτος 1832. Εἶναι ἄγνωστο πότε συνοικίστηκε τὸ χωριὸ Κονάκια. Τὸ τοπωνύμιον (τουρκ. κατοικία) καὶ ἡ ἐγκατάστασις Ἀλβανῶν στὴν περιοχὴ ἀπὸ τὸν Δαμάδ-Ἀλῆ μετὰ τὸ 1715, βλ. Γ. ΚΑΨΑΛΗ, Ἡ Βαρδούνια καὶ οἱ Τουρκοβαρδουνιώτες, *Πελοποννησιακά Β'*, 1957, 109, καθιστοῦν πιθανὴν τὴν ἐκδοχὴ ποὺ ἀναφέρει ἡ παράδοσις, ὅτι «ἰδρυτὲς τῶν Κονακίων ὑπῆρξαν Τουρκομπαρδουνιώτες Χριστιανοί», βλ. Ι. Γ. ΤΑΓΓΑΚΟΥ, Οἱ Χατζιάνοι τῆς Πηλᾶλας καὶ τὰ Κονάκια, *Μάνη*, φ. 63 (Αὐγουστος - Σεπτέμβριος 1968). Ὡς Τουρκομπ(β)αρδουνιώτες ὅμως εἶναι γνωστοὶ οἱ Μωαμεθανοὶ Ἀλβανοί, βλ. Γ. ΚΑΨΑΛΗ, *δ.π.* 109. Τὴν παράδοσιν αὕτῃ ἐνισχύει τὸ 1790 περ. ὁ Ν. ΝΗΦΑΚΗΣ, *Ἱστορία τῆς Μάνης ὅλης, δ.π.* (σημ. 72) στ. 46, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει τὰ Κονάκια ὡς «Τουρκακ(τζ)ιάνικα». Μετὰ τὸν ὄρο «Τουρκακιάνικα», ποὺ στὸν στίχον ἀναφέρεται ἀμέσως μετὰ τὴν Πιλάλα, ὑπονοοῦνται ἀσφαλῶς τὰ Κονάκια, ὅπως δέχεται καὶ ὁ ΑΠ. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ, *Ἡ Μάνη καὶ ἡ Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, δ.π.* (σημ. 70) 154 σημ. 2.

Στὴ Σύνοψιν στατιστικῶν γνώσεων τῶν ἐτῶν 1828-30, βλ. Ε. ΜΠΕΛΙΑ, *Στατιστικὰ στοιχεῖα τῆς Λακωνίας, δ.π.* (σημ. 72) 447, τὸ χωριὸ καταγράφεται μαζὶ μετὰ τὴν Πιλάλα στὸ τμήμα Μαλεῦρι. Γιὰ τὸ τοπωνύμιον καὶ τὴν περιοχὴ «Μαλεῦρι» βλ. σ. 42 κέ.

Στὰ Κονάκια καταγράφηκε τὸ καθολικὸ τῆς βυζαντινῆς Μονῆς Ἀγίου Γεωργίου μετὰ ὕστερη μεταβυζαντινὴ φάσιν (ἀρ. 19), ὁ κοιμητηριακὸς ναὸς τοῦ μοναστηριοῦ ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ 19ου αἰ. ἀφιερωμένος στὸν Ἅγιον Δημήτριον (ἀρ. 20) καὶ ὁ ἐνοριακὸς ναὸς τῆς Κοίμησις τῆς Παναγίας (ἀρ. 21), μετεπαναστατικῶν χρόνων.

στο κέντρο περίπου του μικρού περιβόλου, ενώ ο Δ τοίχος της εκκλησίας βρίσκεται σήμερα στην ίδια ευθεία με το Δ τοίχο του περιβόλου της μονής και η πύλη εισόδου στο καθολικό είναι προσιτή από το δρόμο. Στόν Α τοίχο του περιβόλου, πίσω από το ιερό, σώζονται έρειπωμένα κελλιὰ στο ισόγειο και τὸν ὄροφο⁷⁶, στόν ὁποῖο ὁδηγεῖ κτιστὴ σκάλα. Κατὰ μῆκος τοῦ Ν τοίχου τοῦ περιβόλου βρίσκονται γκρεμισμένα σήμερα κτήρια τῆς μονῆς.

Στό καθολικό, ὅπως σώζεται σήμερα, διακρίνονται δύο οἰκοδομικές φάσεις⁷⁷ (εἰκ. 1). Στὴν πρώτη, ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ περίοδο, ἀνήκει ὁ κυρίως ναός, ἔσωτ. διαστ. μετὴν ἀψίδα 8.20×4.50 μ., καὶ στὴ δεύτερη, σύμφωνα μετὶς σωζόμενες ἐπιγραφές (βλ. παρακάτω σ. 43 κέ.) γύρω στὰ 1831, ὁ εὐρύς νάρθηκας (ἡ λιτή), ἔσωτ. διαστ. 5.35×4.30 μ. χωρὶς ἐσωτερικά στηρίγματα, καὶ τὸ καμπαναριὸ (1831) προσαρτημένο στό Ν τοῖχο τῆς λιτῆς. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ καλύπτεται ἀπὸ τοιχογραφίες σύγχρονες μετὴν δεύτερη —μεταβυζαντινὴ— οἰκοδομικὴ φάση, σύμφωνα μετὶς ἐπιγραφές (1832). Κάτω ἀπὸ τὸ μεταβυζαντινὸ στρώμα τοιχογράφησης διακρίνονται λείψανα τοῦ πρώτου στρώματος τοῦ βυζαντινοῦ ἴσως διακόσμου.

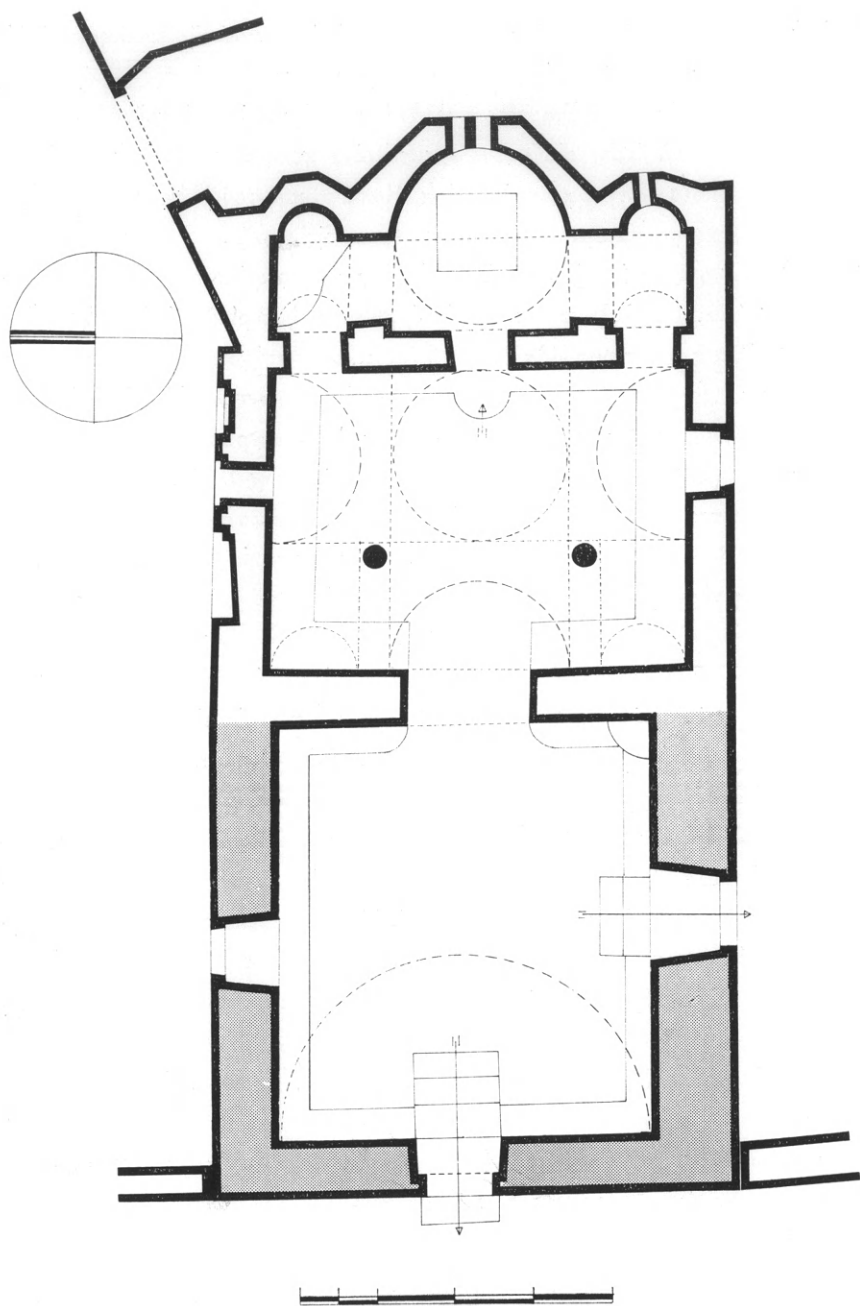
Ὁλόκληρο τὸ ἐξωτερικὸ τῆς ἐκκλησίας εἶναι σήμερα σοβατισμένο· τὸ παχὺ στρώμα τοῦ σοβᾶ καλύπτει ἐξ ὁλοκλήρου τὴν τοιχοδομίαν τοῦ ναοῦ.

ἀ' φάση (βυζαντινῆς περιόδου) (εἰκ. 1): Στὴν ἀ' φάση ἀνάγεται ὁ κυρίως ναός, ἐγγεγραμμένος σταυροειδῆς, δικιόνιος, μετὰ ἀράβδωτους κίονες ποὺ φέρουν ἀρχαῖα δωρικὰ κιονόκρανα. Τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα καλύπτονται μετὰ ἡμικυλινδρικοὺς θόλους. Τὸ τέμπλο εἶναι κτιστό, νεωτέρων χρόνων, μετὰ δεσποτικὲς εἰκόνες τοῦ ἔτους 1963. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ, στό σημεῖο τῆς γενέσεως τῶν θόλων, περιθέει λοξότμητος κοσμήτης μετὰ ἀνάγλυφους ρόδακες. Στὰ μέρη ὅπου ὁ κοσμήτης ἔχει καταστραφεῖ τὴ διακόσμηση ἀντικαθιστᾷ ἡ μεταβυζαντινὴ τοιχογράφηση, ἡ ὁποία ἐπαναλαμβάνει τὴν ἴδια διακοσμητικὴ ταινία. Χαμηλὸ θρανίον, ὕψους 0.19 μ., περιθέει μετὰ πλευρὲς τοῦ κυρίως ναοῦ.

Στό ἐξωτερικὸ τοῦ ναοῦ στὴν Α πλευρὰ (πίν. 9α) ἐξέχουν οἱ τρίπλευρες ἀψίδες τῆς μεσαίας κόγχης καὶ τῶν παραβημάτων. Οἱ κεραῖες τοῦ σταυροῦ

76. Πρόσφατα, μετὴν πρωτοβουλία καλογραιῶν, ἄρχισε μετὰ πρόχειρα μέσα ἡ ἐπισκευὴ τῶν κελλιῶν.

77. Γιά τὸ ἀρχιτεκτονικὸ σχέδιο εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν κ. Μάριο Μιχαηλίδη.

Εικ. 1: Κονάκια, Καθολικό Μ. Ἀγίου Γεωργίου. Κάτοψη
(Ἀρχιτ. Μ. Μιχαηλίδης).

είναι δිරριχτες με άετωματική άπόληξη. 'Ο τροϋλος (πίν. 10) στη σημερινή του μορφή προέρχεται από μετασκευή, άρχικά όμως θα πρέπει να ήταν άθη-ναϊκού τύπου: στο κατώτερο τμήμα του είναι εύκρινες τó δκταγωνικό τύμπα-νο, στο μέσον περίπου του ύψους του τυμπάνου προβάλλουν άκόμα οί ύδρορ-ρόες, ένω σε δύο από τις άκμές σώζονται *in situ* κιονίσκοι πρισματικής δια-τομής με την ύδρορρόη. Είναι άγνωστο αν ή υπερύψωση του τυμπάνου του τρούλου έγινε με τις έπεμβάσεις στο κτήριο στα 1831 ή εάν όφείλεται σε προ-γενέστερη μετασκευή. Τον τροϋλο σήμερα διατρυπά ένα μονόλοβο παράθυρο που διατηρείται στην Α πλευρά.

Τó άρχικό άνοιγμα όλων των παραθύρων του κυρίως ναού έχει φραχτεί σημαντικά και ή μορφή τους έχει αλλοιωθεί. Τó παράθυρο της κεντρικής άψί-δας θα ήταν άρχικά δίλοβο με πλίνθινα τόξα και των παραβημάτων μονόλοβο. Τó τύμπανο της Β κεραίας (πίν. 10α-β) διατρυπάται στο κέντρο από μονόλοβο παράθυρο που καλύπτεται με λίθινο διάτρητο φράγμα· δίπλα στο μονόλοβο παράθυρο άριστερά, βαθμιδωτή έσοχή θυμίζει τó σχήμα τυφλού τεταρτοκυ-κλικού τόξου, του οποίου ή προς τά πάνω άπόληξη βρίσκεται στο ίδιο ύψος με τó τόξο του παραθύρου. 'Η αντίστοιχη θέση, δεξιά από τó μονόλοβο παρά-θυρο, έχει καταστραφεί. Κάτω από τó σοβά διαφαίνονται τά πλίνθινα τόξα που περιβάλλουν τó μονόλοβο παράθυρο και την έσοχή (τεταρτοκύκλιο) άριστερά (πίν. 10β). Τó τύμπανο της Ν κεραίας διατρυπά μονόλοβο παράθυρο με λίθι-νο τόξο. Διακοσμητικά στοιχειά δεν είναι σήμερα όρατά στις όψεις του ναού. Μόνο την Α πλευρά διατρέχει χαμηλά γεΐσο που διακρίνεται κάτω από τó σοβά, ένω στο Β τοίχο, στο τμήμα που αντιστοιχεί στη Β κεραία του σταυρού, χα-μηλά, ανοίγεται άβαθές τυφλό άψίδωμα, στο έσωράχιο του οποίου σώζεται μέ-ρος της τοιχογραφίας με διακοσμητική ταινία μεταβυζαντινών χρόνων.

Με τις έπεμβάσεις στο κτήριο κατά τη δεύτερη οίκοδομική φάση, ίσως μετά από έρήμωση ή καταστροφές, αλλοιώθηκε σημαντικά ή έξωτερική δια-μόρφωση του Δ τμήματος του κυρίως ναού. 'Η Δ κεραία του σταυρού και τά γωνιαία διαμερίσματα της Δ πλευράς καλύφθηκαν κάτω από έναία δිරριχτη στέγη που καλύπτει και τη λιτή (πίν. 10α). 'Η δිරριχτη αυτή στέγη βρίσκεται στον ίδιο άξονα και ύψος με την Α κεραία του σταυρού.

'Η κλιμάκωση των έπιπέδων στις στέγες του 'Αγίου Γεωργίου και οί καλές αναλογίες του κτηρίου, όπως φαίνονται κυρίως στην Α πλευρά που έχει

υποστεί τις μικρότερες επεμβάσεις (πίν. 9α), ανακαλεί καλά πρότυπα και αίσθηση του μέτρου στην εκτέλεση του σχεδίου.

Ο αρχιτεκτονικός τύπος και τα μορφολογικά στοιχεία του κυρίως ναού (άθηναικός τροῦλος, δίρριχτες στέγες στις κεραίες του σταυροῦ, κάλυψη γωνιαίων διαμερισμάτων με καμάρες, τρίπλευρες ἀψίδες) ἐξαρτῶν τὸν Ἅγιο Γεώργιο ἀπὸ τὴν ἐλλαδική σχολή, τὰ χαρακτηριστικά τῆς ὁποίας ἀπαντοῦν στοὺς μεσοβυζαντινοὺς ναοὺς τῆς Μάνης⁷⁸, ἐντοπίζονται ὅμως συχνὰ καὶ στὶς ὕστερο-βυζαντινὲς ἐκκλησίες τῆς περιοχῆς⁷⁹. Στὴ σημερινή του μορφή ὁ ναὸς διασώζει ἐλάχιστα στοιχεῖα ποὺ μποροῦν νὰ ἀξιολογηθοῦν γιὰ μιὰ κατὰ προσέγγιση χρονολογική ἐνταξή του μνημείου. Ἀπὸ αὐτά, τὸ λίθινο τόξο τοῦ παραθύρου ποὺ διατρύπῃ τὴ Ν κεραία ἀποτελεῖ σύμφωνα με τὴν κατάταξη τοῦ Megaw⁸⁰ κριτήριο γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὸ 12ο αἰ. Ἡ μορφή τοῦ παραθύρου τῆς Β κεραίας —ἀν πράγματι πλαισιωνόταν ἀπὸ τεταρτοκύκλια— δὲν μπορεῖ νὰ ἀξιολογηθεῖ ἀπόλυτα, λόγῳ τῆς ἀλλοίωσης ποὺ ἔχει ὑποστεί ἐξαιτίας τῶν ἐπεμβάσεων. Ἐκ πρώτης ὄψεως τὸ τεταρτοκύκλιό τόξο, ποὺ τοποθετεῖται ἐδῶ ψηλά, ἔτσι ὥστε ἡ πρὸς τὰ πάνω ἀπόληξή του νὰ βρίσκεται στὴν ἴδια εὐθεία μετὰ τὸ τόξο τοῦ κεντρικοῦ παραθύρου, θὰ μπορούσε νὰ παραβληθεῖ μετὰ τὰ πτερύγια ποὺ πλαισιώνουν τὸ κεντρικὸ παράθυρο σὲ ναοὺς τοῦ Δεσποτάτου (Περίβλεπτος, Ἁγία Σοφία καὶ Εὐαγγελίστρια στὸ Μυστρά, Ἅγιος Νικόλαος στὸ Λευκὸχώμα Λακωνίας)⁸¹, στὰ Κονάκια βέβαια σὲ ἀπλοποιημένη

78. H. MEGAW, *Byzantine Architecture in Mani*, *BSA* 33, 1932-33, 153· X. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Μαθήματα Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς*, τ. Β' (Ἀθήναι 1975) ἀνατύπωση 1980, 129.

79. X. ΜΠΟΥΡΑΣ, ὁ.π. 232. Ἀθηνᾶικοι τροῦλοι ἀπαντοῦν στοὺς ναοὺς τῆς Μάνης ἀπὸ τὸν 11ο ὡς τὸ 14ο αἰ., βλ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Ὁ ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως στὴ Νομιτζί καὶ τὰ ἀνάγλυπτα ἐπιθήματα τῶν κιόνων του, Δώρημα στὸν Ἱ. Καραγιαννόπουλο, *Βυζαντινὰ* 13, 1985, 607 σημ. 57.

80. The chronology of some middle-byzantine churches, *BSA* 32, 1931-32, 122 κέ.

81. G. MILLET, *Les monuments byzantins de Mistra* (Paris 1910) πίν. 41.2, 30.2, 33.1, 3· Ί. ΚΑΚΟΥΡΗΣ, Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸ Λευκὸχώμα Λακωνίας, *ΑΔ* 34, 1979, Μελέτες (Ἀθήναι 1986) 159 πίν. 60β, 65α-β. Ὁ τύπος αὐτὸς τοῦ παραθύρου μετὰ τεταρτοκύκλιὰ πτερύγια δὲν καλύπτεται ἀπὸ τοὺς τύπους ποὺ διέκρινε ὁ MEGAW, ὁ.π. (σημ. 78) 127 κέ. Γιὰ τὴ μορφή αὐτὴ τοῦ παραθύρου μετὰ τεταρτοκύκλιὰ πτερύγια το-

μορφή⁸². Ωστόσο μόνο η απομάκρυνση του σοβᾶ καὶ ἡ ἀποκατάσταση τῆς Β πλευρᾶς τοῦ Ἀγίου Γεωργίου θὰ μπορούσε νὰ ἐπαληθεύσει τὴ σύγκριση. Πρὸς τὸ παρόν, μὲ τὰ ἐλλιπῆ στοιχεῖα ποὺ παρέχει ὁ ναός, θὰ μπορούσε νὰ προταθεῖ μιὰ συμβατικὴ χρονολόγηση ἀπὸ τὸ τέλος τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου (12ος αἰ.) καὶ ἐξῆς, κατὰ προτίμηση μέσα στὴν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο.

Στὴν εὐρύτερη περιοχή τῆς Μονῆς Ἀγίου Γεωργίου, οἱ βυζαντινοὶ ναοί, ποὺ ἔχουν κατὰ καιροὺς ἐπισημανθεῖ, ἀνήκουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ σταυρεπίστεγο ναὸ τῆς Κοίμησης στὸν Πολυάραβο (ἄρ. 1) στὸν ἴδιο ἀρχιτεκτονικὸ τύπο μὲ τὸ καθολικὸ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου: στὸ Λίμπερδο (Πλάτανος) ὁ Ἅγιος Δημήτριος (τέλος 11ου αἰ.)⁸³, μὲ ἀθηναϊκὸ τροῦλο, μετασκευασμένος καὶ αὐτὸς σὲ μεταγενέστερη φάση, καὶ στὴ Γέρμα, ὁ Ἅγιος Νικόλαος (11ος αἰ.)⁸⁴, ποὺ ἔχει ὑποστεῖ καὶ αὐτὸς μεταγενέστερες ἐπισκευές, μὲ νεώτερο στρώμα τοιχογράφησης ἀπὸ τὸ 1752 (βλ. ἄρ. 71) ποὺ κάλυψε τὶς παλαιᾶς βυζαντινὲς τοιχογραφίες.

Στὸν κυρίως ναὸ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Ἀγίου Γεωργίου σώζονται τ ο ι - χ ο γ ρ α φ ί ε ς σὲ πρῶτο στρώμα ἀποσπασματικὰ καὶ σὲ κακὴ κατάσταση, κάτω ἀπὸ τὸ μεταβυζαντινὸ στρώμα τοιχογράφησης. Στὴν καμάρα τοῦ ἱεροῦ κάτω ἀπὸ τὴν Ἀνάληψη τοῦ μεταβυζαντινοῦ στρώματος, σὲ σημεῖο ὅπου ἡ μεταγενέστερη τοιχογραφία ἔχει φθαρεῖ, διακρίνεται τὸ παλαιότερο στρώμα μὲ τὸ ἴδιο θέμα, μὲ τὰ πόδια τοῦ Χριστοῦ νὰ πατοῦν ἐπάνω σὲ οὐράνιο τόξο καὶ μέρος ἀπὸ τὴ μορφή ἑνὸς ἀγγέλου ποὺ ἀνέχει τὴ δόξα. Τὴν ἀντυγα τοῦ τόξου τῆς καμάρας πλαisiώνει διακοσμητικὴ ταινία —ἀπὸ τὴν ὁποία σώζεται μικρὸ μόνο τμήμα— μὲ κόσμημα πριονωτὸ καὶ ἀκτινωτοὺς σταυροὺς

ποθετημένα ψηλά, ἔτσι ὥστε ἡ κορυφή τους νὰ φθάνει αὐτὴν τοῦ παραθύρου βλ. ΙΣ. ΚΑΚΟΥΡΗ, ὁ.π. Θὰ πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ ὡστόσο ὅτι ἡ συγκεκριμένη αὐτὴ μορφή δὲν ἔχει διαπιστωθεῖ μέχρι τώρα σὲ ἀσφαλῶς χρονολογημένα μεσοβυζαντινὰ μνημεῖα, ἐνῶ ἀπαντᾷ ἐπανειλημμένα στὰ χρόνια τοῦ Δεσποτάτου (Μυστράς, Λευκόχωμα Λακωνίας).

82. Μιὰ ὑποθετικὴ ἀποκατάσταση τοῦ παραθύρου τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ἀγ. Γεωργίου θὰ πλησίαζε τὸ μονόλοβο παράθυρο μὲ τὰ τεταρτοκυκλικά τόξα ψηλά τοποθετημένα στὴ Β πλευρᾶ τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὴ γειτονικὴ Γέρμα, ποὺ ἔχει χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὸν 11ο αἰ., βλ. ΠΑΕ 1974, 119 πίν. 92β καὶ ἄρ. 71 στὰ μνημεῖα ποὺ καταγράφονται ἐδῶ.

83. Ὁ.π. 110 κέ. εἰκ. 1 πίν. 88-90.

84. Ὁ.π. 119 πίν. 92β.

ανάμεσα σέ δυο σειρές ἡμισταύρων, συνηθισμένη σέ πολλές διακοσμήσεις στήν εὐρύτερη περιοχή ἀπό τὸ 120-130 ἕως καὶ τὸ 150 αἰ.⁸⁵

Στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ, κάτω ἀπὸ τοὺς συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες τοῦ μεταβυζαντινοῦ στρώματος, σώζεται τμῆμα ἱερατικοῦ φορέματος καὶ στὸ Δ τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ, σὲ σημεῖο ὅπου ἡ μεταβυζαντινὴ τοιχογραφία ἔχει καταπέσει, φαίνεται τὸ κατώτερο τμῆμα τοῦ γυμνοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ στὴ σκηνὴ τῆς Βάπτισης καὶ μὲ δυσκολία διακρίνεται ἡ κεφαλὴ ἐνὸς ἀγγέλου δεξιά. Συνεκτιμώντας τὶς ἐλάχιστες ἐνδείξεις στὰ σωζώμενα σπαράγματα, ὅπως τὰ γαιώδη χρώματα, τὴν ἄνετη κίνηση χωρὶς πληθωρικὴ ἀπόδοση τοῦ ὄγκου στὸν Χριστὸ τῆς Ἀνάληψης, τὶς καλὲς ἀναλογίες καὶ τὸ σφικτὸ πλάσιμο μὲ σκοῦρο προπλασμὸ στὸν Χριστὸ τῆς Βάπτισης, ὅπως καὶ τὴ γενικὰ μικρὴ κλίμακα τῶν μορφῶν, ἡ πρώτη αὐτὴ τοιχογράφηση εἶναι δυνατόν νὰ ἐνταχθεῖ σὲ ἐποχὴ ἀπὸ τὸ β' τέταρτο τοῦ 14ου αἰ. καὶ ἐξῆς. Ὅρισμένες ἀκόμη μορφὲς μέσα στὸ ἱερό, ὅπως οἱ ἄγιοι Κοσμᾶς καὶ Δαμιανὸς στὸ ἐσωράχιο τῆς πύλης ποὺ ἐπικοινωνεῖ μὲ τὴν πρόθεση καὶ ἡ παράσταση τῆς Ἀγίας Τριάδας —μὲ τὸν Παλαιὸ τῶν Ἡμερῶν καὶ τὸν Χριστὸ ἐνθρόνους μὲ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἀνάμεσά τους— στὴ Δ παρειὰ τοῦ Β πεσσοῦ πάνω ἀπὸ τὸ κτιστὸ τέμπλο, ἀνήκουν σὲ προγενέστερη μεταβυζαντινὴ φάση (μὲ τεχνοτροπία σὲ ὕφος λόγιο) ποὺ δὲν καλύφθηκε ἀπὸ τὴν τοιχογράφηση τοῦ 19ου αἰ. Ἐνδεχόμενος καθαρισμὸς καὶ ἀποκάλυψη τοῦ πρώτου στρώματος θὰ ἐπιτρέψει τὴ μελέτη τῶν τοιχογραφιῶν καὶ τὴ διακρίβωση τῶν φάσεων.

β' φάση (ὀψιμης μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς) (εἰκ. 1): Μὲ τὴν ἐκτεταμένη ἀνακαίνιση τοῦ ναοῦ —μετὰ ἀπὸ ἐρήμωση ἢ καταστροφὴ— διαμορφώθηκε ὁ νάρθηκας, εὐρύς, ἐσωτ. διαστ. πλάτους 4.30 μ., ὅσο περίπου καὶ ὁ κυρίως ναὸς, καὶ μήκους 5.35 μ., ἕνα εἶδος λιτῆς χωρὶς ἐσωτερικὰ στηρίγματα. Στὸ Ν τοῖχο τῆς λιτῆς ὑψώνεται διώροφο κωδωνοστάσιο (πίν. 10α), δῖλοβο στὸν α' καὶ μονόλοβο στὸν β' ὄροφο, μὲ ἀετωματικὴ ἀπόληξη, σύγχρονο μὲ τὴ λιτή,

85. Πρβ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὸν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας, ΔΧΑΕ 9, 1977-79, 57 κέ. πίν. 19α καὶ Ν. ΓΚΙΟΛΕΣ, Ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου Γαρδενίτσας Μέσα Μάνης, Λακωνικαὶ Σπουδαί Γ', 1977, 70 εἰκ. 25. Γιὰ τὸ ἴδιο κόσμημα σὲ τοιχογραφίες γύρω στὸ 1400 βλ. Ε. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ὑστεροβυζαντινοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν στὴν Ἀγριακόννα, Πρακτικὰ Β' Τοπικοῦ Συνεδρίου Ἀρχαδικῶν Σπουδῶν, Τιμητικὸς τόμος εἰς Γ. Μερικιάν (Ἀθήναι 1990) 579 κέ.

κτισμένο με λαξευτούς πωρόλιθους, πολλοί από τους οποίους διακοσμοῦνται με λαϊκά λιθανάγλυφα (ιχθεῖς, σταυρός, ρόδακες κλπ.) και ἐγγράρακτη τῇ χρονολογία 1831. Ἡ λιτὴ εἶναι μονόχωρο καμαροσκέπαστο κτίσμα ποῦ θὰ πρέπει νὰ διαμορφώθηκε συγχρόνως ἢ λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ καμπαναριό. Ἐνιαία δίρριχτη στέγη, στὸν ἴδιο ἄξονα καὶ ὕψος με τὴν Α κεραία τοῦ κυρίως ναοῦ, σκεπασμένη με κεραμίδια, καλύπτει τὴ Δ κεραία τοῦ σταυροῦ τοῦ παλαιοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ μαζὶ με τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα καὶ τὴ νεώτερη λιτὴ (βλ. καὶ παραπάνω σ. 37). Σὲ ἐπέμβαση αὐτῆς τῆς φάσης ὀφείλεται καὶ ἡ διάνοιξη ὀρθογώνιου παραθύρου στὸν τοῖχο ποῦ ἀντιστοιχεῖ στὴ Ν κεραία, χαμηλά, με πλαίσιο ἀπὸ πώρινους λαξευτοὺς λίθους διακοσμημένο με ἀνάγλυφο σταυρὸ στὸ ὑπέρθυρο.

Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς λιτῆς τὰ ἀνοίγματα εἶναι ὀρθογώνια· τὶς πλευρὲς περιθεῖ χαμηλὸ θρανίον ὕψ. 0.18 μ., ὅπως καὶ τὸν κυρίως ναό. Ἡ εἴσοδος στὸ καθολικὸ γίνεται ἀπὸ δύο θύρες ποῦ ἀνοίγονται στὸ Ν καὶ Δ τοῖχο τῆς λιτῆς· ἡ Ν θύρα εἰσόδου ἐπικοινωνεῖ με τὴν αὐλὴ τοῦ μοναστηριοῦ, ἐνῶ ἡ Δ εἶναι σήμερα συγχρόνως καὶ ἡ πύλη τῆς μονῆς με ἀπευθείας προσπέλαση ἀπὸ τὸ δρόμο. Τὸ δάπεδο τοῦ καθολικοῦ βρίσκεται ἀρκετὰ χαμηλότερα ἀπὸ τὸ σημερινὸ ἔδαφος· ἀπὸ τὴ Ν πύλη ἡ λιτὴ εἶναι προσιτὴ με τρεῖς καὶ ἀπὸ τὴ Δ με πέντε σκαλοπάτια.

Στὸ Δ τοῖχο τῆς λιτῆς, στὴν πρόσοψη τοῦ καθολικοῦ (πίν. 9β), ἡ τοξωτὴ πύλη εἰσόδου εἶναι λίθινη, λαξευτὴ, με τρίλοβο ὑπέρθυρο, χωρὶς ἄλλη γλυπτὴ διακόσμηση. Πάνω ἀπὸ τὴν πύλη ἀνοίγεται κόγχη —ἐκκεντρὴ καὶ δυσανάλογα μεγάλη ὡς πρὸς τὴν πύλη— με τὴν τοιχογραφία τοῦ ἐπώνυμου ἁγίου τῆς μονῆς. Λαξευτὰ λίθινα ὑπέρθυρα, ὅπως τῆς Δ πύλης τῆς μονῆς, χρησιμοποιοῦνται σ' αὐτὴ τὴ μορφή στὸ ἐξωτερικὸ τῶν ναῶν στὸ Πήλιο, στὴν Πίνδο καὶ τὸν "Αθω⁸⁶. Ἐνα ἀπὸ τὰ παλαιότερα παραδείγματα χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ 1764 στὸν "Αγιο Γεώργιο τῆς Μακρυνίτσας⁸⁷. Λίθινο θύρωμα με ὅμοιας μορφῆς τρίλοβο ὑπέρθυρο κοσμεῖ καὶ τὴν ἐξωτερικὴ πύλη τοῦ νάρθηκα στὸ καθολικὸ

86. Α. ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ, Λιθανάγλυφα θυρώματα ἐκκλησιῶν Δυτικῆς Θεσσαλίας με νεοκλασικὲς ἐπιδράσεις, *Α' Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης, Περιλήψεις Ἀνακοινώσεων* (Ἀθήνα 1981) 71.

87. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ μετὰ τὴν Ἀλωση (1453-1821), *Ἀρχιτεκτονικὰ Θέματα* 3, 1969 εἰκ. 2.

τῆς Παντάνασσας Μονεμβασίας στὴν Ἐπίδαυρο Λιμηρά, προσθήκη μεταγενεστέρων χρόνων κατὰ τὸν Ὁρλάνδο⁸⁸. Σὲ αὐτὴ τῇ σειρᾷ ἐντάσσεται καὶ τὸ ὑπέρθυρο τῆς Μ. Ἀγ. Γεωργίου στὰ Κονάκια (1831), γεγονόςς ποὺ δείχνει τὴ διάδοση τοῦ εἴδους τὴν ἐποχὴ αὐτή.

Δὲν εἶναι δυνατόν πρὸς τὸ παρὸν νὰ ἐξακριβωθεῖ, ἂν ἡ λιτὴ ἀποτελεῖ δι-εύρυνση προϋπάρχοντος νάρθηκα ἢ ἂν πρόκειται γιὰ μιὰ ἐξ ὁλοκλήρου νεώτερη προσθήκη. Τὸ ἐξωτερικὸ ἐπίχρισμα τῆς ἐκκλησίας δὲν ἐπιτρέπει παρατηρήσεις στὴν τοιχοδομία γιὰ τὸν καθορισμὸ τῶν φάσεων· γι' αὐτὸ συμβατικὰ στὴν κάτοψη ποὺ παρατίθεται (εἰκ. 1) ἡ λιτὴ σημειώνεται ὁλόκληρη σὰν μεταγενέστερη προσθήκη. Πάντως ἡ διαμόρφωση τοῦ ἐξωτερικοῦ, δυτικοῦ, τοίχου τῆς ἐκκλησίας ἀνήκει στὴν ὄψιμη μεταβυζαντινὴ φάση.

Οἱ τοιχογραφίαι ποὺ καταλαμβάνουν, ἐκτὸς ἀπὸ ὀρισμένα ἐλάχιστα τμήματα (βλ. παραπάνω σ. 39 κέ.), ὅλες τὶς ἐπιφάνειες τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τὸν Α τοῖχο τῆς λιτῆς, φιλοτεχνήθηκαν σύμφωνα μὲ τὶς κτητορικὲς ἐπιγραφὰς τὸ 1832 καὶ καλύπτουν τὴν παλαιὰ βυζαντινὴ διακόσμηση. Οἱ δύο ἐπιγραφές (Α καὶ Β)⁸⁹ (πίν. 11α) βρίσκονται στὸ τύμπανο τῆς Ν κεραίας, στὸν κυρίως ναό. Εἶναι γραμμένες μὲ μαῦρα κεφαλαῖα γράμματα ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι, πάνω σὲ λευκὸ βάθος καὶ περιβάλλονται ἀπὸ ὀρθογώνια πλαίσια μὲ βαθυκάστανη ταινία. Μὲ βάση τὸ ἔτος ποὺ ἀναγράφεται στὴν ἐπιγραφὴ Β, χρονολογοῦνται καὶ οἱ δύο ἀπὸ τὸ 1832.

Ἡ ἐπιγραφὴ Α, 12στιχὴ, μὲ πυκνότερη γραφὴ στοὺς τελευταίους στίχους, ἀναφέρεται στὴν οἰκοδομικὴ δραστηριότητα καὶ τὴν ἀνιστόρηση τῆς ἐκκλησίας ποὺ ἀνέλαβε ἡ μοναχικὴ κοινότητα τοῦ Ἀγ. Γεωργίου. Ἡ ἐπιγραφὴ, στὴν ὁποία δὲν ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα τῶν ζωγράφων οὔτε χρονολογία, διαβά-ζεται ὡς ἐξῆς:

88. Ἡ Παντάνασσα τῆς Μονεμβασίας, *ABME* I, 1935, 139, 143· ἀντίθετα ὁ Α. BON, *La Morée Franque* (Paris 1969) 511, 584 πίν. 157.2α, θεωρεῖ τὸ νάρθηκα καὶ τὸ ὑπέρθυρο σύγχρονα μὲ τὸ ναό, ὁ ὁποῖος, κατὰ τὴ γνώμη του, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παλαιότερος ἀπὸ τὸ 13ο αἰ.

89. Τὶς κτητορικὲς ἐπιγραφὰς τῆς Μ. Ἀγίου Γεωργίου στὰ Κονάκια ἔχει δημοσιεύσει ὁ Ι. Γ. ΤΑΓΓΑΚΟΣ, *Ἐγγραφα ἐκ Φοινικίου* (Athens 1968) 11-14, μὲ μικρὲς διαφορὰς στὴν ἀνάγνωση.

+ ΑΝΙΓΕΡΘΙ Ο ΘΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝ
ΣΕΜΝΟΣ ΝΑΟΣ (ov) ΤΟΣ Ο ΝΑΡ
ΘΗΞ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΚΑΙ Η
ΚΥ<ov>ΕΣ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΟΥ ΚΑΙ

5 ΤΟ ΚΥΜΗΤΗΡΙΟΝ Ο ΑΓΙΟΣ ΔΙΜΗΤΡΙΟΣ
ΕΚ ΒΑΘΡΟΝ ΓΙΣ ΚΑΙ ΑΝΙΣΤΟΡΙΘΙ ΔΙΑ
ΞΟΛΟΥΣ ΚΑΙ ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΟΥ ΠΑΝΟΥΣΙΟ
ΤΑΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΚΑΘΗΓΟΥΜΕΝ(ov) ΚΥΡΙΑΟΥ
ΤΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΗΣΙΟΥ ΚΑΤΑΓΟΜΕΝΟΥ ΕΚ ΚΟΜΗΣ

10 ΑΓΙ (ov) ΙΩ. ΚΑΙ [...] ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΙΣ ΚΥΡ
(Δα) ΝΗΛ ΕΚ ΚΟΜΗΣ ΚΥΔΟΝΙΩΝ ΜΕΤΑ ΤΗΣ
[συν] ΑΥΤΟΝ

στ. 1-3 *Ανιγερθι*. . . . της εκκλησίας: ὁ ναὸς εἶναι βυζαντινός· ὁ ὄρος ἀ-
νηγέρθη ὑπονοεῖ τίς ἐπισκευὴ καὶ τίς συμπληρώσεις (νάρθηξ) στὸ κτῆριο.

στ. 4 *κυ<ov>ες του ιερου μοναστηριου*: ἐννοοῦνται προφανῶς οἱ κίονες τοῦ
κυρίως ναοῦ ποὺ θὰ εἶχαν ἀνάγκη ἐπισκευῆς.

στ. 5: ἐννοεῖται ὁ κοιμητηριακὸς ναὸς τῆς μονῆς "Ἁγίος Δημήτριος ποὺ
καταγράφεται ἐδῶ (ἀρ. 20).

Ἡ ἐπιγραφή Β, γραμμένη κάτω ἀπὸ τὴν προηγούμενη σὲ τέσσερις μα-
κροὺς στίχους, συμπληρώνει τὴν ἐπιγραφή Α. Ἐδῶ ἀναφέρονται οἱ λαϊκοὶ συν-
δρομητές, κάτοικοι τῶν γύρω χωριῶν ποὺ παραμένουν ἀνώνυμοι, τὸ ἔτος 1832
καὶ μία δωρεὰ πρὸς τὸ μοναστήρι:

1 + ΔΙΕΞΟΔΟΝ ΚΑΙ ΣΙΔΡΟΜΗΣ ΤΟΝ ΤΙΜΙΟΝ ΚΑΙ ΕΥΣΕΒΟΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΝ
ΤΟΥ

2 ΜΑΛΕΥΡΙ (ov) ΚΑΙ ΠΑΝΤΟΝ ΤΟΝ ΕΥΣΕΒΟΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΝ ΒΟΗΘΙΣΑΝΤΟΝ
ΕΝ ΤΗ ΑΓΙΑ ΜΟΝΗ ΤΑΥΤΗ ΕΙΣ ΒΟΗΘΕΙΑΝ

3 ΤΟΝ ΚΑΙ ΨΥΧΙΚΗΝ ΣΩΤΗΡΙΑΝ: 1832: ΜΑΙ(ov). Ζ'. ΑΦΙΕΡΩΘΗ ΤΟ ΜΟΝΙ-
ΔΡΙΟΝ ΤΩΝ ΤΖΑΝΕΤΟΥΑΙΑ[νων]

4 [ov] ΜΑΖΟΜΕΝΟΝ Η ΚΟΙΜΗΣΙΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚ(ov) ΔΙΑ ΜΕΤΟΧΙΟΝ ΤΟΥ
ΑΓΙ(ov) ΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΗΡΟΣ ΓΕΩΡΓΙ(ov) ΤΟΝ ΠΙΛΑΛΟΚΟ[ναχιων]

στ. 2 *Μαλευριου*: ἡ περιοχὴ συνδέεται μὲ τὴν οἰκογένεια Μαλεῦρη, μία
ἀπὸ τίς ἰσχυρότερες τοῦ τόπου, ποὺ εἶχε ἐγκατασταθεῖ σὲ διάφορα μέρη τῆς

Μάνης· ἡ πρώτη μνεΐα τοῦ ὀνόματος βρίσκειται σὲ ἔγγραφο τοῦ 1582⁹⁰. "Ὅπως εἶναι γνωστὸ, περιοχὲς μὲ τοπωνύμια στὴ γενικὴ (ὅπως «τοῦ Μαλεῦρη») συσχετίζονται μὲ τὶς πρόνοιες τῆς βυζαντινῆς περιόδου⁹¹. Τὸ τμήμα Μαλεῦρι, σύμφωνα μὲ στατιστικὰ στοιχεῖα τῶν ἐτῶν 1828-1830 —σύγχρονα δηλ. μὲ τὶς ἐπιγραφές— περιλαμβάνει 15 χωριά: Λίμνη, Κουτουμοῦ, Λίμπερδο, Σιδηρόκαστρο, Πολυζάραβο, Παλοβά, Σκυφιάνικα, Καρβελάς, Μαραθέα, Πάνιτζα, Κονάκια, Σκαμνάκιον, Πιλάλα, Καστάνιτζα, Σελεγούδιον⁹². Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ χωριά ἀναφέρονται στὸ Βραβεῖο τοῦ ναοῦ (βλ. παρακάτω σ. 45).

στ. 3: τὸ ἔτος 1832, ποὺ ἀναγράφεται στὸ στίχο, εἶναι ὁ χρόνος ποὺ συντάσσονται οἱ ἐπιγραφές καὶ ἀφιερώνεται τὸ μονύδριο στὸ μοναστήρι. Τὸ ἔτος αὐτὸ ἰσχύει ὡς *terminus ante quem* γιὰ τὴν τοιχογράφηση τοῦ ναοῦ, ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἐπιγραφὴ Α. Οἱ οἰκοδομικὲς ἐργασίες, ποὺ ἀναφέρονται ἐπίσης στὴν ἐπιγραφὴ Α, στ. 1-5, πρέπει νὰ εἶχαν ἤδη τελειώσει ἀπὸ νωρίτερα. Κατὰ τὸ ἔτος 1831, ποὺ εἶναι χαραγμένο στὸ καμπαναριό, θὰ ἔγιναν οἱ ἐπεμβάσεις στὸ κτήριο καὶ θὰ κτίστηκαν ὁ νάρθηκας (λιτὴ) καὶ τὸ καμπαναριό καὶ τὸ 1832 θὰ ἔγινε ἡ τοιχογράφηση τῆς ἐκκλησίας.

στ. 3 *Τζανετουλια[ρων]*⁹³: στὸ «Κατάστιχον τῶν μοναστηρίων Πελοποννήσου» τοῦ ἔτους 1829 ἀναφέρεται στὸ «Τμήμα Μαλέβρι χωρίον Πιλάλας Ἁγίος Γεώργιος Τζανετούλια Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου τὸ ὁποῖον ὀλόκληρον κατατρώγεται ἀπὸ τοὺς λαϊκοὺς»⁹⁴. Παρὰ τὴν παρατήρηση στὸ κατάστιχο, τὸ ἐνδιαφέρον τῶν περιοίκων ἐκδηλώνεται λίγο καιρὸ μετὰ, μὲ τὶς ἐργασίες γιὰ τὴν ἀνανέωση τοῦ καθολικοῦ.

στ. 4 *Πιλαλακο[νακιων]*: μὲ ἓναν ὄρο ἀναφέρονται καὶ τὰ δύο γειτονικὰ χωριά, ἡ Πιλάλα καὶ τὰ Κονάκια.

90. Δ. Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, Βυζαντινὰ ὀνόματα καὶ ἐπώνυμα ἐκ Μάνης, *Πελοποννησιακὰ Γ'-Δ'*, 1958-59, 208 κέ., 221.

91. Π. ΔΟΥΚΑΣ, *Ἡ Σπάρτη διὰ μέσον τῶν αἰώνων* (Ν. Ὑόρκη 1922) 563 κέ., 565· τὸ ἴδιο καὶ Δ. Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, Περὶ τὰ παρατηνάρια τῆς Μάνης τοπωνύμια, *Ἀθηνᾶ* 68, 1965, 209 κέ.

92. Ε. ΜΠΕΛΙΑ, Στατιστικὰ στοιχεῖα τῆς Λακωνίας, *ὁ.π.* (σημ. 72) 446-7.

93. Ἡ κατάληξις -ἱᾶνος δηλώνει τὴν οἰκογένεια. Συνηθέστατος εἶναι καὶ ὁ πληθυντικός σὲ -ἱᾶνοι, ποὺ δηλώνει ἐπίσης τὴν οἰκογένεια ἀλλὰ καὶ τὴ γενιά, βλ. Δ. Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ, Συμβολὴ εἰς τὰ περὶ Νίκλων-Νικλιάνων τῆς Μάνης, *Ἀθηνᾶ* 53, 1949, 167.

94. Ε. ΜΠΕΛΙΑ, Μοναστηριακὰ Λακωνίας, *Λακωνικαὶ Σπονδαὶ Α'*, 1972, 357.

Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα ἀκολουθεῖ τὰ καθιερωμένα. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας ἡ Παναγία ἐνθρονη βρεφοκρατοῦσα καὶ στὸν ἡμικύλινδρο σὲ τρεῖς ζῶνες, ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω, ἡ *Θεία Λειτουργία*, ἡ *Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων* καὶ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες μὲ τὸν *Μελισμό*. Στὴν καμάρα τοῦ ἱεροῦ ἡ Ἀνάληψη ἐπαναλαμβάνει θεματικὰ τὴν παλαιὰ βυζαντινὴ παράσταση, ὅπως καὶ οἱ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες στὴν ἀψίδα (πρβ. σ. 38 κέ.). Στὴν πρόθεση ὁ Χριστὸς ὡς Ἀγγελος τῆς Μεγάλης Βουλῆς καὶ ἡ Ἄκρα Ταπείνωση.

Πάνω ἀπὸ τὴν πρόθεση εἶναι γραμμένο τὸ Βραβεῖο τοῦ ναοῦ, στὸ ὁποῖο, ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ σειρὰ βαπτιστικῶν ὀνομάτων, ἀναφέρονται καὶ ὀνόματα χωριῶν τῆς περιφέρειας, ἀπὸ τὰ ὁποῖα διαβάζονται ἀκόμη ὀρισμένα, ὅπως Πάνιστα, Λίμπερδο, Καρβελά, Ράχης γερασίμου, Σιδερόκαστρο, Μαραθέα, Μαρούλια, Σκαμν[άκι], Ἀσολά.

Στοὺς θόλους τῶν παραβημάτων εἰκονίζεται σειρὰ ἀπὸ μαρτύρια. Στὸν κυρίως ναὸ στὸν τροῦλο παριστάνεται ὁ Παντοκράτορας, στὸ τύμπανο σὲ ὁμόκεντρες ζῶνες ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω, ἄγγελοι παραστάτες μὲ τὴ Θεοτόκο καὶ σειρὰ προφητῶν καὶ στὰ λοφία οἱ εὐαγγελιστές. Τοὺς θόλους τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ καταλαμβάνουν εὐαγγελικὲς σκηνές: στὸ τύμπανο τοῦ Δ τοίχου εἰκονίζεται ἡ Σταύρωση καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὴν σκηνὲς Πάθους. Τὸ σπάραγμα τοῦ βυζαντινοῦ διακόσμου μὲ τὴ Βάπτισις, πού σώζεται στὸ σημεῖο ὅπου ἔχει καταπέσει τὸ μεταβυζαντινὸ στρῶμα τοῦ 1832, δείχνει ὅτι τὸ μεταβυζαντινὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα δὲν ἀκολούθησε ἐδῶ, ὅπως στὴν καμάρα τοῦ ἱεροῦ, τὸ ἴδιο θεματολόγιο μὲ τὸ βυζαντινόν. Στὸ σημεῖο τῆς γένεσης τῶν θόλων τὸ ναὸ περιθεῖ οἱ παλαιὸς βυζαντινὸς κοσμήτης, πού ἔχει ἐπιζωγραφιστεῖ ἢ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὴν τοιχογραφία ὅπου εἶχε καταστραφεῖ. Στὴ ζώνη κάτω ἀπὸ τὸν κοσμήτη, στίς κατακόρυφες ἐπιφάνειες τῆς ἐκκλησίας, ἱστοροῦνται οἱ Οἰκοὶ τοῦ Ἀκαθίστου⁹⁵, μὲ ἄτακτη τοποθέτηση τῶν σκηνῶν, πού δὲν παρακολουθεῖ τὴ σειρὰ τοῦ ὕμνου. Κάτω ἀπὸ τοὺς οἴκους τοῦ Ἀκαθίστου σκηνὲς ἀπὸ τὸ βιογραφικὸ κύκλο τοῦ ἐπώνυμου ἁγίου τοῦ ναοῦ Γεωργίου καὶ σκηνὲς μαρτυρίου ἢ βίου, ἀνάλογα, πού συνδέονται μὲ τοὺς ὁλόσωμους ἁγίους

95. Τὴν εἰκονογραφία τοῦ Ἀκαθίστου καὶ στὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο μελετᾷ ἡ Μ. Ἀσπρᾶ-Βαρδαβάκη, *Οἱ μικρογραφίες τοῦ Ἀκαθίστου στὸν κώδικα Garrett 13, Princeton* (Ἀθῆναι 1984).

τῆς κάτω ζώνης. Ἡ διακοσμητικὴ ζώνη στὸ κατώτερο μέρος τῶν τοίχων ἔχει ἀσβεστωθεῖ. Στὸ χῶρο τῆς λιτῆς εἶναι τοιχογραφημένος μόνο ὁ Α τοῖχος ποὺ διακοσμεῖται μὲ τὴν παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας (πίν. 11β).

Τὸ ὕψος τῶν τοιχογραφιῶν εἶναι ἀπλοῖκό. Στὰ πρόσωπα ὁ προπλασμός εἶναι γκριζος ἢ καστανός, ἡ σάρκα ὑπόλευκη ἀπλώνεται σὲ μεγάλη ἔκταση καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ ἀποδίδονται μὲ λίγες σκληρὲς γραμμές. Οἱ μορφές εἶναι γενικὰ μικρόσωμες μὲ μεγάλο κεφάλι· συχνὰ εἶναι συμπιεσμένες καὶ ἐπίπεδες, ὅπως στὴ Θεία Λειτουργία, ἐνῶ κάπως καλύτερες ἀναλογίες καὶ μαλακότερο πλάσιμο παρατηροῦνται στὴν Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων καὶ τῇ Δευτέρᾳ Παρουσίᾳ. Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς συνηγοροῦν γιὰ ἓνα ἐργαστήριό μὲ περισσότερους ἀπὸ ἓναν ζωγράφους. Ἄν καὶ ἡ τεχνικὴ τοὺς παρουσιάζει διαφορές, κινοῦνται ὥστόσο στὸ ἴδιο ἀπλοῖκό ὕφος. Οἱ ὁμοιότητες τοῦ ζωγράφου τῆς Δευτέρας Παρουσίας μὲ τεχνοτροπικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ζωγράφου Ἡλίας Κουτίφαρη στὶς τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὰ Σκυφιάνικα τὸ 1828 (ἀρ. 9) καθιστοῦν πιθανὴν τὴ συμβολὴ τοῦ τελευταίου στὴ διακόσμηση τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Ἀγίου Γεωργίου τὸ 1832⁹⁶.

Ναοὶ μεταβυζαντινῶν καὶ νεωτέρων χρόνων

20. Ἅγιος Δημήτριος στὸ νεκροταφεῖο. Ὁ κοιμητηριακὸς ναὸς τῆς Μ. Ἀγίου Γεωργίου στὰ Κονάκια, σὲ μικρὴ ἀπόσταση Δ τοῦ μοναστηριοῦ. Ἡ ἐκκλησία ἀναφέρεται στὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή Α, στ. 5, τοῦ ἔτους 1832, ποὺ βρίσκεται στὸν κυρίως ναὸ τοῦ καθολικοῦ⁹⁷. Μονόχωρος, καμαροσκέπαστος, ἑσωτ. διαστ. 8.80×3.60 μ., μὲ ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, δύο πύλες ποὺ ἀνοίγονται ἀπὸ μία στοὺς μακροὺς τοίχους, κτισμένος μὲ ἀργολιθοδομή. Τοῖχοι ὕψους ὑπάρχουν μόνο στὸ κτιστὸ τέμπλο, ἐνῶ ὁ ὑπόλοιπος ναὸς εἶναι ἀσβεστωμένος. Οἱ δεσποτικὲς εἶναι μεγάλες τοιχογραφημένες εἰκόνες, ὅπως συνήθως, μὲ τὴ Βρεφοκρατούσα ἑνθρονῇ ἐστεμμένη, τὸν Χριστὸ ὡς Μέγα Ἀρχιερέα, τὸν Προδρόμο φτερωτὸ δίπλα στὸν Χριστὸ καὶ τὸν ἐπώνυμο ἅγιο τοῦ ναοῦ Δημήτριος ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν Παναγία. Τὸ ὕψος τῶν τοιχογραφιῶν

96. Βλ. παραπάνω σ. 22.

97. Βλ. παραπάνω σ. 43.

ἀκολουθεῖ τῇ λόγια παράδοση τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰ. Στὴν ἴδια ἐποχὴ ἀνάγεται καὶ ὁ ναὸς, σύμφωνα καὶ μὲ τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή.

21. *Κοίμηση τῆς Παναγίας*. Τὸ καθολικὸ στὴν πλατεία τοῦ χωριοῦ. Μονόχωρος τρουλαῖος ναός⁹⁸, κτισμένος μὲ ἀργολιθοδομή. Ὁ τροῦλος ἔχει ὑψηλὸ κυλινδρικό τύμπανο ποὺ διατρυπᾶται ἀπὸ τέσσερα μονόλοβα παράθυρα στὰ σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα καὶ διακοσμεῖται μὲ τυφλὰ ἡμικυκλικὰ ἀψιδώματα. Ἡ ἐξωτερικὰ πεντάπλευρη ἀψίδα (πίν. 12α) ἐξάιρεται στὸ ὑψηλότερο τμήμα της μὲ τυφλὴ τοξοστοιχία· τὰ λαξευτὰ τρίλοβα τοξύλλια —ἐνα σὲ κάθε πλευρὰ— φέρονται ἀπὸ λίθινους ἡμικιονίσκους μὲ βαθμιδωτὰ κιονόκρανα ποὺ στηρίζονται σὲ λίθινη λαξευτὴ ζώνη, ἡ ὁποία διατρέχει τὴν ἀψίδα στὰ δύο τρίτα περίπου τοῦ ὕψους της. Λαξευτὰ λίθινα γεῖσα περιθέουν τὸ ναὸ κάτω ἀπὸ τὶς στέγες. Ἡ διακόσμηση τοῦ τρούλου καὶ τῆς ἀψίδας ἀκολουθεῖ τὰ πρότυπα τρουλαίων ναῶν τοῦ 18ου αἰ. στὴ Μάνη⁹⁹. Ἰδιαίτερα ἡ μορφή τῶν τυφλῶν ἀψιδωμάτων στὸν τροῦλο ἐπαναλαμβάνει πιστὰ πρότυπα, ὅπως τῆς Μονῆς Δέκουλου στὸ Οἶτυλο (1765)¹⁰⁰, ἐνῶ ἡ τυφλὴ τοξοστοιχία μὲ τοὺς ἐξεργούς ἡμικιονίσκους στὴν ἀψίδα μεταφέρει —σὲ μορφή πιὸ ραδινῇ— στοιχεῖα ἀπὸ τὴ διακόσμηση τῆς ἀψίδας τοῦ Ταξιάρχη τῶν Μαυρομιχαλαίων (1798)¹⁰¹ στὴν Ἀρεόπολη. Τὰ τρίλοβα τοξύλλια στὴ διακοσμητικὴ τοξοστοιχία τῆς ἀψίδας ἀπαντοῦν στὴν περιοχὴ, στὴν ἴδια περίπου μορφή, σὲ λαξευτὰ ὑπέρθυρα πυλῶν, ὅπως στὸ ἄτεχνο ὑπέρθυρο τῆς Ὁραίας Πύλης στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὰ Σκυφιάνικα, 1828

98. Σύμφωνα μὲ τὶς κατηγορίες τοῦ τύπου αὐτοῦ τῶν τρουλαίων ναῶν τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου ποὺ διακρίνει ὁ Γ. ΚΑΚΟΥΡΗΣ, Τὸ μοναστήρι τοῦ Ταξιάρχη Μιχαήλ τῆς Μουρᾶς, ὁ.π. (σημ. 42) 315 κέ., ὁ ναὸς ἀνήκει στὶς «μονόκλιτες βασιλικὲς μὲ τροῦλο» ὅπως δηλώνονται τὰ χαρακτηριστικὰ τους στὸ ἄρθρο αὐτὸ στὴ σ. 319 κέ. Γιὰ τὴ διάκριση ποὺ θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ σὲ αὐτὴ τὴν κατηγορίᾳ βλ. παραπάνω σημ. 42.

99. Γιὰ παραδείγματα ναῶν αὐτῆς τῆς ἐποχῆς στὴ Μάνη βλ. ΠΑΕ 1981, 493, 511 μὲ σημ. 1 καὶ 550 μὲ σημ. 1. Γιὰ τοὺς τρουλαίους ναοὺς μὲ διακοσμημένους τρούλους καὶ ἀψίδες ποὺ καταγράφηκαν στὴν τελευταία ἔρευνα βλ. Ἅγιος Ταξιάρχης στὸν Ἀγερανό (ἀρ. 76).

100. R. TRAQUAIR, Laconia. The churches of Western Mani, BSA 15, 1908-9, 198 κέ. πίν. XV.

101. R. TRAQUAIR, ὁ.π. 204 κέ. εἰκ. 7.

(άρ. 9), στην πύλη εισόδου στο ναό στη γειτονική Μονή 'Αγίου Γεωργίου στα Κονάκια, 1831 (άρ. 19) και στην Παντάνασσα Μονεμβασιάς¹⁰².

Στους πλάγιους τοίχους του ναού ανοίγονται μεγάλα μονόλοβα παράθυρα που περιβάλλονται με πλαίσια από πελεκητούς λίθους. 'Ενδιαφέρον παρουσιάζει ή διαμόρφωση τής πύλης εισόδου στο Β τοίχο (πίν. 12β), ή οποία έγγράφεται μέσα σε όρθογώνιο πλαίσιο κτισμένο με καλά άρμοσμένες πελεκητές πέτρες. 'Η άλλαγή του ύλικού και ή έπιμελημένη τοιχοδομία στο όρθογώνιο που πλασιώνει την πύλη δίνει μνημειακό χαρακτήρα στην είσοδο του ναού. Αυτό του είδους ή μνημειακή διαμόρφωση τής πύλης δέν είναι κοινή στην έκκλησιαστική άρχιτεκτονική τής περιοχής. 'Ανάλογα παραδείγματα χρονολογούνται από την περίοδο τής Β' 'Ενετοκρατίας (1685-1715) και μετά, όπως ή πρόσοψη του 'Αγίου Νικολάου του Λικινίου στη Μονεμβασιά (1703)¹⁰³ και ή πύλη του περιβόλου τής Περιβλέπτου (1714) στο Μυστρά¹⁰⁴. 'Η επένδυση του όρθογώνιου πλαισίου τής πύλης και ή έπιμελημένη τοιχοδομία έξαρτούν την Κοίμηση τής Θεοτόκου στα Κονάκια από παραδείγματα άνάλογα με την πύλη του ναού στη Μονεμβασιά, ένω οι παραστάδες που πλασιώνουν την πύλη στα Κονάκια και ή τεκτονική διάρθρωση του πλαισίου θυμίζουν μνημεία άνάλογα με την είσοδο του περιβόλου στην Περίβλεπτο. Το έτος 1863, που είναι χαραγμένο πάνω από την πύλη, χρονολογεί το ναό από τη μετεπαναστατική περίοδο. Οι σχετικά μεγάλες διαστάσεις τής έκκλησίας και τα μεγάλα τοξωτά ανοίγματα συνηγορούν για την ίδρυση του ναού σε αυτή την εποχή.

102. Α. ΟΡΑΝΔΟΣ, 'Η Παντάνασσα τής Μονεμβασιάς, *ABME* I, 1935, 139. Α. BON, *La Morée Franque* (Paris 1959) πίν. 157.2α. Για τα λαξευτά τρίλοβα υπέρθυρα βλ. παραπάνω σ. 41 κέ.

103. Χ. ΚΑΛΛΙΓΑ, 'Η έκκλησιαστική άρχιτεκτονική στη Μονεμβασιά κατά την Β' 'Ενετοκρατία και το καθολικό παρεκκλήσι τής 'Αγίας 'Αννας, *'Εκκλησίες στην 'Ελλάδα μετά την 'Αλωση* ('Αθήνα 1979) 246 εικ. 2.

104. Μ. CHATZIDAKIS, *Mistra*, 'Εκδοτική 'Αθηνών ('Αθήνα 1981) 24, 73· G. MILLET, *Monuments byzantins de Mistra* (Paris 1910) πίν. 30.4.

Ναὸς μεταβυζαντινῶν χρόνων

22. Παναγίτσα. Μονόχωρος, με ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, ἐσωτ. διαστ. 8×3.50 μ., ἀνακαινισμένος, με ὀροφὴ ἀπὸ ξύλο καὶ καλάμια καὶ στέγη δίρριχτη κεραμοσκέπαστη.

Καταγράφηκαν τρεῖς εἰκόνας τέμπλου, διαστ. 0.67×0.50 μ., σὲ χρυσὸ βάθος, με λεπτὸ ζωγραφικὸ πλάσιμο στὰ πρόσωπα, ποὺ ἀνάγονται πιθανὸν γύρω στὸ 1700: α) ἡ Παναγία Βρεφοκρατούσα ὡς «Κυρία τῶν Ἀγγέλων», β) ὁ Χριστὸς ὡς «Βασιλεὺς τῶν Βασιλευόντων» καὶ γ) ὁ Ἰωάννης Πρόδρομος πτερωτός. Ἐπίσης δ) εἰκόνα διζωνη, διαστ. 0.50×0.38 μ., σὲ χρυσὸ βάθος, με τὴ Δέηση—ὁ Χριστὸς ὡς Μέγας Ἀρχιερεὺς— στὴν ἐπάνω ζώνη καὶ στὴν κάτω, χωρισμένη σὲ δύο διάχωρα, τὸν ἅγιο Γεώργιο ὁλόσωμο ἀριστερὰ καὶ τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου δεξιὰ, πιθανὸν ἀπὸ τὸ 18ο αἰ., καὶ ε) ἐνδιαφέρουσα εἰκόνα τῆς Κοίμησις, λαϊκῆς τέχνης, ἡ λατρευτικὴ εἰκόνα τῆς ἐκκλησίας.

Ἅγιος Εὐστράτιος

Ναὸς νεωτέρων χρόνων

23. Ἅγιος Εὐστράτιος. Μονόχωρο, φτωχὸ ἐκκλησίδιο (ἐσωτ. διαστ. 7.05×1.94 μ.), περίπου μισὴ ὥρα ἔξω ἀπὸ τὸ χωριό, με δίρριχτη καλαμωτὴ καὶ κεραμοσκέπαστη στέγη. Ἡ ἐκκλησία γιορτάζει στὶς 8 Νοεμβρίου καὶ προ-

105. Σύμφωνα με τὰ στοιχεῖα τῆς ἀπογραφῆς Grimaldi τὸ 1700 καταγράφεται στὴν Alta Maina τὸ Λίμπερδο με 271 κατοίκους, ἕναν μᾶλλον ὑψηλὸ ἀριθμὸ γιὰ τὴν περιοχὴ, βλ. Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π. (σημ. 44) 287. Τὸ 1790 περ. ὁ Ν. ΝΗΦΑΚΗΣ, Ἱστορία τῆς Μάνης ὅλης, ὁ.π. (σημ. 72) στ. 47, ἀναφέρει τὸ Λίμπερδο· στὴ Σύνοψη στατιστικῶν γνώσεων τῶν ἐτῶν 1828-1830 τὸ Λίμπερδο καταγράφεται στὰ χωριά ποὺ ἀνήκουν στὸ τμήμα Μαλεῦρι, βλ. Ε. ΜΠΕΛΙΑ, Στατιστικὰ στοιχεῖα τῆς Λακωνίας, ὁ.π. (σημ. 72) 447. Κοντὰ στὸ χωριὸ σώζεται ἀξιόλογος βυζαντινὸς ναὸς ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 11ου αἰ., ἀφιερωμένος στὸν Ἅγιο Δημήτριον, με σημαντικὸ γλυπτὸ καὶ τοιχογραφικὸ διάκοσμο, βλ. ΠΑΕ 1974, 110 κέ. D. ELIOPOULOU - ROGAN, *Mani. History and Monuments* (Athens 1973) 110.

φανῶς ὀνομαζόταν ἀρχικά 'Αι-Στράτηγος, 'Αι-Στράτης, γιὰ νὰ καταλήξει ἀπὸ παρανόηση "Ἅγιος Εὐστράτιος, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ ἄλλους ὁμώνυμους ναοὺς.

Σῶζονται τέσσερις εἰκόνες (διαστ. 0.53×0.39 μ.): ἡ Παναγία βρεφοκρατούσα, ὁ Χριστός, ὁ ἅγιος 'Ιωάννης ὁ Πρόδρομος στηθαῖοι καὶ οἱ ἀρχάγγελοι Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ ὁλόσωμοι, ποὺ βαστάζουν σφαῖρα μὲ τὸ γράμμα Χ. Οἱ εἰκόνες εἶναι τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ἀρκετὰ καλῆς λαϊκῆς τέχνης.

Γύθειο¹⁰⁶

24. "Ἅγιος Νικόλαος. Τὸ τέμπλο τῆς ἐκκλησίας κοσμοῦν οἱ ἀκόλουθες εἰκόνες, διαστάσεων περίπου 1.05×0.79 μ. 1) 'Ο ἅγιος Νικόλαος ἔνθρονος· κάτω ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τέσσερις σκηνές ἀπὸ τὸ βίο του. 'Επάνω, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ, ἀντίστοιχα, ἡ Παναγία καὶ ὁ Χριστός. 'Επιγραφή: *Εὐωγραφίσθη δια δαπανης Ἰωάννου / καὶ ἀδελφῶν αὐτοῦ / Κοτσιράκιδων / ἐν ἔτει 1857. Ἔργον Εὐμ. Βαλέττα Κρητος*¹⁰⁷. 2) 'Η Παναγία βρεφοκρατούσα, μὲ τὴν ἐπιγραφή: *Εὐωγραφίσθη / ἡ παρῶσα / εἰκὼν δια / δαπανης / Νικολάου / Κοκκινα/κη 1858. / Ἔργον Εὐμ. / Βαλέττα*. 3) 'Ο Χριστὸς Παντοκράτωρ. 4) 'Ο ἅγιος 'Ιωάννης ὁ Πρόδρομος, στηθαῖος· κρατεῖ εἰλητὸ καὶ δοχεῖο μὲ τὴν κομμένη κεφαλὴ του.

Στὸ Β τοῖχο τοῦ ναοῦ εἶναι ἀναρτημένη εἰκόνα μὲ τοὺς ἁγίους Δημήτριο τὸν Νέο καὶ Παῦλο τὸν Νέο τὸν ἐκ Τριπόλεως. Οἱ ἅγιοι παριστάνονται ὁλόσωμοι σὲ στροφὴ τριῶν τετάρτων πρὸς τὸν κεντρικὸ ἄξονα τῆς εἰκόνας. Φοροῦν ποδῆρη χιτῶνα, βραχὺ ἱμάτιο καὶ μανδύα. 'Ο ἅγιος Δημήτριος, νέος, κρατεῖ μὲ τὸ δεξιὸ χεῖρ σταυρὸ καὶ λυγίζει τὸ ἀριστερὸ στὸ στῆθος. 'Ο ἅγιος Παῦλος, ὠριμος, κρατεῖ σταυρὸ μὲ τὸ λυγισμένον ἀριστερὸ χεῖρ, ἐνῶ τὸ δεξιὸ του, καμ-

106. 'Η ἔρευνα στοὺς ναοὺς τῆς πόλης τοῦ Γυθείου δὲν ὑπῆρξε, γιὰ διάφορους λόγους, ἐξαντλητική.

107. Γιὰ τὸ ζωγράφον 'Εμμανουὴλ Βαλέττα βλ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, 'Ονόματα ἁγιογράφων σὲ ναοὺς τῆς Μάνης, *Λακωνικαὶ Σπουδαὶ Ζ'*, 1983, 128, ἀρ. 5. Βλ. καὶ *ΠΑΕ* 1982, 365· *ΠΑΕ* 1983, Α', 248 (εἰκόνα ἁγίου Γεωργίου, 1859) καὶ 250 (ἀντιμῆνσιο, 1865), ὁ ἴδιος ζωγράφος(;).

πτόμενο έλαφρά, πέφτει πρὸς τὰ κάτω. Ἐπιγραφή: *Λαπανη αδελφοι Τζουσό-
πουλοι. / Ἐγένετο τῇ χειρὶ Νικολάου Ιω. ζωγράφου κατα μῆνα Ἰούνιον τοῦ /
ετους 1872 ἐν Τριπόλει*¹⁰⁸. Διαστάσεις: 0.58×0.38 μ. Στὸν ἴδιο τοῖχο ὑπάρ-
χει ἐπίσης μεγάλη εἰκόνα τοῦ ἁγίου Νικολάου ὁλόσωμου, μετὴν ἐπιγραφή:
Εμμ. Ι. Παπαδάκης ζωγράφος. / Αθήναι 29 10βρίου 1903.

Στὸ Ν τοῖχο εἶναι ἀναρτημένη εἰκόνα τῆς Ἀγίας Τριάδας, μετὸν Πατέρα
καὶ τὸν Ὑῖδ ποὺ κρατοῦν σφαῖρα καὶ πατοῦν σὲ κεφαλὰς ἀγγέλων. Ἐπιγραφή:
*Εν Ερμουπόλει Σῦρου (sic) τὴν 14 / Ἰουνίου 1868. Διαστάσεις: 0.75×
0.54 μ.*

Στὸ ἐπιστύλιο διατηροῦνται 13 εἰκόνες τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰώνα. Ὑ-
πάρχει ἀκόμη ζώνη μετὴν κληματίδα. Στὴν ἐπίστεψη τοῦ τέμπλου σ τ α υ ρ ὸ ς
καὶ λ υ π η ρ ᾶ τῆς ἴδιας ἐποχῆς. Στὸν ἀρχιερατικὸ θρόνον ὑπάρχει ὡσεὶ δὴς
εἰκόνα μετὸ Χριστὸ Μεγάλο Ἀρχιερέα, τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰώνα. Στὴν ἐκ-
κλησία διατηρεῖται ἐπίσης ἐπιτάφιος κεντητὸς τοῦ 1878, ἀφιέρωμα τῶν ἀδελ-
φῶν Σαρσέντη.

25. "Αἰοιοὶ Πάντες. Ναὸς ἀνακαινισμένος, στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου. Μονό-
χωρος, μετὲ ξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα καὶ στέγη δίρριχτη σκεπασμένη μετὴ
ραμίδια. Στὸ ἐσωτερικὸ τὸ δάπεδο τοῦ Δ τμήματος τοῦ ναοῦ εἶναι ἀνυψωμένο
καὶ χρησιμοποιεῖται ὡς γυναικωνίτης¹⁰⁹. Τὸ σανιδένιο τέμπλο, οἱ εἰκόνες, τὸ
δάπεδο τοῦ ναοῦ ἀνάγονται γύρω στὸ 1900. Ἡ μορφή τῆς ἀψίδας, μικρὴ καὶ
χαμηλὴ, ἀποτελεῖ ἔνδειξη ὅτι ὁ ναὸς κτίστηκε τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρα-
τίας.

108. Ἡ λέξις ζωγράφου μάλλον ἐπώνυμο. Ἀγνωστο ἂν σχετίζεται μετὴ τὴ γνωστὴ οἰκο-
γένεια τῶν Παναγιώτη καὶ Δημητρίου Ζωγράφου, ζωγράφων τοῦ Μακρυγιάννη. Γι'
αὐτοὺς βλ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Ὁ Μακρυγιάννης καὶ οἱ ζωγράφοι του, Ἐθνικὸν καὶ Καποδι-
στριακὸν Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν. Ἐπίσημοι λόγοι ἐκφωνηθέντες κατὰ τὸ ἔτος 1977-1978,
τόμ. ΚΒ', 1979, 139-169, σποραδικά.

109. Γιὰ τὴ χρῆση τοῦ Δ τμήματος τοῦ ναοῦ ὡς γυναικωνίτη βλ. Ζωοδόχο Πηγὴ
(Παναγίτσα) στὸ Νεοχώριο (ἀρ. 92).

Ναοὶ μεταβυζαντινῶν καὶ νεωτέρων χρόνων

26. *Κοίμηση τῆς Παναγίας*. Μεγάλος μονόχωρος τρουλαῖος ναὸς με ἡμι-κυλινδρική καμάρα στὸ Δ τμήμα.

Στὸ ξυλόγλυπτο τέμπλο δεσποτικές εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ, τῆς Παναγίας, τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου καὶ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (διαστ. περ. 0.87×0.68 μ.). Στὴν εἰκόνα τοῦ Προδρόμου, κάτω ἀριστερά, ὑπάρχει ὑπογραφή: *XEIP IWANNOY / Π' . Μ.*¹¹¹ (πίν. 13β). Πάνω ἀπὸ τὶς τέσσερις δεσποτικές εἰκόνες ὑπάρχουν τέσσερα μακρόστενα εἰκονίδια με παραστάσεις ἀγγέλων. Στὸ ἐπιστύλιο κληματίδα με τοὺς ἀποστόλους. Στὴ θέση τοῦ

110. Ἡ ἔρευνα στὸ Μαυροβούνι δὲν ὑπῆρξε ἐξαντλητική. Δὲν μπορέσαμε νὰ ἐπισκεφθοῦμε τὴν ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας Μυρτιδιώτισσας, στὴ θέση Πατρικίες, ποὺ κτίστηκε περίπου τὸ 1780 κοντὰ στὸν Παληόπυργο τοῦ Τζανέτου Γρηγοράκη. Ἐπίσης δὲν ἐπισκεφθήκαμε τὸ ναὸ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς ποὺ κτίστηκε γύρω στὰ 1800 στὴ χερσόνησο Κουτσουνάρες, μεταξὺ Γυθείου καὶ Μαυροβουνίου. Βλ. Τζ. Π. ΤΖΩΡΤΖΑΚΗ, *Ἡ πρωτεύουσα τῆς Μάνης. Γύθειον - Μαραθονήσι (Ἀγιώργης)* (Ἀθήνα 1981) 93-94.

111. Ὁ Πρόδρομος παριστάνεται μετωπικός, φτερωτός. Εὐλογεῖ με τὸ δεξι χέρι καὶ με τὸ ἀριστερὸ κρατεῖ σταυροφόρο ράβδο, τὴν κομμένη κεφαλὴ του σὲ δοχεῖο καὶ εἰλητάριο με τὴν ἐπιγραφή: *ΟΡΑC ΟΙΑ ΠΑ/ΧΟΥCΗΝ Ω ΘΕΟΥ, / ΛΟΓΕ ΟΙ ΠΤΑΙC/MΑΤΩΝ ΕΛΕΓ/ΧΟΙ ΤΟΝ ΒΑΕ/ΛΙΚΤΑΙΩΝ. ΕΛΕ/ΓΧΟΝ Κ(αὶ) ΓΑΡ / ΜΙ ΦΕΡΩΝ Ο Η/ΡΩ-ΔΗΣ ΤΕΤΜΗ/ΚΕΝ ΙΑΟΥ ΤΗΝ / ΕΜΗΝ ΚΑΡΑΝ / CΩΤΕΡ*. Ἐπάνω ἀριστερὰ ὁ Χριστὸς μέσα σὲ σύννεφα εὐλογεῖ κρατώντας ἐνεπιγραφο εἰλητό. Γιά τὸ ζωγράφο καὶ ἄλλα ἔργα του βλ. Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, *Ὀνόματα ἁγιογράφων σὲ ναοὺς τῆς Μάνης, Λακωνικαὶ Σπονδαὶ Ζ'*, 1983, 130-131, ἀρ. 15, ὅπου καὶ προηγούμενη βιβλιογραφία. Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι στὸν κατάλογο *Icônes grecques et russes*, με εἰσαγωγή καὶ κείμενα V. ΔΟΥΚΗΝΩΣΚΟΥ καὶ R. CAVAT, Galerie Nikolenko (Paris 1975) ἀρ. 28, περιλαμβάνεται μικρὴ εἰκόνα (0.363×0.31 μ.) με τὴν Παναγία βρεφοκρατοῦσα καθισμένη σὲ πλούσιο σκαλιστὸ θρόνο ποὺ στέφεται ἀπὸ ἀγγέλους. Ἐπάνω, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ, ἀντίστοιχα, οἱ ἅγιοι Νικόλαος καὶ Χαράλαμπος, σὲ προτομὴ καὶ κάτω οἱ ἅγιοι Κοσμάς καὶ Δαμιανός, ὁλόσωμοι. Ἡ Παναγία καὶ οἱ ἅγιοι βρῖσκονται σὲ διάχωρα με ὀξυκόρυφα σκαλιστὰ τόξα καὶ ἄλλα σκαλίσματα γύρω. Ἡ εἰκόνα φέρει τὴν ὑπογραφή *XEIP IWANNOY Π' . Μ.* καὶ ἀποξεσμένη χρονολογία. Ἡ ὑπογραφή δὲν μοιάζει με ἐκείνη τῆς εἰκόνας τοῦ Προδρόμου στὸ Μαυροβούνι, ὅπου τὸ ὠμέγα γράφεται ω καὶ τὰ δύο ΝΝ συμπλέκονται με τὸ Α. Ἡ τεχνοτροπία ἐξάλλου τῶν δύο ἔργων διαφέρει.

δωδεκάορτου δώδεκα εικονίδια. Πάνω από τὸ δωδεκάορτο ἡ Ρίζα τοῦ Ἰεσσαί. Στὴν ἀετωματικὴ ἐπίστεψη τοῦ τέμπλου δύο ἄγγελοι γονατιστοὶ μπροστὰ ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα, πού εἰκονίζεται σὲ ξεχωριστὸ πλαίσιο σὲ σχῆμα ρόμβου. Στὰ πλάγια τοῦ ἀετώματος ὑπάρχουν στρογγυλὰ εἰκονίδια μὲ προφῆτες. Στὴν ἐπίστεψη τοῦ τέμπλου ξυλόγλυπτος καὶ ζωγραφιστὸς σ τ α υ ρ ὸ ς καὶ λ υ - π η ρ ᾶ πού στηρίζονται σὲ δράκοντες. Ἐπιγραφὴ κάτω ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα:

ΕΝ ΕΤΕΙ 1812

ΩΚΟΛΟΜΗΘΗ ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ ΓΗΣ Ο ΘΕΙΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΚΟΙΜΗ

ΣΕΩΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΛΑΠΑΝΗ ΤΟΥ ΕΥΓΕΝΕΣΤΑΤΟΥ

ΚΥΡΙΟΥ ΘΕΟΔΩΡΩΜΠΕΗ ΓΡΗΓΟΡΑΚΗ ΕΝ ΔΕ ΤΩ ΕΤΕΙ 1841

5 ΕΠΕΣΚΕΥΑΣΘΗ ΚΑΙ ΕΚΑΛΩΠΙΣΘΗ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ

ΚΑΙ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΖΩΓΛΟΥΔΑΚΗ

ΚΡΗΤΟΣ ΔΙΑ ΒΟΗΘΕΙΑΣ ΤΩΝ ΕΥΣΕΒΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΑΙΩΝΙΑΝ ΑΥΤΩΝ

ΜΑΚΑΡΙΩΤΗΤΑ¹¹².

Στὴν ποδιά τοῦ τέμπλου τέσσερα θωράκια μὲ τοὺς ἁγίους Νικόλαο, Βασίλειο, Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο καὶ Γρηγόριο τὸν Θεολόγο. Στὸ καταπέτασμα τῆς Ὁραίας Πύλης ἡ Ἄκρα Ταπείνωση. Στὴ θύρα τῆς πρόθεσης καὶ τοῦ διακονικοῦ οἱ ἀρχάγγελοι Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ. Στὰ βημόθυρα τῆς Ὁραίας Πύλης ὁ Εὐαγγελισμὸς καὶ στὴν κορυφὴ εἰκονίδιο μὲ τὸν Χριστὸ ὡς Μέγα Ἀρχιερέα.

Ὀλόκληρο τὸ ξυλόγλυπτο καὶ ζωγραφιστὸ τέμπλο ἀποτελεῖ ἀξιόλογο σύνολο τοῦ εἴδους, ἀπὸ τὰ μέσα περίπου τοῦ 19ου αἰώνα.

Στὸ Β τοῖχο ὑπάρχει ἀναρτημένη εἰκόνα τῆς Παναγίας τῆς Μυρτιδιώτισσας ἔνθρονης (διαστ. 0.70×0.53 μ.), μὲ τὴν ὑπογραφή: ΧΕΙΡ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ / ΦΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΥ / 1756 ¹¹³ (πίν. 13α). Στὸν ἀρχιερατικὸ θρόνο

112. Ὁ Θεοδωρόμπεης Γρηγοράκης, κτήτορας τοῦ ναοῦ, ἦταν ἡγεμόνας-μπέης τῆς Μάνης μετὰ τὸ 1812 καὶ 1815. Ἡ ἀνέγερση τοῦ ναοῦ εἶχε ξεκινήσει τὸ 1808. Σῶζεται ἔγγραφο τῆς 4ης Μαΐου 1808, μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Θεόδωρος Γρηγοράκης καὶ ὁ Ἀντωνάκης Θωμάκου Γρηγοράκης παραχωροῦν τὴν δεκάτη τῶν εἰσοδημάτων ἀπὸ τὰ κτήματά τους γιὰ τὴν ἀγορὰ γῆς καὶ τὴν κατασκευὴ τοῦ ναοῦ. Βλ. Α.Π. Β. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗ, Ἀρχεῖον Τζωρτζάκη - Γρηγοράκη. Ἀνέκδοτα ἱστορικὰ ἔγγραφα Μάνης, 1810-1835 (Ἀθήνα 1976) 21, ἔγγρ. 5.

113. Ἡ Παναγία στρέφεται πρὸς τὰ δεξιὰ (τοῦ θεατῆ). Ὁ Χριστὸς εὐλογεῖ καὶ κρατεῖ ἐνεπίγραφο εἰλητάριο. Ἡ εἰκόνα εἶναι καλῆς τέχνης. Κατεστραμμένη δεξιὰ, ἰδίως κάτω. Τὸ ἔργο ἀναφέρει ὁ Φ. Ι. ΠΙΟΜΠΙΝΟΣ, Ἑλληνες ἀγιογράφοι μέχρι τὸ 1821 (Ἀθήνα 1984²) 398. Γιὰ τὸν Ἀθανάσιο Φουρνάρπουλο δὲν ἔχουμε ἄλλες πληροφορίες. Ἡ εἰκόνα ἴσως συν-

είκόνα τῆς Δέησης (διαστ. 0.40×0.31 μ.), τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰώνα. Ἐπίσης διατηροῦνται στήν ἐκκλησία μικρά εἰκονίδια προσκύνησης (διαστ. 0.15×0.12 μ.), μέ τήν Παναγία βρεφοκρατούσα, τόν Χριστό, τόν ἅγιο Ἰωάννη τόν Πρόδρομο καί τήν Κοίμηση τῆς Παναγίας, τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰώνα. Στό γυναικωνίτη τοῦ ναοῦ ὑπάρχει ὠραῖο ξύλινο καφασωτό.

27. "Αγιος Σπυρίδων (στό νεκροταφεῖο). Μονόχωρος καμαροσκεπαστος ναός, μέ μεγάλη νεώτερη προσθήκη στό Δ τμήμα.

Τοιχογραφίες. Στήν κόγχη τῆς πρόθεσης σώζεται ἡ "Ακρὰ Ταπείνωση, μέ πολλές φθορές. Καλύτερα διατηρεῖται ἡ Παναγία, στήν ἀριστερή παρειά, πού μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ στα τέλη τοῦ 18ου ἢ τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα. Τό ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ ναοῦ εἶναι ἐπιχρισμένο.

Εἰκόνες. Ἀριστερά ἀπό τό τέμπλο ὑπάρχει ἐντοιχισμένη εἰκόνα σέ ξύλο (διαστ. 0.73×0.49 μ.) μέ τόν ἅγιο Σπυρίδωνα ἐνθρονο, πού εὐλογεῖ μέ τό δεξι χέρι καί μέ τό ἀριστερό στηρίζει ἀνοικτό βιβλίο. Ἐπάνω ἀριστερά καί δεξιά τέσσερις μικρές σκηνές ἀπό τό βίο του. Ἐπιγραφή: ΔΕΗΣΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ / ΤΟΥ ΤΖΑΝΕΤΟΥ ΤΑΜΗΛΟΥ 1835. Στό Ν τοῖχο, δεξιά τοῦ τέμπλου, ἐντοιχισμένη εἰκόνα σέ ξύλο (διαστ. 0.59×0.42 μ.) μέ τόν Πρόδρομο ὁλόσωμο, μετωπικό, πού στεφανώνεται ἀπό ἱπτάμενο ἄγγελο δεξιά. Στό βάθος κάτω δεξιά τό κήρυγμα τοῦ ἁγίου Ἰωάννη ἀριστερά ἡ ἄξινη καί ἡ κεφαλή του «ἐπὶ πίνακι». Ἐπιγραφή: ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ι. ΜΠΟΥΡΛΕΤΙΔΗΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΕΓΡΑΨΕΝ / ΕΝ ΚΟΥΤΗΦΑΡΙ ΤΗΝ 28 ΝΟ-ΕΜΒΡΙΟΥ 1869¹¹⁴.

Στό τέμπλο εἰκόνες τῆς Παναγίας βρεφοκρατούσας καί τοῦ Χριστοῦ, τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰώνα (διαστ. 0.59×0.43 μ.). Στό ἐπιστύλιο εἰκόνα σέ δύο ζῶνες: Ἐπάνω ἡ Δέηση καί κάτω ὁ ἅγιος Γεώργιος ἑφιππος καί ὁ ἅγιος Κων-

δέεται μέ νά τῆς Παναγίας Μυρτιδιώτισσας (πρβ. σημ. 110). Ζωγράφος μέ τό ὄνομα Φουρναρόπουλος ὑπογράφει τίς τοιχογραφίες στό νά τῶν Εἰσοδίων στήν Καρυούπολη (ἀρ. 80). Ἡ τέχνη τῆς εἰκόνας καί τῶν τοιχογραφιῶν διαφέρει αἰσθητά.

114. Γιά τό ζωγάφο Ἰω. Μπουρλετίδη ἢ Μπουρλέτο καί γιά ἄλλα ἔργα του βλ. Α. ΠΕΤΡΟΝΩΤΗ, Ἀγιογράφοι καί «κονισματάδες» τῆς Μάνης (συμβολή στό θέμα), Λακωνικά Σπονδαί ΣΤ', 1982, 124-130.

σταντίνος με την άγια Έλένη, του τρίτου τετάρτου του 19ου αιώνα. Στο έπιστύλιο σώζονται ακόμη δώδεκα εικόνες (διαστ. 0.35×0.26 μ.) του δωδεκαόρτου, λαϊκής τέχνης του τέλους του 19ου αιώνα και ή εικόνα της Δέησης (διαστ. 0.36×0.29 μ.). Στην έπίστεψη του τέμπλου ξυλόγλυπτος ζωγραφιστός σ τ α υ ρ ό ς, που μπορεί να χρονολογηθεί στο δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα.

28. *Τρεῖς Ἱεράρχες* (ή "Άγιος Ἰωάννης). Μονόχωρος ναός με τροῦλο¹¹⁵. Στο τέμπλο υπάρχουν δεσποτικές εἰ κ ό ν ε ς, με έλαφρά σκαφωτό πλαίσιο (διαστ. 0.70×0.52 μ.), του 18ου μάλλον αιώνα με την Παναγία βρεφοκρατούσα, τόν Χριστό, τόν άγιο Ἰωάννη τόν Πρόδρομο όλόσωμο, μετωπικό και τούς τρεῖς Ἱεράρχες όλόσωμους, μετωπικούς. Στο έπιστύλιο εικόνα του Μυστικοῦ Δείπνου (διαστ. 0.30×0.85 μ.), με την ύπογραφή: Π. Ξ. Ζαραφianός γιός, 1938, καθώς και άλλα εικονίδια. Στο προσκυνητάρι εικόνα τών τριών Ἱεραρχών (διαστ. 0.56×0.37 μ.)· έπάνω ή 'Άγία Τριάδα. Χρονολογεῖται στο τέλος του 19ου αιώνα. Ὑπάρχει έπίσης εικόνα με τόν άγιο Γεώργιο έφιππο, δρακοντοκτόνο (διαστ. 0.56×0.37 μ.) με την έπιγραφή: ΔΑΠΑΝΗ ΙΩΑΝΝΗΣ Π. ΔΙΑΜΑΝΤΑΚΟΣ 1933. Π. ΚΟΜΠΟΡΑΙΑΝΗΣ 1932¹¹⁶.

Κ ο υ λ ο ύ κ α

Ναοὶ μεταβυζαντινῶν χρόνων

29. *Ζωοδόχος Πηγή* («στοῦ Μαντραπίλια»). Μονόχωρο καμαροσκεπαστο ναῦδριο (έσωτ. διαστ. 7.20×3.10 μ.), κοντά σέ παλαιό πυργόσπιτο, τῆς οἰκογένειας Μαντραπίλια. Ἡ καμάρα εἶναι νεώτερη, από τσιμεντοκονίαμα, αλλά προφανῶς ό ναός στεγαζόταν και παλαιότερα με τόν ἴδιο τρόπο. Στο Β τοῖχο

115. Κτισμένος από τούς Γρηγοράκηδες. Βλ. ΑΝ. Ν. ΓΟΥΔΑ, *Βίοι παράλληλοι τών ἐπὶ τῆς Ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος διαπρεφάντων ἀνδρῶν*, τόμ. Η' (ἐν Ἀθήναις 1876) 3.

116. Για άλλα ἔργα του μικρασιάτη ζωγράφου Π. Κομπορλίδη βλ. ἐδῶ, Κερβελάς, ναός Κοίμησης (ἀρ. 53) και Μαραθέα, ναός Γενεσίου τῆς Θεοτόκου (ἀρ. 48). Ἐπίσης ΠΑΕ 1978, 165.

ἀνοίγεται τοξωτή θύρα. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ, γύρω-γύρω, ὑπάρχει χαμηλὸ κτιστὸ θρανίον.

Τοῖχογραφεῖς. Ἱερό: Στὴν ἀψίδα ἡ *Πλατυτέρα τῶν Οὐρανῶν* καὶ ἔξι ὁλόσωμοι *ιεράρχες* με ἀνοιχτὰ εἰλητάρια, κάτω ἀπὸ τρίλοβα τόξα, ἀνὰ τρεῖς δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ παράθυρο. Ἀπὸ Β πρὸς Ν: οἱ ἅγιοι Ἰωάννης, Γρηγόριος, Βασίλειος, Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, Κύριλλος καὶ Ἐλευθέριος. Τὸ βάθος εἶναι δίζωνο: ἐπάνω μπλέ, κάτω ὑπόλευκο με κόκκινες καὶ ὠχρα κηλίδες. Στὴ μέση τοῦ ἡμικυλίνδρου ἀνοίγεται μικρὴ φωτιστικὴ θυρίδα, ποὺ φέρει στὶς παρειῆς τῆς διακοσμητικῆς θέμα με ἐνάλληλες γωνίες ἀπὸ κυματοειδεῖς γραμμές, σὲ χρῶμα μπλέ, κίτρινο, κόκκινο καὶ λευκό. Πάνω ἀπὸ τὴ θυρίδα παράσταση με τὸν Χριστὸ νήπιο, με αὐτοκρατορικὰ ἐνδύματα, ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὸ ἅγιο Ποτήριον¹¹⁷.

Στὴ ΒΑ γωνία, ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν ἀψίδα, ἀνοίγεται ἡ κόγχη τῆς πρόθεσης, στὴν ὁποία εἰκονίζεται ἡ Ἀκρὰ Ταπείνωση, με τὴν ἐπιγραφὴ: ἡ Ἀποκαθήλωσις¹¹⁸. ἀριστερὰ ἡ Παναγία καὶ δεξιὰ ὁ Ἰωάννης. Δίπλα ὑπάρχει τὸ Βραβεῖο: Ἡ ἁγία πρόθεσις τῆς κυρίας Θεοτόκου / μνήσθητι Κύριε τῶν δούλων σου Σωφρονίου ἀρ/χηρέως, Μεθοδίου ἱερομονάχου / Νεοφύτου ἱερομο/νάχου, Δανιὴλ μοναχοῦ, Ἡουλίας, Ἀντονίου, / Αἰκατεργήνης, / Ἰωάννου, / Καλλιμήκης. Στὸ Β τοῖχο τοῦ ἱεροῦ ἀνοίγεται τετράπλευρη κόγχη. Τοξωτὴ κόγχη ἀνοίγεται στὴ ΝΑ γωνία, δεξιὰ ἀπὸ τὴν ἁγία Τράπεζα. Στὴν ποδιά τῆς ἁγίας Τράπεζας παράσταση τοῦ Ἰωνᾶ ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὸ ρύγχος τοῦ κήτους¹¹⁹.

Τέμπλο: Στὸ κτιστὸ τέμπλο ψηλά, σὲ στενὴ ζώνη, ἡ *Μεγάλῃ Δέησι*. Ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν Ὡραία Πύλη, ἡ *Παναγία* ἡ «Ἑλπίς τῶν Χριστιανῶν» στέ-

117. Πρόκειται γιὰ τὴν παράσταση τοῦ Χριστοῦ ὡς Ζωηφόρου Ἄρτου, ποὺ ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλα μνημεῖα τῆς περιοχῆς τὴν ἴδια ἐποχὴ. Βλ. ΠΑΕ 1981, 468, 555 (ὅπου καὶ ἡ ἐπιγραφὴ ὁ Ζωηφόρος Ἄρτος).

118. Γιὰ τὴν παράσταση με τὴν ἐπιγραφὴ αὐτὴ, θέμα πολὺ διαδεδομένο στοὺς μεταβυζαντινοὺς ναοὺς τῆς περιοχῆς, βλ. ΠΑΕ 1978, 161 σημ. 3· βλ. καὶ 162 σημ. 2 (γιὰ τὴν Ἀκρὰ Ταπείνωση με τὴν Παναγία καὶ τὸν Ἰωάννη), ΠΑΕ 1980, 229 σημ. 5 καὶ ΠΑΕ 1981, 456 σημ. 4.

119. Βλ. τὴ σημ. 161.

φεται από δύο αγγέλους. Πλάι της ή Ζωοδόχος Πηγή (πίν. 14α), με την Παναγία κάτω από τρίλοβο τόξο. Ἡ Θεοτόκος παριστάνεται σὲ λεκάνη με ἀνάγλυφες τερατόμορφες κεφαλές γιὰ ὑδρορροές. Στὸ κάτω τμήμα τῆς παράστασης συγκεντρωμένοι ἀσθενεῖς δίπλα ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ με τὸ ἱαματικὸ νερό. Δεξιὰ ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη ὁ Χριστὸς, ὡς «Βασιλεὺς τῆς Δόξης» ἐνθρονος, με πολυποικίλτα ἀρχιερατικὰ ἐνδύματα. Περιβάλλεται ἀπὸ τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν. Πλάι ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, φτερωτός, κρατεῖ σταυροφόρο ῥάβδο, ἀνοιχτὸ εἰλητὸ καὶ τὴν κεφαλὴ του «ἐπὶ πίνακι»· ὑπάρχει ἐπιγραφή με τὴν χρονολογία 1778. Κάτω ζώνη με ἀπομίμηση ὑφάσματος. Στὶς παρεῖς τῆς Ὁραίας Πύλης ἡ ἀγία Ἄννα καὶ ὁ δίκαιος Ἰωακείμ.

Κυρίως ναὸς: Στὸ Β τοῖχο μεγάλη παράσταση τῶν ἀγίων (ἀπὸ Α πρὸς Δ) Βασιλείου, Ἰωάννη τοῦ Χρυσοστόμου καὶ Νικολάου ὁλόσωμων, κάτω ἀπὸ τρίλοβο τόξο, σὲ ἐνιαῖο χῶρο. Ἐπιγραφή: ΔΕΥΣΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΒΑΣΙΛΙΟΥ / ΜΑΝΤΡΑΠΙΛΙΑ ΥΣ ΒΟΥΘΑΝ ΑΥΤΟΥ Κ(αί) ΥΣ ΨΙΧΙΚΥΝ ΣΟΤΗΡΙΑΝ / 1831. Στὸ Ν τοῖχο διαμορφώνεται διακόσμηση σὲ τρεῖς ζῶνες. Ἐπάνω ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου. Δίπλα ἀκριβῶς ὑπῆρχε ἄλλη παράσταση, τῆς ὁποίας σώζεται πολὺ μικρὸ τμήμα ἀπὸ τὴν κάτω ἀριστερὴ γωνία. Στὴ δευτέρη ζώνη δύο ἅγιοι, ὁλόσωμοι, μετωπικοί, κάτω ἀπὸ τριφυλλόσχημο πλαίσιο, ἀπὸ Α πρὸς Δ: ὁ Ἰωάννης ὁ Θεολόγος καὶ ὁ Πέτρος. Τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ ναοῦ εἶναι ἐπιχρισμένο. Στὴν τρίτη ζώνη διακοσμητικὸ θέμα ἀπὸ ὁμόκεντρος ῥόμβους. Τὰ χρώματα ποὺ χρησιμοποιοῦνται ἐδῶ εἶναι τὸ κόκκινο, τὸ μπλὲ, τὸ πράσινο καὶ ἡ ὠχρα. Τὸ φόντο στὶς παραστάσεις διαμορφώνεται σὲ δύο ζῶνες: ἐπάνω σὲ σκουρὸ μπλὲ καὶ κάτω σὲ ἀπόχρωση τοῦ πράσινου.

Στὶς παραστάσεις τοῦ τέμπλου τὸ βάθος εἶναι τρίζωνο: ἐπάνω μπλὲ, στὴ μέση πράσινο καὶ κάτω μπλὲ με κόκκινες κηλίδες. Οἱ παραστάσεις τοῦ τέμπλου καὶ τῆς πρόθεσης ἀνήκουν στὴν παλαιότερη φάση τοιχογράφησης, τοῦ 1778, ἐνῶ οἱ παραστάσεις στὴν ἀψίδα, στὸ Β καὶ τὸ Ν τοῖχο ἀνήκουν στὴ φάση τοῦ 1831¹²⁰.

Ὁ ναὸς διασώζει ξύλινο σ τ α υ ρ ὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα.

120. Ἡ νέα διακόσμηση τοῦ ναοῦ ἐγίνε μετὰ τὴν ἀγορά του ἀπὸ τὸν Βασίλειο Μαντραπίλια. Σὲ κατὰλογο τοῦ Αὐγούστου 1829 τῶν μοναστηριῶν τῆς ἀνατολικῆς Σπάρτης ἀνα-

30. "Αγιος Γεώργιος (αστοῦ Χαλουλάκου). Μονόχωρος ναός (έσωτ. διαστ. 7.15×2.90 μ.), με καλαμωτή κεραμοσκεπή στέγη, λίγο έξω από τὸ συνοικισμό, στὸ νεκροταφεῖο. Εἴσοδος ἀπὸ τὴ Δ πλευρά, στὴν ὁποία ἐφάπτεται ἰσχυρὸ κτιστὸ καμπαναριὸ σὲ δύο ζῶνες¹²¹. Ἡ πρώτη (πὺξ περνᾷ στὸ ὕψος τὸ ναὸ) σχηματίζει τόξο πὺξ περιβάλλει τὴ θύρα· πάνω ἀπὸ αὐτὸ τοξωτὸ ἄνοιγμα. Ἡ δευτέρα ζώνη ἔχει μονόλοβο ἄνοιγμα καὶ ἀετωματικὴ ἐπίστεψη. Στὴ Δ πρόσοψη τοῦ ναοῦ ὑπάρχει ἀβαθὴς τοξωτὴ κόγχη μὲ τὴν παράσταση τοῦ ἁγίου Γεωργίου ἐφίππου. Στὸ μέτωπο τῆς κόγχης στὸ κέντρο σταυρὸς μὲ τὰ σύμβολα τοῦ πάθους καὶ τὴν ἐπιγραφὴ $\overline{IC} \overline{XC} NIKA$. Ἀπὸ τὴ βάση του ξεκινοῦν ἐλικοειδεῖς βλαστοί· δεξιὰ ἀπὸ τὸ σταυρὸ ἡ χρονολογία 1803. Ἀριστερὰ ἡ παράσταση εἶναι μισοκατεστραμμένη. Στὸ Ν τοῖχο ἀνοίγεται παράθυρο. Στὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ φωτιστικὴ θυρίδα μὲ φυτικὴ διακόσμηση στὶς παρεῖες καὶ στὸ Β τοῖχο τοῦ ἱεροῦ ἡμικυκλικὴ κόγχη.

Τοῖχογραφίεσ. Ἱερό: Στὸ τεταρτοσφαῖριο τῆς χαμηλῆς ἀψίδας ἡ Πλατυτέρα μὲ τὸν Χριστὸ πὺξ δὲν περιβάλλεται ἀπὸ δόξα. Στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας καὶ μέχρι τὴν κτιστὴ ἀγία Τράπεζα, πὺξ ἀκολουθεῖ τὸ ἡμικύκλιο τοῦ ἱεροῦ, ὑπάρχει ζώνη ἔξι συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν. Εἰκονίζονται ἀνὰ τρεῖς ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀπὸ φωτιστικὴ θυρίδα, κάτω ἀπὸ συνεχὴ τοξύλλια. Ἀπὸ Β πρὸς Ν εἶναι οἱ Νικόλαος, Ἀθανάσιος, Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, Βασίλειος, Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, Σπυρίδων. Στὴν ἀγία Τράπεζα ἀποτροπαϊκὸς σταυρὸς μὲ τὰ σύμβολα τοῦ πάθους· περιβάλλεται ἀπὸ ἐλικοειδεῖς βλαστοὺς καὶ συμβολικὰ γράμματα, ἐνῶ στὰ διάχωρα τῶν κεραίων ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφὴ $\overline{IC} \overline{XC} NIKA$ ¹²². Ἡ ποδιά τῆς ἀγίας Τράπεζας, πὺξ στὸ ἐπάνω μέρος σχηματίζει προεξοχὴ μὲ ἀπλὸ κυματοειδὲς κόσμημα, διακοσμεῖται μὲ παράσταση δικέφαλου ἀετοῦ πὺξ κρατεῖ ρομφαία καὶ σκῆπτρο καὶ προβάλλεται σὲ ἑναστρο

φέρεται γιὰ τὴν «Παναγία εἰς Κλούκα»: «τὸ ἐπώλησαν σχεδὸν πρὸ ὀκτώ δέκα χρόνων οἱ ἐπίτροποι εἰς τὸν Μανδραπῖλιαν». Βλ. Ε. Δ. ΜΠΕΛΙΑ, Μοναστηριακὰ Λακωνίας, Λακωνικαὶ Σπουδαὶ Α', 1972, 357.

121. Παρόμοιες κατασκευές, πὺξ συνδυάζουν ἕνα εἶδος μνημειακοῦ προπύλου μὲ κωδωνοστάσιο, εἶναι κοινὲς σὲ ναοὺς τῆς Μάνης. Βλ. καὶ ἀρ. 57, 62.

122. Πρβ. ΠΑΕ 1981, 484, 497 καὶ σημ. 1, 518.

οὐρανό¹²³. Στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης ἡ *Ἀκρα Ταπείνωση* μὲ μόνο τὸν Χριστό.

Κυρίως ναός: Στὸ κτιστὸ τέμπλο ἡ *Μεγάλη Δέηση* καὶ ζώνη μὲ ἐλικοειδεῖς βλαστούς. Ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη ἡ *Παναγία*, «ἡ Κυρία τῶν ἀγγέλων», δεξιὰ ὁ Χριστός, «Βασιλεὺς τῶν βασιλευόντων, κύριος τῶν κυριευόντων καὶ Μέγας Ἀρχιερεὺς», ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν¹²⁴. Ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν Παναγία ὁλόσωμος ἅγιος ποὺ φορεῖ μηλωτή, μετωπικός, ἡλικιωμένος, μὲ λευκὴ γενειάδα. Εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸ χεῖρ καὶ μὲ τὸ ἄριστερό κρατεῖ ἀνοικτὸ εἰλητάριο μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *ΖΕΙ ΚΥΡΙΟΣ ΚΑΙ ΖΕΙ Η ΨΥΧΗ ΜΟΥ ΟΥΚ ΕΣΤΑΙ ΥΕΤΟΣ ΕΠΙ ΤΗΣ ΓΗΣ*. Πρόκειται γιὰ τὸν προφήτη *Ἡλία*¹²⁵. Δεξιὰ ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ Χριστοῦ ὁ ἅγιος *Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος*, φτερωτός, σὲ στροφὴ τριῶν τετάρτων. Στὸ κάτω μέρος τῆς παράστασης φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε ἐπιγραφὴ τριῶν στίχων, ἡ ὁποία ἀργότερα ἀπεξέσθη. Κάτω φυτικὴ διακόσμηση. Στὶς παρειὰς τῆς Ὁραίας Πύλης οἱ θεοπάτορες, ἡ ἁγία *Ἄννα* καὶ ὁ *Ἰωακείμ*. Τὸ βάθος τῶν παραστάσεων διαμορφώνεται σὲ τρεῖς ὀριζόντιες ζῶνες: μπλέ, πράσινο καὶ μπλε διάστικτο ἀπὸ κηλίδες σὲ χρώματα κόκκινο καὶ ὠχρα.

Στὸ τέμπλο, ἐπάνω ἀπὸ τοὺς ἀποστόλους, ὑπάρχει στενὴ προεξέχουσα ζώνη, ὅπου βρίσκεται ἐπιγραφὴ σὲ ταινία δίχρωμη, μπλε καὶ ἄσπρη, ποὺ σχηματίζει συνεχὴ τεθλασμένη γραμμὴ. Ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι ἐπιχρισμένη, ὥστόσο διαβάζονται μερικὰ ἔχνη καὶ ἔτσι μπορεῖ εὐκόλα νὰ ἀποκατασταθεῖ¹²⁶.

123. Γιὰ τὴν παράσταση δικέφαλου ἀετοῦ στὴν πρόσοψη τῆς ἁγίας Τράπεζας πρβ. στὸ ἴδιο, 479 σημ. 1.

124. Ὁ Χριστὸς παρουσιάζει εἰκονογραφικὲς ὁμοιότητες μὲ τὸν ἔνθρονο Χριστὸ τοῦ τέμπλου τῆς Παναγίας Φανερωμένης τῆς Μονῆς Ζωοδόχου Πηγῆς Καλυβιδῶν (ἀρ. 131). Στὶς δυὸ παραστάσεις ὑπάρχει ὁ ἴδιος τίτλος, ὅμοιο στέμμα καὶ παρόμοιοι θρόνοι. Ἡ τεχντροπία τους ὅμως διαφέρει, ὅπως καὶ ἡ χρονολόγησή τους.

125. Πρβ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΤΟΥ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, *Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης*, ἔκδ. Ἀ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως (ἐν Πετροπούλει 1909) 290: *Ζῆ Κύριος καὶ ζῆ ἡ ψυχὴ σου οὐκ ἔσται νετὸς ἐπὶ τῆς γῆς, εἰ μὴ διὰ στόματός μου*. Πρβ. καὶ πιδὶ κάτω, ἀρ. 35.

126. Πρόκειται γιὰ τὴ γνωστὴ ἐπιγραφὴ: *Ὅρων τὸ βῆμα τῆς τραπέζης Κυρίου στηθι τρέμων ἄνθρωπε καὶ κάτω νεύων* Χριστὸς γὰρ ἔνδον θύεται καθ' ἐκάστην καὶ πᾶσα τάξις τῶν ἀλλων ἀγγέλων τρέμοντες προστρέχουσι μετ' εὐλαβείας. Οὗτος ὁ οἶκος, ὃν ἡμεῖς καθορῶμεν, οἶκος Θεοῦ ἐστὶ προσευχῆς καὶ νηστείας, πού, ἐλαφρὰ παραλλαγμένη ἐνίστε,

Τὰ φωτοστέφανα τῶν ἁγίων εἶναι ἐπιχρισμένα μὲ κιτρινοπράσινο ἐλαιό-
χρωμα. Οἱ τοιχογραφίες ἀνήκουν πιθανότατα στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 19ου
αἰῶνα.

Νέα Μαράθια¹²⁷

Ναὸς μεταβυζαντινῶν χρόνων

31. *Κοίμηση τῆς Θεοτόκου*. Ὁ ναὸς (πίν. 14β) δεσπόζει πάνω στὸ λόφο·
μονόχωρος τρουλαῖος, ἔχει ἐξωτερικὰ τὴ μορφή συνεπτυγμένου σταυροειδοῦς¹²⁸
μὲ ἐξωτερικὰ τρίπλευρη ἀψίδα, ἐξωτ. διαστ. (μὲ τὴν ἀψίδα) 13.90×7 μ. Ἡ τοι-
χοδομία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ στοὺς τοίχους καὶ πέτρα λαξευτὴ στὶς
γωνίες τοῦ κτηρίου. Οἱ τοῖχοι εἶναι ἀδιάρθρωτοι μὲ λίγα ὀρθογώνια ἀνοίγμα-
τα· τὰ πλαίσια τῶν ἀνοιγμάτων εἶναι κτισμένα μὲ λαξευτὸ πωρόλιθο, διακο-
σμημένο μὲ γλυφές. Πύλες εἰσόδου ἀνοίγονται δύο, στὸ Β καὶ Ν τοῖχο ἀντί-
στοιχα, ἐνῶ δύο παράθυρα διατρυποῦν χαμηλὰ τοὺς τοίχους στὶς ἐγκάρσιες κε-
ραῖες. Πάνω ἀπὸ τὴ Ν πύλη εἰσόδου ἀνοίγεται ἡμικυκλικὴ κόγχη μὲ ἐντοιχι-
σμένη ἀρχαία μαρμάρινη ἐπιγραφή, πάνω στὴν ὁποία ἔχουν χαραχτεῖ δύο σταυ-
ροὶ μέσα σὲ ρόδακες ποὺ πλαισιώνουν τὸ Σταυρὸ μὲ τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους
στὸ κέντρο καὶ τὴ χρονολογία 1821. Ἀρχαία μαρμάρινη στήλη μὲ τὴν ἐπι-
γραφή ΔΑΜΑΡΙΣ ... ΤΩΙ ... / ΤΩΙ ΥΙΩΙ... ἔχει χρησιμοποιηθεῖ σὰν ἀνώφλι
τῆς πύλης. Στὸ Β τοῖχο τοῦ ναοῦ, κοντὰ στὴν πύλη εἰσόδου, διακρίνεται μέσα
στὴν τοιχοποιία ἀπότμημα μαρμάρινου ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους (πεσσίσκου;),
ποὺ προέρχεται ἴσως ἀπὸ βυζαντινὸ τέμπλο.

Ἰδιαίτερη διακρίσηση ἐμφανίζουν ὁ τροῦλος καὶ ἡ ἀψίδα. Ὁ τροῦλος εἶναι

ἀπαντᾷ πολὺ συχνὰ σὲ μεταβυζαντινοὺς ναοὺς τῆς Μάνης. Βλ. καὶ ΠΑΕ 1980, σ. 220,
σημ. 3, σ. 236, σημ. 1 καὶ σ. 240. Βλ. καὶ τοὺς ἀρ. 1, 37, 55, 66, 87, 131 καὶ σημ. 36
καὶ 59.

127. Τὸ 1790 περ. ὁ Ν. ΝΗΦΑΚΗΣ, ὁ.π. (σημ. 72), στ. 45 ἀναφέρει μαζὶ μὲ τοὺς ἄλ-
λους τόπους καὶ τὴ Μαράθια. Τὸ τοπωνύμιον σχετίζεται μὲ τὸ φυτὸ μάραθος, Δ. ΒΑΓΙΑ-
ΚΑΚΟΣ, Ἀρχαῖα καὶ μεσαιωνικὰ τοπωνύμια ἐκ Μάνης. Συμβολὴ δευτέρα, *Πελοπον-
νησιακὰ Β'*, 1957, 325.

128. Γιὰ τὸν ἀρχιτεκτονικὸ τύπο βλ. Ἅγιο Ταξιάρχῃ στὸν Ἀγερανό (ἀρ. 76).

κυλινδρικός με ύψηλὸ τύμπανο, σήμερα τυφλός, με ὀκτὼ ἀψιδώματα στὴ βάση σὰν τυφλὰ μονόλοβα παράθυρα. Στὸ μέσον τοῦ τυμπάνου τὸν τροῦλο περιθέει ὀριζόντια ὀδοντωτὴ ταινία· τὸ γεῖσο διαμορφώνεται βαθμιδωτὸ ἀπὸ λαξευτὸ πωρόλιθο. Ἡ τρίπλευρη ἀψίδα ποικίλλεται στὸ κατώτερο τμήμα, μέχρι τὸ μέσον περίπου τοῦ ὕψους τῆς, με ἰσάριθμα ἀψιδώματα ποὺ ἀπολήγουν σὲ ἡμικυκλικά τόξα¹²⁹.

Στὸ Δ τμήμα τοῦ Β τοίχου ὑψώνεται διώροφο κωδωνοστάσιο με τειχισμένο δίλοβο ἄνοιγμα στὸν πρώτο ὄροφο, μονόλοβο στὸ δεύτερο καὶ ἀετωματική ἀπόληξη.

Το ἰχθυογραφίαις διακοσμοῦν τὸ κεντρικὸ τετράγωνο τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τὸν τροῦλο, ἐνῶ τὸ Δ τμήμα τῆς ἐκκλησίας εἶναι ἐπιχρισμένο. Στὸν τροῦλο εἰκονίζεται ὁ Παντοκράτορας με Εὐαγγελιστὲς στὰ λοφία, στὰ τύμπανα τῶν κεραίων ἡ Ρίζα τοῦ Ἰεσοῦ καὶ εὐαγγελικὲς σκηνές.

Ὁ ναὸς στὴ Νέα Μαραθέα, ὡς πρὸς τὸν ἀρχιτεκτονικὸ τύπο, τίς ἀναλογίες τοῦ κτηρίου, τὰ κατασκευαστικὰ καὶ τὰ διακοσμητικὰ του στοιχεῖα, παρουσιάζει μεγάλη ὁμοιότητα με τὸν Ταξιάρχη τῶν Γρηγοράκηδων στὸν Ἀγερανό (ἀρ. 76), με τὸν ὁποῖο δὲν θὰ πρέπει νὰ διαφέρει πολὺ χρονικά. Τὸ ἔτος 1821, ποὺ εἶναι χαραγμένο στὴ Ν πύλη εἰσόδου, πρέπει νὰ ἀναφέρεται στὴν ἔδρυση τοῦ ναοῦ καὶ ἐνδεχομένως καὶ στὴν τοιχογράφηση. Οἱ ὁμοιότητες καὶ ἡ ἐποχὴ τῆς ἔδρυσης τῶν δύο ναῶν ὅπως καὶ ἡ γειτνίαση τῶν περιοχῶν ἐπιτρέπουν τὴν ὑπόθεση ὅτι οἱ δύο ἐκκλησίες εἶναι ἔργα τῶν ἰδίων κτιστᾶδων.

Μυρσίνη (Πάνιτσ^α 130)

Ναοὶ μεταβυζαντινῶν καὶ νεωτέρων χρόνων

32. Ἅγιος Γεώργιος. Μονόχωρος ναὸς (ἔσωτ. διαστ. 13.55×4.18 μ.) με ἡμικυλινδρική καμάρα καὶ σφενδόνιο στὴ μέση τοῦ μήκους. Εἶναι κατάγραφος.

129. Γιά τὴ διακόσμηση με τυφλὰ ἀψιδώματα καὶ τοὺς ναοὺς στοὺς ὁποίους παρατηρεῖται βλ. Ἅγιο Ταξιάρχη στὸν Ἀγερανό (ἀρ. 76).

130. Μπάνιτσα ἢ Μάνιτσα. Πρβ. Ν. ΝΗΦΑΚΗ, Ἱστορία τῆς Μάνης ὅλης, ὅ.π. (σημ. 72) 36, στ. 45 καὶ σημειώσεις.

Το ιχογραφίες. Ἱερό: Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας μέσα σὲ μετὰλλιο εἰκονίζεται ἡ Παναγία μετὸν Χριστό. Ὁ Χριστὸς φορεῖ πολυτελὴ στολὴ καὶ στέμμα μαργαριτοποίκιλτο. Τὸ μετὰλλιο φέρει ὄμιλος ἀγγέλων¹³¹. Στὸ τύμπανο καὶ σὲ στενὴ ζώνη κάτω ἀπὸ τὸ τεταρτοσφαίριο πέντε κεφαλὲς ἀγγέλων. Στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας ἡ Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων. Στὸ κέντρο ἡ ἁγία Τράπεζα μετὸν κιβώριο. Ἀριστερά, μισοκατεστραμμένη, ἡ Μετάδοση. Διακρίνεται ὁ Χριστὸς ποὺ δίνει τὸν ἄρτο στὸν Πέτρο· ἐπιγραφή (κεφαλαιογράμματη): *Λάβετε, φάγετε τοῦτο ἐστὶ τὸ σῶμα μου*. Δεξιὰ ἡ Μετάληψη: ὁ Χριστὸς δίνει τὸ ποτήριο στὸν Ἰωάννη· ἐπιγραφή: *Πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες τοῦτο ἐστὶ τὸ αἷμα μου*. Ἀμέσως πρὸς κάτω σχηματίζεται πλατιά ζώνη μετὸν ἱεράρχων ποὺ κρατοῦν εἰλητάρια καὶ βρίσκονται κάτω ἀπὸ τοξωτὰ πλαίσια. Στὸ κέντρο ἀνοίγεται φωτιστικὴ θυρίδα, μεταγενέστερη. Διακρίνεται ἐπάνω ἀπὸ τὸ παράθυρο ὁ Χριστὸς μέσα σὲ τριφυλλόσχημο πλαίσιο (ἅγιο ποτήριον;). Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ οἱ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες. Σώζονται ἀριστερὰ οἱ Βασίλειος, Γρηγόριος. Κάτω ἀπὸ τοὺς ἱεράρχες δημιουργεῖται ἄλλη μιὰ ζώνη, τελειῶς κατεστραμμένη. Στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας τὸ ἅγιο Μανδύλιο καὶ ἄγγελοι¹³². Πρὸς κάτω καὶ βόρεια, στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας, ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ. Πρὸς χαμηλὰ σχηματίζονται δύο διάχωρα, μετὸν εἰκονογράφηση δύο οἰκων τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου, τοῦ «Ψάλλοντές σου τὸν τόκον» καὶ τοῦ «Ὡ πανύμνητε Μῆτερ». Σὲ τρίτο διάχωρο ἡ Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ.

Στὸ κλειδί τῆς καμάρας τοῦ ἱεροῦ πλατιά ταινία μετὸν φυτικὸ κόσμημα. Στὸ Β σκέλος τῆς καμάρας σχηματίζονται τέσσερις ζῶνες. Στὴν πρώτη τέσσερις προφῆτες. Ἀπὸ Α ὁ Ἀζαρίας, δύο κατεστραμμένοι, ὁ Ἱερεμίας. Στὴ δεύτερη τέσσερα διάχωρα μετὸν εἰκονογράφηση ἱσάριθμων οἰκων τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου, τῶν ἀκολουθῶν: «Χάριν δοῦναι θελήσας», «Φωτοδόχον λαμπάδα», «Ὑμνος

131. Σχετικὰ μετὸν παρουσία ὁμίλου ἀγγέλων ποὺ περιστοιχίζουν τὴν Παναγία μετὸν Χριστὸ στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας νᾶων πρβ. ΠΑΕ 1981, 522-23 σημ. 1. Πρβ. καὶ ἐδῶ, ἀρ. 60 σημ. 175.

132. Τὸ ἅγιο Μανδύλιο εἶναι ἡ παράσταση ποὺ διακοσμεῖ συνήθως τὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ σὲ μεταβυζαντινοὺς ναοὺς τῆς Μάνης. Σπανιότερα τὸ Μανδύλιο ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα, μετὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸ καθιστοὺς καὶ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, ψηλά, ἀνάμεσα τοὺς. Βλ. τοὺς ἀρ. 46, 51, 55, 56, 71 καὶ 109, 128, 142 στὴν παρούσα ἐργασία. Γιά τὸ ἅγιο Μανδύλιο στὸ ἄνω τμήμα τοῦ τέμπλου βλ. ἀρ. 33 καὶ 35.

ἅπας ἡττᾶται», «Τεῖχος εἷ τῶν παρθένων». Στὴν τρίτη ζώνη στηθάρια μὲ τοὺς ἁγίους Μάμα, Ἀνδριανό, Ἀκίνδυνο καὶ Ὁρέστιο, ποὺ περιβάλλονται ἀπὸ φυτικό κόσμημα. Στὴν τέταρτη ζώνη τρεῖς ἀναστάσιμες σκηνές.

Στὸ Β τοῖχο τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τὴν καμάρα καὶ κάτω σχηματίζεται ζώνη μὲ μετωπικούς ἁγίους· σὲ προτομή, κάτω ἀπὸ ἀψιδωτὰ πλαίσια. Ἀνατολικά οἱ ἅγιοι Ἐλευθέριος, Διονύσιος, Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων. Πιὸ κάτω σχηματίζεται μικρὴ κόγχη, ὅπου παριστάνεται σὲ προτομή ὁ δίκαιος Μελχισεδέκ. Δεξιὰ τῆς κόγχης διάχωρο μὲ τὸν Χριστὸ ἐπάνω σὲ κίονα (;) καὶ τὴν ἐπιγραφή Ἐφρων ἀνὴρ Ἀρειος ἀφαγὲς στόμα¹³³. Στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης ὁ Χριστὸς ἀνάμεσα στὴν Παναγία καὶ τὸν Ἰωάννη (ἐπιγραφή: Ἀποκαθήλωσις), κάτω τὸ Βραβεῖο μὲ ὀνόματα γιὰ νὰ μνημονεύονται. Ἀριστερὰ ὁ ἅγιος Στέφανος, δεξιὰ ἀδιάγνωστος μισοκατεστραμμένος ἅγιος.

Στὸ Ν τμήμα τοῦ Α τοῖχου τοῦ ἱεροῦ, χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ἅγιο Μανδῆλιο, μισοκατεστραμμένες παραστάσεις. Στὴν καμάρα ζώνη μὲ προφῆτες. Ἀπὸ Α: κατεστραμμένος, Ἀνανίας, Ἐλισσαῖος, Ζαχαρίας. Στὴν ἐπόμενη ζώνη τέσσερα διάχωρα μὲ σκηνές ἀπὸ τὸν Ἀκάθιστο Ὕμνο, οἱ δύο πρώτες «Ἄγγελος πρωτοστάτης», «Βλέπουσα ἡ ἁγία». Σὲ ἄλλη ζώνη στηθάρια μὲ τοὺς ἁγίους Ἀκίνδυνο, Πηγάσιο, Μαρτίνο, Οὐρβανό, ποὺ περιβάλλονται ἀπὸ φυτικό κόσμημα.

Στὴ Ν πλευρὰ τοῦ ἱεροῦ σχηματίζεται παρειακὸ μονοκάμαρο (διαστ. 2.04×2.70 μ.), ποὺ ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸ ἱερὸ τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ εἶναι ἀφιερωμένο στὸν ἅγιο Δημήτριο. Στὸν Α τοῖχο ἀνοίγονται οἱ κόγχες τοῦ ἱεροῦ καὶ τῆς πρόθεσης. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ ἡ Πλατυτέρα μὲ τὸν Χριστὸ σὲ μετάλλιο· ἡ Παναγία πλασιώνεται ἀπὸ ἐξαπτέρυγα. Στὸν ἡμικύλινδρο δύο μορφὲς ἁγίων σὲ κακὴ κατάσταση. Βόρεια διάχωρο μὲ τὴν Παναγία ὀλόσωμη καὶ νότια ὁ Χριστὸς ἔνθρονος (ἐπιγραφή: Κριτῆς) καὶ ὁ Πρόδρομος (= ἡ Δέηση). Στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης ἡ Ἀκρα Ταπείνωση (ἐπιγραφή: Ἀποκαθήλωσις) μὲ τὴν Παναγία καὶ τὸν Ἰωάννη. Κάτω ἀπὸ τὴν Ἀκρα Ταπείνωση τὸ Βραβεῖο τοῦ παρεκκλησίου μὲ ἐπιγραφή: Ἡ ΑΓΙΑ ΠΡΟΘΕΣΙΣ τοῦ Ἀγίου μεγαλομάρτυρος Δημητρίου | μνήσθητι Κύριε | Παλεολόγου | Σταρένιας. Στὸ μέτωπο τῆς πρόθεσης διάχωρο μὲ φυτικό κόσμημα. Στὸ Ν τοῖχο ὁ ἅγιος Γεώργιος ἑφιππος, δρακοντοκτόνος.

133. Τμήμα ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ Ὁράματος τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας (;), ποὺ τοποθετεῖται συνήθως στὸ ἱερό. Πρβ. ΠΑΕ 1981, 456-57 σημ. 1.

Κυρίως ναός: Στὸ Α τμήμα τῆς καμάρας ὁ Παντοκράτορας, πού περιβάλλεται ἀπὸ κυκλικὴ ζώνη μὲ τὴν Παναγία, τὸν Πρόδρομο καὶ οὐράνιες δυνάμεις¹³⁴. Στὸ τμήμα πού βρίσκεται κοντὰ στὸ σφενδόνιο προφήτες, ὅπως καὶ στὴν καμάρα τοῦ ἱεροῦ. Στὴ γένεση τῆς καμάρας, στὸ Β σκέλος, σειρὰ ἀπὸ μικρὲς παραστάσεις ἀπὸ τὸ χριστολογικὸ κύκλο καὶ ἀπὸ τὸν Ἀκάθιστο Ὑμνο. Ἀκολουθοῦν τέσσερις, ἐπάλληλες, ἄνισες ζῶνες, μὲ στηθάγια ἁγίων, παραστάσεις ἀπὸ τὸ χριστολογικὸ κύκλο, σκηνὲς ἀπὸ τὸ μαρτύριο τοῦ ἁγίου Γεωργίου καὶ ὁλόσωμον ἁγίους.

Στὸ Ν σκέλος, στὴ γένεση τῆς καμάρας, παραστάσεις ἀπὸ τὸν Ἀκάθιστο Ὑμνο καὶ τὴ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ. Ἀκολουθοῦν τρεῖς ἐπάλληλες ζῶνες μὲ στηθάγια ἁγίων, παραστάσεις ἀπὸ τὸ χριστολογικὸ κύκλο καὶ ὁλόσωμον ἁγίους. Στὴν κατώτατη αὐτὴ ζώνη, πρὸς τὸ τέμπλο, βρίσκονται οἱ παραστάσεις τῶν ἐπίπων ἁγίων Γεωργίου καὶ Δημητρίου, στὸ Β καὶ Ν τοῖχο ἀντίστοιχα, ἀρκετὰ φθαμμένες, ὅπως καὶ ἄλλες παραστάσεις στὸ Ν τοῖχο.

Τέμπλο: Στὸ κτιστὸ τέμπλο παραστάσεις, μὲ φθορὲς, τῆς Παναγίας βρεφοκρατούσας μὲ προφῆτες στὶς γωνίες, ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη τοῦ Χριστοῦ ὡς «Βασιλέως τῆς δόξης» μὲ τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν καὶ ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, δεξιὰ ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη. Ψηλὰ ἡ Μεγάλῃ Δέηση καὶ ἐπάνω ἀπὸ αὐτὴν ἐνεπίγραφη ταινία. Στὶς παρεῖς τῆς Ὁραίας Πύλης ἡ Ἄννα καὶ ὁ Ἰωακείμ.

Στὸ σφενδόνιο στηθάγια ἁγίων καθὼς καὶ παραστάσεις ὁλόσωμων ἁγίων· ἐπίσης φυτικὰ κοσμήματα. Γεωμετρικὸ κόσμημα μὲ ρόμβους ἀπὸ κυματιστὲς γραμμὲς κοσμεῖ τὸ κατώτατο τμήμα τῆς ἐκκλησίας.

Στὸ Δ τμήμα τῆς καμάρας, στὸ κέντρο, ὁ Χριστὸς καθιστὸς σὲ οὐράνια σφαίρα καὶ γύρω του τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν. Σὲ κυκλικὲς ζῶνες γύρω ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζονται οὐράνιες δυνάμεις καὶ ζῴδια. Τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τῆς καμάρας, στὰ Ν καὶ στὰ Β, κοσμοῦν παραστάσεις ἀπὸ τοὺς αἰνους (πίν. 15β, 16).

134. Ἡ παράσταση τοῦ Παντοκράτορα πού κοσμοῦσε τὸν τροῦλο σὲ τρουλαίους ναοὺς μεταφέρεται στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς καμάρας στοὺς καμαροσκέπαστους. Συνήθως περιβάλλεται ἀπὸ ἐνεπίγραφο δακτύλιο καὶ ἀπὸ κυκλικὲς ζῶνες μὲ τὴν Παναγία, τὸν Πρόδρομο, τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν, ἀρχαγγέλους καὶ ἄλλες ἀγγελικὲς δυνάμεις. Πρβ. ΠΑΕ 1981, 476-77 σημ. 3-4.

Στὸ Ν τοῦχο ἡ εἰκονογράφηση τῶν ἀκόλουθων εὐαγγελικῶν περικοπῶν: «ἐπίνασα καὶ ἔδοκατέ μοι φαγεῖν», «ἐδίψασα καὶ ἐποτήσατέ με», «ξένος ἦμιν καὶ συνιγάζεται με», «γυμνὸς καὶ περιεβαλεταί με», «ἡσθένισα καὶ ἐπισκέψασθαι με»¹³⁵. Στὸ ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ Ν σκέλους τῆς καμάρας πρὸς τὸ σφενδόνιο, δηλαδὴ πρὸς τὰ Α, καθὼς καὶ στὸ ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ Ν τοίχου, σὲ ἐπάλληλες ζῶνες: α) παραστάσεις ὁλόσωμων προφητῶν, β) θαύματα τοῦ Χριστοῦ, γ) θαύματα ἁγίου, δ) ὁ «ἄρχων Μιχαὴλ ἐπιτιμῶν τὸν δαίμονα ἵνα μὴ εἰσελθεῖν εἰς τὸ σῶμα τοῦ Μωνσέως», ὁ Λιθοβολισμὸς τοῦ πρωτομάρτυρα Στεφάνου καὶ ὁ Λιθοβολισμὸς τοῦ προφήτη Ἰερεμία, ε) μαρτύρια ἁγίων, στ) ὁλόσωμος καὶ μετωπικὸς ὁ ἀρχάγγελος Μιχαὴλ καὶ παραστάσεις ὁλόσωμων ἁγίων.

Στὸ Β σκέλος πάλι πρὸς τὸ σφενδόνιο ἐπάλληλες ζῶνες μέ: α) παραστάσεις ὁλόσωμων προφητῶν, β) τὸ Δεῖπνο τοῦ πλουσίου, τὸν Κόλπο τοῦ Ἀβραάμ, τὴν Παραβολὴ τοῦ ἄφρονος, γ) στηθάγια ἁγίων, δ) θαύματα τοῦ Χριστοῦ, δηλαδὴ τὴν Ἰαση τῆς πεθερᾶς τοῦ Πέτρου, τὴν Ἰαση τοῦ ὑδρωπικοῦ, τὴν Αἱμορροοῦσα, ε) τὸν Γάμο ἐν Κανᾷ, στ) κατεστραμμένη παράσταση, ἀπὸ τὴν ὁποία σώζεται ὁ ἀρχάγγελος Μιχαὴλ, ζ) ὁλόσωμο μετωπικὸ ἄγγελο(;) ¹³⁶.

Στὸ Δ τοῦχο ἐπάνω ἡ Σταύρωση (πίν. 15α), μισοκατεστραμμένη ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα μεταγενέστερου παραθύρου. Κάτω ἀπὸ τὴ Σταύρωση, ζώνη μὲ μικρὲς παραστάσεις ἀπὸ τὸ Πάθος τοῦ Κυρίου καὶ ἀπὸ κάτω ἡ Δευτέρα Παρουσία.

Στὴ Δ εἴσοδο στὴν ἀριστερὴ παρειὰ τρεῖς ζῶνες. Στὴν πρώτη ἡ ἁγία Φωτεινὴ σὲ προτομή, στὴ δευτέρη παράσταση δαίμονα ποῦ βασανίζει νέο ἐπάνω ἀπὸ φλόγες, στὴν τρίτη μαρτύριο γυναικῶν ἀπὸ δαίμονα μὲ τὴν ἐπιγραφὴ οἱ γυναῖκες ὁποῦ κουβεντιάζουν εἰς τὴν ἀκολουθίαν τῆς ἐκκλησίας ἃς εἰδοῦν τὴ παθαίνου ἀπὸ τὸν διάβολο. Οἱ παραστάσεις τῆς δεξιᾶς παρειᾶς εἶναι κατεστραμμένες. Παραστάσεις μαρτυρίων ἁμαρτωλῶν ὑπάρχουν ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κατώ-

135. Πρόκειται γιὰ περικοπὲς ἀπὸ τὸ εὐαγγέλιο τοῦ Ματθαίου, ποὺ ἀναφέρονται στὴ Μέλλουσα Κρίση. Γιὰ τὴν παρουσία τους σὲ ἄλλους μεταβυζαντινοὺς ναοὺς τῆς εὐρύτερης περιοχῆς ἀπὸ τὸ 17ο αἰῶνα, βλ. ΠΑΕ 1981, 465-66. Βλ. καὶ στὴν παρούσα ἐργασία, ἀρ. 105, 113 καὶ 142.

136. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸ δυτικὸ αὐτὸ τμήμα τοῦ ναοῦ ἡ ἐξακρίβωση πολλῶν παραστάσεων δυσχεραίνεται ἀπὸ τὴν κατασκευὴ ξύλινου γυναικωνίτη καὶ τὴν τοποθέτηση μεγάλων σανίδων καὶ διαφόρων ἄλλων πραγμάτων.

τατο τμήμα τοῦ Δ τοίχου καὶ στὴ γωνία ποὺ σχηματίζει ὁ Β τοῖχος μὲ τὸ Δ (μιὰ παράσταση στὸ Β τοῖχο) καθὼς καὶ στὸ Ν τοῖχο, δίπλα ἀπὸ τὴν εἴσοδο ποὺ ἀνοίγεται σ' αὐτόν, πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ εἰσερχομένου (τρεῖς παραστάσεις). Στὴν παρειὰ τῆς Ν εἰσόδου δεξιὰ τρεῖς ζῶνες. Στὴν πρώτη ὁ ἀρχάγγελος *Μιχαήλ* σὲ προτομή, μὲ τὴν ἐπιγραφὴ ὁ φύλαξ τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου. Στὴ δευτέρῃ ἀποτροπαϊκὸ θέμα μὲ τὸ σταυρὸ μὲ τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους ἐπάνω σὲ βαθμιδωτὴ βάση, κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία κρανίο. Τὸ σταυρὸ, ποὺ φέρει δέλτο μὲ τὰ ἀρχικὰ INBI, περιβάλλουν διάφορες ἐπιγραφές στὰ διάχωρα, ὅπως «Ἰησοῦς Χριστὸς Νικᾷ» καὶ ἄλλα, συμβολικὰ γράμματα¹³⁷. Στὴν τρίτη, τὴν κατώτατη, ζώνῃ διακοσμητικὸ φυτικὸ θέμα.

Στὸ Β τοῖχο πρὸς τὰ Δ, χαμηλά, μεταξὺ τῶν ἀγίων *Στυλιανοῦ* καὶ *Προκοπίου* ὑπάρχει ἐπιγραφὴ ποὺ ἀναφέρεται σὲ τμήμα τῆς τοιχογράφησης τοῦ τοίχου αὐτοῦ καὶ φέρει τὴ χρονολογία 1746. Ἡ ἐπιγραφὴ ἔχει ὡς ἐξῆς:

εἰνH H
 ανοθ[ε]ν ζωγο
 [αφια] τον τε
 σαρων αγίων
 5 [εὐθ]υμίον θεο
 δοσιον προκο
 πιον και στυλια
 νον δια εξοδον
 [και] ευλαβιας
 10 πιερο
 ποντ[ι]κονι
 φης εις βο
 [ηθ]ιαν τον τε
 κνον αυτης. 1746.

137. Ψηλά, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀπὸ τὴν ἄνω ἀπόληξιν τῆς κάθετης κεραίας τοῦ σταυροῦ, ὑπάρχουν τὰ γράμματα: Α. Π. / Μ. Ζ. (= Ἀρχὴ Πίστεως Μωσαϊκῆς Σταυρός). Ἄλλα συμβολικὰ ἀρχικὰ βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὴν ὀριζόντιαν κεραία, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ. Γιὰ παρόμοιες ἐπιγραφές πρβ. ΔΙΚΑΙΟΥ Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ, Συμβολὴ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Μάνης, *Θεολογία ΚΖ'*, 1956, 564· *ΠΑΕ* 1981, 497-498.

Στὸ Β τοῖχο ἐπίσης, στὴν παράσταση τῶν ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης ὑπάρχει ἡ ἀκόλουθη χρονολογημένη ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή:

δέησις του
[δούλου το]υ Θεοῦ
Κηρι[ακ]ουλι πα
ρασκευάκη μὲ
5 τὸν ἀδελφὸν
καὶ τῆς συμ
βίας καὶ τα τεκ
να αὐτῶν εἰς ἡγ[εῖαν]
καὶ ἀφесιν αμαρ
10 τιων αὐτων.
1746.

Στὸ Ν τοῖχο, πρὸς τὸ Δ τμήμα του καὶ στὴ μέση περίπου τοῦ ὕψους του, ὑπάρχει κτητορικὴ ἐπιγραφή, μέρη τῆς ὁποίας εἶναι εἴτε κατεστραμμένα εἴτε καλυμμένα ἀπὸ τὴν ξυλεία τῆς κατασκευῆς τοῦ μεταγενέστερου γυναικωνίτη. Τὸ τμήμα τῆς ἐπιγραφῆς ποὺ σώζεται ἔχει ὥς ἑξῆς:

ΑΝΙΓΕΡΘΗ ΕΚ ΒΑΘΡΟΝ ΓΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΘΗ
ΚΑΙ ΑΝΙΣΤΟΡΙΘΗ ΟΥΤΟΣ Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕ
ΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΕΝΔΟΞΟΥ ΜΕΓΑΛΟΜ
ΑΡΤΥΡΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ ΤΡΟΠΕΟΦΩΡΟΥ
5 ΔΙΑ ΕΞ[ὀδ]ΟΥ ΚΑΙ ΚΟΠΟΥ ΚΑΙ ΣΥΝΔΡΟΜΕΙΣ
ΠΑΡΑ ΤΩΝ ΕΥΛΑΒΕΣΤΑΤΩΝ ΙΕΡΕΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ
[-----] ΑΡΧΩΝΤΟΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΛΙΠΩΝ
[-----] ΚΑΙ ΤΕΚΝΟΙΣ
[-----] [ψυχ]ΚΗΝ ΣΩΤΗΡΙ
[αν] [-----] [τῶν γον]ΕΩΝ ΑΥ[τῶν].

Πιὸ κάτω, μισοκατεστραμμένη ἀπὸ κονιάματα, ἄλλη ἐπιγραφή, μικρογράμματα, ποὺ καταλήγει ὥς ἑξῆς:

[-----] [νικολάου] ἀπόνομτζΗ κι αναΓνο
στΗαπολαγκαδα: —

Πρόκειται για τὰ λείψανα τῆς ὑπογραφῆς τῶν δύο ζωγράφων, πού συνερ-
γάστηκαν για τὴν τοιχογράφηση τοῦ ναοῦ. Ὁ ἕνας εἶναι ὁ Ἀναγνώστης ἀπὸ
τῇ Λαγκάδα τῆς Μάνης. Τοῦ ἄλλου σῶζεται στὴν ἐπιγραφή μόνον ὁ τόπος κα-
ταγωγῆς, ἡ Νομιτζή, ἀλλὰ τὸ ὄνομά του, Νικόλαος, μᾶς εἶναι γνωστὸ ἀπὸ
ἐπιγραφὰς σὲ ἄλλα μνημεῖα¹³⁸.

Ἄλλη ἐπιγραφή, πού ἀναφέρεται στὴ συντήρηση τῆς ἐκκλησίας, εἶναι το-
ποθετημένη ἐπάνω ἀπὸ τὴ θύρα τοῦ Ν τοίχου¹³⁹. Εἶναι ἡ ἀκόλουθη:

138. Για τὴ δυάδα τῶν ζωγράφων Νικολάου ἀπὸ τὴ Νομιτζή Καλαμῶν καὶ Ἀνα-
γνώστη ἀπὸ τὴ Λαγκάδα Μάνης καὶ γιὰ ὀρισμένα σχετικὰ προβλήματα (ὅπως ἡ ταύ-
τιση τοῦ Ἀναγνώστη ἀπὸ τὴ Λαγκάδα μετὰ τὸ ζωγράφο Ἀναγνώστη Σελεμπερδάκη, ὁ
ὁποῖος τοιχογράφησε μαζὶ μετὰ τὸν Νικόλαο ἀπὸ τὴ Νομιτζή τὸ ναὸ τῆς Ἀγίας Τριάδας
Πραστείου τὸ 1745) βλ. ΠΑΕ 1981, 521-22. Βλ. ἐπίσης Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, "Ερευν-
αὶ εἰς τὴν Μεσσηνιακὴν Μάνην, ΠΑΕ 1976, 239-242. Συγκεντρωμένες τίς μνεῖες γιὰ τοὺς
δύο ζωγράφους βλ. στοῦ Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Ὀνόματα ἁγιογράφων σὲ ναοὺς τῆς Μάνης, Λα-
κωνικαὶ Σπουδαί Ζ', 1983, σ. 127, ἀρ. 1γ, σ. 134, ἀρ. 40· πρβ. καὶ 135, ἀρ. 53. Βλ. καὶ στὴν
παρούσα ἐργασία, ἀρ. 113. Ἐς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ὁ Φ. ΠΙΟΜΠΙΝΟΣ, Ἑλληνες ἁγιογράφοι
μέχρι τὸ 1821 (Ἀθῆναι 1984²) 290, ἀναφέρει ὅτι ὁ ζωγράφος Νικόλαος «ἀπὸ τὸ χωριὸ
Νομιτζή τῆς ἐπαρχίας Καλαμῶν» ζωγράφισε τὸ 1746 «τὸ ναὸ τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὴ
Μυρσίνη (τ. Πάνιτσα) τῆς ἐπαρχίας Γυθείου». Ἀπὸ παραδρομὴ προφανῶς ὁ ναὸς τοῦ Ἀγ.
Γεωργίου ἀναφέρεται ὡς τοῦ Ἀγίου Νικολάου (ἐνῶ στὴ Μυρσίνη ναὸς τοῦ Ἀγίου Νικο-
λάου δὲν ὑπάρχει) καὶ παραλείπεται τὸ ὄνομα τοῦ δεύτερου ζωγράφου, Ἀναγνώστη ἀπὸ τὴ
Λαγκάδα.

139. Παρόμοιες ἐπιγραφές, πού δείχνουν τὴ φροντίδα τῶν ζωγράφων γιὰ τὴν κατοχύ-
ρωση τῆς ἐργασίας τους καὶ τὴν καλὴ διατήρηση τῶν ἔργων τους, ἀλλὰ καὶ ὑποδηλώνουν
ὅτι ἡ ἔλλειψη τῆς φροντίδας αὐτῆς, ἀπὸ ἀμέλεια ἢ ἄγνοια, δὲν ἦταν σπάνια, σῶζονται ἀρ-
κετὲς σὲ ναοὺς τῆς Μάνης. Βλ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ Λακωνικῆς,
ΑΕ 1967, 171 σημ. 2 (γιὰ τὴν ἐπιγραφή αὐτὴ βλ. καὶ στὴν παρούσα ἐργασία, ἀρ. 113).
Τὸ μνημεῖο ἔχει τοιχογραφηθεῖ ἀπὸ τοὺς ἰδίους, ὅπως καὶ αὐτὸ πού ἐξετάζουμε, ζω-
γράφους: ΠΑΕ 1980, 239 (τοιχογραφίες τοῦ 1688)· Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, "Ερευναὶ εἰς τὴν
Μεσσηνιακὴν Μάνην, ὁ.π. 242-243 (τοιχογραφίες πρὶν ἀπὸ τὸ 1736) καὶ 246 (τοιχογρα-
φίες τοῦ 17(;)4)· ΠΑΕ 1978, 161 (τοιχογραφίες τοῦ 1763) καὶ 169 (τοιχογραφίες
τοῦ 1859). Βλ. καὶ Ολ. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, Ἐπιγραφὰς μετὰ ὁδηγίους γιὰ τὴν πρόληψη φθορῶν

+ ἡ ἐκκλησία πρόπη να ηνε καλα σκεπασμένη δια να μην
 εμπενη το νερῶ κ(αὶ) χαλα την ηστορια κι οταν θελη να σαρο
 νετε ἡ εκκλησία να βρέχετε προτα κ(αὶ) ἥστερα να σκου
 πίζετε δια να μην σηκόνετε ἡ σκόνη και σκεπάζη τὴν ζογρα
 5 φια κ(αὶ) καθένας ἃς ἔχοι τὸν φόβον τοῦ Θεοῦ κ(αὶ) ἃς ἔχη εὐλάβια
 ἡδεμῇ κοπτι ὁ ἅγιος γεῶργιος τὴν ζωὴν του —

Ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ Ἀγίου Γεωργίου Μυρσίνης εἶναι τὸ πα-
 λαιότερο γνωστὸ τοιχογραφημένο σύνολο, ἀποτέλεσμα τῆς συνεργασίας τοῦ Νι-
 κολάου ἀπὸ τὴ Νομιτζή καὶ τοῦ Ἀναγνώστη ἀπὸ τὴ Λαγκάδα. Οἱ τοιχογρα-
 φίες εἶναι ἀξιόλογο σύνολο καλῆς τέχνης. Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα ἀνα-
 μιγνύει σκηνές ἀπὸ τὸ μαρτύριο τοῦ ἐπώνυμου ἁγίου τοῦ ναοῦ καὶ παραστά-
 σεις ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου, ποὺ εἶναι συνηθισμένος σὲ μνημεῖα
 τῆς ἐποχῆς, καὶ ἀπὸ τὸ χριστολογικὸ κύκλο. Μὲ προσεκτικὴ παρατήρηση μπο-
 ροῦν νὰ διακριθοῦν τὰ σύνολα παραστάσεων ποὺ ἀνήκουν στὸ καθένα ἀπὸ τὰ
 δύο χέρια ποὺ τοιχογράφησαν τὸ ναό.

Ἐπάνω ἀπὸ τὸ κτιστὸ τέμπλο εἶναι προσαρμοσμένο ξύλινο ἐπιστύλιο μὲ
 ἐννέα εἰκόνες ἀπὸ τὸ δωδεκάορτο, ποὺ χρονολογοῦνται στὶς ἀρχές τοῦ
 20οῦ αἰώνα. Ἡ ἐπίστεψη τοῦ τέμπλου ἀποτελεῖται ἀπὸ σ τ α υ ρ ὀ μὲ διά-
 τρητὴ διακόσμηση καὶ ἀπὸ δύο λ υ π η ρ ἄ. Στὴν ἄκρῃ τῶν κεραίων τοῦ σταυ-
 ροῦ οἱ τέσσερις Εὐαγγελιστές. Στὸ προσκυνητάρι τοῦ ναοῦ εἰκὼν τοῦ ἁ-
 γίου Γεωργίου δρακοντοκτόνου (διαστ. 0.665×0.565 μ.) ποὺ χρονολογεῖται
 στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 20οῦ αἰώνα.

33. *Ἀγία Κυριακή*. Μονόχωρος ναῖσκος μὲ καλαμωτὴ κεραμοσκεπαστὴ
 στέγη (ἔσωτ. διαστ. 7.34×3.68 μ.).

Τοιχογραφίες. Ἱερό: Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας ἡ Πλατυ-
 τέρα καὶ στὸν ἡμικύλινδρο ἔξι *ιεράρχες* ἀπὸ Β πρὸς Ν: Νικόλαος, Ἀθανά-
 σιος, Χρυσόστομος, Βασίλειος, Γρηγόριος καὶ Σπυρίδων. Στὴν κόγχη τῆς πρό-
 θεσης ἡ Ἄκρα Ταπείνωση μὲ ἐπιγραφή: Ἀποκαθήλωσις. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ
 ἡ Παναγία καὶ ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος.

σὲ τοιχογραφίες, Διπλὴ εἰκόνα, τεύχη 4-5, Μάιος 1985, 62-64, ὅπου μιὰ πρώτη προ-
 σπάθεια ἀξιολόγησης καὶ ἐρμηνείας τῶν ἐπιγραφῶν αὐτῶν.

Τέμπλο: Τὸ κτιστὸ ζωγραφιστὸ τέμπλο ἔχει τρία ἀνοίγματα. Ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη ἢ Παναγία βρεφοκρατοῦσα ἔνθρονη, «ἢ Ἑλπίς τῶν Χριστιανῶν». Στὶς γωνίες τέσσερις προφῆτες. Δεξιὰ ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη ὁ Χριστὸς «Βασιλεὺς τῆς Δόξης», ἔνθρονος. Στὸ ἐπιστύλιο ἡ Μεγάλῃ Δέηση μὲ τοὺς δώδεκα ἀποστόλους καὶ στὴν κορυφὴ τὸ ἅγιο Μανδήλιο, δύο σεβίζοντες ἄγγελοι καὶ δύο σεραφεῖμ. Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Παναγίας δύο ἀμαρτωλοὶ (ὁ Ἀδὰμ καὶ ἡ Εὐὰ) μπροστὰ ἀπὸ τὴν κλειστὴ θύρα τοῦ Παραδείσου. Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ Χριστοῦ «Ἡ ἔξορία τοῦ Ἀδὰμ»¹⁴⁰. Στὶς παρειὰς τῆς Ὁραίας Πύλης ἡ ἁγία Ἄννα καὶ ὁ Ἰωακείμ. Στὸ Β τοῖχο, κοντὰ στὸ τέμπλο, ἡ παράσταση τῆς ἁγίας Κυριακῆς ἔνθρονης. Ἡ ἁγία κρατεῖ σταυρὸ μὲ τὸ δεξιὸ χερὶ καὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ προβαίνει στὴ χειρονομία τοῦ μάρτυρα. Οἱ τοιχογραφίες μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὸ δεύτερο ἥμισυ τοῦ 18ου αἰώνα.

Ἐξω ἀπὸ τὸ Ν τοῖχο εἶναι ἐντοιχισμένη νεώτερη ἐπιγραφὴ ποὺ μνημονεύει σὰν χρονολογία κτίσεως τὸ 1740. Ἡ ἐκκλησία ἀνακαινίσθηκε τὸ 1959 ἀπὸ τὴν οἰκογένεια Ζυμαράκου, ὅπως ἀναφέρει σύγχρονη ἐπιγραφὴ στὸ βόρειο τοῖχο, κοντὰ στὴν παράσταση τῆς ἁγίας Κυριακῆς.

Ὁ προπλασμὸς στὶς τοιχογραφίες αὐτές, ὅπως καὶ σὲ ἄλλα ἔργα τῆς ἴδιας περίπου ἐποχῆς, μέσα στὸ δεύτερο ἥμισυ τοῦ 18ου αἰώνα¹⁴¹, εἶναι φανερὸς σὲ μικρὴ ἔκταση καὶ ἔχει χρῶμα ἀνοιχτὸ καστανό. Τὰ σαρκώματα εἶναι ὠχρά. Οἱ μορφές ἔχουν μεγάλα μάτια ἀνοιχτόχρωμα, χονδρὰ χαρακτηριστικὰ προσώπου καὶ ἄκομψα χέρια. Τὰ χρώματα εἶναι ἀχνά· κυριαρχοῦν τὸ ἀνοιχτὸ γαλαζοπράσινο καὶ τὸ καστανόκκινο. Οἱ πτυχές στὰ φορέματα εἶναι ἄκαμπτες, τὰ ὑφάσματα στολίζονται μὲ σχηματοποιημένα ἄνθη καὶ τὰ ἐπιπλα παρουσιάζουν μιὰ ἐπίμονη καὶ ἀφελὴ χρήση διακοσμήσεων. Τὸ ὅλο ὕφος εἶναι ἀπλοῦκό.

34. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος. Μονόχωρο ἐκκλησάκι μὲ καλαμωτὴ κεραμοσκεπαστὴ στέγη (ἔσωτ. διαστ. 5.87×3.90 μ.).

Τοιχογραφίες. Στὴν κόγχῃ τῆς πρόθεσης ὁ Χριστὸς στὸν τύπο τῆς Ἀκρας Ταπείνωσης μὲ τὴν ἐπιγραφὴ: ἡ ἁγία Πρόθεσις τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου | μνήστητη Κύριε τὸν δοῦλον σου τὸν γεγραμμένον | ἐν πλάγια | προθέσεως | ἡ ἐκφόνισες πρόθεσες | τουλησήνα | κ(αί) τὸν τέκνον καὶ |

140. Πρβ. ἀρ. 34 καὶ 46.

141. Πρβ. ἀρ. 35.

τὸν γονέον αὐτ/ῆς. *Μιχαήλ γεορ/γίου, μηχαήλ | Νηκολάου Δη/μητρίου Πα/ναγιώτη | ἀγγελῆνα | κατερῆν/α Κυριακῇ | Νικολάου | Κανέλα.*

Τὸ κτιστὸ τέμπλο ἔχει τὴ συνηθισμένη σὲ τοιχογραφίες τοῦ 18ου αἰώνα διακόσμηση, δηλαδή τὴ Θεοτόκο βρεφοκρατούσα ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη καὶ τὸν Χριστὸ, ὡς Βασιλέα τῆς Δόξης, δεξιὰ. Κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς παραστάσεις σὲ μικρὰ διάχωρα ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη ὁ Ἀδὰμ καὶ ἡ Εὐὰ μπροστὰ στὸν κλειστὸ Παράδεισο καὶ δεξιὰ ἡ Ἐξορία τοῦ Ἀδάμ¹⁴². Ψηλὰ στὸ τέμπλο ἡ Μεγάλῃ Δέηση. Στὸ ἐσωράχιο τῆς Ὁραίας Πύλης ἡ ἁγία Ἄννα καὶ ὁ Ἰωακείμ, στὴν κορυφὴ σεραφεῖμ καὶ διακοσμητικὸ γεωμετρικὸ θέμα στὰ κατώτερα τμήματα. Στὸ Β τοῖχο, κοντὰ στὸ τέμπλο, ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος ἔνθρονος. Ἐπάνω ἀκριβῶς μικρὸ διάχωρο μὲ τὴν Κοίμηση τοῦ Ἀγίου. Στὸ Ν τοῖχο, σὲ ἀντίστοιχη θέση, ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος. Ἐπάνω ἀπὸ τὸν Πρόδρομο παράσταση τῆς Ἀποτομῆς τοῦ Ἀγίου¹⁴³. Κάτω, ζώνη μὲ φυτικὸ θέμα. Οἱ τοιχογραφίες μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν στὸ δεῦτερο ἥμισυ τοῦ 18ου αἰώνα.

35. *Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος.* Μονόχωρος ναὸς μὲ καλαμωτὴ κεραμοσκεπαστὴ στέγη (ἐσωτ. διαστ. 8.10×4.30 μ.). Φαίνεται ὅτι στὸ Ν μέρος ἔγινε νεώτερη προσθήκη.

Τοιχογραφίες. Στὸ κτιστὸ τέμπλο ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη ἡ ἔνθρονη Παναγία βρεφοκρατούσα μὲ τὴν ἐπιγραφὴ *Η ΕΛΠΙΣ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ*. Ἀριστερὰ ὁλόσωμος ὁ ἀρχάγγελος Γαβριήλ. Φορεῖ αὐτοκρατορικὴ στολὴ καὶ κρατεῖ σκῆπτρο καὶ σφαῖρα μὲ τὸ γράμμα Χ. Δεξιὰ ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη ἔνθρονος ὁ Ἰησοῦς *ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΗΣ ΔΟΞΗΣ* μὲ τὰ σύμβολα τῶν τεσσάρων εὐαγγελιστῶν. Δεξιὰ τοῦ ὁλόσωμος ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, μὲ τὴν κομμένη κεφαλὴ τοῦ κάτω δεξιὰ, σὲ δοχεῖο. Κάτω ἀπὸ τὶς παραστάσεις τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Χριστοῦ ζώνη μὲ ἀπομίμηση πτυχωτοῦ ὑφάσματος ποὺ φέρει φυτικὴ διακόσμηση.

Στὸ ἄνω τμήμα τοῦ τέμπλου παράσταση τοῦ ἁγίου Μανδηλίου καὶ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ σεραφεῖμ. Κάτω ἀκριβῶς ἡ Μεγάλῃ Δέηση μὲ τοὺς δώδεκα ἀπο-

142. Πρβ. ἀρ. 33 καὶ 46.

143. Γιὰ τὴν παράσταση ἁγίου ποὺ συνδυάζεται μὲ σκηνὴ τοῦ βίου του σὲ διάχωρο πάνω ἀπὸ αὐτὴν πρβ. ἀρ. 10 καὶ σημ. 60.

στόλους με τὸν Φίλιππο τελευταῖο δεξιὰ (τὸ ἴδιο καὶ στὸ ναὸ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου, ἀρ. 34). Στὰ τοιχώματα τῆς Ὁραίας Πύλης ἡ ἁγία Ἄννα ἀριστερά, δεξιὰ ὁ δίκαιος Ἰωακείμ, στὴν κορυφὴ σεραφεῖμ.

Στὸ Β τοῖχο δύο παραστάσεις· ἀπὸ Α πρὸς Δ: α) ἡ Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος, β) ὁλόσωμη παράσταση τοῦ προφήτη Ἡλία μετωπικοῦ. Κρατεῖ ἀνοικτὸ εἰλητό, ὅπου ἡ ἐπιγραφή: ΖΗ ΚΥΡΙΟΣ ΚΑΙ ΖΗ Η ΨΥΧΗ ΜΟΥ ΟΥΚ ΕΣΤΕ ΥΕΤΩΣ ΕΠΙ ΤΗΣ ΓΗΣ ΕΙ ΜΗ ΔΙΑ ΣΤΟΜΑ<τὸς μου>¹⁴⁴.

Στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης ἡ ἐπιγραφή: Ἡ ἁγία Πρόθεσις τοῦ σωτῆρος Χριστοῦ μνήσθητι κ(ύρι)ε τὸν / δοῦλον σου τὸν γεγραμμένον / ἐν τῇ πλαγία προθέσει ταύτῃ / + Κυριακούλας, Παναγιώτας / Τριαντάφυλλης του [---] / [----] / Ἑλένης.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὸ τέλος τοῦ 18ου αἰώνα.

36. Ζωοδόχος Πηγὴ. Μεγάλῃ τρίκλιτῃ βασιλικῇ με ἡμικυλινδρική στέγαση καὶ με τροῦλο. Εἶναι τρισυπόστατος ναός, ἀφιερωμένος στὸ Γενέσιο τῆς Θεοτόκου, στὴ Ζωοδόχο Πηγὴ καὶ στὰ Εἰσόδια τῆς Παναγίας.

Τοιχογραφίες. Τὸ τέμπλο εἶναι κτιστό. Στὴ ΝΑ γωνία τοῦ τέμπλου, κάτω, σὲ τμῆμα τοῦ τοῖχου ποὺ ἔχει λοξὴ φορά, παράσταση τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ μέχρι τῇ μέσῃ. Στὴ ΒΑ γωνία, σὲ ἀντίστοιχη θέση, ὁ ἅγιος Ἐλεuthérios. Στὴν ποδιὰ τοῦ τέμπλου οἱ ἅγιοι Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος καὶ Μέγας Βασίλειος.

Στὶς παρειᾶς τῆς Ὁραίας Πύλης ἡ ἁγία Ἄννα, ὁ Ἰωακείμ ὁ Δίκαιος καὶ στὴν κορυφὴ σεραφεῖμ. Στὴν πύλη τοῦ διακονικοῦ, δεξιὰ ὁλόσωμος ὁ προφήτης Ἡλίας ὁ Θεσβίτης, ἀριστερὰ ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος. Στὴν πύλη τῆς πρόθεσης δεξιὰ ὁ ἅγιος Λεωνίδας, ἀριστερὰ ὁ ἅγιος Στυλιανός.

Στὸ Ν τοῖχο, κοντὰ στὸ τέμπλο, παράσταση τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἐφίππου, λαϊκῆς τέχνης τοῦ 19ου αἰώνα.

Στὸ κτιστὸ τέμπλο ἐνθετες εἰκόνες ζωγραφισμένες ἐπάνω σὲ ξύλο. Δεξιὰ τῆς Ὁραίας Πύλης ἐνθρονος Χριστός, ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος καὶ τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου. Ἀριστερὰ ἡ Παναγία βρεφοκρατούσα, ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ καὶ ἡ Γέννηση τῆς Θεοτόκου. Οἱ εἰκόνες ἔχουν διαστάσεις 0.62×0.59 μ.

144. Πρβ. πὺ πάνω, ἀρ. 30 σημ. 125.

Ἡ εἰκόνα τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς διαφέρει τεχνοτροπικὰ ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες καὶ φέρει τὴ χρονολογία 1885. Στὸ κάτω μέρος ἀναπτύσσονται μὲ ἀρκετὴ ἐπιδεξιότητα σκηνὲς ἀσθενῶν ποὺ προσέρχονται γιὰ θεραπείαν. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς Παναγίας ἄγγελοι ποὺ κρατοῦν εἰλητά. Στὸ κτιστὸ ἐπιστύλιο δεκαεῖς *εικόνες* (ἀρχικὰ ὑπῆρχαν δεκαεπτὰ). Ἡ Γέννηση τῆς Θεοτόκου, ἡ Βαῖοφόρος καὶ ἡ Ἀνάστασις ζωγραφίζονται μέσα σὲ τοξωτὰ πλαίσια, ἀνήκουν στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ μάλλον προέρχονται ἀπὸ τὸ ἐπιστύλιο τοῦ τέμπλου τοῦ Ἀγίου Γεωργίου Μυρσίνης. Οἱ ὑπόλοιπες χρονολογοῦνται ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Ἡ τεχνοτροπία τους εἶναι ξένη πρὸς τὴ βυζαντινὴ παράδοση. Στὴν ἐκκλησίαν φυλάσσεται ἐπίσης εἰκόνα (διαστ. $0.395 \times 0.56 \times 0.025$) σὲ ὕψος καὶ σὲ γυψωμένο ξύλο μὲ παραστάσεις σὲ δύο ζῶνες. Στὴν ἐπάνω ζώνη ἡ Δέηση μὲ τὸν Χριστὸ στὸ κέντρο ὡς Μέγα Ἀρχιερέα. Στὴν κάτω ζώνη ἀριστερὰ ἡ Κοίμησις τῆς Παναγίας, δεξιὰ ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ. Σχεδὸν ἐξίτηλη ἐπιγραφή στὸ κάτω μέρος, μὲ ἄσπρα γράμματα ἐπάνω στὸ χρυσοῦ βάθος, διαβάσσεται μὲ μεγάλη δυσκολία: [-----] *N. ΞΗΛΑΚΟΣ* [-----] *Ζωοδόχος Πηγὴ*.

37. *Ἅγιος Σπυρίδων*. Μεγάλος ναός, ἡ ἐνοριακὴ ἐκκλησίαν τοῦ χωριοῦ. Ἀποτελεῖται ἀπὸ τετράπλευρο κεντρικὸ χῶρο ποὺ στεγάζεται μὲ μεγάλο τροῦλο. Πρὸς τὰ Δ ἐκτείνεται κεραία μὲ κυλινδρική καμάρα.

Ἐχει κτιστὸ τέμπλο μὲ *τοιχογραφίες* τοῦ 1887. Ἐπάνω ἡ Μεγάλη Δέηση καὶ ἑννέα ἀπὸ τοὺς δώδεκα ἀποστόλους καθὼς καὶ σειρὰ ἀπὸ κεφαλὰς ἀγγέλων. Στὸ ἐπιστύλιο, στὴ θέση τῶν ἀποστόλων ποὺ δὲν εἶναι σήμερὰ ὁρατοὶ (δύο ἀριστερὰ καὶ ἓνας δεξιὰ) ὑπάρχει κληματίδα. Κάτω ἀπὸ τοὺς ἀποστόλους ἡ ἐπιγραφή: *ΟΡΩΝ ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ ΚΥΡΙΟΥ ΣΤΗΘΗ ΤΡΕΜΩΝ ΑΝΘΡΩΠΕ ΚΑΙ ΚΑΤΩ ΝΕΥΩΝ ΧΡΙΣΤΟΣ ΓΑΡ ΕΝΔΩΝ ΘΥΕΤΕ ΚΑΘΕΚΑΣΤΗ ΚΑΙ ΤΑΞΗΣ ΤΩΝ ΑΥΛΩΝ ΑΓΓΕΛΩΝ ΠΡΟΣΤΡΕΧΟΥΣΙ ΜΕΤ ΕΥΛΑΒΕΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΟΥ ΦΟΒΟΥ ΟΥΤΟΣ Ο ΟΙΚΟΣ ΟΝ ΗΜΕΙΣ ΚΑΘΟΡΩΜΕΝ ΟΙΚΟΣ ΘΕΟΥ ΕΣΤΙ ΠΡΟΣΕΥΧΗ ΚΑΙ ΝΗΣΤΕΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΣΕΛΘΟΝΤΕΣ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΑΔΙΑΛΥΠΤΩΣ ΠΡΟΣΤΡΕΧΟΝΤΕΣ. ΜΗΝΙ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 21 1887*¹⁴⁵. Στὸ κάτω μέρος τοῦ τέμπλου οἱ προτομὲς τῶν ἁγίων Βασιλείου, Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ Γρηγορίου καθὼς καὶ παράσταση τῆς Ἱερᾶς Ἐξομολογήσεως. Στὶς παρειὰς τῆς Ὠραίας Πύλης ἡ ἁγία Ἄννα καὶ ὁ δίκαιος Ἰωακείμ. Στὶς

145. Πρβ. πῦθ πάνω, ἀρ. 30 καὶ σημ. 126, ἀρ. 55, ἀρ. 131.

παρειές τῆς θύρας τῆς πρόθεσης ὁ ἅγιος Διονύσιος καὶ ὁ ἅγιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε, ἐνῶ στὶς παρειές τῆς θύρας τοῦ διακονικοῦ ὁ ἅγιος Στυλιανὸς καὶ ὁ ἅγιος Χαράλαμπος.

Στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης σώζονται ἔχνη τοιχογραφιῶν καὶ τὸ Βραβεῖο.

Τὸ ἱερό (ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κόγχη τῆς πρόθεσης), οἱ τοῖχοι τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ ὁ τροῦλος σκεπάζονται ἀπὸ σύγχρονες τοιχογραφίες, τοῦ 1974.

Στὸ κτιστὸ τέμπλο εἶναι ἐνσωματωμένες οἱ ἀκόλουθες φορητὲς εἰκόνες: ὁ ἅγιος Σπυρίδων σὲ προτομή, ἡ Παναγία, ὁ Χριστὸς καὶ ὁ Πρόδρομος, λαϊκότεροπης τέχνης τοῦ τέλους τοῦ 19ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰώνα. Στὸ δωδεκάορο λαϊκὲς εἰκόνες τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰώνα. Στὴν ἐπίστεψη τοῦ τέμπλου ξυλόγλυπτος ζωγραφιστὸς σταυρὸς καὶ ξυλόγλυπτοι δράκοντες λαϊκῆς τέχνης. Στὸ προσκυνητᾶρι ἄλλη εἰκόνα τοῦ ἁγίου Σπυρίδωνα, γύρω στὰ 1900.

*Συλλογὴ ἐκκλησιαστικῶν ἀντικειμένων, Μυρσίνη*¹⁴⁶

Στὸ γραφεῖο τῆς ἐνορίας τοῦ χωριοῦ Μυρσίνη, πλάι στὸν ἅγιο Σπυρίδωνα, ἔχει συγκεντρωθεῖ μικρὴ συλλογὴ εἰκόνων, ἱερῶν σκευῶν καὶ ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν ἀντικειμένων. Μία ἀπὸ τίς εἰκόνες μὲ τὴν παράσταση τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς ἔχει τὴν ἐπιγραφή *Δέσις Ἰωάννου Γ. Ἀνδρακάκου* καὶ τὴ χρονολογία 1845. Ὑπάρχουν ἀκόμη εἰκόνες τοῦ ἁγίου Γεωργίου δρακοντοκτόνου, τοῦ προφήτη Ἡλία, τῶν ἁγίων Πέτρου καὶ Παύλου, τῆς Ἀνάληψης, ὅλες σὲ ξύλο καθὼς καὶ εἰκόνες τῆς Παναγίας Βρεφοκρατούσας, τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου, σὲ κηρωμένο ὕφασμα. Χρονολογοῦνται γύρω στὰ τέλη τοῦ 19ου καὶ τίς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰώνα. Στὴ συλλογὴ, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, περιλαμβάνονται ἀκόμη: τρία ἐξαπτέρυγα, δύο ξυλόγλυπτοι σταυροὶ ἀπὸ ἐπίστεψη τέμπλου καὶ ἓνα εὐαγγέλιο ποῦ τυπώθηκε στὴ Βενετία, μὲ χρονολογία 1881· στὴ στάχωση τοῦ εὐαγγελίου ἐπάνω σὲ δέρμα ἔχουν ζωγραφιστεῖ ἡ Σταύρωση καὶ ἡ Ἀνάσταση.

38. *Αι-Γιαννάκης*. Ἐρειπωμένος ναῖσκος¹⁴⁷ (ἔξωτ. διαστ. 5.75×4.00 μ.)

146. Τὴ συλλογὴ μᾶς ἔδειξε ὁ ἱερέας τοῦ χωριοῦ πατὴρ Βασίλειος Κυριακάκος, ποῦ ὑπομονετικὰ μᾶς συνόδεψε μιὰ ὁλόκληρη μέρα στοὺς τοιχογραφημένους ναοὺς τῆς Μυρσίνης.

147. Ὁ ναῖσκος χρονολογεῖται πιθανότατα ἀπὸ τὰ μεταβυζαντινὰ χρόνια.

στη δυσπρόσιτη τοποθεσία 'Αι-Γιαννάκης, σὲ λόφο ἔξω ἀπὸ τὸ χωριὸ Μυρσίνη. Οἱ τοῖχοι σώζονται σὲ ὕψος περίπου 1.30 μ. καὶ τὸ πάχος τους κυμαίνεται ἀπὸ 0.60 ἕως 0.80 μ. Ὁ ναὸς εἶναι κτισμένος μὲ ἀργολιθοδομὴ καὶ λίγο συνδετικὸ κονίαμα. Ἡ καμπύλη τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ ἐξέχει μόλις 0.30 μ. ἀπὸ τὴν εὐθεία τοῦ Α τοίχου. Στὴ ΒΑ γωνία τοῦ ἱεροῦ ἀνοίγεται ἡ κόγχη τῆς πρόθεσης. Ἡ ἁγία Τράπεζα ἦταν κτιστή. Ὑπῆρχε κτιστὸ τέμπλο, τμῆμα τοῦ ὁποίου σώζεται σήμερα σὲ χαμηλὸ ὕψος. Ἐσωτερικὰ ὁ ναὸς ἦταν ἐπιχρισμένος μὲ κονίαμα, ἔχνη ἀπὸ τὸ ὁποῖο φαίνονται κατὰ τόπους. Ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη, στὸ τέμπλο, σώζονται ἐλάχιστα ἔχνη τοιχογράφησης, δηλαδὴ χρώματα πράσινο, κόκκινο καὶ λευκό, ἔσως ἀπὸ τίς πτυχεῖς φορέματος ἀγίου. Στὴν Α πλευρὰ ἀνοίγεται θύρα πλάτους 0.70 μ. Στὶς παρεῖς τῆς εἰσόδου, δύο ὀρθογώνιες ἐσοχές. Κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ Β τοίχου ὑπάρχουν τμήματα τοίχων ποὺ ἀκουμποῦν στὴ ΒΑ καὶ ΒΔ γωνία τοῦ ναοῦ. Μέσα καὶ γύρω ἀπὸ τὸ ναὸ ὑπάρχουν ἐπιχώσεις, καθὼς καὶ πυκνὴ βλάστηση δέντρων καὶ θάμνων. Στὴν περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὸ ναὸ βρίσκονται κτήματα τῆς οἰκογένειας Ἀνδρακάκου.

Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ καὶ τὰ ἄλλα ἀπομένοντα χαρακτηριστικὰ δὲν εἶναι πολὺ ὑποβοηθητικὰ γιὰ μιὰ ἀκριβῆ χρονολογικὴ τοποθέτησή του. Φαίνεται ὅμως ὅτι ὁ ναῖσκος πρέπει νὰ ἀνάγεται στὰ μεταβυζαντινὰ χρόνια.

39. Ἅγιος Δημήτριος. Μονόχωρος, ἐσωτερικὰ καλαμοσκεπάστος, κεραμοσκεπὴς ναὸς (ἔσωτ. διαστ. 5×4 μ.), σὲ ρεματιὰ ἔξω ἀπὸ τὸ χωριό. Στὸ ἱερὸ ἀνοίγεται ἡ κόγχη τῆς πρόθεσης. Στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας ὑπάρχει φωτιστικὴ θυρίδα. Ἡ ἁγία Τράπεζα εἶναι κτιστή, τετράπλευρη. Τὸ τέμπλο ἔχει μόνο ἓνα ἄνοιγμα, τῆς Ὁραίας Πύλης. Τὸ ὕψος του εἶναι περίπου 1.40 μ. Στὸ Ν τοῖχο ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος, ὕψους περίπου 1.20 μ. Ὁ ναὸς εἶναι ἐπιχρισμένος, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἔφερε τοιχογράφηση παλαιότερα. Ἐξωτερικὰ στὸ Δ τοῖχο δημιουργεῖται μικρὴ ἀψιδωτὴ κόγχη.

40. Ἅγιος Πέτρος. Μονόχωρο ἐκκλησάκι (ἔσωτ. διαστ. 5.60×3.12 μ.), μὲ καλαμωτὴ κεραμοσκεπαστὴ δόρυτὴ στέγη, ἐσωτερικὰ ἐπιχρισμένο. Θύρα ἀνοίγεται στὸ Ν τοῖχο. Ἐχει κτιστὸ τέμπλο μὲ ἄνοιγματα τῆς Ὁραίας Πύλης καὶ τῆς πρόθεσης. Στὸ ἱερὸ διαμορφώνεται ἡ κόγχη τῆς πρόθεσης. Στὸ Β τοῖχο τοῦ ἱεροῦ ἄλλη κόγχη. Ἐξωτερικὰ, στὴ ΝΑ γωνία τῆς ἐκκλησίας, σχηματί-

ζεται όστεοφυλάκιο, με κυκλικό τοίχο, που άκουμπά στη ΝΑ γωνία και στην άψίδα του ιεροῦ. Σώζεται σέ ύψος 1.20 μ.

41. *Άγιος Κωνσταντίνος*. Μονόχωρος ναός με καλαμωτή κεραμοσκεπαστη δόρυτη στέγη (έσωτ. διαστ. 9.15×3.60 μ.), έσωτερικά έπιχρισμένος. Είσοδος από τὸ Ν τοίχο. Έχει κτιστὸ τέμπλο με τρία ανοίγματα. Στη ΒΑ γωνία τοῦ ιεροῦ τοξωτὴ κόγχη πρόθεσης και στὸ Β τοίχο ήμικυκλική κόγχη. Έχει τετράπλευρη κτιστὴ άγία Τράπεζα. Έξωτερικά, στη Ν πλευρά πρὸς τὰ δυτικά, μονόλοβο κωδωνοστάσιο από τσιμεντοκονίαμα.

42. *Παναγία*. Μονόχωρος ναός (έξωτ. διαστ. 10.05×4.35 μ.) με καλαμωτή κεραμοσκεπὴ δόρυτη στέγη, έσωτερικά έπιχρισμένος. Θύρα ανοίγεται στὸ Β τοίχο.

43. *Άνάληψη* (στὸ νεκροταφεῖο). Μονόχωρος ναός (έσωτ. διαστ. 10.10×6.00 μ.). Έχει κτιστὸ τέμπλο. Από τις εἰκόνες που βρίσκονται σ' αὐτὸ αναφέρουμε εκείνη τοῦ άγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου με τὴν ύπογραφή «Π. Μαχατῶνας» και τὴν έπιγραφή *Εἰς μνήμην Δημητρ. Ζυμαράκου. Ἡ οἰκογένεια αὐτοῦ*, τῶν άρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Επίσης υπάρχουν εἰκόνες τῆς Παναγίας, τοῦ Χριστοῦ και τῆς Ἀνάληψης.

44. *Άγιος Ἡλίας*. Μισογκρεμισμένος μονόχωρος ναός με δόρυτη καλαμωτή κεραμοσκεπαστη στέγη, σήμερα πεσμένη στὸ μεγαλύτερο τμήμα της, έξαιτίας τῆς πυρκαγιᾶς που κατέστρεψε τὸ ναό. Χτισμένος με άργολιθοδομή με άρκετὰ κεραμίδια ανάμεσα και με συνδετικὸ κονίαμα. Είσοδος από τὸ Ν τοίχο, πρὸς τὴ ΝΔ γωνία. Τὸ ιερό έχει στενή και άκανόνιστα ήμικυκλική άψίδα με στενή φωτιστική θυρίδα και κτιστὴ άγία Τράπεζα. Στὸ Β τοίχο τοῦ ιεροῦ ανοίγεται ή κόγχη τῆς πρόθεσης. Έχει κτιστὸ τέμπλο, μπροστὰ από τὸ όποιο υπάρχει κτιστὸ θρανίο.

Φαίνονται ἔχνη τοῖχο γράφησης κάτω από τὰ έπιχρίσματα στὸ Ν τοίχο, στὸ Β τοίχο πρὸς τὸ τέμπλο, καθὼς και στὸ τέμπλο. Στὸ Ν τοίχο, στὸ κάτω μέρος, φαίνονται ἔχνη γεωμετρικοῦ κοσμήματος, που σχηματίζει ένάλληλες γωνίες από κυματιστές ταινίες.

45. *Κοίμηση τῆς Παναγίας*. Έρειπωμένος ναός (έσωτ. διαστ. 8.80×3.65 μ.), στὴν τοποθεσία «στοῦ Μοσχοβάκου», ἔξω από τὸ χωριὸ Μυρσίνη,

ἄλλοτε καθολικὸ μονῆς (;). Εἶχε κυλινδρική στέγαση. Σήμερα σώζονται μόνο ὁ Α τοῖχος μετὰ τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ (στὴν ὁποία ἀνοίγεται φωτιστικὴ θυρίδα), ὁ Β καὶ ὁ Δ τοῖχος. Στὴ ΒΑ γωνία ἀνοίγεται διαγώνια ἡμικυκλικὴ ἀψίδα πρόθεσης. Ψῆλὰ στὸν Α τοῖχο, στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας καθὼς καὶ σὲ ἀντίστοιχη θέση στὸ Δ τοῖχο ἀνοίγονται κυκλικὲς ὀπές, τὰ ἡγεῖα.

Τοιχογραφίες. Ἡ Ἱερά Ταπείνωση στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης καὶ δεξιὰ ἀπὸ αὐτήν, στὸν Α τοῖχο, τμήμα ζωγραφιστοῦ θωρακίου ποῦ εἶχε ὀνόματα πρὸς μνημόνευση, ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζεται ἡ λέξις «Ἰωαν...». Στὸ Β τοῖχο, ἀριστερὰ ἀπὸ τὴ θέση ὅπου βρισκόταν τὸ τέμπλο, σώζεται παράσταση τῆς Κοίμησης τῆς Παναγίας, λαϊκῆς τέχνης τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ὅπου κυριαρχοῦν κίτρινα-ὄχρα καὶ ἔντονα γαλανὰ (λουλακί) χρώματα. Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση, διακόσμηση μετὰ ἀπομίμηση ὑφάσματος. Μέσα στὰ ἐρείπια, πρὸς τὴν κατεύθυνση ποῦ βρισκόταν ὁ Ν τοῖχος, ὑπάρχει μιὰ πέτρα ποῦ φέρει τοιχογράφηση σὲ λευκὸ, κόκκινο, πράσινο καὶ ὄχρα.

Μαράθεια

Ναοὶ μεταβυζαντινῶν καὶ νεωτέρων χρόνων

46. Ἱερός Γεώργιος. Μονόχωρος καμαροσκεπαστος ναός (διαστ. 17.20 × 3.65 μ.). Τὸ δυτικότερο τμήμα τοῦ ναοῦ εἶναι μεταγενέστερη προσθήκη. Τὸ μῆκος τοῦ ἀρχικοῦ τμήματος εἶναι 11.30 μ. Τοξωτὴ θύρα στὸ Δ τμήμα, πάνω ἀπὸ τὴν ὁποία τοξωτὴ κόγχη, καὶ οἱ δύο μετὰ πόρινο πλαίσιο. Πάνω ἀπὸ τὴν κόγχη φωτιστικὴ σχισμὴ. Στὸν ἴδιο ἄξονα ὑψώνεται δίζωνο καμπαναριό, στὴν πρώτη ζώνη δίλοβο, στὴ δεύτερη μονόλοβο.

Τοιχογραφίες. Ὑπάρχει γραπτὸς διάκοσμος στὸ ἱερὸ καὶ στὴν καμάρα μέχρι τὸ σφενδόνιο, ποῦ δημιουργεῖται στὸ Α τμήμα τοῦ ναοῦ.

Ἱερό: Στὸ τεταρτοσφαίριο ἡ Πλατυτέρα. Στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας ὑπάρχουν τρεῖς ζῶνες. Στὴν πρώτη ἡ Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων, στὴ δεύτερη συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες καὶ στὸ κέντρο ὁ Μελισμός, κάτω ἀπὸ τετράγωνο παράθυρο, στὴν τρίτη διακοσμητικὸ θέμα ἀπὸ ἐνῶπιον γωνίες. Στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας ἡ Ἀγία Τριάδα μετὰ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸ ἐνθρονους καὶ ἀνάμεσά τους τὸ Ἅγιο Πνεῦμα. Ἀριστερὰ τὸ Ἅγιο Μανθῆλιο καὶ δεξιὰ ἡ Παράδοσις

τῶν Νόμων στὸν Μωυσῆ. Στὰ πλάγια τοῦ μετώπου, ἀριστερὰ ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ καὶ δεξιὰ ἡ Παναγία ἡ Βάτος.

Στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης ἡ Ἀκρα Ταπείνωση: ἡ Παναγία, ὁ Χριστὸς καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ σταυροῦ δύο προφῆτες καὶ κάτω σὲ διάχωρα ὀνόματα πρὸς μνημόνευση, ἕνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα φέρει τὴ χρονολογία 1852. Στὸ κάτω μέρος τῆς κόγχης τῆς πρόθεσης δεξιὰ εἶναι φανερό παλαιότερο στρώμα τοιχογράφησης, ποὺ συνεχιζόταν στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας ἀριστερὰ¹⁴⁸. Δεξιὰ ἀπὸ τὴν κόγχη ἄλλα διάχωρα μὲ ὀνόματα καὶ μὲ τὶς χρονολογίες αω[.] (= 18..), 1803, 1852. Στὴν ποδιὰ τῆς πρόθεσης παράσταση τοῦ Ἰωάννου ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὸ κῆτος. Στὸν Α τοῖχο χαμηλὰ δεξιὰ οἱ ἅγιοι Νικόλαος καὶ Χαράλαμπος.

Στὸ κλειδί τῆς καμάρας διακοσμητικὴ ταινία μὲ ἄνθη καὶ φύλλα. Στὸ Β σκέλος τῆς καμάρας διακόσμηση σὲ δύο ζῶνες. Στὴν πρώτη ζώνη προφῆτες. Στὴ δεύτερη ζώνη, ἀπὸ Δ, διάχωρα μὲ τὶς ἐξῆς σκηνές ἀπὸ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου¹⁴⁹: α) «ἐν ἀρχῇ ὁ θεὸς ἐποίησεν τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν», β) ἡ δημιουργία τοῦ στερεώματος (διαχωρισμὸς τῶν ὑδάτων), γ) «βλαστισάτω ἡ γῆ βοτάνι χόρτον»: ὁ Θεὸς δημιουργεῖ τὴ χλωρίδα, δ) «καὶ ἐποίησε τοὺς δύο φωστῆρας καὶ τὰ οὐράνια». Ψηλὰ μέσα στὰ σύννεφα ὁ Θεὸς μὲ τὸν ἥλιο καὶ τὴ σελήνη καὶ κάτω, σὲ ὀριζόντιες ζῶνες, ὁ Ἄρης, ὁ Ζεὺς, ὁ Ἀφροδῆς, ὁ Ἄρρομῆς (;), ὁ Ἑλῖος, ὁ Ἑρμῆς καὶ ἡ «σελίμη». Κάτω ζώνη μὲ τὴν ἐπιγραφὴ «ἀήρ». Βόρειος τοῖχος ἱεροῦ: τρεῖς ζῶνες. Πρῶτη ζώνη, κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ γένεση τῆς καμάρας, ἀπὸ Α: α) «ἐξαγαγέτωσαν [.....] πάντα τὰ θηρία τῆς γῆς»: ἡ δημιουργία τῆς πανίδας, β) ἡ παραγγελία στὸν Νῶε ἀπὸ ἄγγελο τῆς κατασκευῆς τῆς κιβωτοῦ, γ) τὸ μαρτύριο τοῦ ἁγίου Γεωργίου στὴν κάμινο τῆς ἀσβέστου, δ) ἡ Φυγὴ στὴν Αἴγυπτο. Δεύτερη ζώνη: α) ἡ θυσία τοῦ Δαβὶδ, β) τὸ μαρτύριο τοῦ ἁγίου Πέτρου Ἀλεξανδρείας (πνιγμὸς μὲ τὸ ἐπιτραχήλιο), γ) ἡ προσευχὴ τοῦ Ἰωακείμ καὶ τῆς Ἄννας. Τρίτη ζώνη: τὸ Ὄραμα τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας καὶ ἀριστερὰ ὁ ἅγιος Νικόλαος. Δεξιὰ ἀπὸ τὸ Ὄραμα

148. Τὸ παλαιότερο αὐτὸ στρώμα, ποὺ εἶναι ἐπίσης μεταβυζαντινὸ, εἶναι φανερό καὶ στὸ νότιο τοῖχο, βλ. παρακάτω.

149. Γιὰ ὅμοιες σκηνές ἀπὸ τὴ Γένεση σὲ μεταβυζαντινοὺς ναοὺς τῆς Μάνης, βλ. ΠΑΕ 1981, 466 σμ. 2. Βλ. καὶ σ. 470, 535, 536.

τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας ἀνοίγεται κόγχη, στήν ὁποία παριστάνεται ὁ Μελ-
χισεδέκ· στίς παρειᾶς τῆς κόγχης γεωμετρικὸ κόσμημα.

Νότιο σκέλος καμάρας ἱεροῦ: Πρώτη ζώνη: *προφῆτες*. Δεύτερη ζώνη: α) ἡ *Δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου*, β) ὁ *Θεὸς προειδοποιεῖ τοὺς πρωτοπλάστους γιὰ τὸν ἀπαγορευμένο καρπὸ*, γ) τὸ *προπατορικὸ ἁμάρτημα* (πίν. 18), δ) ἡ *ἐξορία τοῦ Ἀδάμ*. Νότιος τοῖχος: τέσσερις ζῶνες. Πρώτη ζώνη, κάτω ἀπὸ τὴ γένεση τῆς καμάρας: α) ἡ *Σκηνὴ τοῦ μαρτυρίου* (στὸ κέντρο κιβώριο· ἀριστερὰ ὁ Μωυσῆς μὲ τὶς πλάκες τοῦ νόμου, δεξιὰ ὁ Ἀαρὼν μὲ τὴν ἀνθισμένη ράβδο), β) ἡ *ἁγία Αἰκατερίνη*, γ) τὸ *σῶμα τοῦ Μωυσέως ἀνάμεσα στὸν ἄγγελο καὶ τὸ διάβολο*, δ) *σκηνὴ ἀπὸ τὴν ἐκδίωξη τῶν πρωτοπλάστων* («ἐν ἰδρώτι τοῦ προσώπου σου φαγεῖν τὸν ἄρτον σου») ¹⁵⁰. Δεύτερη ζώνη: «Οἱ τρεῖς παῖδες ἐν καμίνῳ»· οἱ παραστάσεις ποὺ ὑπῆρχαν στὴ συνέχεια εἶναι ἐπιχρισμένες. Τρίτη ζώνη: ὁ ἅγιος *Ἰάκωβος ὁ Ἀδελφόθεος* ὁλόσωμος, μετωπικός. Στὴ συνέχεια ὑπάρχουν ἐπιχρίσματα. Τέταρτη ζώνη: *διακοσμητικὸ θέμα*. Ἡ *ἁγία Τράπεζα* εἶναι τετράγωνη, κτιστή.

Κυρίως ναὸς: Στὸ κέντρο τῆς καμάρας ὁ *Παντοκράτορας* μέσα σὲ δόξα καὶ σὲ κύκλο. Περιβάλλεται ἀπὸ κυκλικὴ ζώνη μὲ τὴν *Παναγία*, τὸν *Πρόδρομο* καὶ *ἀρχαγγέλους*. Ἡ κυκλικὴ ζώνη ἐγγράφεται σὲ τετράγωνο, στίς γωνίες τοῦ ὁποίου τὰ σύμβολα τῶν *εὐαγγελιστῶν*. Ἐπιγραφές: «*ἄδοντα, βοῶντα, κεκραγότα, λέγοντα*». Ὑπόλοιπη διακόσμηση: Στὸ Β σκέλος τῆς καμάρας, τέσσερις ζῶνες. Πρώτη ζώνη ἀπὸ Α: ὁ *εὐαγγελιστὴς Μᾶρκος* ἐνθρονος, ἡ *Στέψη τῆς Παναγίας* ¹⁵¹, ὁ ἅγιος *Ἰωάννης ὁ Θεολόγος*. Δεύτερη ζώνη, ἀπὸ Δ: τὸ *Γενέσιον τῆς Θεοτόκου*, τὰ *Εἰσόδια*, ὁ *Εὐαγγελισμὸς*, ἡ *Γέννηση τοῦ Χριστοῦ*. Τρίτη ζώνη: ἡ *Σφαγὴ τοῦ ἁγίου Δημητρίου*, ὁ ἅγιος *Γεώργιος* τύπτεται μὲ *βούνεβρα*, ὁ ἅγιος *Γεώργιος* στὸν *τροχό*, ἡ *Ἀποτομὴ τοῦ ἁγίου Γεωργίου*.

150. Σκηνὲς μὲ τοὺς πρωτοπλάστους σὲ ζώνη στὸ κάτω μέρος τοῦ τέμπλου βλ. στοὺς ἀρ. 33, 34.

151. Γιὰ τὴ Στέψη τῆς Παναγίας, εἰκονογραφικὸ θέμα μὲ δυτικὴ καταγωγή, σὲ μα-
νιάτικα μεταβυζαντινὰ μνημεῖα πρβ. ΠΑΕ 1981, 478 σημ. 3. Σὲ εἰκόνα τοῦ 1706 τοῦ
ζωγράφου ἱερέα Ἐμμανουὴλ Σκορδίλη ὁ οἶκος Δ («Δύναμις τοῦ Ὑψίστου») τοῦ Ἀκαθί-
στου Ὑμνου εἰκονογραφεῖται μὲ τὴ Στέψη τῆς Παναγίας ἀπὸ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱό.
Βλ. ΘΕΟΛΟΓΟΥ Χ. ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ, Εἰκονογραφικαὶ παραλλαγαὶ τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου ἐπὶ
μιᾶς μεταβυζαντινῆς εἰκόνας, ΑΑΑ IV, 3, 1971, 381-382 καὶ εἰκ. 1 στή σ. 379.

Τέταρτη ζώνη: Διατηρεῖ ἔχνη τοιχογράφησης με ὁλόσωμους ἀγίους. Στὸ Ν σκέλος τῆς καμάρας τέσσερις ζῶνες. Πρώτη ζώνη, στὴ γένεση τῆς καμάρας, ἀπὸ Α: ὁ εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς, ὁ Χριστὸς ὡς *Μεγάλης Βουλῆς* ἄγγελος, σὲ μετάλλιο ποὺ βαστάζεται ἀπὸ ἀγγέλους¹⁵², ὁ εὐαγγελιστὴς *Ματθαῖος*. Δεύτερη ζώνη: ἡ *Ὑπαπαντὴ τοῦ Χριστοῦ*, στὴ συνέχεια ἐπιχρίσματα. Τρίτη ζώνη: ἡ *Ἀποτομὴ τοῦ Προδρομοῦ*. Τέταρτη ζώνη: ἐπιχρισμένη σῆμερα, με ἔχνη τοιχογράφησης ὁλόσωμων *ἱεραρχῶν* διατηροῦνται τὰ κατώτερα τμήματα ἀπὸ τὰ φορέματά τους. Ἀπὸ κάτω διακοσμητικὸ θέμα με ρόμβους καὶ ἐνάλληλες γωνίες.

Στὸ σφενδόνιο, στὴν κορυφή, διακοσμητικὸ φυτικὸ θέμα. Στὰ μέτωπα ταινίες με φυτικὰ κοσμήματα. Στὸ ἐσωράχιο παραστάσεις ἀγίων καὶ προφητῶν σὲ μετάλλια. Στὰ δύο κατώτερα τμήματα, ἀκριβῶς στὴ γένεση τοῦ σφενδονίου, στὰ Β ἡ *Προσευχὴ τοῦ ἀγίου Γεωργίου*, στὰ Ν ἡ *Ζωοδόχος Πηγή*. Κάτω ἀπὸ τὴ γένεση τοῦ σφενδονίου στὸ Β τοῖχο, τμῆμα τῆς κεφαλῆς τοῦ ἀρχαγγέλου *Μιχαήλ*. Στὸ ὑπόλοιπο τμῆμα τοῦ τοίχου ὑπάρχουν πολλὲς φθορὲς καὶ ἀλλεπάλληλα ἐπιχρίσματα.

Στὸ Ν τοῖχο, κάτω ἀπὸ τὸ μεταγενέστερο παράθυρο καὶ πρὸς τὰ Δ, εἶναι φανερό τὸ προηγούμενο στρώμα τοιχογράφησης, ποὺ ἀνάγεται στὴν ὕστερη μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ¹⁵³.

Τέμπλο: Στὸ ἄνω τμῆμα ἡ *Μεγάλη Δέηση*. Στὸ ἐσωράχιο τῆς Ὁραίας Πύλης ἡ ἀγία *Ἄννα* καὶ ὁ *Ἰωακείμ*. Στὴν κορυφὴ ἐξαπτέρυγο. Στὸ ἐσωράχιο τῆς πύλης τῆς πρόθεσης, ἡ ὁσία *Μαρία* ἡ *Αἰγυπτία* καὶ ὁ ἀββᾶς *Ζωσιμᾶς*¹⁵⁴ δεξιὰ καὶ ὁ ἅγιος *Σπυρίδων* ἀριστερά. Τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα τοῦ τέμπλου πρὸς τὸν κυρίως ναὸ εἶναι ἐπιχρισμένο με ἐλαιόχρωμα.

Ἐσωτερικὴ πλευρὰ τέμπλου, πρὸς τὸ ἱερό. Στὸ ἄνω τμῆμα *ἐξαπτέρυγα*. Ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη οἱ ἅγιοι *Σαμωνᾶς* καὶ *Εὐπλος*. Δεξιὰ ὁ ἅγιος

152. Σὲ ἄλλα μνημεῖα ὑπάρχει ἀντίστοιχη παράσταση στὸ ἄλλο σκέλος τῆς καμάρας, με τοὺς ἀρχαγγέλους καὶ τὸν Χριστὸ σὲ μετάλλιο ὡς Παντοκράτορα (ἡ Σύναξη τῶν ἀρχαγγέλων). Βλ. ἀρ. 51 (Ἅγιος Πέτρος Καρβελά).

153. Βλ. καὶ πιδό πάνω, κόγχη πρόθεσης.

154. Ἡ παράσταση, ποὺ σχετίζεται με τὴ θεία Κοινωνία, ἀπεικονίζεται συχνὰ στὸ ἱερό ἢ στὰ τοιχώματα τῆς πύλης τῆς πρόθεσης. Πρβ. μεταξὺ ἄλλων τοὺς ἀρ. 51, 55 καὶ 71 στὴν παρούσα ἐργασία.

Στέφανος, καλυμμένος από καπνιά. Έργα λαϊκής τέχνης του 19ου αιώνα. Στην ποδιά της τετράπλευρης κόγχης του Β τοίχου του ιερού είναι χαραγμένη ή χρο- νολογία 1839.

Οι χρονολογίες που μνημονεύονται στην πρόθεση, από τις οποίες οι πρωι- μότερες είναι των πρώτων χρόνων του 19ου αιώνα, προσφέρουν ένδειξη για την εκτέλεση των τοιχογραφιών του ναού, που είναι τέχνης λαϊκής και που πρέπει να τοποθετηθούν γύρω στα 1800. Το εικονογραφικό σύνολο του κυρίως ναού άναμιγνύει σκηνές από τη Γένεση (ή δημιουργία του κόσμου και του ανθρώ- που, το προπατορικό αμάρτημα) μαζί με σκηνές από το χριστολογικό κύκλο, τόν κύκλο των μαρτυριών του επώνυμου αγίου του ναού, του αγίου Γεωργίου, αλλά και σκηνές μαρτυριών άλλων αγίων, καθώς και άλλες παραστάσεις.

Από τις ε ί κ ό ν ε ς που διατηρούνται στην εκκλησία αναφέρουμε τις ά- κόλουθες: Εικόνα σε ξύλο (διαστ. 0.77×0.60 μ.) με παραστάσεις σε δύο ζώ- νες: επάνω ή Παναγία βρεφοκρατούσα και ο Πρόδρομος· κάτω σε δύο διάχωρα, άριστερά ο άγιος Γεώργιος έφιππος, δεξιά οι άγιοι Βασίλειος και Νικόλαος. Λαϊκή τέχνη του 19ου αιώνα. Υπάρχουν άκόμη δύο μεγάλες εικόνες σε τσίγκο, ο άγιος Γεώργιος έφιππος, με την έπιγραφή: "Εργ[ασε] Δ. Παπαδάκος, Γύ- θειον 1926. Δωρεά Πιέρον 'Ηλ. Σεμπέκου 1921 και μιá εικόνα του αγίου 'Ιωάννη του Προδρόμου όλόσωμος, με την έπιγραφή: Δωρεά Εύαγγ. Π. Σεμ- πέκου 1931. Έργον Δημ. Παπαδάκου, Γύθειον¹⁵⁵. Δύο άκόμη εικόνες σε ξύλο, με την Παναγία ένθρονη βρεφοκρατούσα και τόν Χριστό ένθρονο.

Στην έπίστεψη του τέμπλου ξυλόγλυπτος ζωγραφιστός σ τ α υ ρ ό ς του τέλους του 19ου αιώνα.

47. 'Ανάληψη (στο νεκροταφείο). Μονόχωρος ναός. Στο κτιστό τέμπλο, άριστερά από την 'Ωραία Πύλη, ήμιεξίτηλη παράσταση της Παναγίας βρεφο- κρατούσας. Δεξιά ο Χριστός ένθρονος, ως Μέγας 'Αρχιερεύς, δίπλα ο άγιος 'Ιωάννης ο Πρόδρομος, όλόσωμος, μετωπικός. Λαϊκή ζωγραφική γύρω στα 1900.

155. Για άλλα έργα του ζωγράφου αυτού βλ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, 'Ονόματα άγιογρά- φων σε ναούς της Μάνης, Λακωνικά Σπουδαί Ζ', 1983, 134-135, άρ. 45.

48. *Γενέσιον τῆς Θεοτόκου*. Ναὸς τοῦ 20οῦ αἰώνα, κτισμένος στὴ θέση παλαιότερου ναοῦ, σύμφωνα μὲ τὶς μαρτυρίες τῶν κατοίκων, σὲ τύπο τρίκλιτης θολωτῆς βασιλικῆς. Στὴν ἐκκλησία διατηροῦνται τέσσερις μεγάλες εἰκόνες σὲ ξύλο (διαστ. 0.84×0.64 μ.): ἡ Παναγία βρεφοκρατούσα, ποὺ στέφεται ἀπὸ ἀγγέλους, ὁ Χριστὸς Μέγας Ἀρχιερεὺς, ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος μὲ σκηνὲς τῆς Βάπτισης καὶ τῆς Ἀποτομῆς του καὶ ἡ Γέννηση τῆς Θεοτόκου. Λαϊκὴ τέχνη τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰώνα. Στὸ ἐπιστύλιο τοῦ τέμπλου ὑπάρχουν εἰκόνες τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰώνα. "Οὐκ οἱ εἰκόνες προέρχονται ἀπὸ τὸ παλαιότερο τέμπλο. Στὴν ἐκκλησία ὑπάρχει ἐπίσης εἰκόνα μὲ τὴ Γέννηση τῆς Θεοτόκου (διαστ. 0.86×0.49 μ.), τῆς ἰδίας ἐποχῆς, ποὺ βρισκόταν σὲ παλαιὸ προσκυνητᾶρι. Ὑπάρχουν ἀκόμη ἑπτὰ εἰκόνες μεγάλων διαστάσεων, μὲ τὴν ὑπογραφή τοῦ ζωγράφου Π. Κομπορίδη καὶ τὴ χρονολογία 1934 σὲ μιὰ ἀπὸ αὐτές¹⁵⁶.

49. "*Ἅγιοι Ἀνάργυροι* (ἔξω ἀπὸ τὸ χωριὸ Μαραθέα). Μονόχωρο νεώτερο ἐκκλησάκι (ἔσωτ. διαστ. περίπου 7.00×3.50 μ.).

Κ α ρ β ε λ ἄ ς¹⁵⁷

Ναοὶ μεταβυζαντινῶν καὶ νεωτέρων χρόνων¹⁵⁸

50. "*Ἅγιος Ταξιάρχης*. Μονόχωρος ναὸς (ἔσωτ. διαστ. 8.30×3.10 μ.) μὲ δίρρυτη κεραμοσκεπὴ καλαμωτὴ στέγη.

Τ ο ι χ ο γ ρ α φ ί ε ς. Ἱερό: Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας ἡ Πλατυτέρα, μὲ τὸν Χριστὸ σὲ ἑλλειπτικὴ ὀξυκόρυφη δόξα, μὲ αὐτοκρατορικὴ στο-

156. Γιά τὸ ζωγράφο βλ. καὶ πρὶ πάντων, ἀρ. 28 καὶ σημ. 116.

157. Ὡς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι στὸ χωριὸ διατηρεῖται ἐνδιαφέρον πυργόσπιτο σὲ καλὴ κατάσταση, μὲ δίρριχτη κεραμοσκεπᾶστη στέγη. Στὶς γωνίες ψηλὰ σχηματίζονται ἡμικυλινδρικές κατασκευές (ἐπάλξεις), μὲ μακρόστενα ἀνοίγματα στὸ κάτω μέρος (καταχύστρες ἢ πολεμίστρες;), κατασκευὲς κοινὲς στοὺς πύργους τῆς Μάνης. Πρβ. πίν. 28β στὴν παρούσα μελέτη.

158. Κατὰ τὴν ἐπίσκεψή μας σὲ πολλοὺς ναοὺς τοῦ Καρβελά μᾶς διευκόλυνε πρόθυμα ὁ ἐφημέριος τοῦ χωριοῦ.

λή (πίν. 19α). Στόν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας πέντε συλλειτουργοῦντες *ιεράρχες*, δύο ἀριστερά καὶ τρεῖς δεξιὰ ἀπὸ φωτιστικῆ θυρίδα. Στὴν πρόθεση, στὴ ΒΑ γωνία, δέλοβη κόγχη μὲ τὴν *Ἀκρα Ταπείνωση καὶ διάχωρο*, ὅπου ὀνόματα πρὸς μνημόνευση (πίν. 19β). Διαβάζεται ἡ χρονολογία 1773. Πάνω ἀπὸ τὶς δύο κόγχες, ἐκτείνεται στὸ Β καὶ Α τοῖχο τοῦ ἱεροῦ ὁ *Μυστικὸς Δεῖπνος* (πίν. 19β). Ἐπάνω ἀπὸ αὐτὸν ὑπῆρχαν ἄλλες παραστάσεις, σήμερα ἐπιχρισμένες.

Στὸ Β τοῖχο τοῦ ἱεροῦ, ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν *Ἀκρα Ταπείνωση* καὶ πάνω ἀπὸ μικρὴ ὀρθογώνια κόγχη, ἡ *Κοίμηση τῆς Παναγίας*. Πάνω ἀπὸ τὴν Κοίμηση ὑπῆρχε ἄλλη παράσταση, καλυμμένη σήμερα ἀπὸ κονίαμα. Ἀριστερὰ καὶ κάτω ἀπὸ τὴν Κοίμηση, οἱ ὁλόσωμοι *ἅγιοι Χαράλαμπος καὶ Σπυρίδων*. Στὴν παράσταση τοῦ πρώτου, κάτω, στὸ κέντρο, διακρίνεται τὸ ὄνομα *Παναγιώτου*. Στὴν παράσταση τοῦ ἁγίου Σπυρίδωνα, κάτω ἀριστερὰ ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή:

δένσις / Γεωρ/Γιον ἀ/ναΓνω/στάκη.

Δεξιὰ ἀπὸ τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ ὁ *ἅγιος Ἀντώνιος*, ὁλόσωμος καὶ μετωπικός. Ἡ κεφαλὴ του καλύπτεται ἀπὸ κονίαμα. Ἀπὸ κονιάματα καὶ ἐπιχρίσματα καλύπτεται καὶ τὸ ὑπόλοιπο ἱερό.

Κυρίως ναός: Στὸ Β τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ ἀπὸ Α πρὸς Δ οἱ παραστάσεις: Ὁ ἀρχάγγελος *Μιχαήλ*, μετωπικός, ὁλόσωμος, πατεῖ τὸν «ἀμετανόητο». Ἡ παράσταση φέρει κάτω ἀριστερὰ τὴν ὑπογραφή τοῦ ζωγράφου:

XHP α[ν]α
γνώστου κα
[λι]καντζάκη
νίκλου¹⁵⁹.

Κάτω ζώνη μὲ διακοσμητικὸ θέμα ἀπὸ ὁμόκεντρος ρόμβους. Δίπλα ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν ἀρχάγγελο *Μιχαήλ* σειρὰ *ἁγίων* σὲ μικρότερη κλίμακα στὸ μέσον τοῦ Β τοῖχου.

159. Γιά τὸ ζωγράφο Ἀναγνώστη Καλ(ι)καντ(ζ)άκη Νίκλο καὶ γιὰ ἄλλα ἔργα του βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, *ὁ.π.* (σημ. 155) 131, ἀρ. 18. Στὸ ἴδιο χωριό, τὸν Καρβελά, τοιχογράφησε καὶ τὸ ναὸ τοῦ Ἀγίου Πέτρου, βλ. ἀρ. 51. Βλ. ἐπίσης τοὺς ἀρ. 99 καὶ 124. Γιά τὴ γνωστὴ οἰκογένεια τῶν Νίκλων, στὴν ὁποία ἀνήκει καὶ ὁ ζωγράφος, βλ. ΔΙΚΑΙΟΥ Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ, Συμβολὴ εἰς τὰ περὶ Νίκλων - Νικλιάνων τῆς Μάνης, *Ἀθηνᾶ* 53, 1949, 147-194 καὶ ἰδίως 163-194. Οἱ Καλκαντιᾶνοι ἦταν ἐπίσης γνωστὴ οἰκογένεια τῆς περιοχῆς.

Ἀπὸ Α πρὸς Δ ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, με ἐπιγραφή: δένσις ἰωάννου ἡρεώς, ὁ ἅγιος Στυλιανός, δύο ἅγιοι ἀδιάγνωστοι, ὁ ἅγιος Παντελεήμων, ἡ ἁγία Αἰκατερίνη, ἡ ἁγία Κυριακή, με ἐπιγραφή: δένσις θωμοῦ ἀντωνόνου, ὁ ἅγιος Δημήτριος ἔφιππος καὶ τέλος ὁ ἅγιος Γεώργιος ἔφιππος, με ἐπιγραφή: δένσις πιερο ἀναηπάκω. Ὅλοι οἱ ἅγιοι βρίσκονται κάτω ἀπὸ τοξωτὰ πλαίσια. Ὁλος ὁ λοιπὸς Β τοῖχος καθὼς καὶ ὁ Ν καὶ τὸ τέμπλο εἶναι ἐπιχρισμένα.

Τὰ χρώματα ποὺ χρησιμοποιοῦνται εἶναι τὸ κόκκινο, τὸ πράσινο, τὸ ἰώδες καὶ ἡ ὥχρα. Τὸ φόντο ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς ζῶνες, ἐπάνω ἀνοιχτὸ μπλέ, στὴ μέση πράσινο καὶ κάτω μπλέ με κόκκινες κουκίδες.

Ἡ χρονολογία 1773 στὴν πρόθεση, ἀνάμεσα στὰ ὀνόματα τῆς παρακλητικῆς ἐπιγραφῆς, ἀποτελεῖ τουλάχιστον ἓνα *terminus ante quem* γιὰ τὴν ἐκτέλεση τῶν τοιχογραφιῶν. Ἄλλα ἔργα τοῦ ζωγράφου Ἀναγνώστη Καλ(ι)-καντ(ζ)άκη Νίκλου χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 1773, τὸ 1780 καὶ τὸ 1791¹⁶⁰.

51. Ἅγιος Πέτρος. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς (ἔσωτ. διαστ. 9.47×3.20 μ.), ἐπιχρισμένος. Ἐξωτερικὰ ἡ ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ εἶναι τρίπλευρη. Στὴ Ν πλευρά, πρὸς τὸ Δ τμήμα, τοξωτὴ θύρα, ἐπάνω ἀπὸ τὴν ὁποία ἀνακουφιστικὴ κόγχη. Στὸν ἴδιο ἄξονα ὑψώνεται μονόλοβο κωδωνοστάσιο.

Τοιχογραφίαι. Ἱερό: Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας ἡ Πλατυτέρα με τὸν Χριστό, ποὺ φορεῖ πλούσια ἐνδύματα, μέσα σὲ ἐλλειψοειδῆ δόξα. Στὸ ὕψος τῆς κεφαλῆς τῆς Παναγίας σεραφεῖμ, ἐνῶ κάτω, δεξιὰ καὶ ἀριστερά της, οἱ ἀρχάγγελοι Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ, ἀντίστοιχα. Στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας σὲ δύο ἐπάλληλες ζῶνες, ποὺ φθάνουν μέχρι τὴν κτιστὴ ἁγία Τράπεζα, ἡ Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων καὶ τέσσερις συλλειτουργοῦντες Ἱεράρχες. Στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας τὸ ἅγιο Μανδήλιο. Στὰ ἄκρα τοῦ μετώπου ἀριστερὰ ὁ ἅγιος Βασίλειος καὶ δεξιὰ ὁ προφήτης Δαβίδ. Πιὸ κάτω ἀπὸ τὸ Μανδήλιο στὸ Ν τμήμα ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ καὶ στὸ Β ἡ Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ καὶ κάτω ἀκριβῶς ἡ Ἐμφάνιση τοῦ ἀγγέλου στὸν Ἀβραάμ με τὸ μήνυμα τῆς ἀναχώρη-

160. Βλ. ἀρ. 51, 99 καὶ 124. Μνεία τῶν τοιχογραφημένων συνόλων τοῦ ζωγράφου βλ. καὶ στοῦ ΦΟΙΒΟΥ Ι. ΠΙΟΜΠΙΝΟΥ, "Ἑλληνες ἀγιογράφοι μέχρι τὸ 1821" (Ἀθήνα 1984²) 170.

σής του. Στην κόγχη τῆς πρόθεσης ἡ *Ἄκρα Ταπείνωση* μετὰ τὴν ἐπιγραφὴν ἢ *Ἀποκαθήλωσις*. Ὁ Χριστὸς παριστάνεται δέσμιος μπροστὰ ἀπὸ τὸ σταυρὸ μετὰ τὰ σύμβολα τοῦ μαρτυρίου του καὶ μετὰ τὴν ἐπιγραφὴν *INBI*. Ἡ ποδιὰ τῆς ἁγίας Τράπεζας φέρει παράσταση τοῦ προφήτου Ἰωνᾶ, ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ δρακοντόμορφου κήτους, κρατώντας ἀνοιχτὸ εἰλητὸ (*ἐβόησα ἐν θλίψει μου πρὸς [Κύριον]*)¹⁶¹.

Στὸ κλειδὶ τῆς καμάρας τοῦ ἱεροῦ πλατιά ταινία μετὰ διάκοσμο ἀπὸ ἄνθη καὶ φύλλα, ἐκατέρωθεν τῆς ὁποίας ὑπάρχουν ἀπὸ δύο ζῶνες σὲ κάθε σκέλος τῆς καμάρας. Στὸ Β σκέλος στὴν πρώτη ζώνη *προφῆτες ὁλόσωμοι*, ποὺ κρατοῦν ἀνοιχτὰ εἰλητά. Ἀπὸ Α πρὸς Δ: οἱ προφῆτες Ἰακώβ, Ἀββακούμ, Ναούμ καὶ Ἀαρών. Στὴ δευτέρη ζώνη, σὲ τέσσερα διάχωρα, σκηνές ἀπὸ τὸν Ἀκάθιστο Ὕμνο: «ὦ Πανύμνητε Μῆτερ», «Ψάλλοντές σου τὸν τόκον», «Χάριν δοῦναι θελήσας», «Φωτοδόχον λαμπάδα». Πρώτη ζώνη τοῦ Β τοίχου: «ὁ ἅγιος Εὐθύμιος τὸν διάκονον ἐρήσατο», «ὁ ἅγιος Θεοδόσιος ἐκ τοῦ βυθοῦ τὸν παῖδα ἐλύτρωσε», «τὸ μαρτύριον τοῦ Προφήτου Ἡσαΐου» καὶ ὁ ἅγιος Πέτρος στὴ φυλακή. Στὴ δευτέρη ζώνη τοῦ Β τοίχου τρία διάχωρα, ἀπὸ Α: τὸ *Μαρτύριο* (ἀποτομή) τοῦ ἁγίου Πέτρου Ἀλεξανδρείας, ἡ *Μετάσταση* τοῦ Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου, ὁ ἅγιος Ἀντώνιος διαμοιράζει τὴν περιουσίαν του. Τρίτη ζώνη: τὸ *Ὅραμα* τοῦ ἁγίου Πέτρου Ἀλεξανδρείας. Τέταρτη ζώνη: γεωμετρικὴ διακόσμηση μετὰ ρομβοειδῆ σχήματα. Δίπλα ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ ὁράματος τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας, στὴ ΒΑ γωνία, κόγχη μετὰ τὸν *Μελχισεδὲκ* στηθαῖο καὶ μετωπικὸ. Στὴν ποδιὰ ποὺ σχηματίζεται κάτω ἀπὸ τὶς κόγχες μετὰ τὸν *Μελχισεδὲκ* καὶ μετὰ τὴν *Ἄκρα Ταπείνωση*, στὴ ΒΑ γωνία, παράσταση τοῦ Ἀρείου στὸ στόμα τοῦ δράκοντα. Ἐπιγραφὴ: *Ἀρειος ὁ ἄφρων*¹⁶².

Στὸ Ν σκέλος τῆς καμάρας τοῦ ἱεροῦ: Στὴν πρώτη ζώνη *προφῆτες ὁλόσωμοι*, μετὰ εἰλητά, κάτω ἀπὸ ἀψιδωτὰ πλαίσια. Ἀπὸ Α πρὸς Δ οἱ *Ροβοάμ*, *Ὡσηέ*,

161. Γιὰ τὸ θέμα αὐτό, ποὺ εἰκονίζεται συνήθως στὴν πρόσοψη τῆς ἁγίας Τράπεζας σὲ μεταβυζαντινοὺς ναοὺς τῆς περιοχῆς, βλ. *ΠΑΕ* 1981, 456-457 σημ. 5. Γιὰ τὴν ἐπιγραφὴν πρβ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΤΟΥ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, *Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης*, ἐκδ. Ἀ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως (ἐν Πετροπόλει 1909) 261: «*Εβόησα ἐν θλίψει μου πρὸς κύριον τὸν Θεόν μου καὶ εἰσήκουσέ μου ἐκ κοιλίας Ἀδων*».

162. Γιὰ τὸν Ἀρειὸ στὸ στόμα τοῦ δράκοντα, συμβολικὸ θέμα ποὺ εἰκονίζεται στὸ ἱερό, πρβ. *ΠΑΕ* 1981, 492, 494, 497.

Σαμονήλ, Μωυσής. Στη δεύτερη ζώνη σὲ τέσσερα διάχωρα ἡ εἰκονογράφηση οἴκων τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου. Ἀπὸ Α πρὸς Δ: «Ἄγγελος πρωτοστάτης», «Βλέπουσα ἡ ἁγία», «Γνῶσιν ἄγνωστον γνῶναι», «Δύναμις τοῦ Ὑψίστου» (πίν. 20α). Ἡ διακόσμηση γίνεται μὲ πλούσια χρώματα μεταξὺ τῶν ὁποίων κυριαρχοῦν τὸ κόκκινο, τὸ μπλὲ καὶ τὸ πράσινο.

Στὸ Ν τοῖχο σὲ τέσσερα διάχωρα: «Ὅταν ὁ Μωυσής ἔλαβε τὰς πλάκας», «Ἡ ἁγία βάτος», «Οἱ τρεῖς παῖδες ἐν καμίνῳ» (πίν. 20α) καὶ ὁ προφήτης Δαυνὴλ στὸ λάκκο τῶν λεόντων. Τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα τοῦ Ν τοῖχου εἶναι ἐπιχρισμένο. Στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης ἐπιγραφή: *μνήσθητι καὶ τῶν μακαρίων κτητόρων Διονυσίου Δημητράκη ἱερομονάχου Λεούτζη Μιχάλη [-----] πολλοὶ χρόνοι.*

Κυρίως ναός: Στὸ κέντρο τῆς καμάρας πρὸς τὸ Α τμῆμα ὁ Παντοκράτορας μέσα σὲ δόξα καὶ σὲ κύκλο. Περιβάλλεται ἀπὸ τὴν Παναγία, τὸν Πρόδρομο, τὰ σύμβολα τῶν τεσσάρων εὐαγγελιστῶν, πολυόμματος τροχοῦς, κεφαλὲς ἀγγέλων καὶ ἐξαπτέρυγα. Στὸ σημεῖο ἐκεῖνο ἡ διακόσμηση τῆς καμάρας καὶ στὰ δύο σκέλη ἐκτείνεται σὲ δύο ζῶνες, ποὺ φτάνουν μέχρι τὰ μέσα τοῦ κυρίως ναοῦ. Βόρειο σκέλος, πρώτη ζώνη: *Ἡ Σύναξη τῶν Ἀρχαγγέλων.* Παριστάνονται κάτω ἀπὸ τοξωτὰ πλαίσια καὶ κρατοῦν τὸν Χριστό, ὡς Μεγάλης Βουλῆς ἄγγελο, σὲ μετάλλιο. Δεύτερη ζώνη: Ἀπὸ Α συνεχίζονται οἱ παραστάσεις τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὸ Β σκέλος τῆς καμάρας τοῦ ἱεροῦ: «Ὑμνος ἅπας ἡττάται», «Τεῖχος εἶ τῶν παρθένων», «Σῶσαι θέλων τὸν κόσμον», «Ρήτορας πολυφθόγγους». Νότιο σκέλος, πρώτη ζώνη: *Ἡ Σύναξη τῶν Ἀρχαγγέλων,* ποὺ παριστάνονται κάτω ἀπὸ πλαίσιο συνεχῶν τόξων. Κρατοῦν τὸν Χριστό, σὲ μετάλλιο, ποὺ εὐλογεῖ καὶ κρατεῖ κλειστὸ βιβλίο. Δεύτερη ζώνη: ἀπὸ Α σκηνὲς ἀπὸ τὸν Ἀκάθιστο: «Ἐχουσα θεοδόχον», «Ζάλην ἐνδοθεν ἔχων», «Ἦκουσαν οἱ ποιμένες», «Θεοδόμον ἀστέρα».

Ἀπὸ τὴ μέση τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ πρὸς τὰ Δ, στὸ κέντρο τῆς καμάρας, ὁ Χριστὸς καθισμένος στὴν οὐράνια σφαῖρα περιβάλλεται ἀπὸ τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν σὲ κύκλο καὶ δόξα. Γύρω, πρώτη κυκλικὴ ζώνη μὲ ἀρχαγγέλους καὶ φτερωτὲς κεφαλές. Δεύτερη κυκλικὴ ζώνη μὲ τὰ ζώδια καὶ τέλος ἐνεπιγραφὴ ταινία. Τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα τῆς καμάρας πρὸς Β καὶ Ν καταλαμβάνει παράσταση τῶν Αἰώνων, ἐνῶ ἐξαπτέρυγα καὶ κεφαλὲς ἀγγέλων βρίσκονται στὸ Α καὶ Δ τμῆμα τῶν κύκλων ποὺ περιβάλλουν τὸν Χριστό.

Βόρειος τοῖχος: Διακόσμηση σὲ τρεῖς ζῶνες. Πρώτη ζώνη, ἀπὸ Α: ἡ

Ἐποτομή τοῦ ἁγίου Παύλου, ἡ Σταύρωση τοῦ ἁγίου Πέτρου, «Ὁ Βαλαὰμ ἀπερχόμενος καταρασθῆναι τοὺς Ἑβραίους κωλύεται ὑπὸ τοῦ ἀγγέλου», τὸ Μαρτύριο τοῦ ἁγίου Γεωργίου στὸν τροχό, τὸ Μαρτύριο τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ἡ Ἐποτομή τοῦ ἁγίου Θεοδώρου, τὸ Μαρτύριο τοῦ ἁγίου Εὐσταθίου καὶ ἡ Ἀρνηση τοῦ Πέτρου. Δεύτερη ζώνη, ἀπὸ Α: οἱ ἅγιοι Πέτρος καὶ Παῦλος, ποὺ κρατοῦν ὁμοίωμα ἐκκλησίας καὶ κάτω σὲ χωριστὸ διάχωρο ὁ ἀπόστολος Θωμᾶς, μέχρι τοὺς μηρούς, κάτω ἀπὸ τόξο. Στὴν παράσταση τῶν ἁγίων Πέτρου καὶ Παύλου ἐπιγραφή μὲ τὴν ὑπογραφή τοῦ ζωγράφου καὶ τὴ χρονολογία τοιογράφησης:

1780

HOYNIOY 10

XHP α

ναγνώστου

5 καλικά

ντάκη

νίκλου¹⁶³.

Στὴ συνέχεια ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ, ποὺ κρατεῖ τὴν ψυχὴ νεκροῦ μὲ τὴν ἐπιγραφή: ὁ ἀμετανόητος. Τὸ ἄνοιγμα μεταγενέστερου παραθύρου ἔχει καταστρέψει τὴν ἐπόμενη παράσταση, μάλλον τοῦ ἁγίου Γεωργίου ἐφίππου, δρακοντοκτόνου· σώζονται τὰ πόδια τοῦ ἀλόγου καὶ ὁ δράκοντας. Ἀκολουθοῦν οἱ ἅγιοι Δημήτριος, Θεόδωρος, Εὐστάθιος, ἐφιπποι, κάτω ἀπὸ τόξα μέσα σὲ τρίγωνο βάθος, μπλέ, ὠχρα καὶ μπλὲ διάστικτο μὲ κόκκινες κηλίδες. Τρίτη ζώνη, ἀπὸ Α: γεωμετρικὴ διακόσμηση μὲ ρόμβους καὶ ἐνἄλληλες γωνίες, ποὺ σχηματίζονται ἀπὸ κυματοειδεῖς γραμμές. Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ ἁγίου Γεωργίου καὶ μέχρι τὸ δυτικὸ τοῖχο τιμωρίες κολασμένων. Οἱ τελευταῖες παραστάσεις τοῦ Β τοῖχου πρὸς τὴ Δ γωνία εἶναι ἐπιχρισμένες.

Νότιος τοῖχος: Διακόσμηση σὲ τρεῖς ζῶνες. Πρώτη ζώνη: τὸ θαῦμα τοῦ ἁγίου Σπυρίδωνος μὲ τὸ φίδι, ἡ Ἐποτομή τοῦ ἁγίου Χαλαράμους (παράσταση κατεστραμμένη στὸ κάτω μέρος ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα μεταγενέστερου παραθύρου), τὸ θαῦμα τοῦ ἁγίου Βασιλείου μὲ τὴ δαιμονισμένη νέα, ἡ Ἐξορία τοῦ Ἰωάν-

163. Γιὰ τὸ ζωγάφο βλ. καὶ τίς σημ. 159 καὶ 160.

νου τοῦ Χρυσοστόμου ἀπὸ ἡγεμόνα, ὁ ἅγιος (Πέτρος) χειροτονεῖται ἀρχιερέας, ὁ ἅγιος (Πέτρος) ἐλευθερώνει τοὺς καταδίκους. Ἀκολουθεῖ τὸ τοξωτὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας, ποὺ φέρει στὸ ἐσωράχιο γεωμετρικὴ διακόσμηση ἀπὸ ρόμβους καὶ ἐνἄλληλες γωνίες καὶ ἡ διακόσμηση συνεχίζεται μὲ τελευταία παράσταση τῆς ἴδιας ζώνης τῇ Μαστίγῳση τοῦ Χριστοῦ. Δεύτερη ζώνη: ὁλόσωμοι μετωπικοὶ ἅγιοι, σὲ ἐνιαῖο χῶρο, κάτω ἀπὸ συνεχὴ τόξα. Ἀπὸ Α: ὁ ἅγιος Σπυρίδων, ἀδιάγνωστος ἅγιος κατεστραμμένος ἀπὸ τοὺς ὤμους, καὶ πάνω ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα παραθύρου οἱ ἅγιοι Βασίλειος, Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, Γρηγόριος, Νικόλαος. Μετὰ τῇ θύρᾳ ὁ ἄββᾶς Ζωσιμᾶς καὶ ἡ ὁσία Μαρία ἡ Αἰγυπτία. Ἡ τρίτη ζώνη διακοσμεῖται μὲ τὸ ἴδιο γεωμετρικὸ θέμα ρόμβων, ὅπως καὶ παραπάνω.

Τέμπλο: Στὸ κτιστὸ τέμπλο, ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη, ἡ Παναγία ἐνθρονη βρεφοκρατούσα, «ἡ Ἐλπίς τῶν Χριστιανῶν», περιβάλλεται ἀπὸ ἀγγέλους, προφῆτες καὶ χερουβείμ. Δεξιὰ ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη, ὁ Χριστὸς ἐνθρονος ὡς Μέγας Ἀρχιερεὺς μὲ τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν. Δεξιὰ του ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, μετωπικός, κρατεῖ τὴν κεφαλὴ του «ἐπὶ πίνακι». Ἐπάνω ἡ Δέηση καὶ οἱ ἀπόστολοι κάτω ἀπὸ τόξα ποὺ στηρίζονται σὲ κιονίσκους καὶ ψηλά, σὲ στενὴ ζώνη, σειρὰ ἀπὸ κεφαλὲς ἀγγέλων. Στὸ κάτω μέρος τοῦ τέμπλου ζῶνες μὲ ἀπομίμηση ὑφάσματος καὶ φυτικὴ διακόσμηση. Στὸ ἐσωράχιο τῆς Ὁραίας Πύλης ἐνἄλληλες γωνίες ἀπὸ κυματοειδεῖς γραμμές. Τὸ ἴδιο κόσμημα καὶ στὸ ἐσωράχιο τῆς πύλης τῆς πρόθεσης, ἐκτὸς ἀπὸ τῇ Β παρειά, ὅπου ὑπάρχει παράσταση τοῦ ἁγίου Ἀντωνίου.

Δυτικὸς τοῖχος: Διακόσμηση μὲ δύο παραστάσεις (στὸ κάτω μέρος ἐπιχρισμένος). Πρῶτη παράσταση (ἄνω, στὸ κυκλικὸ τμήμα): ἡ Σταύρωση· ἡ δευτέρα, ποὺ καταλαμβάνει τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ τοίχου, εἶναι ἡ Δευτέρα Παρουσία. Ἐπάνω ἀπὸ τῇ θύρᾳ τῆς εἰσόδου, στὸ τύμπανο, ἡ χρονολογία:

1862 ΚΑΤΑ ΜΙΝΑ Αὔγουστον

ἐκατέρωθεν ἀνθοδοχείου μὲ ἄνθη. Ἡ ἐπιγραφή συνεχίζεται:

δηα δαπάνις ΚΑΙ ΕΞΟΔΟΥ ΤΟΥ ΕΥΛΑΒΕΣΤΑΤΟΥ ΘΩΜΑ
 ΗΕΡΕΟΣ ΗΚΟΝΟΜΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΔΙΑΝΤΗΝΟΤΗ ΚΑΙ ΤΟΝ
 ΤΗΜΙΟΤΑΤΟΝ
 ΚΑΤΗΚΟΝ ΕΝΤΗΚΟΜΙ ΤΑΥΤΗ ΕΠΟΝΟΜΑΖΟΜΕΝΙ ΚΑΡΒΕΛΑ
 ΚΑΙ ΤΟ<ν> ΔΙΠΟΝ

ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΕΙΣ [- - -] ΚΑΙ [ψυχικ]Ι ΣΩΤΗΡΙΑ ΣΙ ΓΙΝΕΣΙ
 ΚΑΙ ΤΗΣ ΤΕΚΗΝΣ (sic)
 ΔΙΑ ΧΕΙΡΟΣ [- - - - -] ΑΡΙΣ ΤΟΥ ΔΙΜΟΥΛΗΥΤΡΟΥ¹⁶⁴.

Πιο κάτω λείψανα άλλης, κατεστραμμένης, επιγραφής¹⁶⁵:

Η ΕΚΑΙΣΙΑ ΠΡΟΤΑ [- - - - -]
 (σκε)ΠΑΣΜΕΝΙ ΔΑΙ ΧΑ[- - - - -].

Ἡ παλαιότερη τοιχογράφηση, τοῦ 1780, ἐκτείνεται στὸ ἱερό, στὸ τέμπλο, στὸ κέντρο τῆς καμάρας στὸ Α τμήμα καὶ σὲ μέρος τοῦ Β τοίχου πρὸς τὸ Α τμήμα. Οἱ μορφὲς στὶς παραστάσεις τῆς φάσης τοῦ 1780, τοῦ ζωγράφου Ἀναγνώστη Καλικαντζάκη Νίκλου, εἶναι βραχύσωμες, μὲ μεγάλο κεφάλι. Τὸ πλάσιμο στὰ γυμνά μέρη εἶναι ὠχρό, ἀλλὰ τὰ πρόσωπα ἀποκοτῶν ἐνάργεια μὲ τὸ ζωηρὸ βλέμμα πού τὰ χαρακτηρίζει. Ἡ νεώτερη τοιχογράφηση, τοῦ 1862, ἐκτείνεται στὴν καμάρα πρὸς τὸ Δ τμήμα, στὸ κέντρο τῆς καμάρας, στὸ Δ τοῖχο καὶ σὲ παράσταση τοῦ Α τμήματος στὴ Ν πλευρά. Ἡ δεύτερη τοιχογράφηση τοῦ ναοῦ ἀποτελεῖ δεῖγμα τοῦ χαρακτήρα ἐπαρχιακῆς λαϊκῆς ζωγραφικῆς τῶν μέσων περὶ τοῦ 19ου αἰῶνα.

52. *Εὐαγγελισμὸς τῆς Παναγίας*. Μονόχωρος ναῖσκος (ἔσωτ. διαστ. 6.75 × 3.56 μ.), ὁ ἐνοριακὸς τοῦ χωριοῦ, κτισμένος μὲ ἀργολιθοδομή. Ἔχει τοξωτὴ θύρα μὲ κυλινδρική καμάρα, πού κορυφώνεται ἐλαφρὰ στὸ μέσον, καὶ μονόλοβο κωδωνοστάσιο.

Στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης ἡ Ἀποκαθήλιωσις μὲ μόνο τὸν Χριστὸ νὰ βγαίνει ἀπὸ σαρκοφάγο, μὲ τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους. Ἐπιγραφή μὲ ὀνόματα πρὸς μνημόνευση: *Γιάννη, Σταμάτα, Κανέλα, Βασίληο σὺν τῇ συμβίᾳ καὶ τῶν τέκνων αὐτοῦ*.

Στὸ κτιστὸ τέμπλο ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη ἡ Παναγία ἐνθρονη βρεφοκρατούσα, «ἡ Ἐλπίς τῶν Χριστιανῶν», μὲ ἀγγέλους καὶ προφῆτες. Δεξιὰ ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη ὁ Χριστὸς ἐνθρονος *Μέγας Ἀρχιερεὺς* μὲ τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν καὶ δύο προφῆτες (πίν. 20β). Δεξιὰ ἀπὸ τὸν Χριστὸ ὁ

164. Ὑπάρχει μεγάλη φθορὰ στὸ ὄνομα τοῦ ζωγράφου. Ὁ καθηγητὴς Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Ὀνόματα ἀγιογράφων σὲ ναοὺς τῆς Μάνης, *Λακωνικαὶ Σπουδαί Ζ'*, 1983, 130, ἀρ. 12, προτείνει μὲ ἐπιφυλάξεις τὸ ὄνομα «Ἀρίστος Διμολη(;)ῦτρος(;)».

165. Πρόκειται γιὰ σπαράγματα ἐπιγραφῆς πού θὰ ἀναφερόταν στὴν καλὴ διατήρηση τῆς ἐκκλησίας. Πρβ. καὶ πὺ πάνω, ἀρ. 32 σημ. 139.

Πρόδρομος, δόλωσμος μετωπικός, κρατεί σταυροφόρο ράβδο και άνοικτό εϊλη-
τάριο. Κάτω άριστερά του ή κεφαλή του «ἐπὶ πίνακι». Στὸ ἐπιστύλιο ή *Μεγάλη*
Δέση. Οἱ άπόστολοι παριστάνονται κάτω άπό τοξοστοιχία πού στηρίζεται σέ
κιονίσκους. Ἐπάνω ζώνη άπό φτερωτὲς κεφαλές. Στὸ κάτω μέρος τοῦ τέμπλου
ζώνη με άπομίμηση ὑφάσματος με ρόδακες και ζώνη με γεωμετρικὸ κόσμημα.
Στὸ Β τοῖχο τοῦ ἱεροῦ οἱ ἅγιοι *Κωνσταντίνος* και *Χαράλαμπος*.

Στὸ Β τοῖχο τοῦ ναοῦ, κοντὰ στὸ τέμπλο, ὁ *Εὐαγγελισμὸς*¹⁶⁶ (πίν. 21)
και κάτω άπό αὐτὸν άπομίμηση ὑφάσματος με μεγάλα ἄνθη και φύλλα.

Ἐργασία τέχνης τοῦ τέλους τοῦ 18ου ή τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνα με
ἀρκετὰ καλὲς ἀναλογίες, λαμπερὰ και ζεστὰ χρώματα και σταθερὸ σχέδιο.

53. *Κοίμηση τῆς Παναγίας*. Σύμφωνα με τὴν τοπικὴ παράδοση ὁ ναὸς
εἶναι κτισμένος στὴ θέση παλαιότερου ναοῦ, πού ἀνῆκε στὴν οἰκογένεια Ζερ-
βομπεάκου. Ὁ σημερινός —μονόκλιτος με τροῦλο, εὐρύχωρος— οἰκοδομήθηκε τὸ
1823. Στὸ ναὸ διατηρεῖται φορητὴ εἰκόνα τῆς Θεοτόκου (0.78×0.51 μ.),
ἀρκετὰ καλῆς τέχνης τοῦ 19ου αἰῶνα, με ἀρκετὲς φθορές.

54. *Ἅγιος Δημήτριος*. Μονόχωρο καμαροσκέπαστο ἐκκλησάκι (ἔσωτ.
διαστ. 6.93×2.67 μ.). Ἐχει τοξωτὴ θύρα στὸ Δ τοῖχο και φωτιστικὴ σχισμὴ
στὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ.

Τοῖχογραφίες. Ἱερό: Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας ή *Πλατυ-*
τέρα με τὸν Χριστὸ σὲ ἑλλειπτικὴ ὀζυκόρυφη δόξα. Στὴν ἡμικυκλικὴ κόγχη τῆς
πρόθεσης ή *Ἄκρα Ταπείνωση* με τὴν Παναγία και τὸν Πρόδρομο, ἀρκετὰ κα-
τεστραμμένη. Κάτω τέσσερα διάχωρα, τὰ δύο με ὀνόματα πρὸς μνημόνευση,
τὰ ἄλλα δύο κενά.

Ἐριστερὰ άπό τὴν Ὁραία Πύλη ή *Παναγία ἔνθρονη βρεφοκρατούσα*, «ή
Ἐλπίς τῶν Χριστιανῶν», στέφεται άπό δύο ἀγγέλους· δεξιὰ και ἄριστερὰ
προφῆτες. Ἐριστερὰ άπό τὴν Παναγία ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος· κρατεῖ
κλειστὸ βιβλίο και εὐλογεῖ. Δεξιὰ άπό τὴν Ὁραία Πύλη ὁ Χριστὸς ἔνθρονος
Μέγας Ἀρχιερεὺς περιβάλλεται άπό τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν. Δεξιὰ τοῦ
Χριστοῦ ὁ *Πρόδρομος* με τὰ χέρια σταυρωμένα μπροστὰ στὸ στῆθος, στρέφε-
ται στὸν Χριστό. Ἐπάνω άπό τὴν παράσταση τοῦ Προδρόμου σχεδὸν κατε-

166. Ὁ ἀρχάγγελος φέρει ἐνώτιο καθὼς και κρινόσχημο κόσμημα πάνω άπό τὸ μέ-
τωπο.

στραμένη κτητορική επιγραφή, που έκτεινόταν σε τέσσερις στίχους, σώζει το όνομα του κτήτορα Κονομάκη. Σώζονται τα εξής σπαράγματα: *ΑΝΗΓ[έρθη ----- τέ]ΜΠΛΟ [- ----] ΟΥ ΤΟ ΤΗΜ [- ----] ΚΟΝΟΜΑΚΗ [- ----]*. Στο κάτω μέρος, κάτω από τις παραστάσεις της Παναγίας και του αγίου Ιωάννη του τέμπλου, ζώνη με απομίμηση υφάσματος (άριστερά) και με γεωμετρικό κόσμημα (δεξιά).

Ψηλά στο τέμπλο ή *Μεγάλη Δέση*. Άριστερά και δεξιά από τέσσερις απόστολοι κάτω από τοξωτά συνεχή ανοίγματα που στηρίζονται σε κιονίσκους. Οι σειρές των αποστόλων συνεχίζονται στο ίδιο ύψος στο Β και Ν τοίχο ανά δύο. Στο επάνω μέρος του τέμπλου επιγραφή σε ένα στίχο: *ΤΟ ΣΤΕΡΕΩΜΑ ΤΩΝ ΕΠΙ ΣΟΙ ΠΕΠΟΙΘΟΤΩΝ ΣΤΕΡΕΩΣΟΝ ΚΥΡΙΕ ΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΝ ΥΝ ΕΚΤΗΣΩ ΤΩ ΤΙΜΙΩ ΣΟΥ ΑΙΜΑΤΙ. 1773 ΘΟΔΩΡΗΣ ΚΟΝΟΜΑΚΗΣ ΚΤΗΤΟΡ*¹⁶⁷.

Στο Β τοίχο, κοντά στο τέμπλο, παράσταση του αγίου Δημητρίου επίππου. Στο Ν τοίχο, κοντά στο τέμπλο, ο άγιος Γεώργιος έφιππος, δρακοντοκτόνος, με το μικρό σκλάβο στο αλογό του. Οι τοιχογραφίες χρονολογούνται, χάρη στην κτητορική επιγραφή, είτε στο 1773 είτε λίγο πρωτότερα. Είναι αρκετά καλής τέχνης, με έκφραστικά πρόσωπα και σωστό σχέδιο (παράδειγμα ή κεφαλή του αγίου Ιωάννη του Θεολόγου).

55. *Μεταμόρφωση*. Μονόχωρος ναός (έσωτ. διαστ. 9.36×4.50 μ.). Αρχικά είχε κυλινδρική στέγαση, ή γένεση της οποίας διακρίνεται ψηλά στο Ν τοίχο, όπου υπάρχουν όπες ήχείων. Σήμερα φέρει δίρρυτη στέγη, καλαμωτή, κεραμοσκεπαστή. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες των κατοίκων ήταν ο δεύτερος ένοριακός ναός μετά την Κοίμηση.

Τοιχογραφίες. Ίερό: Στο τεταρτοσφαίριο της άψίδας ή *Πλαυτέρα*. Στον ήμικύλινδρο δύο ζώνες. Στην πρώτη χορός *αγίων* στο κέντρο ο άγιος Ιωάννης ο *Δαμασκηνός*. Στη δεύτερη συλλειτουργούντες *ιεράρχες*, οι: *Νικόλαος, Χρυσόστομος, Βασίλειος, Γρηγόριος*. Στο κέντρο, κάτω από το δίλοβο παράθυρο της άψίδας, το *άγιο Ποτήριο, δισκάριο και ευαγγέλιο*.

Στο κέντρο του μετώπου της άψίδας το *άγιο Μανδήλιο*, πολύ κατεστραμμένο. Στα πλάγια του μετώπου, άριστερά τρεις επάλληλες παραστάσεις: ή *Βάτος*, ή *εικονογράφηση της ευαγγελικής περικοπής «Πτωχός ήμην και περιεβά-*

167. Για την επιγραφή βλ. και άρ. 75 και σημ. 221.

λετέ μοι» καὶ ὁ ἅγιος Στέφανος. Δεξιά ἡ Παράδοση τῶν πλακῶν τοῦ νόμου στὸν Μωυσῆ. Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση αὕτη φαίνεται τμῆμα ἄλλης παράστασης, ἀπὸ προηγούμενο στρώμα, πολυπρόσωπης, μὲ ὁλόσωμες ὀρθιες μορφές καὶ ἔνθρονη μορφή στὸ κέντρο. Εἶναι φανερό ὅτι τὸ στρώμα μὲ τὴν Παράδοση τῶν πλακῶν στὸν Μωυσῆ ἔχει ἐν μέρει ἐπικαλύψει τὴν πολυπρόσωπη αὕτη παράσταση, ποὺ ἀνήκει σὲ παλαιότερη φάση τοιχογράφησης τοῦ ναοῦ. Κάτω ἀπὸ τὴν μισοκατεστραμμένη αὕτη παράσταση ἄλλη ζώνη τοῦ νεώτερου στρώματος μὲ δύο διάχωρα. Ἀριστερὰ εἰκονογράφηση τοῦ οἴκου «*ᾧ Παυνύνγητε Μητέρα*», δεξιά ὁ Χριστὸς ὡς *Μεγάλης Βουλῆς* ἄγγελος. Κάτω ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων ὁλόσωμος, μετωπικός. Δεξιά του, στὴν κόγχη τοῦ διακονικοῦ, ὁ ἅγιος Σισώης. Στὴν ποδιὰ τῆς κόγχης φυτικὸ κόσμημα. Στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης ἡ Ἀκρὰ Ταπείνωση μὲ τὴν ἐπιγραφή: ἡ Ἀποκαθίλωση. Στὸ ἐσωράχιο τῆς κόγχης τῆς πρόθεσης γραμμωτὸ κόσμημα.

Στὸ Β τοῖχο τοῦ ἱεροῦ, στὴν πρώτη ζώνη, ἀπὸ Α τρία διάχωρα, μὲ εἰκονογράφηση σκηνῶν τῆς Μέλλουσας Κρίσης («*ἐπείνασα καὶ ἐδώκατέ μοι φαγεῖν*» κ.ἄ.). Στὴ δεύτερη ζώνη ἡ Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων. Στὴν τρίτη ζώνη τὸ Ὅραμα τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας. Δεξιά ἀπὸ τὴν παράσταση τοξωτὴ κόγχη ἐπιχρισμένη, ὅπως καὶ τὸ τμῆμα ποὺ μεσολαβεῖ ἀνάμεσα σ' αὐτὴν καὶ τὴν κόγχη τῆς πρόθεσης.

Στὸ Ν τοῖχο τρεῖς ζῶνες. Στὴν πρώτη ἀπὸ Α: ἡ Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ, παράσταση μὲ ἄνδρα σκυμμένο καὶ ἀγγέλους μπροστὰ ἀπὸ κτήρια, μὲ τὴν ἐπιγραφή: [...] *EIA TOY ΛΩΤ* (ὁ ἐμπρησμὸς Σοδόμων καὶ Γομμόρας;¹⁶⁸), ἀδιάγνωστη μισοκατεστραμμένη καὶ ἐπιχρισμένη παράσταση (ἀριστερά, μπροστὰ ἀπὸ ὄρος, ἄνδρας ποὺ προχωρεῖ πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ ἀκολουθεῖται ἀπὸ ὄμιλο γυναικῶν, δεξιά πόλη) καὶ παράσταση τῆς Δέησης. Στὴ δεύτερη ζώνη συνεχίζεται ἡ παράσταση τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων. Στὴν τρίτη ζώνη ὁλόσωμοι οἱ ἅγιοι Γεράσιμος, Ἰάκωβος ὁ Ἀδελφόθεος καὶ Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης. Ἀνάμεσα στοὺς δύο πρώτους ἀνοίγεται φωτιστικὴ θυρίδα μὲ γραμμικὸ κόσμημα στὶς παρειές. Στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τέμπλου, ἐπάνω, σειρὰ ἁγίων σὲ προτομή. Ἀπὸ Α πρὸς Δ: Ἀβιβος, Σαμωνᾶς, Γουρίας, Ἐλευθέριος, Ἀμβρόσιος, Γρηγόριος ὁ Θαυματουργός, Βλάσιος, ἀταύτιστος ἅγιος νέος καὶ

168. Πρβ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΤΟΥ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, *Ερμηνεία*, ὁ.π. (σημ. 161) 51-52.

ἄλλοι δύο ἐπιχρισμένοι. Ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη δύο ἅγιοι διάκονοι. Δεξιὰ ἡ ὁσία Μαρία ἡ Αἰγυπτία καὶ ὁ ἀββᾶς Ζωσιμᾶς.

Κυρίως ναὸς: Στὸ τέμπλο ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη ἡ Παναγία ἔνθρονη, «ἡ Κυρία τῶν Ἀγγέλων». Κάτω δύο προφῆτες. Δεξιὰ ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη ὁ Χριστὸς Μέγας Ἀρχιερεὺς πού περιβάλλεται ἀπὸ τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν· κάτω δύο προφῆτες. Στὸ ἐπιστύλιο ἡ Μεγάλη Δέηση. Ἐπάνω ἡ ἐπιγραφή: ΟΡΩΝ ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ ΚΥΡΙΟΥ ΣΤΗΘΙ ΤΡΕΜΩΝ ΑΝΘΡΩΠΕ ΚΑΙ ΚΑΤΩ ΝΕΥΩΝ ΧΡΙΣΤΟΣ ΤΑ ΚΑΘΕΚΑΣΤΗΝ ΘΥΑΙΤΕ ΚΑΙ ΠΑΣΑ ΤΑΞΗΣ ΤΩΝ ΑΓΓΕΛΩΝ ΤΡΕΜΟΥΣΙ ΠΡΟΣΤΡΕΧΟΥΣΙ ΜΕΤ ΑΙΒΛΑΒΙΑΣ ΚΑΙ ΦΟΒΟΥ ΟΥΤΟΣ Ο ΟΙΚΟΣ ΘΕΟΥ ΕΣΤΙΝ ΠΡΟΣΕΥΧΗΣ ΚΑΙ ΝΙΣΤΕΙΑΣ ΜΝΗΣΤΗΤΙ ΚΥΡΙΕ ΤΟΥΣ ΚΑΤΗΚΟΥΝΤΑΣ ΕΝ ΤΗ ΧΟΡΑ ΤΑΥΤΗ. 1853¹⁶⁹. Κάτω διακόσμηση μὲ καλάρθια γεμάτα κλαδιά, σάν νεκρὴ φύση.

Βόρειος τοῖχος: ἀπὸ Α πρὸς τὰ Δ ἡ Μεταμόρφωση, ὁ ἅγιος Δημήτριος ἔφιππος, ὁ ἅγιος Σπυρίδων μὲ ἐπιγραφή: Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ / Μιχαήλ Σφαλαγγάκου ἡς / βοήθιαν καὶ ἄφεσιν ἀμαρτιῶν, ὁ ἅγιος Διονύσιος ὁ Ζακύνθου μὲ ἐπιγραφή: Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ / Διονυσίου Τζ. . οὔ, ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ, πού κρατεῖ στὸ δεξιὸ χέρι ρομφαία καὶ στὸ ἀριστερὸ τὴν ψυχὴ νεκροῦ, πού βρίσκεται στὰ πόδια του, ἔπάνω ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἡ ἐπιγραφή: ὁ ἀμετανόητος· ἔπάνω ἀριστερὰ ἡ ἐπιγραφή: Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Λεωνίδα Λιναρᾶ, τέλος ὁ ἅγιος Στυλιανός, μὲ ἐπιγραφή: Δέησις τῆς δούλης τοῦ Θεοῦ Γιανοῦς Ἀρφανονήφης. Οἱ ἅγιοι εἶναι ὁλόσωμοι, μετωπικοί, κάτω ἀπὸ τοξωτὰ πλαίσια καὶ εἰκονίζονται σὲ φόντο μὲ τρεῖς ζῶνες, μπλὲ σκουῖρο, πράσινο καὶ μπλὲ διάστικτο μὲ κόκκινες καὶ ὠχρα κηλίδες. Ἡ τοιχογράφηση σώζεται μέχρι τὸ μέσον περίπου τοῦ ναοῦ. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ μέχρι τὸ Δ τοῖχο ὁ ναὸς εἶναι ἐπιχρισμένος.

Στὸ Ν τοῖχο, κοντὰ στὸ τέμπλο, ὁ Εὐαγγελισμός. Κάτω, σὲ ἄλλῃ ζώνῃ, ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος ὁλόσωμος, μετωπικός, παρὰσταση τῶν Σαρανταμαρτύρων, ὁ ἅγιος Γεώργιος ἔφιππος, ὁ ἅγιος Βασίλειος μὲ ἐπιγραφή: Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Βασιλείου [...] κάκη, ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος μὲ ἐπιγραφή: Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Ἰωάννου Σητλιανάκου, ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος μὲ ἐπιγραφή: Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Γρηγορίου Ζηγοῦρι καὶ τέλος ὁ ἅγιος Προκόπιος. Δυτικὰ ἀνοίγεται θύρα καὶ ὁ ὑπόλοιπος ναὸς εἶναι ἐπιχρισμένος.

169. Γιὰ τὴν ἐπιγραφή βλ. σημ. 126.

Ὁ ἅγιος Δημήτριος, οἱ τρεῖς ἱεράρχες καὶ ὁ ἅγιος Προκόπιος εἶναι ὁλόσωμοι, μετωπικοί, κάτω ἀπὸ τοξωτὸ πλαίσιο καὶ βρίσκονται στὸ ἴδιο φόντο. Ἔχουν τὶς ἴδιες διαστάσεις ὅπως καὶ ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, ἐνῶ ἡ πολυπρόσωπη παράσταση εἶναι μικρότερων διαστάσεων.

Στὴν παλαιότερη φάση τοιχογράφησης, τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰώνα, ἀνήκει ἡ διακόσμηση τοῦ Ν τοίχου, τοῦ Ν τμήματος τοῦ Α τοίχου καὶ τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ τέμπλου. Οἱ ὑπόλοιπες παραστάσεις εἶναι τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰώνα.

Τὸ τέμπλο ἐπιστέφει ξυλόγλυπτος ζωγραφιστὸς σταυρὸς καὶ λυπηρὰ τοῦ 19ου αἰώνα.

Στὴν ἐκκλησίᾳ σώζεται εἰκόνα τῆς Μεταμόρφωσης τοῦ Χριστοῦ, διαστάσεων 70×52 ἐκ. τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰώνα. Ἐπίσης εἰκόνα τῆς Παναγίας Βρεφοκρατούσας διαστάσεων 79×56 ἐκ. τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰώνα. Ἡ εἰκόνα προέρχεται ἀπὸ τὸ παλαιὸ τέμπλο τῆς ἐνοριακῆς ἐκκλησίας (Κοίμησης) τοῦ χωριοῦ.

56. *Ζωοδόχος Πηγή*. Μονόχωρο καμαροσκέπαστο ἐκκλησίδιο (ἐσωτ. διαστ. 6.70×2.40 μ.), μὲ τοξωτὴ θύρα.

Τοιχογραφίες. Ἱερό: Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας ἡ Πλατυτέρα. Στὸν ἡμικύλινδρο καὶ μέχρι τὴν κτιστὴ ἀγία Τράπεζα τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, ἐκατέρωθεν φωτιστικῆς θυρίδας, κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία ἅγιο Ποτήριο. Ἐπιγραφές: «δέσεις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Ἰωάννη στυλιανάκου εἰς βοήθειαν αὐτὸν καὶ εἰς μνημόσυνον», «δέσεις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Δημητρίου λιακάκου εἰς βοήθειαν αὐτὸν καὶ εἰς μνημόσυνον» καὶ «δέσεις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ κωνσταντὶ πιτζιλάκου σὺν τῆς συζύγου αὐτοῦ εἰς βοήθειαν αὐτῶν». Στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας τὸ ἅγιο Μανδήλιο καὶ χαμηλά, στὰ πλάγια, οἱ ἅγιοι Συμεὼν καὶ Δανιὴλ οἱ στυλίτες.

Στὴν ποδιὰ τῆς ἀγίας Τράπεζας ὁ Ἰωνᾶς ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ κήτους. Στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης, ποὺ ἀνοίγεται στὸ Β τοῖχο, ἡ Ἀκρα Ταπείνωση μὲ μόνον τὸν Χριστὸ μὲ τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους. Στὴν ἀριστερὴ παρειά τῆς κόγχης ἐπιγραφή: Δέσεις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Ἀντωνίου Κ. Ζερβομπεάκου, τῆς συζύγου αὐτοῦ καὶ τέκνων καὶ τῆς μητρὸς αὐτῆς Ἑλένης, 1862 μαρτίου 28, εἰς μνημόσυνον αὐτῶν. Ἀκολουθοῦν ὀνόματα πρὸς μνημόνευση.

Κυρίως ναός: Στὸ κτιστὸ τέμπλο σὲ στενὴ ζώνη ψηλὰ κεφαλὰς ἀγγέλων.

Ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν Ὡραία Πύλη ἡ Παναγία βρεφοκρατούσα, ποὺ στέφεται ἀπὸ δύο ἀγγέλους καὶ δεξιὰ ὁ Χριστὸς «Μέγας Ἀρχιερεὺς», ἔνθρονος. Στὸ Β τοῦ-
χο ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ καὶ στὸ Ν ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Προδρομος. Κάτω καὶ
ἀπὸ τὶς τέσσερις παραστάσεις ζώνη μὲ ἀπομιμήσεις ὑφάσματος. Στὶς παρειές
τῆς Ὡραίας Πύλης ἡ ἁγία Ἀννα καὶ ὁ Ἰωακείμ.

57. *Κοίμηση τῆς Παναγίας*. Μονόχωρος ναὸς (ἔσωτ. διαστ. 10.85×4.10 μ.) μὲ δίρρυτη κεραμοσκεπὴ καὶ ἐσωτερικὰ καλαμωτὴ στέγη, στὴν περιοχὴ Ἰκλῆσιδι, κοντὰ στὸν Καρβελά. Στὸ Δ τοῦχο σὲ ὅλο τὸ ὕψος τοῦ εἶναι προσαρ-
μοσμένο κτιστὸ ἰσχυρὸ καμπαναριὸ μὲ μονόλοβη ἐπίστεψη. Ὁ ναὸς ἔχει κτι-
στὴ στρογγυλὴ ἁγία Τράπεζα καὶ κτιστὸ τέμπλο μὲ τρία ἀνοίγματα.

Τοιχογραφίαι. Ἱερό: Στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης ἡ Ἀκρὰ Ταπεί-
νωσις μὲ τὴν ἐπιγραφή: ἡ Ἀποκαθήλωσις. Ὁ Χριστὸς βγαίνει ἀπὸ σαρκοφάγο
μὲ τὰ χέρια σταυρωμένα. Ἀπουσιάζουν ὁ σταυρὸς καὶ τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους.
Ἀνάμεσα στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης καὶ τὴν κεντρικὴ ἄψίδα, ὁλόσωμη παρά-
σταση τοῦ πρωτομάρτυρα Στεφάνου. Κυρίως ναὸς: Στὸ τέμπλο ψηλὰ κλη-
ματίδα μὲ μετάλλια· στὸ κέντρο ὁ Χριστὸς (Ἀμπελος) καὶ γύρω οἱ δώδεκα
ἀπόστολοι. Τοιχογραφίες μὲ ἀρκετὲς φθορὲς τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰώνα.

Στὸ τέμπλο εἰκόνες σὲ ξύλο: ἡ Μετάστασις τῆς Θεοτόκου (διαστ. 0.79×0.61 μ.), σὲ δυτικὸ τύπο, ἡ Παναγία βρεφοκρατούσα, ὁ Χριστὸς καὶ ὁ
Πρόδρομος (ὅλες διαστάσεων 0.79×0.62 μ.), τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰώνα. Ἀλ-
λὴ εἰκὼν τῆς Μετάστασης τῆς Παναγίας (διαστ. 0.59×0.38 μ.), τοῦ τέλους
τοῦ 19ου αἰώνα. Εἰκὼν ὁλόσωμης ἐστεμμένης ἁγίας σὲ μουσαμὰ μὲ τὴν ὑπο-
γραφή: «Π. Κομπορλίδης»¹⁷⁰, τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰώνα. Στὴν ποδιά τοῦ
τέμπλου εἰκόνες σὲ μουσαμὰ κολλημένες στὸν τοῦχο. Στὸ προσκυνητάρει εἰκό-
να σὲ ξύλο μὲ τὴν Παναγία βρεφοκρατούσα (διαστ. 0.45×0.35 μ.), κάτω ἀπὸ
ἄψιδωτὸ πλαίσιο· ὁ Χριστὸς κρατεῖ εἰλητὸ μὲ τὴν ἐπιγραφή *Πνεῦμα Κυρίου οὐ*
ἐνεκεν. Ἔργο λαϊκῆς τέχνης μὲ ἐκφραστικὰ πρόσωπα καὶ ζωηρὰ χρώματα,
ποὺ χρονολογεῖται στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰώνα. Διατηρεῖται ἐπίσης εἰ-
κὼνα (διαστ. 0.35×0.30 μ.) μὲ τοὺς ἁγίους Θεοδώρους ἑφιππους, τοῦ τέλους
τοῦ 19ου αἰώνα. Ὑπάρχει παράδοση ὅτι προέρχεται ἀπὸ παλαιότερη ἐκκλησία,
ἀφιερωμένη στοὺς ἐπώνυμους ἁγίους, ἡ ὁποία βρισκόταν κοντὰ, σύμφωνα μὲ

170. Γιά τὸ ζωγράφο βλ. σημ. 116.

τις μαρτυρίες τῶν κατοίκων, καὶ ἀπὸ τὴν ὁποία σώζονται σήμερα μόνο μερικὲς πέτρες.

Σ κ α μ ν ά κ ι

Ναὸς βυζαντινῶν (3) χρόνων

58. "Αγιοι Θεόδωροι (περιοχὴ Ἀγίων Θεοδώρων). Ἐρειπωμένος μονόχωρος ναῦσκος (ἔξωτ. διαστ. περίπου 6.50×2.20 μ.), σὲ ἀπόσταση περίπου μισῆς ὥρας ΒΑ τοῦ χωριοῦ. Σώζονται τμήματα τοίχων σὲ χαμηλὸ ὕψος, μὲ ἀρκετὴ ἐπίχωση, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Ν τοῖχο, ποὺ διατηρεῖται στὸ ΝΔ τμήμα σὲ ὅλο τὸ ὕψος του. Ἀπὸ τὸ τμήμα αὐτὸ φαίνεται ὅτι ὁ ναὸς εἶχε θολωτὴ στέγαση. Τοιχοδομία μὲ ἀργολιθοδομή, συνδετικὸ κονίαμα καὶ ἀραιὴ χρῆση κεραμιδιοῦ. Ἡ εἴσοδος ἦταν ἀπὸ τὰ δυτικά. Σώζεται τμήμα τῆς ἡμικυλινδρικῆς ἀψίδας καθὼς καὶ ἡ ἡμικυλινδρικὴ κόγχη τοῦ διακονικοῦ· τῆς τελευταίας τὸ τοξωτὸ ἄνοιγμα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ περιβάλλεται ἀπὸ πώρινους θολίτες καὶ μονὴ σειρὰ ἀπὸ κεράμους. Πυκνὴ βλάβστηση βάτων δὲν ἐπιτρέπει νὰ παρατηρήσουμε τὸ τμήμα μὲ τὴν πρόθεση. Ἡ κόγχη τοῦ διακονικοῦ ἦταν ἐπιχρισμένη μὲ παχὺ κονίαμα. Ἡ πλάκα τῆς ἀγίας Τράπεζας εἶναι τετράγωνη, πώρινη καὶ βρίσκεται ἀνάμεσα στὰ ἐρείπια τοῦ ναοῦ.

Ἡ τοιχοδομία καὶ ἡ κατασκευὴ τῆς κόγχης τοῦ διακονικοῦ προσφέρουν ἐνδείξεις γιὰ πιθανὴ χρονολόγηση τοῦ ναοῦ στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ¹⁷¹. Σύμφωνα μὲ τοπικὴ παράδοση στὸ ναὸ αὐτὸ ὑπῆρχαν τμήματα γλυπτῶν ποὺ ἀφαιρέθηκαν ἀργότερα γιὰ νὰ διακοσμήσουν ἄλλους ναοὺς τῆς περιοχῆς¹⁷².

Ναοὶ μεταβυζαντινῶν καὶ νεωτέρων χρόνων

59. "Αγιος Γεώργιος (περιοχὴ "Αβορνas¹⁷³). Μονόχωρο καμαροσκέπαστο

171. Πρβ. ΡΟΔΟΝΙΚΗ ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, Παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ παρὰ τοὺς Μολάους Λακωνίας, ΑΕ 1974, 254. Πρβ. καὶ ΠΑΕ 1981, 460 (παρόμοια κατασκευὴ τόξου σὲ βυζαντινὸ ναό).

172. Βλ. τοὺς ἀρ. 60 καὶ 64.

173. "Αβορνα = σλαβικὴ λέξη, ποὺ σημαίνει τόπο μὲ πολλὰ πλατάνια. Πρβ. MAX VASMER, *Die Slaven in Griechenland* (Berlin 1941) 65-66.

ἐκκλησάκι (ἔσωτ. διαστ. 4.90×2.10 μ.), ἐν μέρει θεμελιωμένο στὸ βράχο¹⁷⁴. Εἴσοδος ἀπὸ τὰ νότια. Στὴν ἄτεχνη ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ μικρὸ παράθυρο καὶ κτιστὴ ἀγία Τράπεζα. Τῇ Β, Ν καὶ Δ πλευρὰ τοῦ ναΐσκου περιτρέχει χαμηλὸ κτιστὸ θρανίον.

Τοῖχογραφεῖς: Στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης, ποὺ ἀνοίγεται στὸ Β τοῖχο τοῦ ἱεροῦ, ἡ *Ἄκρα Ταπείνωση* μὲ μόνο τὸν Χριστὸ μὲ τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους. Ἐπιγραφή: *μνήσθητι Χριστέ τῶν δούλων σου πουλημένου πατρίκιου γεωργάκη.*

Στὸ κτιστὸ τέμπλο, ποὺ φέρει τοξωτὸ ἑκκεντρο ἄνοιγμα Ὡραίας Πύλης, ἡ *Μεγάλη Δέηση*. Ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα ὁ ἅγιος Γεώργιος ἑφιππος δρακοντοκτόνος. Κάτω φυτικὸ κόσμημα. Δεξιὰ ἀπὸ τὴν Ὡραία Πύλη, ἡ *Δέηση* μὲ τὸν Χριστὸ ἐνθρόνο στὸ κέντρο καὶ τὴν Παναγία καὶ τὸν Πρόδρομο, ποὺ εἶναι φτερωτός, μὲ σταυρωμένα χέρια. Ψηλά, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀπὸ τὴν κεφαλὴ τοῦ Χριστοῦ, *σεραφεῖμ*. Στὴν παράσταση τῆς Δέησης, ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν κεφαλὴ τῆς Παναγίας, ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή μὲ τὴ χρονολογία 1767:

αψξζ + ἐγίνη ὁ παρὼν
Ἱστορία του ἁγίου
διὰ ἐξόδου
κ(αὶ) εὐλαβΗ(ας)
5 πουλΗμένου
σγΗτζάκη
1767.

Κάτω ἀπὸ τὴ Δέηση ζώνη μὲ φυτικὰ κοσμήματα. Στὸ ἑσωράχιο τῆς Ὡραίας Πύλης ἡ ἀγία Ἄννα καὶ ὁ Ἰωακείμ. Στὴν κορυφὴ τοῦ τόξου κόσμημα ὁμόκεντρων ρόμβων ποὺ σχηματίζονται ἀπὸ κυματοειδεῖς ταινίες.

Ἀξιοσημεῖωτος στὴν παράσταση τοῦ ἁγίου Γεωργίου εἶναι ὁ σχεδιασμὸς τοῦ ἀλόγου, ποὺ στρέφεται πρὸς τὰ πίσω. Ὁ ζωγράφος μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ προσπαθεῖ νὰ ἐκμεταλλευτεῖ ὅσο γίνεται πρὸς ἀποτελεσματικὰ τὸ στενὸ χῶρο, ὅπου ἀποδίδεται ὁ ἑφιππος ἅγιος.

174. Ἄλλο σπηλαιῶδες ἐκκλησάκι εἶναι ὁ Ἅγιος Πέτρος Παγανέας (ἀρ. 133).

60. *Μεταμόρφωση*. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναῖσκος (ἔσωτ. διαστ. 7.85×2.70 μ.). Θύρες στὸ Β καὶ στὸ Δ τοῖχο. Ἡ ἀψίδα ἐξωτερικὰ εἶναι τρί- πλευρη. Πάνω ἀπὸ φωτιστικὴ θυρίδα στὴ Δ πλευρὰ σταυρὸς ποὺ φύεται ἀπὸ ἐλικοειδεῖς κλάδους, μὲ τὴν ἐπιγραφή: *IC XC NIKA*. Στὴ ΝΑ γωνία ἐξω- τερικὰ κυκλικὸ ὀστεοφυλάκιο(;) ποὺ ἀκουμπᾷ στὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ καὶ στὸν Α τοῖχο. Πάνω ἀπὸ τὴ Β εἴσοδο ὑψώνεται μονόλοβο κωδωνοστάσιο μὲ πώρινο τόξο καὶ πώρινο γεῖσο μὲ γλυφές. Ἔχει ἀετωματικὴ ἐπίστεψη μὲ μονόλοβο ἀνοιγμα.

Τοῖχογραφίες. Ἱερό: Στὸ τεταρτοσφαίριο ἡ *Πλατυτέρα* μὲ τὸν Χριστὸ μέσα σὲ κυκλική, ἐλαφρὰ ὀξυκόρυφη, δόξα. Πάνω ἀπὸ τὴν κεφαλὴ τῆς Παναγίας *ἐξαπτέρυγα*. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ομάδες *ἀρχαγγέλων*, ὁλόσωμων, μὲ αὐτοκρατορικὴ στολή, ποὺ κρατοῦν σταυροφόρα σκῆπτρα καὶ ὑποβαστάζουν τὴν κυκλικὴ δόξα, μέσα στὴν ὁποία βρίσκονται ἡ Παναγία μὲ τὸν Χριστό¹⁷⁵. Στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας καὶ μέχρι τὴν κτιστὴ ἀγία Τράπεζα *συλλειτουργ- γοῦντες ἱεράρχες* μέχρι περίπου τοὺς μηρούς, ἀνὰ τρεῖς ἐκατέρωθεν φωτιστι- κῆς θυρίδας, κάτω ἀπὸ συνεχὴ τόξα. Ἀπὸ Β πρὸς Ν οἱ: *Νικόλαος*, *Ἀθανάσιος*, *Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος*, *Βασίλειος*, *Γρηγόριος*, *Σπυρίδων*. Φοροῦν πολυσταύ- ρια μὲ φυτικὲς διακοσμήσεις.

Στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης, ποὺ ἀνοίγεται στὸ Β τοῖχο τοῦ ἱεροῦ, ἡ *Ἀκρα Ταπείνωση* μὲ τὴν Παναγία καὶ τὸν Χριστὸ καὶ πάνω ἀριστερὰ *ἐξαπτέρυγα*. Κάτω ἀριστερὰ μέσα στὴν κόγχη διάχωρο μὲ ὀνόματα πρὸς μνημόνευση. Πα- ρόμοιο διάχωρο καὶ στὸν Α τοῖχο, ἀνάμεσα στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης καὶ τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ.

Κυρίως ναὸς: Στὸ κτιστὸ τέμπλο, ποὺ ἔχει τρεῖς τοξωτὲς θύρες, ψηλὰ ἡ *Δέηση* καὶ ὀκτὼ ἀπὸ τοὺς ἀποστόλους, ποὺ βρίσκονται κάτω ἀπὸ τοξοστοι- χία, ἡ ὁποία στηρίζεται σὲ κιονίσκους. Ἡ ζώνη τῶν ἀποστόλων συνεχίζεται στὸ Β καὶ στὸ Ν τοῖχο στὸ ἴδιο ὕψος, ὅπου παριστάνονται ἀπὸ δύο ἀπόστολοι. Ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη ἡ Παναγία *ἐνθρονη βρεφοκρατούσα*, ἡ α' Ελ- πὶς τῶν Χριστιανῶν», στεφανώνεται ἀπὸ δύο ἀγγέλους. Κάτω ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ *προφῆτες*. Δεξιὰ ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη ὁ Χριστὸς *ἐνθρονος Μέγας Ἀρχιε-*

175. Γιὰ τὴν παρουσία ομάδων ἀρχαγγέλων στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας βλ. πιὸ πάνω, ἀρ. 32 καὶ σημ. 131.

ρεύς, «Βασιλεὺς τῆς Δόξης»· φορεῖ σάκκο με διακόσμηση ἀνθέων. Πίσω ἀπὸ τὴ ράχη τοῦ θρόνου τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν καὶ κάτω ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ προφῆτες. Κάτω ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς παραστάσεις ζώνη με διακόσμηση ποὺ μιμεῖται ὕφασμα κεντητὸ με φύλλα καὶ ἄνθη. Στὸ ἐσωράχιο τῆς Ὡραίας Πύλης ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἡ Ἄννα καὶ ὁ Ἰωακείμ ὁλόσωμοι. Στὴν κορυφὴ ἐξαπτέρυγο μέσα σὲ ἑναστρο οὐρανό. Κάτω διακοσμητικὸ φυτικὸ θέμα. Στὸ ἐσωράχιο τῆς πύλης τῆς πρόθεσης διακόσμηση με ρόμβους ἀπὸ κυματοειδεῖς γραμμές. Στὸ ἐσωράχιο τῆς πύλης τοῦ διακονικοῦ διακόσμηση με σχηματοποιημένα ἄνθη καὶ γεωμετρικὰ θέματα.

Στὸ Β τοῖχο, κάτω ἀπὸ τὴ ζώνη τῶν δύο ἀποστόλων, ἡ Μεταμόρφωση τοῦ Χριστοῦ. Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση ζώνη σὲ ἀπομίμηση πτυχωτοῦ ὕφασματος με διακόσμηση ἀνθέων καὶ φύλλων. Στὸ Ν τοῖχο, κάτω ἀπὸ τοὺς δύο ἀποστόλους, ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, φτερωτός, σὲ τρία τέταρτα πρὸς τὰ ἀριστερά, κάτω ἀπὸ τόξο. Κρατεῖ σταυροφόρο ράβδο καὶ ἀνοικτὸ εἰλητάριο. Κάτω ἀριστερὰ σὲ δοχεῖο ἡ κομμένη κεφαλὴ του. Κάτω ἀπὸ τὸν Πρόδρομο ζώνη με πτυχωτὸ ὕφασμα με γεωμετρικὴ διακόσμηση. Οἱ τοιχογραφίες μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὸ τέλος τοῦ 18ου ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα.

Σύμφωνα με τὴν παράδοση¹⁷⁶, στὸ κωδωνοστάσιο τοῦ ναοῦ ὑπῆρχαν ἐντοιχισμένα κομμάτια βυζαντινῶν γλυπτῶν. Ἀπὸ αὐτὰ ἄλλα μεταφέρθηκαν γιὰ νὰ κοσμήσουν ἄλλους νεώτερους ναοὺς, ὅπως τὴν Κοίμηση στὸ ἴδιο χωριό¹⁷⁷, καὶ ἄλλα ἔχουν σήμερα ἐξαφανιστεῖ.

Ἀπὸ τίς εἰκόνας ποὺ σώζονται στὸ ναὸ ἀναφέρουμε τίς ἀκόλουθες:

- 1) Εἰκόνα τῆς Μεταμόρφωσης (διαστάσεων 0.36×0.29 μ.) με ἐλαφρὰ ἐξεργὸ πλαίσιο. Ὁ Χριστὸς ἔχει τὰ χέρια ἀπλωμένα στὸ πλάι. Τέχνη λαϊκὴ, τέλους 19ου αἰώνα.
- 2) Εἰκόνα (διαστ. 0.32×0.265 μ.) σὲ δύο ὀριζόντιες ζῶνες. Στὴν πρώτη ζώνη ἡ Δέηση, κάτω ἀπὸ τρίλοβο τόξο. Στὴ δεύτερη ζώνη, ἀριστερὰ ὁ ἅγιος Γεώργιος ἐφιππος, δρακοντοκτόνος, στὸ κέντρο ὁ ἅγιος Ἀντώνιος σὲ μεγαλύτερη κλίμακα, μετωπικός, μέχρι τοὺς μηροὺς καὶ δεξιὰ ὁ ἅγιος Δημήτριος σὲ στάση ἀνάλογη με αὐτὴν τοῦ ἁγίου Γεωργίου. Τέχνη λαϊκὴ τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰώνα.

176. Τὴν παράδοση μᾶς μετέφερε ὁ λόγιος ἱερέας τοῦ χωριοῦ αἰδεσιμ. Γεώργιος Βασ. Δαμιανάκος, ποὺ εὐγενικὰ μᾶς συνόδεψε στοὺς ναοὺς.

177. Βλ. περιγραφή τους στὸν ἀρ. 64.

61. Άγιος Δημήτριος. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναΐσκος (έσωτ. διαστ. 4.88×2.52 μ.). Ο άξονας προσανατολισμοῦ εἶναι ἀπὸ Β πρὸς Ν, μὲ τὸ ἱερὸ πρὸς τὰ Ν. Στὸ Β τοῖχο πρὸς τὸ Δ τμήμα ἀνοίγεται ἡ θύρα.

Τοῖχογραφίαι. Ἱερό: Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας ἡ Πλατυτέρα μὲ τὸν Χριστὸ σὲ ἐλλειπτικὴ ὀξυκόρυφη δόξα. Στὸν ἡμικύλινδρο τέσσερις ἱεράρχες στηθαῖοι, μὲ ἐνεπίγραφα εἰλητά (οἱ Ἀθανάσιος, Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, Βασίλειος, Γρηγόριος), ἐκατέρωθεν φωτιστικῆς θυρίδας, κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία ζωγραφίζεται δισκοπότηρο πάνω σὲ ἀγία Τράπεζα. Στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης ἡ Ἀκρα Ταπείνωση μὲ μόνον τὸν Χριστὸ μὲ τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους. Κάτω ἔξι διάχωρα μὲ ὀνόματα πρὸς μνημόνευση.

Κυρίως ναός: Στὸ τέμπλο, ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν Ὡραία Πύλη (τῆς ὁποίας τὸ ἀνώφλιο εἶχε πέσει καὶ ἔχει ἐπιδιορθωθεῖ μὲ κονίαμα), ἡ Παναγία ἐνθρονη βρεφοκρατούσα, πού δορυφορεῖται ἀπὸ δύο ἱπτάμενους ἀγγέλους, δεξιά ὁ Χριστὸς ἐνθρονος Μέγας Ἀρχιερεὺς μὲ τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν, προφητες (ταυτίζεται ὁ Δανιὴλ) καὶ ἑξαπτέρυγα.

Στὸν Α τοῖχο, ἀπὸ Β ὁ ἅγιος Δημήτριος ἔφιππος, σὲ διάχωρο πού ὀρίζεται ἀπὸ πλατιὰ ταινία μὲ κυματιστοὺς βλαστοὺς καὶ ἄνθη. Ἐπιγραφή: δέησις τοῦ / δούλου τοῦ Θεοῦ / Δημη|τρᾶκη Φαρ|δολάκη εἰς / βοήθειαν αὐτοῦ / τῆς συμ|βίας κ(αὶ) τῶν τέκνων. Στὴ συνέχεια καὶ μέχρι τὴν πόρτα τρεῖς ἅγιοι σὲ ἐνιαῖο χώρο, οἱ: Ἀνδρέας, Νικόλαος καὶ Πέτρος ὁλόσωμοι, σὲ βάθος ἀπὸ τρεῖς ὀριζόντιες ζῶνες μὲ χρώματα μπλέ, πράσινο καὶ μπλε μὲ κόκκινες καὶ ὠχρα κηλίδες. Ἐπάνω ἀπὸ τὴν παράσταση ζώνη μὲ γεωμετρικὰ κοσμήματα. Κάτω τιμωρίες κολασμένων, τοῦ κλέφτη, τοῦ φονιᾶ καὶ τοῦ παρασυνοριαστῆ ζευγολάτη.

Στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς εἰσόδου ἀποτροπαϊκὸς σταυρὸς μὲ τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους καὶ τὴν ἐπιγραφή $\overline{IC} \overline{XC}$ NIKΑ καὶ ἄλλα, συμβολικὰ γράμματα. Κάτω γεωμετρικὸ κόσμημα συνεχῶν ρόμβων ἀπὸ κυματοειδεῖς ταινίες.

Στὸ Δ τοῖχο ἀπὸ Ν ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, φτερωτός, μετωπικός, ὁ ἀρχάγγελος Μιχαὴλ μὲ ζυγὸ καὶ ρομφαία, πού πατεῖ τὸν «ἀμετανόητο» σταυρώνοντας τὰ πόδια, ὁ ἀρχάγγελος Γαβριὴλ μετωπικός μὲ αὐτοκρατορικὴ στολή, κρατώντας σφαῖρα, ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, μετωπικός, πού κρατεῖ βιβλίο, καὶ τέλος ὁ ἅγιος Γεώργιος ὁ Τροπαιοφόρος, ἔφιππος, μαζὶ μὲ τὸ μικρὸ σκλάβο, πού κατατροπώνει τὸ δράκοντα. Τὸ βάθος εἶναι σὲ τρεῖς ζῶνες,

ὅπως περιγράφτηκε πιδό πάνω. Κάτω ζώνη με γεωμετρικό κόσμημα ρόμβων. Ἐπάνω φυτικό κόσμημα.

Τέχνη τοῦ τέλους τοῦ 18ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰ., με ἀρκετά λαϊκό χαρακτήρα.

62. Ἅγιος Γεώργιος (περιοχή Κόπραινας). Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναῖσκος (ἔσωτ. διαστ. 6.29×2.64 μ.). Ἡ προσπέλαση γίνεται ἀπό τὰ Β. Μπροστά καί πάνω ἀπό τήν εἴσοδο ὑψώνεται μεγάλο καμπαναριό σέ τρεῖς ζῶνες¹⁷⁸. Μικρή φωτιστική θυρίδα στοῦ Ν τοῖχο, καθῶς καί στήν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ, τῆς ὁποίας ἡ χορδή ἐκτείνεται σέ ὅλο σχεδόν τὸ πλάτος τοῦ ἱεροῦ. Στοῦ Β τοῖχο τοῦ ἱεροῦ τοξωτή κόγχη. Τὰ χαμηλά μέρη τοῦ ναοῦ περιτρέχει κτιστό θρανίο.

Τοῖχογραφίαι: Στοῦ κτιστοῦ τέμπλο, ποῦ ἔχει τοξωτή Ὡραία Πύλη, ἡ Μεγάλη Δέηση. Ἀριστερά ἀπό τήν Ὡραία Πύλη ἡ Παναγία ἔνθρονη βρεφοκρατούσα καί δεξιά ὁ Χριστός ἔνθρονος Μέγας Ἀρχιερεύς. Στοῦ Β τοῖχο ὁ ἅγιος Γεώργιος δρακοντοκτόνος, με τὸ μικρὸ σκλάβο, κάτω ἀπό τοξωτὸ πλαίσιο. Ἐπιγραφή:

ἱστορήθησαν τὰ τέσσαρα
δεσποτικά διὰ ἐξόδον κ(αὶ) κόπον
τοῦ ἰωάννου μανροιδάκου
εἰς ἄφεςιν τὸν ἁμαρτιὸν αὐ

5 τοῦ.

Στοῦ Ν τοῖχο ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Προδρόμος, κάτω ἀπό τοξωτὸ πλαίσιο, ὀλόσωμος, φτερωτός, σέ στάση τριῶν τετάρτων. Εὐλογεῖ με τὸ δεξιὸ καί κρατεῖ εἰλητὸ στοῦ ἀριστεροῦ χέρι. Ἡ πιδό πάνω ἐπιγραφή προφανῶς ἀναφέρεται στίς παραστάσεις τῆς Παναγίας, τοῦ Χριστοῦ, τοῦ ἁγίου Γεωργίου καί τοῦ Προδρόμου. Τὸ βάθος καί τῶν τεσσάρων παραστάσεων διαμορφώνεται σέ τρεῖς ζῶνες, ἐπάνω μπλέ, στή μέση πράσινο, καί κάτω μπλε με κόκκινες καί ὄχρα κηλίδες. Στὴ συνέχεια σέ χωριστὰ διάχωρα: ὀλόσωμος καί μετωπικός ὁ ἅγιος Νικόλαος ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ, ὀλόσωμος, στηρίζει με τὸ ἀριστερὸ χέρι μεγάλο σταυρό. Τὸ βάθος τῶν δύο τελευταίων παραστάσεων εἶναι ἐπάνω μπλε λουλακί καί κάτω καφέ. Οἱ παραστάσεις τοῦ τέμπλου καθῶς καί ὁ ἅγιος Γεώρ-

178. Γιά παρόμοια κωδωνοστάσια βλ. τὴ σημ. 121.

γιος και ὁ Πρόδρομος εἶναι τέχνης τοῦ 19ου αἰ. Ὁ ἅγιος Νικόλαος καὶ ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ χρονολογοῦνται στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα.

63. "Αγιος Ἰωάννης. Μονόχωρος ἡμιερειπωμένος νεώτερος ναός (ἔσωτ. διαστ. 10.6×3.80 μ.), με κυλινδρική ἄλλοτε στέγαση, ποὺ σήμερα ἔχει καταπέσει. Στὸ Β καὶ Ν τοῖχο ἀνοίγονται θύρες. Εἶχε κτιστὸ τέμπλο με τρία τοξωτὰ ἀνοίγματα καὶ κτιστὴ τετράπλευρη ἀγία Τράπεζα. Στὴ ΒΑ γωνία τοῦ ἱεροῦ δύο κόγχες.

64. *Κοίμηση τῆς Παναγίας*. Μεγάλη τρίκλιτη βασιλικὴ με τροῦλο. Πάνω ἀπὸ τὴ Ν εἴσοδο ἡ χρονολογία 1900, χαραγμένη σὲ πελεκητὴ πέτρα. Σύμφωνα με τὶς μαρτυρίες τῶν κατοίκων, τὸ μαρμάρينو ἐπιστύλιο τῆς θύρας, ποὺ ἔχει γλυφές, προέρχεται ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Μεταμόρφωσης¹⁷⁹. Στὴ Δ πλευρὰ ψηλὰ, πάνω ἀπὸ τὸ δῖλοβο παράθυρο, εἶναι ἐντοιχισμένο τμήμα ἀπὸ λοξότμητο ἐπιστύλιο με διακόσμηση σὲ δύο ζῶνες. Στὴν πρώτη συνεχεῖς ἐλικοειδεῖς βλαστοὶ με φύλλα ἄκανθας. Στὴ δεύτερη, διπλάσια σὲ ὕψος ἀπὸ τὴν πρώτη, στὴ μέση ἔξεργο τετράγωνο κομμάτι με τριγωνικὸ μισοκατεστραμμένο ἔξαρμα στὸ κέντρο καὶ με φυτικὴ διακόσμηση. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ του ἀνὰ δύο κύκλοι ποὺ περικλείουν ἀνθέμιο. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀπὸ τοὺς κύκλους, ἔξεργα κομβία με ἀποκρουσμένες γλυφές (ρόδακες;) καὶ στὶς ἄκρες ἐλεύθερα ἀνθέμια¹⁸⁰. Τὸ τμήμα ἔχει ἀρκετὲς φθορὲς στὴν ἐπάνω ζώνη καὶ ἀριστερὰ. Σύμφωνα με τὶς μαρτυρίες τῶν κατοίκων, τὸ ἐπιστύλιο προέρχεται ἀπὸ τὸν ἐρειπωμένο ναὸ τῶν Ἀγίων Θεοδώρων¹⁸¹. Στὴ Δ πλευρὰ ψηλὰ καὶ ἀριστερὰ εἶναι ἐντοιχισμένο μικρὸ ἀπότμημα μαρμαρίνου ἀρχαίου γλυπτοῦ με διακόσμηση καλπάζοντος ἀκέφαλου ἀλόγου.

Στὴν ἐκκλησίᾳ σώζεται *εἰκόνα* (διαστ. 0.33×0.26 μ.) σὲ δύο ζῶνες.

179. Βλ. ἀρ. 60 καὶ σημ. 176.

180. Γιά τὴ διακόσμηση τοῦ τεμαχίου αὐτοῦ, ποὺ μάλλον ἀνήκει σὲ ἐπιστύλιο μεσοβυζαντινοῦ τέμπλου, πρβ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Νικήτας Μαρμαράς (1075), *Λαοδῶνη*, Α', 1972, πίν. XIVβ' τοῦ ἴδιου, "Ἀγνωστα γλυπτὰ τῆς Μάνης, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τόμ. Η', 1975-76, εἰκ. 10α. Τὸ κομμάτι στὸ ναὸ τῆς Κοίμησης μάλλον θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ λίγο ἀργότερα, γύρω στὰ 1100.

181. Βλ. ἀρ. 58.

Ἐπάνω ἡ Δέηση κάτω ἀπὸ τρίλοβο τόξο. Κάτω οἱ ἅγιοι Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, Βασίλειος καὶ Γρηγόριος κάτω ἀπὸ τρίλοβο τόξο. Εἰκονίζονται μέχρι τοὺς μηρούς. Ἡ εἰκόνα ἔχει φθορὲς στὸ κάτω μέρος. Προέρχεται ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου (ἀρ. 61) καὶ χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα.

Κ α ρ έ α¹⁸²

Ναὸς νεωτέρων χρόνων

65. *Κοίμηση τῆς Θεοτόκου*. Ὁ ἐνοριακὸς ναὸς τοῦ χωριοῦ (14.35×5.35 μ.), μονόχωρος τρουλαῖος, κτισμένος μὲ ἀργολιθοδομὴ καὶ πελεκητὲς πέτρες στὶς γωνίες. Στὸν τροῦλο καὶ τὴν ἀψίδα φωτιστικὲς σχισμές. Τὰ ἀνοίγματα εἶναι ὀρθογώνια. Ἐπάνω ἀπὸ τὴ θύρα εἰσόδου, στὴ Δ πλευρὰ, ἡ ἐπιγραφή: Ἀνηγέρθη ὁ ναὸς οὗτος 21 Αὐγούστου 1863. Πλάι, λιθανάγλυφο ἐντοιχισμένο. Ἡ πλευρὰ κορυφώνεται σὲ καμπαναριὸ διώροφο μὲ δύο δίλοβα ἀνοίγματα καὶ ἀετωματικὴ ἀπόληξη.

Στὸ ἐσωτερικόν, ὁ διάκοσμος περιορίζεται μόνο στὸ τέμπλο ποὺ στὸ κάτω του μέρος εἶναι κτιστό· στὰ θωράκιά του εἰκονίζονται παράσταση τῆς Ἱερᾶς Ἐξομολόγησης καὶ ἱεράρχες· τὸ ἐπάνω του μέρος εἶναι ξύλινο. Οἱ εἰκόνες τοῦ δωδεκαόρτου τοποθετοῦνται στὸ 19ο αἰ., ἐνῶ ὁ ξυλόγλυπτος σ τ α υ ρ ό ς καὶ οἱ δ ρ ά κ ο ν τ ε ς προέρχονται ἀπὸ παλαιότερο τέμπλο. Σώζονται ἐπίσης οἱ εἰ κ ό ν ε ς τοῦ ἁγίου Μόδεστου καὶ τοῦ ἁγίου Μάμαντος (0.45×0.38 μ.) τοῦ 19ου αἰ.

182. Κατὰ τὴν ἀπογραφὴ Grimani τὸ 1700, τὸ χωριὸ καταγράφεται μαζί μὲ ἄλλα τῆς Alta Maina, ὅπως τὸ Κρὺο Νερό, ἡ Τσεροβὰ (Δροσπηγή) καὶ ὁ Κάββαλος (Πύρριχος) τῆς Bassa Maina, καὶ ἐμφανίζεται σχετικὰ πολυάνθρωπο: Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, Πληθυσμοὶ καὶ οἰκισμοὶ τῆς Πελοποννήσου, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἐμπορικῆς Τράπεζας Ἑλλάδας (Ἀθήνα 1985) 310, 311.

Κατὰ τὸ ἔτος 1806, τὸ χωριὸ ἀνήκει στὴν περιφέρεια Μαλεῦρι, Δ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, Δύο σχέδια ἀφορῶντα εἰς τὴν διοίκησιν τῆς Μάνης κατὰ τὴν Καποδιστριακὴν περίοδον, Λακωνικαὶ Σπουδαὶ Α', 1972, 487· ὁ ἴδιος, Συμβολὴ εἰς τὰ περὶ Νικλῶν-Νικλιάνων τῆς Μάνης, Ἀθηνᾶ 53, 1949, 187 σημ. 1· Ν. ΝΗΦΑΚΗΣ, Ἱστορία τῆς Μάνης ὅλης, ὅ.π. (σημ. 72) 36 στ. 41.

Ναοὶ μεταβυζαντινῶν καὶ νεωτέρων χρόνων

66. *Προφήτης Ἡλίας*. Μονόχωρος ναὸς (14.58×5.65 μ.) μὲ τροῦλο ποὺ τὴν ἐπιφάνειά του διαρθρώνουν τυφλὰ ἀψιδώματα καὶ διατρυποῦν φωτιστικές σχισμές, ἐξωτερικὰ ἐπιχρισμένοι· πρέπει νὰ ἀνάγεται στὸ α' ἡμισυ τοῦ περασμένου αἰώνα. Οἱ δύο θύρες εἰσόδου εἶναι ὀρθογώνιες. Στὴν τρίπλευρη ἐξωτερικὰ ἀψίδα ἔχει ἐντοιχιστεῖ τμῆμα ἀρχαίου αἰολικοῦ κιονόκρανου.

Τοιχογραφίες. Ἡ *Μεγάλη Δέηση* καὶ ἡ *Ἀμπελος* καθὼς καὶ ἡ ἐπιγραφὴ *Τὸ στερέωμα*¹⁸⁴ ποὺ ἀκολουθοῦν τὸν τυπικὸ διάκοσμο ζωγραφίζονται στὸ κτιστὸ τέμπλο τοῦ ναοῦ. Στὰ χαμηλὰ διάχωρα, προτομὲς *προφητῶν*. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν *ξυλόγλυπτο σταυρὸ καὶ τὰ λυπηρὰ παλαιότερου τέμπλου*, στὸ ναὸ φυλάσσονται καὶ οἱ ἐξῆς εἰκόνες ποὺ, ὅπως καὶ ὁ τοιχογραφημένος διάκοσμος, τοποθετοῦνται στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ.:

1) Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος μὲ σκηνὲς τοῦ βίου του (0.88×0.55 μ.), ζωγραφισμένη σὲ χρυσὸ βάθος στὸ τέμπλο τοῦ ναοῦ, παλαιότερη ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες.

2) Δίζωνη εἰκόνα (0.63×0.43 μ.) μὲ παράσταση τοῦ Χριστοῦ ἐπάνω καὶ κάτω τοὺς ἀγίους Γεώργιο, Νικόλαο καὶ Δημήτριο, ἀφιερωμένη ἀπὸ τὸν Γεώργιο Τσιρίδα· ἐπιγραφὴ: *Στυλιανὸς Βλησίδης Οικονόμου Ἐργασιὰ Ἀθήνας 1895*¹⁸⁵.

183. Ἀπὸ τὰ πιὸ πολυάριθμα χωριά τῆς περιοχῆς στὸ ὑπόμνημα τοῦ κόμητα Σατωρενῶ πρὸς τὸν δούκα τοῦ Νεβέρ τὸ 1618, ΑΠ. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ, *Ἡ Μάνη καὶ ἡ Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία* (Ἀθήναι 1923) 72, περιλαμβάνεται στὴν ἀπογραφὴ Grimani τὸ 1700 (βλ. προηγουμένη σημείωση). Τὸ 1621, στὴ Νομικὴ Συναγωγὴ τοῦ Δοσιθέου Ἱεροσολύμων, περιέρχεται στὴν ἐπισκοπὴ Πλάτσας: Β. Α. ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ, *Ὀκτὼ κεφάλαια ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν σχολείων κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα*, Τεσσαρακονταετηρὶς καθηγησίας Κ. Σ. Κόντου (Ἐν Ἀθήναις 1909) 404. Κατὰ τὸ ἔτος 1806 τὸ χωριὸ ἀνήκει στὴν περιοχὴ Μαλεῦρι, Δ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, *Δύο σχέδια διοικήσεως τῆς Μάνης*, ὁ.π. 487. Ὁ ἴδιος, Συμβολὴ εἰς τὰ περὶ Νικίλων-Νικλιάνων τῆς Μάνης, ὁ.π. 187 σημ. 1. Ν. ΝΗΦΑΚΗΣ, *Ἱστορία τῆς Μάνης ὅλης, ὁ.π. (σημ. 72) 36 στ. 42.*

184. Ἡ ἐπιγραφὴ ἀναγράφεται καὶ σὲ ἄλλα τέμπλα τῆς Μάνης: ΠΑΕ 1980, 220 σημ. 3.

185. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, *Ὄνόματα ἀγιογράφων σὲ ναοὺς τῆς Μάνης, Λακωνικαὶ Σπουδαὶ Ζ'*, 1983, 128.6.

3) Προφήτης Ἡλίας (0.50×0.34 μ.) σὲ βάθος χρυσό, λαϊκῆς τέχνης τοῦ 19ου αἰ.

4) Προφήτης Ἡλίας (0.81×0.52 μ.) μὲ σκηνὲς ἀπὸ τὸ βίο του, εἰκόνα κακότεχνη τῶν μέσων τοῦ περασμένου αἰώνα.

Καταγράφηκαν ἀκόμη: 1) Εὐαγγέλιο σταχωμένο μὲ ἐνθύμηση τοῦ 1703, *μνήμη Δαμάκου καὶ διακόνου Χρυσάνθου*. 2) Εὐαγγέλιο σταχωμένο, *Ἀφιερωθὲν μεν τῷ ποτὲ μακαριωτάτῳ καὶ σοφοτάτῳ πατριάρχῃ Ἱεροσολύμων κυρίῳ κυρίῳ Χρυσάνθῳ τον Νοταρὰ Ἐνετία παρὰ Νικολάῳ Γλυκεὶ τῷ ἐξ Ἱωαννίνων 1811*. Διαβάζονται οἱ ἐνθυμήσεις *Ιανουαρίου μαρτίου 1821* εἰσάγει το σφερόροι των *Χριστιανῶν καὶ τὴν Τουρκίαν*. Ἄλλη ἐνθύμηση ἀναφέρει ὅτι τὸ Εὐαγγέλιο εἶναι τοῦ προφήτου *Ἡλιοῦ* ἐκ μέρους *Κρουνερίου Οκτωβρίου 1819*· ἄλλοῦ, 1836 *μαρτίου 26*· ἀκολουθοῦν ὀνόματα ἐκφωνήσεων. 3) Ἀνθολόγιο, Βενετία 1882. 4) Πεντηκοστάριο, Βενετία 1890, τοῦ Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανοῦ τοῦ Ἰμβρίου. 5) Μπρούντζινα μανουάλια μὲ χαραγμένο τὸ ὄνομα τοῦ Πάνου Κάντζια, Καλαμάτα 1891.

67. Ἅγιος Ἀθανάσιος (στὸ νεκροταφεῖο). Μονοκάμαρος ἐρειπωμένος ναὸς (7.30×2.80 μ.) μὲ ἡμικυκλικὴ ἐξωτερικὰ ἀψίδα. Τὸ Ν τοῖχο στήριζαν ἀντηρίδες. Ἡ τοιχοδομία εἶναι ἀργολιθοδομὴ μὲ ἐλάχιστες πλίνθους. Στὶς γωνίες καὶ τὴν τοξωτὴ θύρα χρησιμοποιοῦντο πελεκητὲς πέτρες. Ἡ καμάρα ἔχει σήμερα καταπέσει.

Οἱ τοιχογραφίαι, ἡμιεξίτηλες, ἀκολουθοῦν τὸ γνωστὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα. Κάτω ἀπὸ τὴν Πλατυτέρα τῆς κόγχης τῆς ἀψίδας ποὺ πλασιώνουν δύο ἐξαπτέρυγα, οἱ συλλειτουργοῦντες. Ἐπιγραφή: δέησις τοῦ/δούλου του/θεοῦ [ἀνα]/γνωστ[η] [φ]α/σουλ[α]κν εἰς ψυχκῆν/αυτου [σ]ωτηρία. Τὸν Χριστὸ τῆς Ἀκρας Ταπείνωσης μὲ ἐπιγραφή ἡ Ἀποκαθήλωση συνοδεύουν ἡ Παναγία καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος. Στὸ Βραβεῖο τοῦ ναοῦ, σὲ δεκαοκτάστιχῃ ἐπιγραφή διαβάζονται: *ιε 174ε + Η πρόθεσις του/ἁγίου-αθανασίου διονισίου α/ρχυερέος*¹⁸⁶. *πᾶτρου ἱερέος /κ(αι) της συμβίας κ(αι) τον*

186. Τὸ ὄνομα δὲν φαίνεται νὰ ἀπαντᾷται σὲ ἄλλους ἐπισκοπικοὺς καταλόγους· θὰ μπορούσε ἐνδεχομένως νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν Διονύσιο Καρυουπόλεως (περὶ τὸ 1803), δεδομένου ὅτι κατὰ τὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση ἡ δικαιοδοσίᾳ τῆς ἐπισκοπῆς ἐκτείνον-

γονεον κ(αι) | τ(ων) ντεκνον αυτοῦ· μανωλη κ(αι) τ(ων) γονεον κ(αι) τ(ων)
 ντεκνον αυτοῦ | κλιοῦ κ(αι) τ(ων) γονεον κ(αι) τ(ων) ντέκνον αυτῆς | γεώργιο
 κ(αι) της συμβίας κ(αι) τ(ων) γονεον | λιγορίου κ(αι) της συμβίας κ(αι) τ(ων)
 γονεον | αναστασιου κ(αι) τ(ων) γονεον κ(αι) της συμβίας κ(αι) τ(ων) ντε-
 κνον αυτων | γεοργάκν κ(αι) + γονέον. κ(αι) τ(ων) ντέκνον | αυτου κανέλα
 αμανίτον Σταματα | δῦμητ<ρ>η δυμάκν· κ(αι) τ(ων) γονέον κ(αι) | τονντεκνον
 αυτοῦ αναστασοῦλα κ(αι) τ(ων) γονέον | χεῖρ μιχαήλ αποκόμεις | καββαλοῦ
 177ε¹⁸⁷.

Ἀπὸ τὸ διάκοσμο τοῦ τέμπλου ποὺ στέφει ἡ ἐπιγραφή Ὁρῶν τὸ βῆμα¹⁸⁸
 ἀναφέρονται οἱ Θεοπάτορες στὸ ἐσωράχιο τῆς Ὁραίας Πύλης, ἡ Θεοτόκος
 «Ἡ Ἑλπίς τῶν ἀπελπισμένων»¹⁸⁹ καὶ ὁ Πρόδρομος ποὺ κρατεῖ τὴν κεφαλὴ
 του σὲ πινάκιο. Ἀπὸ τὶς μορφές τῶν πλαϊνῶν τοίχων ἀναφέρονται ὁ ἅγιος Ἀθα-
 νάσιος ἔνθρονος, πλάι στὸ τέμπλο, καὶ ὁ προφήτης Ἡλίας μὲ φθαρμένες τὶς
 ἀφιερωτικὲς δεήσεις.

Στὸν περίβολο σώζεται νάοσχημο καμαροσκέπαστο ὀστεοφυλάκιο κτι-
 σμένο μὲ ἀργοὺς λίθους καὶ λίγες πλίνθους.

68. Ἅγιος Νικόλαος. ΒΔ τοῦ χωριοῦ. Μονόχωρος ναὸς (12.90×5.35 μ.)

ταν σὲ ὅλο τὸ Β τμῆμα τῆς Κάτω Μάνης, R. ETZEOGLOU, Karyoupolis. Une ville
 byzantine désertée, *Byzantion* LII, 1982, 108-109 σημ. 112.

187. Γιὰ τὸ ζωγράφο ποὺ κινεῖται καὶ σὲ ἄλλους ναοὺς τῆς περιοχῆς, βλ. Ν. Β. ΔΡΑΝ-
 ΔΑΚΗ, Ὀνόματα ἁγιογράφων σὲ ναοὺς τῆς Μάνης, *Λακωνικαὶ Σπουδαὶ Ζ'*, 1983, 133.36
 καὶ παρακάτω σημ. 258 καὶ ἀρ. 103.

188. Γιὰ τὸ πλήρες κείμενο τῆς συνηθισμένης αὐτῆς ἐπιγραφῆς ποῦ, μὲ ὀρισμένες πα-
 ραλλαγές, κοσμεῖ πολὺ συχνὰ τὰ κτιστὰ τέμπλα τῶν μεταβυζαντινῶν ναῶν τῆς Μάνης,
 βλ. σημ. 126. Ἡ ἐπιγραφή γνωστὴ ἀπὸ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο· *ΠΑΕ* 1981, 554
 σημ. 2.

189. Σπανιότερη ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή «Ἡ Κυρία τῶν Ἀγγέλων» ἢ «Ἡ Ἑλπίς τῶν
 Χριστιανῶν» οἱ ὁποῖες συνοδεύουν ἕναν εἰκονογραφικὸ τύπο τῆς δεσποτικῆς εἰκόνας τῆς Πα-
 ναχρίας ποὺ ἐλάχιστα παραλλάσσει στὴν περιοχὴ: τὴ Θεοτόκο, ποὺ εἰκονίζεται ἐνθρονη βρε-
 φοκρατούσα καὶ περιβάλλεται ἀπὸ προφῆτες μὲ ἐνεπίγραφα εἰλητά, στέφουν ἄγγελοι, σύμ-
 φωνα μὲ τὸ δυτικῆς προέλευσης θέμα· Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Μουσεῖον Μπενάκη, Κατάλο-
 γος τῶν εἰκόνων* (Ἐν Ἀθήναις 1936) 38 ἀρ. 24 πίν. 18.Β· ΝΤ. ΚΟΝΟΜΟΥ, *Ἡ Χριστια-
 νικὴ τέχνη στὴν Κεφαλλονιά* (Ἀθήνα 1966) εἰκ. 52, 69.

μέ τετράπλευρο έξωτερικά τροῦλο καὶ τρίπλευρη άψίδα, κτισμένος σύμφωνα με έπιγραφή τὸ 1882. Οί έπιφάνειες έξωτερικά εἶναι έπιχρισμένες. Τά φροντισμένα, νεοκλασικοῦ ὕφους, άνοιγματα περιβάλλονται άπό πελεκητά μαρμάρινα πλαίσια. Ἡ Ν πλευρά τοῦ ναοῦ, στήν όποία άνοίγεται ἡ θύρα εισόδου, ποικίλλεται άπό έντοιχισμένα τμήματα βυζαντινοῦ κοσμήτη. 1) Τμήμα διαστ. 0.80×0.18 μ. με σειρά όρθων καὶ άνάστροφων δεκάφυλλων άνθεμίων, ἡμισφαιρικό κομβίο με πυροστρόβιλο καὶ δεξιά του έξάκτινο άστέρα σέ κύκλο (τέλη 11ου μάλλον αἰ.)¹⁹⁰. 2) Δ τῆς εισόδου τμήμα διαστ. 0.35×0.18 μ. φέρει ἡμισφαιρικό κομβίο με πυροστρόβιλο· δεξιά του λείψανο φοινικοειδοῦς άνθемίου πού περιβάλλει ταινία με τρεῖς κύκλους. Ἀριστερά του άνθέμια (12ος αἰ.;). 3) Ἀπό τὸ ἴδιο τέμπλο προέρχεται καὶ θραῦσμα με ἡμισφαιρικό κομβίο έντοιχισμένο επάνω άπό τῇ φωτιστική σχισμῇ τῆς άψίδας.

Στὸ ναὸ φυλάσσονται καὶ οί έξῆς φορητές εἰκόνες: 1) Ἀγιος Νικόλαος, ρωσική εἰκόνα με άργυρὸ βάθος (0.50×0.41 μ.) τοῦ 19ου αἰ. 2) Ἀγιος Νικόλαος, εἰκόνα τέμπλου (0.43×0.31 μ.), τέλους τοῦ 19ου αἰ. 3) Ἀγιος Βασίλειος (0.17×0.13 μ.), τῶν άρχων τοῦ 20οῦ αἰώνα.

Κ λ ε ι ν ο β ά

Παλαιὸς οἰκισμός, έρειπωμένος, Δ τοῦ χωριοῦ Κρουνέρι, κτισμένος χαμηλότερα, στήν πλαγιά. Κατὰ τὴν παράδοση πού μάς μετέφερε ὁ ιερέας τοῦ Κρουνερίου, οί κάτοικοι τὸν έγκατέλειψαν έπειτα άπό έπιδρομῇ τῶν Τούρκων καὶ έγκαταστάθηκαν ὕψηλότερα, στὸ σημερινὸ χωριό. Σώζονται τὰ λείψανα τοῦ οἰκισμοῦ· έδῶ άναφέρονται τὰ όνόματα τριῶν ναῶν, τῶν όποίων ὅμως δέν ἔγινε αὐτοψία.

190. Τὰ άνάγλυφα κοσμήματα ἔχουν πρισματική τομή. Στὴ Μάνη τὸ θέμα εἶναι συνηθισμένο άπό τὸν 11ο αἰ., ὅπως γιὰ παράδειγμα τὸ χαμηλότερο άνώφλι τῆς θύρας στὸν Ἀγιο Θεόδωρο Μπάμπακα, Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Νικήτας Μαρμαράς (1075), Δωδώνη Α' 1972, 29 σημ. 1 πίν. VIIα. Οί βλαστοὶ ὅμως στὸ Κρουνέρι δέν εἶναι κατακόρυφοι· περισσότερο πλησιάζουν ὡς πρὸς τὴ διάταξη ἔργα τοῦ Νικήτα. Ὁ ἴδιος, στὸ ἴδιο, πίν. XIIα, XIVα. Ἐπίσης τὰ ὕψηλότερα φύλλα τῶν άνθεμίων απλώνονται περισσότερο ὅπως στὸν κοσμητῇ τῆς Φανερωμένης τῆς Μάνης· ὁ ἴδιος, Χριστιανικαὶ έπιγραφαὶ Λακωνικῆς, ΑΕ 1967, 140 πίν. 18α· γιὰ τὴ χρονολόγηση καὶ τὴ διάταξη τῶν άνθεμίων ὁ ἴδιος, Ἡ έπιγραφὴ τοῦ μαρμάρινου τέμπλου στὴ Φανερωμένη τῆς Μέσα Μάνης (1079), ΑΕ 1979, 219, 220 σημ. 1, 221.

69. Παναγία, κοντά στον 'Αι-Στράτη.

70. "Αγιος Νικόλαος.

Γ έ ρ μ α

Ναός βυζαντινών χρόνων

71. "Αγιος Νικόλαος (συνοικισμός Τσοτάκου). Ναός σταυροειδής έγγεγραμμένος, άπλός δικιόνιος¹⁹¹ (έσωτ. διαστ. 9.90×6.10 μ.), με όκτάπλευρο τροῦλο και πλινθοπερίκλειστη τοιχοδομία¹⁹², που διακρίνεται στο νότιο τοίχο προς την πλευρά του ιεροῦ, σε μικρό τμήμα ελεύθερο από τὰ επιχρίσματα που καλύπτουν τον ὑπόλοιπο ναό. Στις πλευρές του άλλωιωμένου σήμερα τρούλου σχηματίζονται τυφλά κογχάρια ἢ ανοίγονται μικρές φωτιστικές σχισμές. Οί άψίδες του ιεροῦ εἶναι τρίπλευρες. Ἡ μεσαία σχηματίζει κάτω από τὸ γεῖσο ὀδοντωτή ταινία. Ἰδια ταινία και στη μέση του βόρειου τοίχου. Τὰ παράθυρα τῶν ὀψεων τῶν κεραιῶν του σταυροῦ ἔχουν διακόσμηση από πλίνθινη ταινία και τεταρτοκύκλια. Τὰ γωνιακά διαμερίσματα του ναοῦ στεγάζονται με καμάρα (τὰ ανατολικά) ἢ με φουρνικά (τὰ δυτικά). Ἐπάνω από τὴ δυτική ὀψη ὑψώνεται μεταγενέστερο δίλοβο κωδωνοστάσιο, με ἀμφικιονίσκο στη μέση, που φέρει ἀνάγλυφο ἐπίθημα με φυτική διακόσμηση. Στο κωδωνοστάσιο εἶναι ἐνσωματωμένα δύο ἀνάγλυφα κομμάτια από ἐπιστύλιο τέμπλου παλαιότερου ναοῦ. Τὸ ἕνα, που βρίσκεται κάτω από τὸν ἀμφικιονίσκο, σχηματίζει στη μέση ἔξεργο διάτρητο κομβίο, τὸ ὁποῖο πλασιώνουν δύο σηρικοὶ τροχοὶ με σχηματοποιημένα ἀνθέμια. Ἀριστερά και δεξιά από τούς τροχοὺς ἔξεργο ἀνάγλυφο ζῶο, σήμερα ἀρκετὰ κατεστραμμένο και στην ἄκρη ἄλλα ἀνθέμια. Δεξιά και ἑπάνω από τὸ δεξιὸ λοβὸ του καμπαναριοῦ ἄλλο τμήμα από ἐπιστύλιο, τὸ ὁποῖο φέρει ἀνάγλυφη διακόσμηση από αἰλουροειδές, πτηνό, σχηματοποιημένο φοίνικα και δύο ἀντωπὰ παγώνια με ἔξεργο κομβίο πυροστροβίλου στη μέση (ἀπὸ τὸ παγώνι στην ἄκρη διακρίνεται τὸ τμήμα μέχρι τὸ λαιμό)¹⁹³.

191. Γιά τὴν ἀρχιτεκτονική του ναοῦ: Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, "Ερευναί εἰς τὴν Μάνην, ΠΑΕ 1974 (ἐν Ἀθήναις 1976) 117-119 (ἔπου τὸ μνημεῖο χρονολογεῖται στὸν 11ο αἰῶνα).

192. Βλ. στὸ ἴδιο, πίν. 92β.

193. Γιά τὰ γλυπτὰ που εἶναι ἐνσωματωμένα στὸ κωδωνοστάσιο βλ. στὸ ἴδιο, 119, ἔπου και συγχρίσεις.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ, ὁ βόρειος κίονας εἶναι ὀκτάπλευρος. Ὁ νότιος, κυκλικῆς τομῆς, ἔχει ψηλὰ ἀνάγλυφο σταυρὸ καὶ φέρει ἐπίθημα παλαιοχριστιανικὸ μὲ διακόσμηση λογχοειδῶν φύλλων καὶ μὲ κύκλο, ὁ ὁποῖος περικλείει σταυρὸ μὲ πεπλατυσμένες ἄκρες. Στὰ τρία διάχωρα τῶν κεραϊῶν τοῦ σταυροῦ τὰ γράμματα Ρ, Α, Ω¹⁹⁴. Στὸ δάπεδο τοῦ νάρθηκα εἶναι ἐνσωματωμένα ἀνάγλυφα κομμάτια¹⁹⁵.

Ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος μὲ ἔργα τοῦ Μιχαὴλ Κληροδέτη, ποὺ ἔγιναν τὸ 1752 μὲ χρηματοδότηση τοῦ ἱερομονάχου Γερασίμου Γιαννουκάκη.

Τοῖχογραφεῖς¹⁹⁶. Ἱερό: Στὴν κεντρικὴ ἀψίδα ἡ *Πλατυτέρα*, ποὺ δορυφορεῖται ἀπὸ ἀρχαγγέλους. Στὸν ἡμικύλινδρο, σὲ τέσσερις ἐπάλληλες ζώνες, ἡ *Θεία Λειτουργία*, ἡ *Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων* (κατεστραμμένη στὸ κέντρο ἀπὸ μεταγενέστερο παράθυρο), συλλειτουργοῦντες *ἱεράρχες*, γεωμετρικὸ διακοσμητικὸ θέμα. Στὴ βάση τοῦ μεταγενέστερου παραθύρου ἔχνη τοιχογραφίας. Στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας τὸ ἅγιο *Μανδήλιο*. Στὰ κάτω τμήματα τοῦ Α τοῖχου ὑπάρχουν ἔχνη ἀπὸ προηγούμενο στρώμα τοιχογράφησης, μεταβυζαντινὸ, ὅπως ἐπίσης καὶ στὸ Β καὶ στὸ Ν τοῖχο τοῦ ἱεροῦ¹⁹⁷.

Στὴν καμάρα τοῦ ἱεροῦ ἡ Ἀνάληψη κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία, στὸ Β τοῖχο, τὰ *Εἰσόδια* καὶ τὸ *Γενέσιον τῆς Θεοτόκου*, καθὼς καὶ τρία *στηθάρια ἁγίων* (Θεόφιλος ὁ πατριάρχης, Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης, ἀδιάγνωστος ἅγιος). Στὸ Ν τοῖχο, κάτω ἀπὸ τὴν Ἀνάληψη, ἡ *Γέννηση* τοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ *Φιλοξενία* τοῦ Ἀβραάμ, καθὼς καὶ τρία *στηθάρια ἁγίων* (Παῖσιος, Λεόντιος, Σωφρόνιος) καὶ πρὸς κάτω ὁ ἅγιος *Στέφανος ὁ Πρωτομάρτυς*. Στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τέμπλου ἅγιοι. Στὴν κτιστὴ ὀρθογώνια ἀγία Τράπεζα (διαστ. 0.80×0.89 μ.) παράσταση μὲ τὸν Ἰωῶνὰ ποὺ ἀποβάλλεται ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ κήτους. Στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης ἡ Ἀκρα Ταπείνωση (ἐπιγραφή: ἡ Ἀποκαθήλωσις).

Τὸ κλειδὶ τῆς καμάρας διατρέχει πλατιὰ διακοσμητικὴ ταινία. Στὸ Β σκέλος τῆς καμάρας ἡ *Θυσία* τοῦ Ἀβραάμ, ἡ *Προσευχή* τοῦ Ἰωακείμ καὶ τῆς

194. Τὸ ἐπίθημα ἔχει τοποθετηθεῖ ἀντὶ κιονοκράνου. Γιά τοὺς κίονες καὶ τίς διακοσμήσεις τους βλ. καὶ ΔΡΑΝΔΑΚΗ, στὸ ἴδιο 118-119.

195. Ὁ καθηγητὴς Ν. Δρανδάκης κατέγραψε καὶ δημοσίευσε καὶ θωράκιο ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Ἀγίου Νικολάου. Βλ. στὸ ἴδιο, 137 καὶ πίν. 108β.

196. Ἐπιλεκτικὴ μνεῖα παραστάσεων βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, στὸ ἴδιο, 119.

197. Βλ. καὶ πρὸς κάτω, βόρειος τοῖχος, καὶ σημ. 205, 206.

Ἄννας, ὁ Εὐαγγελισμὸς τοῦ Ἰωακείμ καὶ στηθάρια ἁγίων. Στὸ Ν σκέλος τῆς καμάρας τὸ Μαρτύριο τοῦ ἁγίου Βλασίου, τὸ Μαρτύριο τοῦ ἁγίου Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου, ὁ Ἀσπασμὸς τοῦ Ἰωακείμ καὶ τῆς Ἄννας καὶ στηθάρια ἁγίων. Στὸ Β τοῖχο, κάτω ἀπὸ τοξωτὸ πλίσσιο, ἀριστερὰ ἡ παράσταση τοῦ Ὁράματος τοῦ ἁγίου Πέτρου Ἀλεξανδρείας καὶ δεξιὰ ὁ δίκαιος Μελχισεδέκ. Στὸ νότιο τοῖχο, διακοσμητικὰ μοτίβα καὶ ἅγιος.

Στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τμήματος τοῦ τέμπλου ποὺ χωρίζει τὴν πρόθεση ἀπὸ τὸν κυρίως ναό, δύο ἄγγελοι διάκονοι. Στὸ ἐσωράχιο τῆς τοξωτῆς πύλης τῆς πρόθεσης ἡ Ὁσία Μαρία ἡ Αἰγυπτία καὶ ὁ ἄββᾶς Ζωσιμᾶς. Στὸ κλειδὶ τοῦ τόξου διακοσμητικὸ μοτίβο.

Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης τοῦ διακονικοῦ ὁ ἅγιος Εὐλάμπιος σὲ προτομή. Στὸν ἡμικύλινδρο ὁλόσωμοι καὶ μετωπικοὶ οἱ ἅγιοι Μόδεστος καὶ Ἐλευθέριος. Στὸ Β σκέλος τῆς καμάρας τὸ Μαρτύριο τοῦ ἁγίου Παύλου καὶ τὸ Μαρτύριο τοῦ ἁγίου Νικήτα καὶ τρία στηθάρια ἁγίων. Στὸ Β τοῖχο τοῦ διακονικοῦ, ὁ Σίμων ὁ διάκονος καὶ κάτω διακοσμητικὸ θέμα. Στὸ Ν σκέλος τῆς καμάρας τὸ Μαρτύριο τοῦ ἁγίου Εὐσταθίου καὶ τῆς συνοδείας του καὶ παράσταση σὲ ὄρεινὸ τοπίο μὲ τὸν ἀρχάγγελο Μιχαὴλ καὶ τὸ σῶμα τοῦ Μωυσῆ, ἐπάνω ἀπὸ τὸ ὁποῖο βρίσκεται κερασφόρος δαίμων (= ἡ Κοίμηση τοῦ Μωυσῆ). Ἐπίσης τρία στηθάρια ἁγίων. Στὸ Ν τοῖχο ὁλόσωμος καὶ μετωπικὸς ὁ ἅγιος Ἰουλιανὸς ὁ Θηβαῖος. Στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τμήματος τοῦ τέμπλου ποὺ χωρίζει τὸ διακονικὸ ἀπὸ τὸν κυρίως ναὸ ἐξαπτέρυγα καὶ στὸ πλάι διακοσμητικὲς ζῶνες. Στὸ ἐσωράχιο τῆς τοξωτῆς πύλης τοῦ διακονικοῦ οἱ ἅγιοι Τρύφων καὶ Νίκων(;). Στὰ ἐσωράχια τῶν πυλίδων ἐπικοινωνίας μεταξὺ ἱεροῦ Βήματος καὶ παραβημάτων οἱ ἅγιοι Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων καὶ Ἀντίπας καὶ Κύριλλος καὶ Ἰάκωβος ὁ ἀδελφόθεος.

Τροῦλος: Στὸν τροῦλο ὁ Παντοκράτορας ποὺ προβάλλεται σὲ ἑναστρο οὐρανό. Περιβάλλεται ἀπὸ ἐνεπίγραφο δακτύλιο καὶ πολυγωνικὴ δόξα. Γύρω ἀπὸ τὴ δόξα, ζώνη μὲ ἐξαπτέρυγα καὶ πολυόμματα ἐναλλάξ, ἡ ὁποία περιβάλλεται ἀπὸ ἄλλη πολυγωνικὴ δόξα. Ἀκολουθεῖ κυκλικὴ ζώνη μὲ τὴν Παναγία, τὸν Προδρόμο καὶ ἀγγέλους ποὺ εἰκονίζονται μέχρι περίπου τὴ μέση. Στὸ τύμπανο τοῦ τρούλου ὁλόσωμοι προφῆτες. Στὰ σφαιρικὰ τρίγωνα οἱ εὐαγγελιστές¹⁹⁸.

198. Ἀκολουθεῖται ἡ εἰκονογράφηση τοῦ τρούλου ποὺ συνιστᾶται καὶ ἀπὸ τὸν Διονύσιο. Βλ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΤΟΥ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, ἔκδ. Ἀ. Πα-

Στὴν ἡμικυλινδρική καμάρα πού στεγάζει τὴ Β κεραία, στὸ Α τμήμα, οἱ παραστάσεις: τὸ «*Μή μου ἄπτου*», τὸ «*Χαῖρε*» τῶν *Μυροφόρων*, ἡ *Ψηλάφηση* τοῦ *Θωμᾶ*, καὶ οἱ τρεῖς στὸ καμπύλο τμήμα. Στὴ γένεση τῆς καμάρας ἡ *Βρεφοκτονία* καὶ ἀπὸ κάτω προφῆτες. Στὴ Β παραστάδα τοῦ ἱεροῦ ὁ ἄγγελος τοῦ *Εὐαγγελισμοῦ*. Στὸ κλειδὶ τῆς καμάρας ζώνη μὲ ἁγίους. Στὸ Δ τμήμα τῆς καμάρας οἱ παραστάσεις: ἡ *Ἐπιστροφὴ τῶν ἀργυρίων*, ἡ *Μετανοία τοῦ Ἰούδα*, ἡ *Ζήτησις* τοῦ σώματος τοῦ *Χριστοῦ* ἀπὸ τὸν Ἰωσήφ καὶ ὁ *Ἐπιτάφιος* θρῆνος. Στὴ γένεση τῆς καμάρας οἱ *Ἑπτὰ παῖδες*, τὸ *Ὅραμα* τοῦ *Ἐλισσαίου* μὲ τὴν ἀνάληψη τοῦ προφήτη *Ἡλία* καὶ ὁ *Δανιὴλ* στὸ *λάκκο* τῶν *λεόντων*. Κάτω ζώνη μὲ *στηθάρια ἁγίων*. Κάτω ἀπὸ τὴν τελευταία ζώνη παράσταση ἀπὸ τὸ βίο τοῦ ἁγίου *Νικολάου* μὲ τὸ θαῦμα τῆς σωτηρίας τῶν ναυτῶν.

Στὸ τύμπανο τῆς Β κεραίας ψηλά, ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ μονόλοβο παράθυρο, ἡ *Κουστωδία* (ἄγγελος στὸ κενὸ μνημα τοῦ Κυρίου μὲ τὰ ὀθόνια) καὶ δεξιὰ μέσα σὲ κύκλο ἡ *Ἀνάστασις* τοῦ *Χριστοῦ*. Κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς δύο παραστάσεις οἱ *Τρεῖς Παῖδες ἐν καμίνῳ*, παράσταση μὲ τὸν *Πρόδρομο* καὶ τὸν *Ναθαναήλ* («*Πρόδρομος καὶ Ναθαναὴλ φυλαχθεὶς ὑπὸ Θεοῦ...*»). Μεταγενέστερο παράθυρο ἔχει καταστρέψει, κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοὺς τουλάχιστον, τέσσερις παραστάσεις ἁγίων καὶ διακοσμητικὸ θέμα μὲ σχηματοποιημένα ἄνθη.

Στὴν καμάρα πού στεγάζει τὴ Ν κεραία παραστάσεις μὲ τὶς ἀκόλουθες ἐπιγραφές: «*Μετὰ τὴν πάροδον τοῦ Ἰσραὴλ ἔμεινεν ἄβατος*», «*Ἡ ἄμεμπτος μετὰ τὴν κήσιν τοῦ Ἐμμανουήλ*», καθὼς καὶ «*ὁ ὢν καὶ πρὸ ὢν καὶ φανεὶς ὡς Θεὸς ἔσωσεν ἡμᾶς*» (ἡ *Παναγία* σὲ δέηση ἀνάμεσα σὲ δύο ομάδες ἁγίων). Κάτω ἡ *Κυριακὴ «τοῦ παραλύτου»*, «*τοῦ τυφλοῦ*», τὸ *Θαῦμα* τῆς ἀποξηραμένης *συκῆς*. Σὲ κατώτερη ζώνη οἱ ἅγιοι *Σέργιος*, *Βάκχος*, *Ἀκίνδυνος*, *Ἀνεμπόδιστος*, *Ἐλπιδοφόρος* μέσα σὲ φυτικὴ διακόσμηση. Στὴ Ν παραστάδα τοῦ ἱεροῦ ἡ *Παναγία* τοῦ *Εὐαγγελισμοῦ*. Στὸ κλειδὶ τῆς καμάρας ζώνη μὲ *στηθάρια ἁγίων*. Στὸ Δ σκέλος τῆς καμάρας ἡ *παραβολὴ τοῦ Φαρισαίου* καὶ δύο σκηνές ἀπὸ τὴν *παραβολὴν τοῦ ἀσώτου*. Κάτω ἀκριβῶς, ζώνη μὲ τὶς ἀκόλουθες σκηνές: «*ὁ Χριστὸς ἰώμενος τυφλοὺς καὶ κωφούς*», «*ὁ Ἐλεγχος τοῦ Ἡρώ-*

δοπούλου - Κεραμέως (ἐν Πετροπόλει 1909) 215-216. Γιὰ τὴ διακόσμηση τοῦ τρούλου σὲ ναοὺς μετὰ τὴν Ἀλωση βλ. ἐπίσης SUZY DUFRENNE, Les programmes iconographiques des coupoules dans les églises du monde byzantin et post-byzantin, *L'information d'histoire de l'art* 5, 1965, 197-321.

δη», «ὁ Ἰωσήφ τοῦ Παγκάλου». Πιὸ κάτω, ζώνη ἀγίων σὲ στηθάρια μέσα σὲ φυτικά θέματα καὶ ἀπὸ κάτω, στὸν ἄξονα τοῦ ΒΔ κίονα, τὸ *Μαρτύριο τῶν ἁγίων Βίκτωρος καὶ Βικεντίου*.

Στὸ τύμπανο τῆς Ν κεραίας στὴν κορυφή «ἡ Προσευχὴ στὸ Ὄρος» (;), ἀπὸ κάτω «ἡ ἀλείψασα μῦθρα τὸν Κύριον» καὶ «ἡ Βάτος». Δεξιὰ ἀπὸ τὸ μονόλοβο παράθυρο, στὸ κέντρο τοῦ τυμπάνου, ἄλλο μεταγενέστερο παράθυρο ἔχει καταστρέψει παραστάσεις ἁγίων σὲ στηθάρια ποὺ βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὶς προηγούμενες. Κάτω ἀπὸ τὴ ζώνη μὲ τὰ στηθάρια ἡ *Βάπτισις*, ἡ *Μεταμόρφωσις* (ἀπὸ τὴν ὁποία σώζονται τμήματα ἀπὸ δύο ἀποστόλους κάτω) καὶ τμήμα ἀπὸ τὴν *Ἑγερση τοῦ Λαζάρου*. Τὸ κάτω μέρος τοῦ τοίχου καταλαμβάνουν παραστάσεις *ὁλόσωμων ἁγίων*. Πρὸς τὰ Α οἱ ἄγιοι *Πέτρος καὶ Παῦλος* (ὁ δευτερός μισοκατεστραμμένος), ποὺ κρατοῦν ὁμοίωμα ἐκκλησίας.

Στὸ φουρνικὸ ποὺ στεγάζει τὸ ΝΔ διαμέρισμα τοῦ κυρίως ναοῦ παριστάνεται ἡ *Πεντηκοστή*. Στὸ Δ τοῖχο τὸ *Μαρτύριο τοῦ ἁγίου Δημητρίου* καὶ ἡ *Ἀποτομή* του. Στὸ Ν τοῖχο ἡ *Βαϊοφόρος*. Σὲ ἐπόμενη ζώνη τοῦ ἴδιου διαμερίσματος *ὁλόσωμοι ἄγιοι* καὶ ὁ ἀρχάγγελος *Γαβριήλ* καὶ στὴν κατώτατη γεωμετρικὴ κόσμημα. Στὰ ἐσωράχια τῶν τόξων ἄγιοι καὶ προφῆτες.

Στὸ φουρνικὸ ποὺ στεγάζει τὸ ΝΑ διαμέρισμα, *ἐξαπτέρυγο*. Στὸ Β τοῖχο τοῦ διαμερίσματος αὐτοῦ παραστάσεις ἀπὸ *μαρτύρια ἁγίων*: τὸ *Μαρτύριο τῆς ἁγίας Βαρβάρας*, τοῦ ἁγίου *Κοδράτου*, ἀποκεφαλισμός *Ἀγίας*, ἡ *Σφαγὴ τοῦ Θωμᾶ* (;) (τοῦ ἀφαιροῦν τὰ ἐντόσθια). Στὸ δυτικὸ τοῖχο τοῦ ἴδιου διαμερίσματος, ἀνάμεσα σὲ ἄλλες παραστάσεις, τὸ *Ὄνειρο τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου*, ἀπὸ τὰ θαύματα τοῦ ἁγίου *Νικολάου*, ἐπώνυμου ἁγίου τοῦ ναοῦ. Κάτω σειρὰ *ὁλόσωμων ἁγίων* καὶ πιὸ κάτω ταινία μὲ ρομβοειδὲς κόσμημα.

Στὸ τύμπανο τοῦ Δ τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ ἐπάνω παραστάσεις *προφητῶν* μετὰ ἡ *Σταύρωση*. Κάτω σὲ δύο ζῶνες, μισοκατεστραμμένες ἀπὸ τὴ διεύρυνση τοῦ τόξου τῆς θύρας ποὺ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὸ νάρθηκα στὸν κυρίως ναό, ἡ *Ἀπόφασις τοῦ Πιλάτου* καὶ ὁ *Ἐλκόμενος* καὶ κάτω, ἐπίσης μισοκατεστραμμένο, τμήμα παράστασης ἀπὸ τὸ βίο τοῦ ἁγίου *Νικολάου*, μὲ δύο ἱερεῖς σὲ πλοῖο καὶ ἄτομο ποὺ πέφτει στὴ θάλασσα. Δεξιὰ τμήμα ἀπὸ παράσταση μὲ τὴν ἐπιγραφὴ *Γαβριήλ ἐν τῇ μονὴ τοῦ δοχηαρίου*. Πρόκειται γιὰ τὴ διάσωση παιδιοῦ, ποὺ εἰκονίζεται συνοδευόμενο ἀπὸ τὸν ἄγγελο¹⁹⁹.

199. Γιὰ τὴν παράσταση αὐτὴ, ποὺ δὲν εἶναι σπάνια σὲ ναοὺς τῆς ἐποχῆς (βλ. γιὰ

Ἡ Δ κεραία τοῦ κυρίως ναοῦ στεγάζεται με καμάρα, ὅπου ἡ παράσταση τοῦ Χριστοῦ ὡς τῆς Μεγάλης Βουλῆς ἀγγέλου μέσα σὲ μετάλλιο ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ ταινία με τὴν ἐπιγραφή: + ΟΤΗ ΠΕΔΥΩΝ ΕΓΕΝΙΘΗ ΥΜΗΝ / ΥΟΣ ΚΕ ΕΛΘΘΗ ΗΜΗΝ / Θ(εο)Υ [-----] / ΚΑΛΙΤΕ ΤΟ ΩΝΟΜΑ ΑΥΤΟΥ ΜΕΓΑΛΥΣ ΒΟΥΛΗΣ / ΑΓΓΕΛΟΣ [-----]²⁰⁰. Γύρω ἀγγελικὲς δυνάμεις (κυριότητες, ἐξουσίαι, ἄγγελοι, ἐξαπτέρυγα, πολυόμματα, πτερωτά).

Στὴ γένεση τῆς καμάρας στὸ Ν τμήμα ἡ Προσευχὴ τοῦ Χριστοῦ στὴ Γεθσημανῇ, ἡ Προδοσία καὶ ἡ Ἀρνηση τοῦ Πέτρου. Κάτω ζώνη με στηθάρια ἁγίων με γύρω φυτικὰ κοσμήματα. Πιὸ κάτω, στὸν ἄξονα τοῦ ΒΔ κίονα, τὸ Μαρτύριο τοῦ ἁγίου Ἰγνατίου. Στὸ βόρειο τμήμα, στὴ γένεση τῆς καμάρας, ὁ Κρινόμενος, ἡ Μαστίγωση, ὁ Ἐμπαιγμός, ὁ Χριστὸς μπροστὰ στὸν Καϊάφα. Στὴν κάτω ζώνη στηθάρια ἁγίων μέσα σὲ φυτικὴ διακόσμηση καὶ ἀπὸ κάτω, στὸν ἄξονα τοῦ κίονα, τὸ Μαρτύριο τῆς ἁγίας Κυριακῆς.

Τέμπλο: Στὸ κτιστὸ τέμπλο, ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη, ἡ Παναγία «ΥΠΑΤΩΝ ΒΑΣΙΛΗCΑ»²⁰¹, ἔνθρονη, στεφανώνεται ἀπὸ δύο ἀγγέλους, ἐνῶ ἐπάνω ἀπὸ τὶς ἀπολήξεις τοῦ θρόνου πετοῦν δύο ἄγγελοι με τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους (πίν. 22α). Δεξιὰ ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη ὁ Χριστὸς «Ο ΒΑΣΙΛΕΥC ΤΩΝ ΒΑΣΙΛΕΥΟΝΤΩΝ» ἔνθρονος. Γύρω τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν καὶ ἄγγελοι. Ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν Παναγία ὁ ἅγιος Νικόλαος, μετωπικὸς καὶ ἔνθρονος με ἀρχιερατικὴ στολή. Ψηλά, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ, σὲ μικρότερη κλίμακα ὁ Χριστὸς ποὺ κρατεῖ εὐαγγέλιο καὶ ἡ Παναγία ποὺ κρατεῖ τὸ ὠμοφόριο τοῦ ἁγίου (πίν. 22β). Δεξιὰ ἀπὸ τὴν Παναγία ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, ὀλόσωμος, ποὺ κρατεῖ σταυροφόρο ράβδο. Στὰ ἐσωράχια τῆς Ὁραίας Πύλης οἱ ὀλόσωμες παραστάσεις τοῦ Ἰωακείμ (νότια) καὶ τῆς Ἄννας (βόρεια). Στὴν κορυφὴ ἐξαπτέρυγο. Στὴ βάση διακοσμητικὸ θέμα με ἐνάλληλες κυματοειδεῖς ταινίες.

Στὴ θέση τοῦ ἐπιστυλίου παράσταση τῆς Μεγάλης Δέησης με τοὺς δώδεκα ἀποστόλους μέσα σὲ πλαίσια ἐλισσομένων κλάδων ἀμπέλου. Ἐπάνω ἀπὸ

παράδειγμα, ΔΡΑΝΔΑΚΗ, ὁ.π. (σημ. 191) 134, βλ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΤΟΥ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, ὁ.π. 175, ὅπου ὅμως τὸ μοναστήρι δὲν προσδιορίζεται καὶ γίνεται μνεῖα τῶν ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ.

200. Παρατίθεται ἀποσπασματικά.

201. «Ἡ πάντων βασίλισσα».

τοὺς ἀποστόλους τεθλασμένη ταινία ποὺ φέρει τὴ μονόστιχὴ ἐπιγραφή²⁰²:
*ΟΡΩΝ ΤΟ ΒΗΜΑ τῆς τραπέζης ΚΥΡΗΟΥ ΣΤΥΘΗ ΤΡΕΜΩΝ ΑΝ(Θρωπ)ΑΙ ΚΑΙ
 ΚΑΤΩ ΝΕΦΟΝ ΧΡΗΣΤΟΣ ΓΑΡ ΕΝΔΟΝ ΘΥΣΤΕ ΚΑΘΕΚΑΣΤΗ ΚΑΙ ΠΑΣΑ
 ΤΑΞΗΣ ΤΩΝ ΑΥΛΟΝ ΑΓΕΛΛΩΝ ΤΡΕΜΟΥΣΗ ΠΡΟΣΤΡΕΧΟΥΣΙ ΜΕΤ' ΕΒΛΑ-
 ΒΙΕΣ ΚΑΙ ΝΗΣΤΙΕΣ ΟΥΤΟΣ Ω ΥΚΟΣ ΟΝ ΗΜΟΣ ΚΑΘΟΡΟΝ ΥΚΟΣ ΘΕΟΥ
 ΕΣΤΙ ΠΡΟΣΕΥΧΕΣ ΚΑΙ ΝΗΣΤΙΕΣ ΕΝ ΑΓΙΗΣ ΠΑΤΡΟΣ ΥΜΟΝ ΝΗΚΟΛΑΟΥ
 ΑΡΧΗΕΠΗΣΚΟΠΟΥ ΜΗΡΟΝ ΤΙΣ ΥΛΙΚΙΑΣ ΤΟΥ ΘΑΥΜΑΤΟΥΡΓΟΥ Η ΑΝΑ-
 ΚΕΝΗΣΙΝ ΠΑΡ' ΗΜΟΝ ΤΟ ΤΑΠΙΝΟΝ ΓΕΡΑΣΙΜΟΝ ΥΕΡΟΜΟΝΑΧΟ ΓΗΑ-
 ΝΟΥΚΑΚΥ ΧΙΡ ΜΗΧΑΙΑ ΚΑΙΡΟΔΕΤ(η) 17NB μιν ΝΟΕ 20²⁰³.*

Ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή, ζώνη μὲ σεραφεῖμ καὶ πολυόμματα. Στὴν κορυφὴ τοῦ τέμπλου ἐπίστεψη μὲ ξυλόγλυπτο καὶ ζωγραφιστὸ σ τ α υ ρ ὀ καὶ λ υ π η ρ ᾶ²⁰⁴, τὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα.

Στὸ Β τοῖχο, στὸ κέντρο περίπου, φαίνονται τρία στρώματα τοιχογράφησης κάτω ἀπὸ τὸ φόρεμα τῆς ἀγίας Ἑλένης τοῦ σημερινοῦ ὄρατοῦ στρώματος²⁰⁵. Ἀπὸ τὸ πρῶτο στρώμα, τὸ παλαιότερο, διακρίνονται ἐλάχιστα ἔχνη ἀπὸ χρῶμα πράσινο, μαῦρο καὶ λευκό, ἴσως ἀπὸ φόρεμα Ἀγίου. Ἄν καὶ τὰ δείγματα ποὺ φαίνονται εἶναι ἐλάχιστα, εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι τὸ πρῶτο αὐτὸ στρώμα ἀνάγεται στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ²⁰⁶. Τὸ δεύτερο στρώμα φαίνεται ὅτι εἶναι μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς. Διακρίνεται τμῆμα ἀπὸ βαθυγάλανο ἔδαφος κατὰστικτο μὲ κόκκινες πινελιές. Τὸ τρίτο στρώμα ποὺ περιγράφτηκε εἶναι τοῦ 1752. Στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ, πρὸς τὰ δυτικὰ, εἶναι ὄρατὸ σὲ κάποια ἔκταση τὸ ἀμέσως προηγούμενο στρώμα τοιχογράφησης, ἐνῶ στὸ βόρειο καὶ στὸ νότιο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ διακρίνονται ἐπίσης λείψανα τοῦ προηγούμενου διακόσμου.

202. Γνωστὴ, σὲ πῶς ὀρθογραφημένη μορφή, καὶ ἀπὸ ἄλλους ναοὺς τῆς ἐποχῆς. Βλ. καὶ σημ. 126.

203. Τμῆμα τῆς ἐπιγραφῆς, ἀπὸ τὸ τέλος τῆς, παραθέτει καὶ ὁ Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ὁ.π. 119. Γιὰ τὴ μεικτὴ ἀναγραφή τῆς χρονολογίας, μὲ ἀραβικοὺς καὶ μὲ ἑλληνικοὺς ἀριθμοὺς, πρβ. ΠΑΕ 1981, 512. Βλ. καὶ ἀρ. 141 καὶ σημ. 419.

204. Καταγράφονται καὶ ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, ὁ.π. 119. Πρβ. καὶ πῶς πάνω, τοιχογραφίες ἱεροῦ.

205. Τρία στρώματα τοιχογράφησης ἐπισημαίνονται καὶ ἀπὸ τὸν Δρανδάκη, ὁ.π. 119.

206. Ὅπως παρατηρεῖ καὶ ὁ ἴδιος, ὁ.π.

Νάρθηκας: Στὴν καμάρα τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ νάρθηκα εἰκονίζεται μέσα σὲ πολυγωνικὴ δόξα ὁ Χριστὸς ἐνθρονος. Στὶς τέσσερις ἄκρες τὰ σύμβολα τῶν *Εὐαγγελιστῶν*. Ἡ παράσταση προβάλλεται σὲ μπλε ἑναστρο βάθος καὶ ὀρίζεται ἀπὸ κυκλικὴ ταινία. Ἀκολουθοῦν δύο κυκλικὲς ζῶνες. Στὴν πρώτη, σειρὰ *ἐξαπτερῶν, πολυόμματος τροχῶν καὶ ἀγγέλων*. Στὴ δεύτερη τὰ ζώδια καὶ στὸν ἄξονα τῆς μορφῆς τοῦ Χριστοῦ, πάνω καὶ κάτω, ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη ἀντίστοιχα, μέσα σὲ λευκὸ ἑναστρο βάθος. Βόρεια καὶ νότια τῆς κεντρικῆς κυκλικῆς παράστασης σκηνὲς ἀπὸ τοὺς αἰῶνες.

Στὸ τύμπανο τῆς θύρας, ποὺ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὸ νάρθηκα στὸν κυρίως ναό, ἐπίσης παράσταση ἀπὸ τοὺς αἰῶνες μὲ ομάδες μουσικῶν καὶ χορευτῶν (πίν. 23α). Ἐδῶ σὲ χωριστὴ ζώνη κάτω εἰκονίζεται ἡ *Παναγία Ζωοδόχος Πηγὴ* (ἐπιγραφή: *Η ΖΩΟΔΟΧΟΣ ΠΗΓΥΗ ΑΕΝΑΟΣ*). Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς Παναγίας οἱ ἀρχάγγελοι *Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ*, μὲ ἐνεπίγραφα εἰλητάρια (πίν. 23α) καὶ λίγο πιὸ κάτω ὁ *Ραφαήλ* καὶ ὁ *Οὐριήλ* σὲ μικρότερη κλίμακα. Τὸ βάθος διαμορφώνεται σὲ τρεῖς ζῶνες· σκούρα μπλέ, πράσινη καὶ σκούρα καφέ διάστικτη ἀπὸ κόκκινες κηλίδες (ἡ παράσταση εἶναι κατεστραμμένη στὸ κάτω μέρος ἀπὸ μεταγενέστερη διεύρυνση τῆς θύρας ποὺ ἐνώνει τὸν κυρίως ναό μὲ τὸ νάρθηκα). Στὸ Δ τοῖχο ἐπάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο παράσταση ἀπὸ τοὺς αἰῶνες, πιὸ κάτω ζώνη μὲ ἀγγέλους καὶ ἀκόμη πιὸ χαμηλὰ ὁ Χριστὸς ἀπὸ τὴ *Μέλλουσα Κρίση* μέσα σὲ δόξα, ἀνάμεσα στὴν Παναγία καὶ τὸν Πρόδρομο (ἡ παράσταση εἶναι ἀρκετὰ κατεστραμμένη στὸ κάτω μέρος).

Στὸ κλειδί τῆς Β καμάρας τοῦ νάρθηκα διακοσμητικὴ ταινία μὲ φυτικὸ θέμα. Στὸ Α τμήμα τῆς καμάρας, σὲ μιὰ πρώτη ζώνη ποὺ διαιρεῖται σὲ δύο διάχωρα, ἀριστερὰ ὁ *Πανάγιος Τάφος*²⁰⁷ καὶ δεξιὰ τὸ *Θαῦμα τοῦ Χριστοῦ στὴν Τιβεριάδα*. Σὲ δεύτερη ζώνη, ἀριστερὰ ἡ *Προσευχὴ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου* καὶ δεξιὰ ὁ *Κατακλυσμὸς*. Σὲ τρίτη ζώνη, δεξιὰ ἡ *Παναγία ἡ Ὁδηγήτρια ἐνθρονη* (ὁ Χριστὸς ἔχει καταστραφεῖ, γιὰ νὰ ἀνοιχτεῖ ἡ θύρα ποὺ ἐνώνει τὸ νάρθηκα μὲ τὸν κυρίως ναό). Στὴ συνέχεια ὁλόσωμοι καὶ μετωπικοὶ ὁ ἅγιος *Νικόλαος* καὶ ἡ ἁγία *Μαρίνα*.

Στὸ Β τοῖχο τοῦ νάρθηκα σὲ πρώτη ζώνη ἡ *Ύψωση τοῦ Σταυροῦ*. Πιὸ κάτω, ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ, εἰκονίζονται ὁλόσωμες καὶ μετωπικὲς οἱ

207. "Ο.π. 119 (ἐξαίρεται ἡ παράσταση) καὶ πίν. 94β.

ἀγίες Μελάνη, Σολομωνή και Θεοφανώ. Στὸ Δ τοῖχο τοῦ Β διαμερίσματος τοῦ νάρθηκα τμῆμα ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας. Στὴν πρώτη ζώνη ὅμιλος ἀγγέλων και πιδ χαμηλὰ οἱ ἔξι ἀπὸ τοὺς δώδεκα ἀποστόλους, ποὺ κρατοῦν ἀνοικτὰ εἰλητά, κάτω ἀπὸ τοξωτὰ πλαίσια. Στὴν πιδ κάτω ζώνη παράσταση ἀπὸ τὴν Ἀποκάλυψη: «Ο ΟΥΡΑΝΟΣ ΤΥΛΙΓΕΤΕ ΩΣΠΕΡ ΧΑΡΤΙΟΥ». Στὸ Β και τὸ Δ τοῖχο αὐτοῦ τοῦ διαμερίσματος ἡ τελευταία ζώνη ἔχει παραστάσεις ἀπὸ τιμωρίες ἀμαρτωλῶν (ἀρκετὰ κατεστραμμένες), ἐνῶ ὁ Α τοῖχος ζώνη μὲ διακοσμητικὸ θέμα ἀπὸ κυματοειδεῖς γραμμές.

Στὸ Ν διαμέρισμα τοῦ νάρθηκα, στὸ κλειδὶ τῆς καμάρας, διακοσμητικὴ ταινία μὲ ρόδακες ἐγγεγραμμένους σὲ κύκλο και σηρικοὺς τροχοὺς. Στὸ Α τμῆμα τῆς καμάρας, σὲ ἐπᾶλληλες ζῶνες χωρισμένες σὲ δύο διάχωρα ἡ καθεμιά, εἰκονογραφῆσεις εὐαγγελικῶν περικοπῶν. Στὴν πρώτη: «ΕΠΗΝΑΣΑ ΚΑΙ ΔΟΚΑΤΕ ΜΟΥ ΦΑΓΕΙΝ» και «ΕΛΗΨΥΣΑ ΚΑΙ ΕΠΟΘΗΣΑΤΕ ΜΗ». Στὴ δεύτερη ζώνη: «ΗΣΘΕΝΗΣΑ ΚΑΙ ΕΠΕΣΚΕΨΑΣΘΕ ΜΕ» και «ΕΝ ΦΥΛΑΚΗ ΕΙΜΙ ΚΑΙ ΗΛΘΕΤΕ ΠΡΟΣ ΜΕ»²⁰⁸. Στὴν τρίτη ζώνη, χαμηλότερα, ὁ Χριστὸς ἔνθρονος Μέγας Ἀρχιερεὺς, ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος μὲ τὰ χέρια σταυρωμένα μπροστὰ στὸ στήθος και ἡ ἁγία Βαρβάρα. Στὸ Ν τοῖχο αὐτοῦ τοῦ διαμερίσματος ἡ πρώτη ζώνη διαιρεῖται σὲ δύο διάχωρα: στὸ πρῶτο ἡ παράσταση «ΞΕΝΩΣ ΥΜΙ ΚΕ ΣΙΝΗΓΑΓΕΤΕ ΜΟΙ» και στὸ δεύτερο «ΠΤΟΧΩΣ ΥΜΙ ΚΕ ΠΡΟΣΒΑΛΑΤΕ ΜΟΙ». Στὴν πιδ κάτω ζώνη δόλωσμες και μετωπικὲς εἰκονίζονται, ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ, οἱ ἁγίες Αἰκατερίνη, Παρασκευή και Εἰρήνη. Στὸ Δ τμῆμα τῆς καμάρας ὅμιλος ἀγγέλων και πιδ χαμηλὰ οἱ ὑπόλοιποι ἔξι ἀπὸ τοὺς ἀποστόλους ποὺ κρατοῦν ἀνοικτὰ εἰλητά κάτω ἀπὸ τοξωτὰ πλαίσια. Στὴν ἀμέσως ἐπόμενη ζώνη χοροὶ ἱεραρχῶν, προφητῶν κλπ. και ὁ Παράδεισος ἀπὸ τὴ Δευτέρα Παρουσία. Πιδ κάτω διακοσμητικὴ ζώνη ἀπὸ κυματοειδεῖς γραμμές, ὅπως και στοὺς ὑπόλοιπους δύο τοίχους αὐτοῦ τοῦ διαμερίσματος.

Ἡ ἐξεικόνιση τῆς Μέλλουσας Κρίσης κυριαρχεῖ στὸ νάρθηκα μὲ κεντρικὴ μορφή τὸν Χριστὸ τῆς Δέησης ἐπάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο. Οἱ αἵνοι ἐκτείνονται γύρω ἀπὸ τὴ ζώνη μὲ τὰ ζώδια σὲ τέσσερις συνθέσεις. Οἱ ἄγγελοι,

208. Ἡ κατασκευή τοῦ μεταγενέστερου γυναικωνίτη ἔχει χωρίσει ὀριζόντια στὴ μέση τις παραστάσεις αὐτές. Γιὰ τὴν παρουσία τους και σὲ ἄλλο νὰ πρβ. ἀρ. 32 σημ. 135, ἀρ. 72, ἀρ. 113 σημ. 361, ἀρ. 142 σημ. 426 στὴν παρούσα μελέτη.

πού εικονίζονται επάνω από τους αποστόλους στο Δ τοῖχο, συνεχίζονται στη γένεση τῶν καμαρῶν πού στεγάζουν τὸ ΒΔ καὶ ΝΔ τμήμα τοῦ νάρθηκα καὶ στὴ ζώνη κάτω ἀπὸ τὸν Χριστὸ τῆς Δέησης.

Οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς εἶναι τὸ παλαιότερο ἀπὸ τὰ γνωστὰ μας σύνολα πού ζωγράφισε ὁ Μιχαὴλ Κληροδέτης²⁰⁹. Ὡς σύνολο δὲν στεροῦνται ἐνδιαφέροντος, εἰδικὰ ἀπὸ εἰκονογραφικὴ ἄποψη, παρόλο πού παρουσιάζουν πληθὸς ἀναμειγμένων παραστάσεων. Ὡστόσο οἱ μορφὲς ἔχουν πολλὲς σχεδιαστικὲς ἀδυναμίες, εἶναι ἐπίπεδες καὶ στεροῦνται καλῶν ἀναλογιῶν. Οἱ ἐπιγραφὲς χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἄφθονα ὀρθογραφικὰ λάθη καὶ παρανοήσεις, πράγμα πού ἀντανάκλᾳ τὸ ἐπίπεδο τῆς παιδείας στὸ κοινωνικὸ περιβάλλον τῆς δημιουργίας τους.

Ναοὶ μεταβυζαντινῶν καὶ νεωτέρων χρόνων

72. Χριστὸς Ζωοδότης (Μεταμόρφωση). Μονόχωρος καμαροσκεπαστος ναός²¹⁰ (ἔσωτ. διαστ. 11.30×3.65 μ.), ἐπιχρισμένος ἐξωτερικά, στὰ περίχωρα τῆς Γέρμας, θέση Χαλάσματα ἢ Κάλιαζη, συνοικισμὸς Γιαννακούρου. Τὸ ἐσωτερικὸ περιτρέπει κτιστὸ θρανίον πλάτους 0.35 μ. καὶ ὕψους 0.15 μ.

Ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος μὲ τοιχογραφίες τοῦ 1725 ἀπὸ τὸ ζωγράφο Παναγιώτῃ Κληροδέτῃ²¹¹.

Ἱερό: Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ ἡ «Πλατυτέρα τῶν οὐρανῶν»²¹² μὲ τοὺς ἀρχαγγέλους Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ σεβίζοντες, πού φο-

209. Τὸ 1798 ἐργάστηκε γιὰ τὴν τοιχογράφηση καὶ ἄλλης ἐκκλησίας τῆς Μάνης. Βλ. ΔΙΚΑΙΟΥ Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ, Συμβολὴ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Μάνης, Θεολογία ΚΖ', 1956, 566. Γιά τὸ ζωγράφο καὶ γιὰ ὀρισμένα χρονολογικὰ προβλήματα καὶ θέματα ἀπόδοσης ἔργων στὸν ἴδιο βλ. Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Ὀνόματα ἀγιογράφων σὲ ναοὺς τῆς Μάνης, Λακωνικαὶ Σπουδαί Ζ', 1983, 132, ἀρ. 25, 26. Βλ. ἐπίσης Φ. ΠΙΟΜΠΙΝΟΥ, Ἐλληνες ἀγιογράφοι μέχρι τὸ 1821 (Ἀθήνα 1984²) 185 καὶ 256. Βλ. καὶ ἀρ. 81, 92 καὶ 103.

210. Γιά τὸ ναό, τὴν κτητορικὴ καὶ ἄλλες ἐπιγραφὲς καὶ γιὰ μερικὲς ἀπὸ τὶς παραστάσεις του βλ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Ἐρευναι εἰς τὴν Μάνην, ΠΑΕ 1974 (ἐν Ἀθήναις 1976) 132-134.

211. Γιά τὸ ζωγράφο βλ. σημ. 216.

212. Ἀπεικόνιση: ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ὁ.π. (σημ. 210) πίν. 107α. Εἰκονογραφικὲς ὁμοιότητες παρουσιάζει μὲ τὴν Πλατυτέρα στὸ ναὸ τῆς Μεταμόρφωσης στὸ Σωτήρα (Κουσκούνι). βλ. τὸν ἀρ. 141 στὴν παρούσα μελέτη.

ροῦν αὐτοκρατορική στολή. Στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας σὲ πρώτη ζώνη ἡ *Κοινωνία τῶν ἀποστόλων*, μετὰ τὴ *Μετάδοση* καὶ τὴ *Μετάληψη* ἐκατέρωθεν φωτιστικῆς θυρίδας (διαστ. 0.73×0.31 μ.). Στὴν παράσταση δὲν ὑπάρχει κιβώριο μετὰ ἀγία Τράπεζα. Στὶς πλευρὲς τῆς φωτιστικῆς θυρίδας, ποὺ στενεύει πρὸς τὰ ἔξω, διακοσμητικὸ θέμα μετὰ ἐνῶπιον κυματοειδεῖς γωνίες. Στὸ κέντρο, κάτω ἀπὸ τὴ φωτιστικὴ θυρίδα, ὁ *Μελισμός*, μισοκατεστραμμένος, μετὰ τὸν Χριστὸν κάτω ἀπὸ κιβώριο. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ *ἱεράρχες* ποὺ κρατοῦν εἰλητά. Ἀπὸ Β πρὸς Ν οἱ: *Γρηγόριος*, *Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος*, *Βασίλειος*, *Ἀθανάσιος*. Κάτω ἀπὸ τὸν Μελισμό μισοκατεστραμμένη ζώνη πλάτους 0.27 μ. μετὰ διακόσμηση ἀπὸ ἐνῶπιον γωνίες.

Στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας τὸ ἅγιο *Μανδήλιο*, ποὺ πλασιώνεται ἀπὸ φτερωτὲς κεφαλὲς καὶ ἐξαπτέρυγα. Βόρεια ἡ *Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ* καὶ νότια ὁ πρῶτος οἶκος τοῦ Ἀκαθίστου (ἐπιγραφή: *Ἄγγελος Πρωτοστάτης*). Πιὸ χαμηλὰ στὸ Β τοῖχο, ὁ *πρωτομάρτυς Στέφανος* (σώζεται μόνο ἡ κεφαλὴ του). Στὴν ἀντίστοιχη Ν πλευρὰ ὁ ἅγιος *Γερμανός* («ὁ Μελώδης») μετὰ στολὴ διακόνου. Στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης, ποὺ δημιουργεῖται μέσα στὸν τοῖχο, ἡ *Ἀκρα Ταπείνωση* (ἐπιγραφή: *Ἀποκαθήλωσις*), μετὰ τὸν Χριστὸν μόνο. Ἀπὸ κάτω δημιουργεῖται ζώνη πλάτους 0.43 μ. μετὰ τὸ Βραβεῖο τῆς ἐκκλησίας· αὐτὸ χωρίζεται σὲ ἔξι τοξωτὰ διάχωρα, ὅπου ἐπιγραφές²¹³. Ἀνάμεσα στὰ ὀνόματα τά: *Λία*, *Μαρία*, *Ἀνδρέα*, *Κυριακούλη*, *Πανωρία*, *Ἀρχόντου*, *Γεωργίου*, καθὼς καὶ τοῦ «Παναγιώτη καὶ τῶν γονέων καὶ τὸ δασκ(α)λο αὐτοῦ» καὶ τῶν ἱερέων *Κωνσταντῆ* καὶ *Πουλημένου*. Ἐπίσης ἐπιγραφή ὑπὲρ «τῶν μακαρίων καὶ ἀοιδίμων κητόρων καὶ ἀνακαινιτόρων τῆς ἀγίας Μονῆς [ταύτης] [. . .]».

Στὴν κόγχη τοῦ διακονικοῦ, ποὺ δημιουργεῖται μέσα στὸν τοῖχο, ὁ ἅγιος *Χαραλάμης*, μετωπικός. Στὴν ποδιά τῆς κόγχης τοῦ διακονικοῦ διακοσμητικὸ θέμα μετὰ ἀπομίμηση ὑφάσματος. Στὴν κτιστὴ Τράπεζα (διαστ. 0.71×0.63 μ.) διακρίνονται ἔχνη τοιχογράφησης, πλατιεὲς ταινίες σὲ ἄσπρο, κόκκινο καὶ ὠχρα, ποὺ μάλλον περιέκλειαν διακοσμητικὸ θέμα.

Στὸ κλειδί τῆς καμάρας τοῦ ἱεροῦ διακοσμητικὴ ταινία μετὰ φυτικὸ θέμα. Ἐκατέρωθεν σχηματίζονται ἀνὰ δύο ζῶνες. Στὸ Β σκέλος, ἀπὸ ἐπάνω, πλατιά ζώνη μετὰ ὁλόσωμους προφῆτες ποὺ κρατοῦν εἰλητάρια. Ἀπὸ Α πρὸς Δ οἱ:

213. Γιά μερικὲς ἀπὸ τίς ἐπιγραφές αὐτές: ΔΡΑΝΔΑΚΗ, ὁ.π. 133. Γιά μερικὰ ἀπὸ τὰ ὀνόματα τῶν ἐπιγραφῶν τῆς πρόθεσης πρβ. τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή, σ. 122.

Ἄββακούμ, Ἰωνᾶς, Ἡσαΐας, Μαλαχίας, Δαβίδ. Τὸ βάθος διαμορφώνεται σὲ τρεῖς ζῶνες: μπλὲ σκοῦρο μέχρι τοὺς ὤμους τῶν προφητῶν, πράσινο μέχρι τῆ μέση, διάστικτο σκοῦρο καφὲ τὸ ὑπόλοιπο. Στὴν πιὸ κάτω ζώνη τρία διάχωρα: ἀπὸ Α πρὸς Δ: ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ (πίν. 24), οἱ ἄγιοι Τρεῖς Παῖδες μέσα στὴν κάμινο καὶ ἡ Θυσία τοῦ Δαβίδ. Στὸ Ν σκέλος τῆς καμάρας, στὴν πρώτη ζώνη, προφῆτες. Ἀπὸ Α πρὸς Δ οἱ: Ἀγγαῖος, Γεδεὼν, Μιχαῖος, Μαλαχίας, Σολομών (ισχύουν τὰ ἴδια ὅπως γιὰ τοὺς προφῆτες στὸ Β σκέλος). Στὴν ἐπόμενη ζώνη τρία διάχωρα μὲ τρεῖς οἴκους τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνον: ἀπὸ Α πρὸς Δ: «Βλέπουσα ἡ ἀγία», «Γνώσιν ἄγνωστον γνῶναι», «Δύναμεις τοῦ Ὑψίστου».

Στὸ Β τοῖχο ἡ διακόσμηση διαμορφώνεται σὲ δύο ζῶνες. Στὴν πρώτη ζώνη, κάτω ἀπὸ τὴν καμάρα, δύο διάχωρα. Ἀπὸ Α πρὸς Δ: τὸ Ὅραμα τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας. Ἐπιγραφή (ἀντίστροφη): *Οὗτος ὁ πανκάκιστος Ἀρειος Πέτρε*. Ἐπειτα ἡ Προσευχὴ τοῦ Ἰωακείμ καὶ τῆς Ἀννας. Στὸ μικρὸ διάχωρο ποὺ σχηματίζεται ἐπάνω ἀπὸ τὸ κτιστὸ τέμπλο καὶ μέχρι τὴν πρώτη ζώνη τῆς καμάρας διακοσμητικὸ θέμα μὲ σχηματοποιημένα ἀρχιτεκτονήματα σὲ μονοχρωμία (ἄσπρο σὲ μπλὲ σκοῦρο φόντο). Στὴ δεύτερη ζώνη δύο μορφές ἁγίων, ὁ ἅγιος Πέτρος Ἀλεξανδρείας, ὁλόσωμος, σὲ στροφή τριῶν τετάρτων καὶ ὁ ἅγιος Σπυρίδων, ὁλόσωμος καὶ μετωπικός. Πιὸ κάτω ταινία μὲ γεωμετρικὸ κόσμημα. Ἀνατολικά τῆς ζώνης μὲ τοὺς ἁγίους ἀνοίγεται κόγχη, ὅπου ἡ παράσταση τοῦ δίκαιου *Μελχισεδὲκ* σὲ προτομή.

Στὸ Ν τοῖχο δύο ζῶνες. Ἀνάμεσά τους ἀνοίγεται μακρόστενο τραπεζοειδὲς παράθυρο (διαστ. 0.33×0.57 μ.). Στὴν πρώτη ζώνη δύο διάχωρα μὲ σκηνὲς τοῦ Ἀκαθίστου. Στὸ πρῶτο τὸ «Νέαν ἔδειξε κτίσιν», στὸ δεύτερο τὸ «Ἐένον τόκον ἰδόντες». Στὸ διάχωρο ἐπάνω ἀπὸ τὸ κτιστὸ τέμπλο μέχρι τὴν πρώτη ζώνη τῆς καμάρας διακοσμητικὸ θέμα μὲ σχηματοποιημένα ἀρχιτεκτονήματα σὲ πράσινο καὶ λευκὸ χρῶμα. Στὴ δεύτερη ζώνη, κάτω ἀπὸ τὴ φωτιστικὴ θυρίδα, ὁ ἅγιος Συμεὼν ὁ Στυλῖτης. Δυτικὰ τοῦ δύο ὁλόσωμοι ἄγιοι πολὺ κατεστραμμένοι, ὁ ἅγιος Ἐλευθέριος καὶ ἓνας ἀδιάνγνωστος. Κάτω ταινία μὲ γεωμετρικὸ κόσμημα, ὅπως καὶ στὶς ἐσωτερικὲς πλευρὲς τοῦ παραθύρου.

Στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τέμπλου, ἀπὸ Ν πρὸς Β: ὁ ἅγιος Εὐπλος, ὁλόσωμος, μετωπικός, μὲ στολὴ διακόνου, ὁ ἅγιος Ρουφίνος (σώζεται μόνο ἡ κεφαλὴ του), ἑξαπτέρυγα (ἐπάνω ἀπὸ τὴν Ὡραία Πύλη), ὁ ἅγιος Τίμων, ὁλόσωμος σὲ στροφή τριῶν τετάρτων (σώζεται μέχρι τὴ μέση). Ἐπάνω ἀπὸ τὴν πύλη

τῆς πρόθεσης *ἐξαπτέρυγο*. Ὡς ἡ παράσταση τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ τέμπλου εἶναι ἐνιαία, χωρίς διαχωριστικές ταινίες. Ἡ διαμόρφωση τοῦ φόντου εἶναι ὅμοια με τὴ διαμόρφωση τοῦ φόντου τῶν προφητῶν. Στὴ Β παρειὰ τῆς Ὡραίας Πύλης ἡ *ἁγία Ἄννα*, με σταυρωμένα τὰ χέρια, ἐπιχρισμένη ἀπὸ τὴ μέση καὶ κάτω. Στὸ ἐσωράχιο τῆς πύλης τῆς πρόθεσης στὴ Β παρειὰ, ὁ ἅγιος *Νίκων*²¹⁴, κάτω ἀπὸ τὸν ὁποῖο ταινία με γεωμετρικὴ διακόσμηση.

Κυρίως νάος: Στὸ κέντρο τῆς καμάρας ὁ *Χριστὸς Παντοκράτωρ* μέσα σὲ ἐνεπίγραφο δακτύλιο καὶ πολυγωνικὴ δόξα (πίν. 23β). Τὴν παράσταση περιβάλλει κυκλικὴ ζώνη με τὴν *Παναγία*, τὸν *Πρόδρομο*, ἀρχαγγέλους καὶ ἀγγελικὲς δυνάμεις. Ἐξω ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν ἁγίων καὶ ἀγγέλων, ποὺ περιβάλλουν τὸν Χριστό, εἰκονίζονται τὰ σύμβολα τῶν τεσσάρων Εὐαγγελιστῶν, στίς γωνίες τοῦ τετραγώνου, μέσα στὸ ὁποῖο ἐγγράφονται οἱ προηγούμενες κυκλικὲς ζῶνες.

Τὸ κλειδί τῆς καμάρας, σὲ ὁλόκληρο τὸ μῆκος τοῦ ναοῦ, διατρέχει ταινία με διακόσμηση ἀπὸ ρόδακες με πλατιὰ φύλλα. Ἡ διακόσμηση τῆς καμάρας ἐκτείνεται σὲ δύο ζῶνες. Στὸ Β σκέλος, στὴν πρώτη ζώνη, ἀπὸ Α πέντε προφῆτες, οἱ: *Μωυσῆς*, *Ἀαρὼν*, *Ἀμμὼς* καὶ δύο ἀδιάνγνωστοι. Τὸ βάθος εἶναι τρίχρωμο: ἐπάνω σκουῖρο μπλέ, στὴ μέση πράσινο καὶ κάτω καφέ κατὰστικτο με κόκκινες κηλίδες. Στὴ δεύτερη ζώνη τῆς καμάρας (ὑψους 0.83 μ.), ἀπὸ Α: ἡ *Γέννηση*, ἡ *Βάπτισμα*, ἡ *Ἑγερση* τοῦ *Λαζάρου*, ἡ *Βαῖοφόρος*, ἡ *Ἀνάληψη*, ἡ *Πεντηκοστή*, τὸ «*Χαῖρε*» τῶν *Μυροφόρων*, τὸ «*Μὴ μου ἄπτουν*», ἡ *Κάθοδος* τοῦ *Χριστοῦ* στὸν Ἀδὴ, ἡ *Κουστωδία* μπροστὰ στὸν ἄδειο τάφος τοῦ *Χριστοῦ*, ἡ *Ἀνάληψη*.

Ἡ διακόσμηση τῶν τοίχων ἐκτείνεται σὲ τρεῖς ζῶνες ἄνισων διαστάσεων. Στὸ Β τοῖχο, στὴν πρώτη ζώνη, ποὺ βρίσκεται στὴ γένεση τῆς καμάρας, ἀπὸ Α: ἡ *Ἁγία Τριάδα*, ἡ *Ἐκδίωξη τῶν ἐμπόρων* ἀπὸ τὸ ναό, ἡ *Παραβολὴ γιὰ τὴν ἔλευση τοῦ Χριστοῦ* με τὴν ἐπιγραφὴ τὸ πτύον ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ, τὸ *Μαρτύριο τοῦ ἁγίου Δημητρίου*, ἡ *Ἀποτομὴ τοῦ ἁγίου Γεωργίου*, τὸ *Μαρτύριο τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Τήρωνος* (ὁ ἅγιος μέσα σὲ φλεγόμενο κτίσμα), τὰ *Εἰσόδια τῆς Παναγίας*, ὁ *Χριστὸς* με τοὺς κωφούς καὶ τυφλούς, ἡ *Θεραπεία τῶν δαιμονισμένων*, ἡ *Παραβολὴ τοῦ πλουσίου*, ὁ ἅγιος *Γρηγόριος τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας*, ἡ *Μετάνοια τοῦ Ἰούδα*, ἡ *Ζήτηση ἀπὸ τὸν Ἰωσήφ τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ*.

214. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ὁ.π. (σημ. 210) 133 σημ. 1.

Στή δεύτερη ζώνη, πού είναι ή μικρότερη από τις τρεῖς (ὕψους 0.46 μ.), από Α: θαῦμα τοῦ ἁγίου Νικολάου με τή σωτηρία τριῶν, ὁ ἅγιος Γεώργιος στὸν τροχό, ὁ ἅγιος Σισώης, ὁ ἅγιος Νικόλαος νουθετεῖ τὸ βασιλιά Κωνσταντίνο, τὸ Μαρτύριο τοῦ ἁγίου Εὐσταθίου μέσα σὲ πυρωμένο μεταλλικὸ βόδι, ἡ Ἀποτομή τῶν ἁγίων Σοφίας, Πίστεως, Ἀγάπης καὶ Ἐλπίδος, τὸ Μαρτύριο τοῦ ἁγίου Νικήτα, τὸ Μαρτύριο τοῦ ἁγίου Ἰακώβου τοῦ Πέρσου (διαμελισμός), τὸ Μαρτύριο τοῦ ἁγίου Ἰγνατίου τοῦ Θεοφόρου, πού κατασπαράχθηκε ἀπὸ λέοντες, ἡ Ἀποτομή τοῦ ἁγίου Πλάτωνος, τὸ Σῶμα τοῦ Μωυσῆ (ὁ Μωυσῆς νεκρὸς ἀνάμεσα σὲ ἄγγελο καὶ σὲ διάβολο), Μαρτύριο ἁγίου, τὸ Μαρτύριο τῆς ἁγίας Μαρίνας καὶ τὸ Μαρτύριο τῆς ἁγίας Βαρβάρας.

Δίπλα ἀπὸ τὸ τέμπλο μέρος τῆς δεύτερης καὶ τρίτης ζώνης καταλαμβάνει τμῆμα τῆς Μεταμόρφωσης, ἐπιχρισμένης στὸ κάτω μέρος.

Στὴν τρίτη ζώνη (ὕψους 1.19 μ.), μετὰ τὴν παράσταση τῆς Μεταμόρφωσης, μετωπικὸς ἅγιος με κλειστὸ βιβλίο στὸ ἀριστερὸ χέρι, σχεδὸν ἐξολοκλήρου ἐπιχρισμένος. Στὴ συνέχεια ὁ ἅγιος Γεώργιος ἔφιππος, ὁ ἅγιος Δημήτριος ἔφιππος, σὲ χωριστὰ διάχωρα, καὶ στὴ συνέχεια ὁλόσωμοι οἱ ἅγιοι Κοσμάς, Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, Λαμιανός, Σαμφών, Νικήτας, Ἀρτέμιος, Προκόπιος καὶ Βικέντιος.

Στὸ Δ τοῖχο σὲ πέντε ἐπίπεδα. Στὸ πρῶτο (στὴν κορυφή) οἱ προφῆτες Ἡσαΐας(;) καὶ Ζαχαρίας με εἰλητά, ἀριστερά καὶ δεξιά ἀπὸ ὀρθογώνιο παράθυρο, διακοσμημένο με φυτικὸ κόσμημα, καὶ στίς ἄκρες δύο χερουβείμ. Ἀπὸ κάτω σὲ πρώτη ζώνη διάχωρο με τὸν Ἐλκόμενο καὶ στὴ συνέχεια μεγάλη καὶ πολυπρόσωπη παράσταση πλάτους 2.67 μ. με τὴ Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ. Σὲ δεύτερη ζώνη ἡ Ἀπόφαση τοῦ Πιλάτου καὶ στὴ συνέχεια ἡ εἰκονογράφηση τῶν εὐαγγελικῶν περικοπῶν: «ΕΠΙΝΑCΑ ΚΑΙ ΔΟΚΑΤΕ ΜΟΥ ΦΑΓΗ», «ΕΔΙΨΑΣΑ ΚΑΙ ΠΟΤΙΣΑΤΕ ΜΕ», «ΞΕΝΟΣ ΥΜΙ ΚΑΙ ΣΥΝΗΓΑΓΕΤΕ ΜΙΝ», «ΓΗΜΝΟΣ ΥΜΙ ΚΕ ΕΤΗΣΑΤΕ ΜΕ», «ΑΣΘΕΝΗΣ ΥΜΙ ΚΕ ΘΕΡΑΠΕΥΣΑΤΕ ΜΕ», «ΔΕΣΜΙΟΣ ΥΜΙ ΚΕ ΗΛΘΑΤΕ ΠΡΟΣ ΜΕ». Στὴν τρίτη ζώνη ἅγιοι καὶ ἁγίες μετωπικοί, πού εἰκονίζονται μέχρι τὰ γόνατα. Ἀπὸ δεξιά οἱ ἁγίες Μαρίνα (πίν. 25α), Κυριακή, Παρασκευή, Αἰκατερίνη, Πελαγία, ὁ ἅγιος Ἀλέξιος (πίν. 25β) καὶ ἡ ἁγία Θέκλα. Στὴν τέταρτη καὶ τελευταία ζώνη παραστάσεις τιμωρίας ἁμαρτωλῶν κατὰ τὴ Μέλλουσα Κρίση.

Στὸ Ν σκέλος ἡ διακόσμηση τῆς καμάρας περιλαμβάνει ἐπίσης δύο ζῶνες, ὅπως καὶ στὸ Β. Στὴν πρώτη ζώνη πέντε ὁλόσωμοι προφῆτες ἐπάνω σὲ τρί-

χρωμο φόντο, από επάνω προς τα κάτω, μπλέ, πράσινο και καφέ διάστικτο με κόκκινες και άσπρες κηλίδες. Από Α οι Δανιήλ, Ζαχαρίας, Ίωήλ, Ίεζεκιήλ, Έλισσαίος. Στη δεύτερη ζώνη της καμάρας στον κυρίως ναό συνεχίζεται η διακόσμηση με παραστάσεις που εικονογραφοῦν οἰκους τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου (διακόσμηση που συνεχίζεται από τὸ ἱερό): «Ἐχουσα θεοδόχον», «Ζάλην ἐνδοθεν ἔχων», «Ἦκουσαν οἱ ποιμένες», «Θεοδρόμον ἀστέρα», «Εἶδον παῖδες Χαλδαίων», «Κήρυκες θεοφόροι», «Λάμψας ἐν τῇ Αἰγύπτῳ», «Μέλλοντος Συμεῶνος». Ἀκολουθοῦν ἡ Προσευχή τοῦ Χριστοῦ στὸν κῆπο, ἡ Προδοσία τοῦ Χριστοῦ, ὁ Χριστὸς Κρινόμενος ἀπὸ τὸν Ἄννα καὶ τὸν Καϊάφα, ἡ Ἀρνηση τοῦ Πέτρου, ἡ Φραγγέλωσις (παράσταση που ἐκτείνεται καὶ σὲ μικρὸ τμήμα τοῦ Δ τοίχου).

Στὸ Ν τοῖχο παραστάσεις σὲ τρεῖς ζῶνες. Ἡ πρώτη (ὑψους 0.80 μ.) βρίσκεται στὴ γένεση τῆς καμάρας καὶ περιλαμβάνει τὶς ἀκόλουθες παραστάσεις: «Ὁλος ἦν ἐν τοῖς κάτω», «Πᾶσα φύσις ἀγγέλων», «Ρήτορας πολυφθόγους», «Σῶσαι θέλων τὸν κόσμον», «Τεῖχος εἰ τῶν παρθένων», «Ὑμνος ἅπας ἡττᾶται», «Φωτοδόχον λαμπάδα», «Χάριν δοῦναι θελήσας». Παρεμβάλλεται ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή²¹⁵ καὶ ἡ ὑπογραφή τοῦ ζωγράφου, που βρίσκεται ἐπὰν ἂν ἀπὸ τὴν εἴσοδο καὶ ἔχει ὥς ἐξῆς:

||ΠΑΠΑΚΟΣΤΑΝΤΙΛΗΩΡΑΚΥ ΠΑΠΑΚΥΡ ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ ΔΙΑΚΟΥΜΑΚΥς||
 + ΑΝΗΓΕΡΘΗ Κ(αὶ) ΑΝΗΣΤΟΡΗΘΗ Ο ΘΕΙΟΣ Κ(αὶ) Π
 ΑΥΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟ<ς> ΤΟΥ ΚΥ(ΡΙ)ΟΥ ἡΜΟΝ Ι(ησο)Υ Χ(ριστο)Υ ΕΠΙΝΟ-
 ΜΑΖΟΜΕΝΟΣ ΖΩΟΛΟΓΗΣ ΔΙΑ ΚΟΠΟΥ Κ(αὶ) ΕΞΩΔΟΥ
 5 ΤΩΝ ΕΝΘΗΜΟΝΤΑΤΟΝ ΑΡΧΟΝ ΨΑΡΟΛΟΥΜΕΟΝ
 Κ(αὶ) ΜΗΧΑΛΗΝΩ ΑΤΩΝΑΗΚΑΚΥ ΒΑΣΗΛΑΜΑΤΗ ΖΑΧΡΑΣ. ΚΑΠΡΑΚΥ
 ΕΞΑΡΧΟΣ ΛΑΜΠΟΥΔΗΣ: 1725 ΜΗΝΟΥ ΩΚΤΩΒΡΗΟΥ: 7
 ΕΥΤΕΛΗΣ ΔΑΣΚΑΛΩΣ ΠΑΝΑΓΗΟΤΗΣ ΚΛΗΡΟΔΕΤΗΣ ΚΑΤΗΚΟΣ
 ΧΩΡΗΟ ΚΑΙΟ{ΒΑΛΟ:—

Ἀκολουθοῦν οἱ παραστάσεις: «Ψάλλοντές σου τὸν τόκον», «ᾧ Πανύμνητε Μῆτερ» καθὼς καὶ ὁ Μυστικὸς Δείπνος.

215. Ἡ ἐπιγραφή παρατίθεται σὲ πανομοιότυπο καὶ σχολιάζονται τὰ ὀνόματά της, βλ. στὸ ἴδιο, 133. Φωτογραφία της βλ. στὸ ἴδιο, πίν. 107β. Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ ὀνόματα ἀναγράφονται καὶ στὸ Βραβεῖο τῆς πρόθεσης, βλ. σ. 118.

Στὴ δεύτερη ζώνη ἡ Σταύρωση τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου, τὸ Μαρτύριο τοῦ Ἀγίου Παύλου καὶ τμῆμα ἀπὸ παράσταση ἐπιχρισμένη. Μεσολαβεῖ παράθυρο. Τὸ κονίαμα καλύπτει παράσταση μὲ τοὺς ἁγίους Γαλακτίωνα καὶ Ἐπιστήμη(;). Ἀκολουθοῦν τὸ Μαρτύριο τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέα, τὸ Μαρτύριο τῶν ἁγίων Σαμωνᾶ καὶ Ἀβίβου, τὸ Θαῦμα τῶν ἀρχαγγέλων (δύο ἄγγελοι καὶ ἓνα παιδί μπροστὰ ἀπὸ κτήριο).

Στὴν τρίτη ζώνη ἀπὸ Α: οἱ ἀπόστολοι Πέτρος καὶ Παῦλος ποὺ κρατοῦν ὁμοίωμα ἐκκλησίας, μετωπικὸς ἱεράρχης, τμῆμα ἀπὸ φαιλόνιο ἄλλου ἱεράρχη κατεστραμμένου ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα παραθύρου. Κονιάματα καὶ ἐπιχρίσματα δὲν ἐπιτρέπουν νὰ ταυτίσουμε τὴν ἐπόμενη παράσταση. Ἀκολουθεῖ ἡ παράσταση τοῦ ἁγίου Νικολάου, μισοκατεστραμμένη, καὶ οἱ ἅγιοι Θεόδωροι, Τήρων καὶ Στρατηλάτης, ἑφιπποί. Ἐπεταὶ ἡ παράσταση τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, σὲ χωριστὸ διάχωρο, στραμμένου κατὰ τὰ τρία τέταρτα πρὸς τὰ δεξιά, δίπλα ἀπὸ τὴ θύρα τῆς εἰσόδου. Στὴν παρεῖα τῆς εἰσόδου, δεξιά τοῦ εἰσερχομένου, ἀποτροπαϊκὸς σταυρὸς μὲ τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους, τὶς ἐπιγραφές *IC XC NIKA* καὶ ἄλλα, συμβολικὰ γράμματα. Ἀριστερά, κάτω ἀπὸ κονίαμα, φαίνεται τμῆμα διακοσμητικοῦ θέματος μὲ κυματοειδεῖς γραμμές. Μετὰ τὴν πόρτα εἰκονίζονται ὁλόσωμοι ὁ ἀρχάγγελος Γαβριήλ καὶ οἱ ἅγιοι Παφνούτιος, Ἀθανάσιος ὁ Ἀθωνίτης καὶ Θεοδόσιος ὁ Κοινοβιάρχης. Στὸ τμῆμα αὐτὸ τοῦ Ν τοίχου σχηματίζεται κάτω ζώνη μὲ παραστάσεις τιμωρίας ἁμαρτωλῶν κατὰ τὴ μέλλουσα κρίση.

Στὸ κτιστὸ τέμπλο, ποὺ ἔχει δύο ἀνοίγματα, τῆς Ὠραίας Πύλης καὶ τῆς πύλης τῆς πρόθεσης, ἐπάνω ἡ παράσταση τοῦ Χριστοῦ ὡς ἀμπέλου καὶ τῶν ἀποστόλων μέσα σὲ κληματίδα. Στὰ γόνατα τοῦ Χριστοῦ ἀνοιχτὸ βιβλίον μὲ τὴν ἐπιγραφή: *ΕΓΩ ΗΜΙ Ι ΑΜΠΕΛΟΣ ΥΜΕΙΣ ΤΑ ΚΛΗΜΑΤΑ*. Ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν Ὠραία Πύλη ἡ Παναγία ἐνθρονη βρεφοκρατούσα, παράσταση ἀσβεστωμένη στὸ κάτω μέρος. Δεξιά ὁ Χριστὸς Μέγας Ἀρχιερεὺς, ἐνθρονος καὶ δίπλα του ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, σὲ στροφή τριῶν τετάρτων πρὸς τὰ ἀριστερά. Κάτω ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς μορφές διακοσμητικὸ θέμα σὲ ἀπομίμηση πτυχωτοῦ ὑφάσματος μὲ φυτικὰ καὶ γεωμετρικὰ κοσμήματα.

Ὁ προπλάσμις στὰ πρόσωπα ἄλλοῦ εἶναι καστανὸς καὶ ἄλλοῦ καστανοκόκκινος. Στὰ σαρκώματα, ποὺ πλάθονται σὲ τόνους ὠχρούς, ὑπάρχουν ἀρκετὰ ἀχνὰ φῶτα. Οἱ χαρακτῆρες περιγράφονται μὲ καστανὸ σκοῦρο. Στὶς μορφές τὸ πλάσιμο εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον γραμμικὸ, μὲ ἀρκετὴ σχηματοποίηση. Οἱ

πτυχές έχουν σχετική μαλακότητα και άνεση, τὰ χρώματα είναι ζωνρά και έντονα σὲ εὐχάριστους συνδυασμούς, κόκκινα, πράσινα, ὠχρα, ἀποχρώσεις τοῦ μπλε καὶ τοῦ καφέ. Τὶς μεγαλύτερες πολυπρόσωπες συνθέσεις διακρίνει κάποια συναίσθηση γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου, ἀλλὰ καὶ ἀδυναμίες καὶ δυσαρμονία στὴν ένταξη τῶν προσώπων μέσα σ' αὐτόν. Τὶς μικρότερες συνθέσεις διακρίνει ἀρκετὴ μικρογραφικὴ ἐπιδεξιότητα. Ἐπίσης, τὶς παραστάσεις χαρακτηρίζει διακοσμητικὴ διάθεση, ζωνρότητα στὶς κινήσεις καὶ ἀρκετὴ ἐκφραστικότητα στὶς μορφές.

Τὸ σύνολο αὐτό, ποὺ διατηρεῖται σὲ καλὴ κατάσταση, εἶναι τὸ παλαιότερο ἀπὸ τὰ γνωστά μας χρονολογημένα ἔργα τοῦ Παναγιώτη Κληροδέτη²¹⁶.

Στὴν ἐκκλησία βρίσκεται εἰς τὸν 19ο αἰῶνα τῆς Μεταμόρφωσης τοῦ Χριστοῦ, λαϊκῆς τέχνης τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰῶνα (διαστ. 0.315×0.24 μ.). Στὸ πίσω μέρος σταυρὸς μὲ τὴν ἐπιγραφὴ *IC XC NIKA*.

Δυτικὰ τοῦ ναοῦ σώζονται κτίσματα μὲ θολωτὴ στέγαση, ἐνῶ στὸ γύρω χώρο εἶναι διάσπαρτα τμήματα τοίχων. Στὸν ἄξονα τῆς ΝΔ γωνίας τοῦ ναοῦ ὑπάρχει ὑπόγειο κτίσμα μὲ θολωτὴ στέγαση, προφανῶς δεξαμενὴ νεροῦ. Στὸν ἴδιο ἄξονα, ἀρκετὰ μακρύτερα, σώζονται μέρη τῶν τοίχων ὀρθογώνιου πετρόκτιστου οἰκοδομήματος, μάλλον διώροφου. Τὰ κτίσματα καὶ τὰ ἐρείπια αὐτὰ ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ναὸς ἀποτελοῦσε παλαιότερα καθολικὸ μονῆς²¹⁷.

73. "Αγιος Ἡλίας (συνοικισμὸς Ἀποστολάκου). Μονόχωρος ναὸς μὲ δίρρυτη στέγη²¹⁸. Ἐχει τοιχοδομία μὲ ἀργολιθοδομή. Στὶς γωνίες τοῦ ναοῦ χρησιμοποιοῦνται λαξευμένοι λίθοι. Στὸ ἀνώφλιο τῆς θύρας, ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ πέτρινο πλαίσιο, εἶναι χαραγμένη ἡ ἐπιγραφὴ: 1886 Ἰουνίου 20 ὁ κτήτορας ΗΛΙΑΣ ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΟΣ. Ἐπάνω σχηματοποιημένο ὀδοντωτὸ κόσμημα καὶ ἐγγράφακτος ἀνισοσκελὴς σταυρὸς στὴ μέση. Ὁ ναὸς ἔχει δίλοβο κωδωνοστάσιο μὲ ἀετωματικὴ ἀπόληξη καὶ ἡμικυλινδρική ἀψίδα, στὴν ὁποία ἀνοίγεται μικρὴ ὀρθογώνια φωτιστικὴ θυρίδα μὲ πέτρινο πλαίσιο.

216. Γιὰ τὸ ζωγράφο καὶ ἄλλα ἔργα του, βλ. Ν. ΔΡΑΝΑΚΗ, Ὀνόματα ἀγιογράφων σὲ ναοὺς τῆς Μάνης, *Λακωνικαὶ Σπουδαί Ζ'*, 1983, 132, ἀρ. 24. Πρβ. καὶ τοὺς ἀρ. 105, 109 καὶ 134 στὴν παρούσα μελέτη.

217. Πρβ. ἐπιγραφὴ ὑπὲρ τῶν «κτητόρων καὶ ἀνακαινιτόρων τῆς ἁγίας Μονῆς ταύτης», στὸ ἱερὸ τῆς ἐκκλησίας. Βλ. πιδὸ πάνω, σ. 118.

218. Δὲν ἔγινε δυνατό νὰ ἐπισκεφθοῦμε τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ.

74. 'Αι-Στράτης («στοῦ Δαιμονάκου»). Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός (έσωτ. διαστ. 9.80×4.10 μ.). Στῇ Δ καὶ Ν πλευρὰ του ἀνοίγονται θύρες. Ἡ τοιχοδομία εἶναι μὲ ἀργολιθοδομὴ καὶ ἀραιὴ χρῆση κεραμιδιοῦ. Πώρινοι λαξευμένοι λίθοι στὶς γωνίες. Ἡ Δ θύρα ἔχει πώρινο ἀνακουφιστικὸ τόξο καὶ πλαίσιο. Ἐπάνω ἀπὸ τὴ Δ πλευρὰ τοῦ ναοῦ μονόλοβο κωδωνοστάσιο μὲ πώρινους λίθους. Ἡ ἀψίδα ἐξωτερικὰ εἶναι ἡμικυκλική. Στὸ κέντρο ἀνοίγεται μικρὸ μονόλοβο παράθυρο μὲ πώρινο πλαίσιο, ἐπάνω ἀπὸ τὸ ὁποῖο εἶναι ἐντοιχισμένος ἰσοσκελὴς σταυρὸς μέσα σὲ λαξευτὸ μαρμάρινο κυκλικὸ πλαίσιο. Τὸ τέμπλο εἶναι κτιστὸ καὶ φέρει ἀνοίγματα τῆς Ὡραίας Πύλης καὶ τῆς πρόθεσης. Ὁ ναὸς εἶναι ἐσωτερικὰ ἐπιχρισμένος.

Στὴν ἐκκλησίᾳ σῶζονται τέσσερις εἰκόνες: ὁ Χριστὸς καὶ ὁ Ἀρχὼν Μιχαήλ, σὲ ὕφασμα, ἡ Παναγία βρεφοκρατοῦσα καὶ ὁ Πρόδρομος, σὲ λεπτὸ φύλλο μετάλλου. Ἡ ἐκκλησίᾳ εἶναι ἀφιερωμένη στὸν ἀρχάγγελο Μιχαήλ ('Αι-Στράτης, 'Αι-Στράτης) καὶ γιορτάζει στὶς 8 Νοεμβρίου.

Κό (τ) ζι α²¹⁹

Ναὸς νεωτέρων χρόνων

75. "Αγιος Γεώργιος («τοῦ Κουάκη»). Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός (έσωτ. διαστ. περίπου 12×4 μ.). Στὸ Ν τοῖχο, στὴ μέση περίπου τοῦ μήκους του, δύο συνεχόμενες τοξωτὲς θύρες. Στὸ Β τοῖχο μικρὸ παράθυρο. Χαμηλὸ κτιστὸ θρανίο περιβάλλει τὴ Β, Δ καὶ Ν πλευρὰ. Ἡ Δ πλευρὰ ἔχει ἐλαφρὰ λοξὴ φορὰ ἀπὸ Β πρὸς Ν. Κτητορικὴ ἐπιγραφὴ πάνω σὲ ζωγραφιστὸ εἰλητό, ποὺ βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὴ θύρα πρὸς τὰ Α, ἀπ' ὅπου ἡ πρόσβαση σήμερα (ἢ ἄλλη εἶναι κλειστή):

ΑΝΗΓΕ<Ρ>ΘΗ ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ ΓΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑ
ΚΕΝΙΣΘΗ ΚΑΙ ΑΝΗΣΤΟΡΙΘΗ ΟΥΤΟΣ
Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ
ΑΗ ΕΝΔΟΞΟΥ ΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΙΡΟΣ

5 ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ ΤΡΟΠΕ<Ο>ΦΟΡΟΥ ΔΙΑ ΕΞΟΛΟΥ ΚΑΙ
ΚΟΠΟΥ ΚΗΡΙΑΚΟΥΛΗ ΚΟΥΑΚΗ 1861 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 21.

219. Πρβ. MAX VASMER, *Die Slaven in Griechenland* (Berlin 1941) 168.

Στὸ ἱερὸ ἀνοίγεται μικρὴ φωτιστικὴ θυρίδα. Ἡ ἁγία Τράπεζα εἶναι κτιστή, τετράπλευρη. Στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης ἡ Ἱερά Ταπείνωση, μὲ μόνον τὸν Χριστό. Ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν κόγχη, στὸ Β τοῖχο τοῦ ἱεροῦ ἐπιγραφή:

ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων γῆς
καὶ ἀνκενίσθη καὶ ἀνιστορίθη
οὗτος ὁ θεὸς καὶ πάνσεπτος
ναὸς τοῦ ἁγίου ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου τοῦ
5 τροπαιοφόρου διὰ ἐξόδου
καὶ κόπου Κηριακούλη
Κουάκη γρομινάκης
1861 Σεπτεμβρίου 1²²⁰.

Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή διάχωρο μὲ ὀνόματα πρὸς μνημόνευση.

Στὸ Β τοῖχο τοῦ ἱεροῦ ἀνοίγεται ἡμικυκλικὴ κόγχη μὲ γεωμετρικὰ κοσμήματα ἀπὸ κυματοειδεῖς ταινίες. Στὸ Ν τοῖχο τοῦ ἱεροῦ ἀνοίγεται μικρὴ τοξωτὴ κόγχη.

Τοῖχογραφίαι: Κυρίως ναός: Στὸ κτιστὸ τέμπλο, στὸ ἐπιστύλιο, ἡ Μεγάλῃ Δέησι, σειρὰ ἀπὸ φτερωτὲς κεφαλὲς καὶ ταινία μὲ τὴν ἐπιγραφή: Τὸ στερέωμα τῶν ἐπὶ σοὶ πεποιθότων στερέωσον Κύριε τὴν ἐκκλησίαν ἣν ἐκτίσω τῷ τιμίῳ σου αἵματι²²¹. Ἡ ἐπιγραφή δὲν καταλαμβάνει ὁλόκληρο τὸ μῆκος τῆς ταινίας, ἡ ὁποία στὴ συνέχεια ἔχει ἀπλὸ κυματοειδὲς κόσμημα. Ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη ἡ Παναγία («ἡ Κυρία τῶν Ἀγγέλων»). Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Παναγίας ζώνη ποὺ διακοσμεῖται μὲ ἀνδοθοχεῖο γεμάτο κλάδους. Στὴ ζώνη αὐτὴ ὑπάρχει ἀποξεσμένη ἐπιγραφή, σὲ ζωγραφιστὸ εἰλητό, ποὺ ὅμως διαβάζεται: Δέησις τοῦ δούλου / τοῦ θεοῦ Τζανέτου / Γεωργίου Δρακονλάκου εἰς βοήθειαν αὐτοῦ. Δεξιὰ ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη ὁ Χριστὸς Βασιλεὺς Βασιλέων μὲ τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν καὶ προφῆτες. Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση ἄνθη. Στὸ ἐσωράχιο τῆς Ὁραίας Πύλης ἡ ἁγία Ἄννα καὶ

220. Ἡ πρώτη αὐτὴ χρονολογία, 1 Σεπτεμβρίου 1861, ἀναφέρεται προφανῶς στὴ διακόσμηση τοῦ ἱεροῦ, ποὺ θὰ ἔγινε στὴν ἀρχή. Ἡ δεύτερη, 21 Ὀκτωβρίου 1861, ἀναφέρεται στὴν ὑπόλοιπη τοιχογράφηση τῆς ἐκκλησίας, ποὺ πρέπει νὰ πραγματοποιήθηκε σὲ διάστημα ἑπτὰ ἐβδομάδων.

221. Πρβ. σημ. 59 καὶ ἀρ. 54, ἀρ. 95 καὶ σημ. 281.

ὁ Ἰωακείμ. Στὰ ἐσωράχια τῶν πυλῶν τῆς πρόθεσης καὶ τοῦ διακονικοῦ κοσμήματα ρόμβων. Στὸ Β τοῖχο δύο ζῶνες. Πρώτη ζώνη, ἀπὸ Α: α) ὁ ἅγιος Γεώργιος κατακρημνίζει τὰ εἶδωλα. Μισοκατεστραμμένη ἐπιγραφή: [-----]ου Γεωργίου Σφαλαγκάκου, β) ἡ Βάπτισις. Ἀκολουθεῖ παράθυρο με γεωμετρικὴ διακόσμηση στὶς παρειές. Δεύτερη ζώνη, ἀπὸ Α: α) ὁ ἅγιος Γεώργιος, ἔφιππος, δρακοντοκτόνος. Κάτω κόσμημα ρόμβων, β) ὀλόσωμος καὶ μετωπικὸς ὁ ἅγιος Διονύσιος Ζακύνθου· ἐπάνω ἀριστερὰ στὴν παράσταση ὁ Χριστὸς στηθαῖος. Στὴ συνέχεια, στὸ ἴδιο διάχωρο, ὁ ἅγιος Πέτρος ὀλόσωμος καὶ μετωπικός. Οἱ δύο αὐτοὶ ἅγιοι ζωγραφίζονται στὸ χῶρο κάτω ἀπὸ τὸ παράθυρο, γ) ὁ ἅγιος Ἀντώνιος, ποὺ ζωγραφίζεται δίπλα ἀπὸ τὸ παράθυρο (καὶ ἐπομένως σὲ μεγαλύτερη κλίμακα), ὀλόσωμος καὶ μετωπικός, δ) ὁ ἅγιος Δημήτριος ἔφιππος, ε) ὁ ἀρχάγγελος Μιχαὴλ ὀλόσωμος, μετωπικός ποὺ κρατεῖ ρομφαία καὶ ὑψώνει τὴν ψυχὴ νεκροῦ, στ) ἡ Παναγία βρεφοκρατοῦσα ἐνθρονη. Κάτω ἀπὸ τοὺς τέσσερις τελευταίους ἁγίους διακόσμηση ρόμβων.

Στὸ Ν τοῖχο τρεῖς ζῶνες. Πρώτη ζώνη, ἀπὸ Α: ἡ Ἀποτομὴ τοῦ Προδρόμου. Ἐπιγραφή: Δέησις ὁ ἐξ Οἰτύλου / ΙΩ. Μ. Γυνάνκου. Στὴ συνέχεια ἡ Γέννησις τῆς Παναγίας, ἡ Βαῖοφόρος, ὁ Εὐαγγελισμός. Δεύτερη ζώνη, ἀπὸ Α: ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος ὀλόσωμος, μετωπικός. Στὴ συνέχεια σὲ ἐνιαῖο χῶρο μετωπικοὶ οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες, Βασίλειος, Χρυσόστομος, Γρηγόριος καθῶς καὶ ὁ ἅγιος Θεοδόσιος ὁ Κοινοβιάρχης. Τρίτη ζώνη: διακόσμηση ἀπὸ ρόμβους με κυματοειδεῖς ταινίες. Ἀκολουθεῖ ἡ θύρα με τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή, ποὺ ἀναφέρθηκε στὴν ἀρχή, καὶ στὴ συνέχεια ὁ ἅγιος Νικόλαος, ὁ προφήτης Ἡλίας καὶ ὁ ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος ὀλόσωμοι, μετωπικοί, σὲ ἐνιαῖο χῶρο κάτω ἀπὸ τόξα. Κάτω ζώνη με ρόμβους.

Οἱ τοιχογραφίες ἀντιπροσωπεύουν τὴ λαϊκότερο, με ἀρκετὲς ἀδυναμίες, τέχνη τῶν μέσων περίπου τοῦ 19ου αἰώνα.

Ναοὶ μεταβυζαντινῶν χρόνων

76. *Ἅγιος Ταξιάρχης*. Ἰδιωτικὸς ναὸς τῶν Γρηγοράκηδων κοντὰ στὸν πύργο τῆς οἰκογενείας. Ἐκκλησία καὶ πύργος εἶναι κτισμένα στὸ πλάτωμα τοῦ λόφου, στὴν εἴσοδο τοῦ οἰκισμού.

Ναὸς μονόχωρος τρουλαῖος (πλν. 26α), ἔχει ἐξωτερικὰ τὴ μορφή συνεπτυγμένου σταυροειδοῦς, ἐσωτ. διαστ. 14.70×4.40 μ., σήμερὰ ἐπιχρισμένος ἐξωτερικά· στὸ Ν τοῖχο ἀνοίγεται ὀρθογώνια πύλη εἰσόδου, ὕψ. 1.75 μ., μὲ πώρινες παραστάδες ποὺ φέρουν γεισίποδες, ἐπίδραση ἀπὸ μορφολογικὰ στοιχεῖα θυρωμάτων σὲ κτήρια τῆς Β' Βενετοκρατίας (1685-1715)²²³. Τὸ μέτωπο τοῦ

222. Κατὰ τὸν ΑΝ. ΓΟΥΔΑ, *Βίοι παράλληλοι*, ὁ.π. (σημ. 115) 4, τὸ τοπωνύμιον παράγεται κατὰ παραφθορὰ ἀπὸ τὸ ὄνομα ἀρχαίας πόλεως τῆς περιοχῆς, τοῦ Ἀραίνου· ὁ ἴδιος γνωρίζει τὸν Ἄγεραν καὶ ὡς Βαθύ. Στὸν Ἄγεραν, ὅπως καὶ σὲ ἄλλους τόπους τῆς περιοχῆς (Σκουτάρι, Μυροβούνι, Μαραθονήσι), ἐγκαταστάθηκαν οἱ Γρηγοράκηδες, οἰκογένεια ποὺ διακρίθηκε στὸ β' μιστὸ τοῦ 18ου αἰ. στὴ Μάνη. Ὀνομαστὸς εἶναι ὁ Τζαννέτος Γρηγοράκης, μπέης τῆς Μάνης (1780-1797), βλ. ΑΠ. Β. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗ, *Ἡ Μάνη καὶ ἡ Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία*, ὁ.π. (σημ. 183) 190, 196 κέ. ΑΝ. ΓΟΥΔΑ, ὁ.π. 3· ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *ΙΕΕ*, τ. ΙΑ', 408 κέ. Στούς τόπους ὅπου ἐγκαταστάθηκαν οἱ Γρηγοράκηδες ἔκτιζαν πύργους καὶ ἐκκλησίες, ὅπως τῶν Ταξιαρχῶν καὶ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννη στὸν Ἄγεραν καὶ τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὸ Βαθύ, βλ. ΑΝ. ΓΟΥΔΑ, ὁ.π. Οἱ ἐκκλησίες τῶν Γρηγοράκηδων ποὺ ἀναφέρει ὁ Γούδας καταγράφονται στὴν ἔρευνα (ἀρ. 76, 77, 78, 115). Πύργοι καὶ ἐκκλησίες τῶν Γρηγοράκηδων πρέπει νὰ ἀνάγονται στὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τῆς οἰκογένειας, ποὺ συμπίπτει μὲ τὸ β' μιστὸ τοῦ 18ου αἰ. Γιὰ τὴ φιλοξενία, τὴ μεγαλοψυχία ἀλλὰ καὶ τὰ πλούτη τοῦ ἡγεμόνα τῆς Μάνης γράφει μὲ θαυμασμὸ ὁ Ν. Νηφάκης περ. τὸ 1790, βλ. Ν. ΝΗΦΑΚΗ, *Ἱστορία τῆς Μάνης* ὅλης, στ. 123-138, ἔκδ. Σωκρ. Β. Κουγέας, *Μανιάτικα Ἱστορικά Στιχογραφήματα* (Ἀθῆναι 1964).

223. Ὅσον ἀφορᾷ στὸν ἀρχιτεκτονικὸ τύπο τοῦ ναοῦ, τοὺς ὅρους ποὺ ἔχουν ἰσχύσει κατὰ καιροὺς γιὰ τὴ δῆλωση τοῦ τύπου αὐτοῦ τοῦ τρουλαίου ναοῦ τῆς Τουρκοκρατίας ἐπισκοπεῖ ὁ ΙΣ. ΚΑΚΟΥΡΗΣ, Τὸ μοναστήρι τοῦ Ταξιάρχη Μιχαὴλ τῆς Μουρᾶς στὸ Παλαιόχωρι Κυνourίας, Φίλιον Δώρημα εἰς τὸν Τάσον Γριτσόπουλον, *Πελοποννησιακὰ ΙΣΤ'*, 1985-86, 318 κέ. καὶ προκρίνει γιὰ τὴν ὄνομασία τοῦ τύπου τὸν ὄρο «μονόκλιτος σταυροειδὴς μὲ τροῦλο», στὸ ἴδιο, 320. Σὲ αὐτὴν τὴν κατηγορίαν, ποὺ ἀριθμεῖ πολλὰ παραδείγματα στὴν Πελοπόννησο, στὸ ἴδιο 315-318 ἐντάσσεται ὁ Ταξιάρχης στὸν Ἄγεραν, ὅπως ἐπίσης καὶ ὁ Ἅγιος Νικόλαος στὸ Νεοχώριο (ἀρ. 88) καὶ ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου στὴ

τόξου τῆς κόγχης πάνω ἀπὸ τὸ ὑπέρθυρο τῆς πύλης διακοσμεῖ πώρινος λαξευ-
 τὸς σταυρὸς τῆς Μάλτας σὲ χαμηλὸ ἀνάγλυφο. Στὸ Ν τοῖχο, δυτικὰ τῆς πύλης,
 εἶναι ἐνσωματωμένο δίλοβο κωδωνοστάσιο μὲ ἀετωματικὴ ἐπίστεψη· στὸ δί-
 λοβο ἄνοιγμα τὰ τόξα καὶ ὁ ἀμφικιονίσκος εἶναι σκαλισμένα ἀπὸ πωρόλιθο.
 Ὁ τροῦλος εἶναι κυλινδρικός μὲ κωνικὸ θόλο καὶ ὑψηλὸ τύμπανο ποὺ διαρ-
 θρώνεται μὲ ἀψιδώματα· κάθε δεύτερο ἀψίδωμα διατρυπᾶται ἀπὸ ὀρθογώ-
 νιο μακρόστενο παράθυρο, σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζεται τὸ λίθινο φράγμα.
 Πάνω ἀπὸ τὴ σειρὰ τῶν ἀψιδωμάτων τὸ τύμπανο διατρέχει ὀριζόντια ὀ-
 δοντωτὴ ταινία. Τὸ γεῖσο τοῦ τροῦλου σχηματίζεται μὲ διπλὴ βαθμιδωτὴ
 σειρὰ ἀπὸ ὀρθογώνιες πλίνθους σὲ ὀριζόντια διάταξη. Ἡ ἀψίδα ἐξωτερικὰ
 (πίν. 26β) εἶναι πεντάπλευρη καὶ διακοσμεῖται μὲ τυφλὰ ἀψιδώματα—ἓνα σὲ
 κάθε πλευρὰ—ποὺ ἀπολήγουν σὲ βαθμιδωτὰ ἡμικυκλικὰ τόξα ἀπὸ λαξευτὸ
 πωρόλιθο. Ἡ διάρθρωση τῶν πλευρῶν μὲ τυφλὰ ἀψιδώματα φτάνει περι-
 που μέχρι τὴ μέση τῆς ἀψίδας, ἐνῶ τὸ κατώτερο τμήμα παραμένει ἀκόσμητο.
 Πώρινο λαξευτὸ γεῖσο μὲ γλυφὲς ὀρθογωνίας διατομῆς διατρέχει τὴν ἐπιφά-
 νεια κάτω ἀπὸ τὴ στέγη τῆς ἀψίδας· ὅμοιο πώρινο γεῖσο διακοσμεῖ τὸ δίλοβο
 κωδωνοστάσιο στὴ βάση τῆς ἀετωματικῆς ἐπίστεψης. Ἀρχαῖα μέλη, κιονό-
 κρανα καὶ τμήματα ἀπὸ μαρμάρινο ἐπιστύλιο εἶναι ἐντοιχισμένα στὸ χαμηλὸ
 θρανίον, ποὺ περιθέει τὸ ΝΔ τοῖχο τοῦ ναοῦ ἐξωτερικὰ.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ ὁ τροῦλος φέρεται Β καὶ Ν ἀπὸ λεπτὰ τόξα ποὺ
 στηρίζονται σὲ παραστάδες καὶ ἀπὸ καμάρες Α καὶ Δ. Τὴ στεφάνη τοῦ τροῦ-
 λου περιθέει ταινία ἡμικυκλικῆς διατομῆς. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ εἶναι σή-
 μερα ἀσβεστωμένο.

Ὁ ναὸς τοῦ Ἀγ. Ταξιάρχη, μὲ καλὲς ἀναλογίες, λιτὴ ἀλλὰ ἐπιμελημένη
 διακόσμηση καὶ ἀκρίβεια στὴν κατασκευή, ἀνήκει σὲ μιὰ χορεία λιθόκτιστων
 τρουλαίων ναῶν τῆς τελευταίας περιόδου τῆς τουρκοκρατίας στὴ Μάνη, ἀξιό-
 λογίων γιὰ τὴν ἐποχὴ. Ναοὶ σχετικὰ μεγάλων διαστάσεων μὲ κλειστὲς καὶ ἀκό-
 σμητες ὀψεις, τροῦλους καὶ ἀψίδες ποὺ διαρθρώνονται μὲ τυφλὰ ἀψιδώματα ἢ

Νέα Μαραθέα (ἀρ. 31), ναοὶ ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 18ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ. Πρβ.
 ἐπίσης τὴν Ἀγ. Κυριακὴ στὸ Σιδηρόκαστρο (ἀρ. 5) καὶ τὸ ναὸ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτό-
 κου στὴν Καρυοῦπολη (ἀρ. 80). Σχετικὰ μὲ τὶς ἐπιδράσεις ἀπὸ κτήρια τῆς Β' Βενετο-
 κρατίας, πρβ. ὅμοια θυρώματα στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη, Ι. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὰ*
σπίτια τοῦ Ρεθέμνου (Ἀθήνα 1977) πίν. 108.1, 109.2,3.

τυφλές τοξοστοιχίες και συχνά διακόσμηση με ὀδοντωτὲς ταινίες και λίθινα λαξευτὰ γεῖσα —τυπικὰ γνωρίσματα ναῶν τῆς τουρκοκρατίας²²⁴— ἀπαντοῦν ὡς καθολικὰ μονῶν (Ἁγία Παρασκευὴ Κάτω Δολῶν²²⁵, 1698· Φανερωμένη μετὰ Σαϊδόνας και Καστάνιας²²⁶, 18ος αἰ.· Μ. Δέκουλου στὸ Οὔτυλο²²⁷, 1765) και ἐνοριακοὶ ναοὶ τῶν χωριῶν (Παναγίτσα Ἀνω Δολῶν, περ. 1700· Ἁγιος Βασίλειος Κάτω Δολῶν, περ. 1700 και Ἁγιος Ἰωάννης Πρόδρομος στὴν Πλάτσα, 18ος αἰ.²²⁸· Ἁγιος Νικόλαος στὸ Νεοχώριο, β' μισὸ 18ου αἰ., βλ. ἀρ. 88) ἢ συνδέονται μετὰ τὶς μεγάλες οἰκογένειες ποὺ δροῦν στὴ Μάνη κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο (Ἁγιος Ταξιάρχης τῶν Μαυρομιχαλαίων, 1798²²⁹ και Ἁγιος Νικόλαος ἢ Κοίμηση τῆς Θεοτόκου, 18ος αἰ. στὴν Ἀρεόπολη· Ἁγιος Ταξιάρχης τῶν Γρηγοράκηδων στὸν Ἀγερανό, β' μισὸ 18ου αἰ., βλ. ἀρ. 76· ὁ ναὸς τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου τῶν Φωκάδων στὴν Καρυοῦπολη, περ. 1800, βλ. ἀρ. 80· ἡ Κοίμηση τῆς Θεοτόκου τῶν Γρηγοράκηδων στὸ Σκουτάρι, περ. 1800, βλ. ἀρ. 111).

Ναοὶ μετὰ τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ ἐξακολουθοῦν νὰ κτίζονται και μετὰ τὴν Ἐπανάσταση, ὅπως οἱ ἐνοριακοὶ ναοὶ τοῦ Προφήτη Ἡλία στὸ Κρυονέρι, β' μισὸ 19ου αἰ. (ἀρ. 66) και τῆς Κοίμησης τῆς Παναγίας στὰ Κονάκια, 1863 (ἀρ. 21).

224. A. ORLANDOS, *L'architecture religieuse en Grèce pendant la domination turque, L'Hellenisme Contemporain*, 1953, 182· Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἀλωση (1453-1821), *Ἀρχιτεκτονικὰ Θέματα* 3, 1969, 166 κέ.· Κ. ΘΕΟΧΑΡΙΑΟΥ, Ὁ Προφήτης Ἡλίας στὴ Σιάτιστα, *Εκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἀλωση* (Ἀθήνα 1979) 57 κέ. εἰκ. 57· ΠΑΕ 1981, 510 κέ., 500 σημ. 1.

225. ΠΑΕ 1980, 218 πίν. 140α.

226. Στὸ ἴδιο, 223 κέ. πίν. 143α.

227. R. TRAQUAIR, *Laconia. The Churches of Western Mani*, *BSA* 15, 1908-9, 199 κέ. πίν. XIV.

228. ΠΑΕ 1981, 492 κέ. με πίν. 282β (Παναγίτσα Ἀνω Δολῶν), 510 κέ. με πίν. 287β (Ἁγιος Βασίλειος Κάτω Δολῶν), 549 κέ. με πίν. 298α (Ἁγιος Ἰωάννης Πρόδρομος στὴν Πλάτσα).

229. R. TRAQUAIR, *δ.π.* (σημ. 227) 204 κέ. πίν. XV εἰκ. 3 και σ. 205 εἰκ. 7.

Ἀπὸ τοὺς ναοὺς ποὺ ἀναφέρθηκαν παραπάνω, μεγαλύτερη ὁμοιότητα ἐμφανίζει ὁ Ταξιάρχης στὸν Ἀγερανὸ μὲ τοὺς ναοὺς τῶν Δολῶν, Παναγίτσα καὶ Ἅγιο Βασίλειο (περ. 1700), στοὺς ὁποίους παρατηρεῖται ὅμοια διαμόρφωση στὴν ἀψίδα, ἐκεῖ μὲ ἰσχυρότερη τεκτονικὴ διάρθρωση καθ' ὕψος. Τυπολογικὰ καὶ κατασκευαστικὰ ὁ Ταξιάρχης εἶναι σχεδὸν πανομοιότυπος μὲ τὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὴ Νέα Μαραθέα, 1821 (ἀρ. 31), νὰ κτισμένο πάνω σὲ λόφο μακριὰ ἀπὸ οἰκισμὸ ἢ μοναστηριακὸ συγκρότημα.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ οἰκογένεια τῶν Γρηγοράκηδων διακρίθηκε μέσα στὸ β' μισὸ τοῦ 18ου αἰ. ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς τόπους ἐγκατάστασης ἀναφέρεται καὶ ὁ Ἀγερανός²³⁰. Μέσα σ' αὐτὴν τὴν περίοδο, πρὸς τὸ τέλος, πρέπει νὰ κτίστηκε ὁ Ταξιάρχης. Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ τονιστεῖ ἐδῶ ὁ λιτὸς καὶ ἀπέριττος, σχεδὸν αὐστηρὸς, χαρακτήρας τοῦ ναοῦ σὲ σύγκριση μὲ σύγχρονους (ἢ σχεδὸν σύγχρονους) ναοὺς ἄλλων δυνατῶν οἰκογενειῶν τῆς Μάνης, ὅπως τὸν Ταξιάρχη τῶν Μαυρομιχαλαίων στὴν Ἀρεόπολη (1798) καὶ τὸν Ἅγιο Σπυρίδωνα τῶν Τρουπάκηδων στὴν Καρδαμύλη (α' μισὸ 18ου αἰ.)²³¹.

Στὴν ἐκκλησίᾳ τοῦ Ταξιάρχη καταγράφηκαν δύο ἀξιόλογες εἰκόνες τέμπλου: α) τοῦ Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου καὶ β) τῆς Σύναξης τῶν Ἀρχαγγέλων ἀπὸ τὸ 18ο αἰ. Οἱ φωτοστέφανοι εἶναι ἀνάγλυφοι, χρυσωμένοι· στὴν τεχνοτροπία ἀφομοιώνονται στοιχεῖα δυτικὰ.

77. Ἅγιος Ἰωάννης. Ναὸς τῶν Γρηγοράκηδων, ἐορτάζει στίς 29 Αὐγούστου, στὴν Ἀποτομὴ τοῦ Ἀγίου. Ναὸς μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μὲ ἐξωτερικὰ τρίπλευρη ἀψίδα, ἔσωτ. διαστ. 7.20×3 μ. χαμηλὴ, τοξωτὴ πύλη εἰσόδου ἀνοίγεται στὸ Ν τοῖχο.

Στὴν ἐκκλησίᾳ καταγράφηκαν οἱ ἐξῆς εἰκόνες:

1) Παναγία Γλυκοφιλούσα, μὲ τὴν ἐπιγραφή: Ἡ κυρία ἡ Βλαχέρνα, ἀπὸ τὸ 18ο αἰ.

2) Ἡ Ἀποτομὴ τοῦ Προδρόμου (πίν. 27) ἀπὸ τὸ τέμπλο τῆς ἐκκλησίας, μὲ τὴν κεφαλαιογράμματῃ ἐπιγραφή: Ἡ Ἀποτομὴ τῆς τιμίας κεφαλῆς τοῦ

230. Βλ. σ. 128 καὶ σημ. 222.

231. Γιὰ τὸν Ταξιάρχη βλ. σημ. 229, γιὰ τὸν Ἅγιο Σπυρίδωνα βλ. Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ - ΑΘ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΟΥ, Ἅγιος Σπυρίδωνας Καρδαμύλης, Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἀλωση, τ. 2 (Ἀθήνα 1982) 299 κέ., 308 εἰκ. 2, 12-15.

Ἁγίου ἐνδόξου προφήτου Προδροῦμου καὶ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου ποὺ ἀντιγράφει πιστὰ τὸν τίτλο τοῦ Μηναίου γιὰ τὶς 29 Αὐγούστου. Οἱ μορφές, μὲ ἀρχαῖες ἐνδυμασίες, ἐντάσσονται μέσα στὸ χῶρο μὲ ὀρθή προοπτικὴ ἀπόδοση στὸ πρῶτο ἐπίπεδο καὶ ἐπιστροφή στὶς βυζαντινὲς ἀρχές ἀπόδοσης τῆς προοπτικῆς στὰ κτήρια τοῦ βάθους. Στὸ κάτω μέρος τῆς εἰκόνας ἡ μικρογράμματα ἐπιγραφή: *Μνήσθητι Κύριε τῆς δούλης σου Ζωῆς Γ. Τσιγκουράκου καὶ τῶν τέκνων αὐτῆς. Ἐν Κυθήροις 1885 Ἰουνίου 15 ἀπὸ Ἰω. Στάη ζωγράφον.* Ὁ Ἰωάννης Στάης δὲν μᾶς εἶναι ἀπὸ ἄλλα τοῦ ἔργου γνωστός²³². οἱ ὀρθογραφημένες ἐπιγραφές μὲ τὴν κομπή γραφή, ἡ προοπτικὴ ἀπόδοση στὸν πίνακα καὶ οἱ ἀρχαῖες ἐνδυμασίες προδίδουν ζωγράφο μὲ παιδεία. Ἡ δωρήτρια τῆς εἰκόνας συνδέεται μὲ τὴν οἰκογένεια τῶν Γρηγοράκηδων²³³.

3) Ὁ Χριστὸς Παντοκράτωρ σὲ προτομή, 19ου αἰ.

Β α θ ὁ²³⁴

Ναὸς μεταβυζαντινῶν χρόνων

78. Ἁγιος Νικόλαος. Ναὸς τῶν Γρηγοράκηδων²³⁵. μονοκάμαρος, μὲ ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, ἔσωτ. διαστ. 6.46×2.10 μ., πάχος τοίχου 0.75 μ., κτισμένος μὲ ἀργολιθοδομὴ καὶ ἀραιὴ χρῆση κεράμων, μὲ στέγη δίρριχτη ποὺ διατηρεῖ τὰ παλαιὰ κεραμίδια. Τὰ ἀνοίγματα εἶναι μικρά, τοξωτά, μὲ πλαίσια ἀπὸ λαξευτὸ πωρόλιθο. Οἱ ἀναλογίες τοῦ ναοῦ εἶναι χαμηλές· τὸ ὕψος στὸ ἐσωτερικὸ εἶναι 2.60 μ., ἡ τοξωτὴ πύλη εἰσόδου στὸ Β τοῖχο ἔχει ὕψος 1.50 μ. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ δὲν σώζονται τοιχογραφίες· οἱ εἰκόνες στὸ κτιστὸ τέμπλο εἶναι σύγχρονες.

232. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Ὀνόματα ἀγιογράφων σὲ ναοὺς τῆς Μάνης, ὁ.π. (σημ. 209) 135, ἀρ. 52.

233. Γνωστὸς εἶναι ὁ Δημήτριος Τσιγκουράκος Γρηγοράκης († 1847), γιὸς τοῦ Γρηγορίου Γρηγοράκη τοῦ Τσιγκουρίου († 1820), βλ. Γ. Δ. ΚΑΨΑΛΗ, λ. Γρηγοράκης, ΜΕΕ, τ. Η', 717.

234. Κατὰ τὸν ΑΝ. ΓΟΥΔΑ, ὁ.π. (σημ. 115) 4, ὁ τόπος ὀνομάζεται Βαθὺ «ἐκ τε τοῦ βαθέος λιμένος καὶ ἐκ τῆς πρὸς ἄρκτον αὐτοῦ παρακειμένης πεδιάδος, κοίτης οὖσης καὶ Βαθὺ ὀνομαζομένης».

235. Κατὰ τὸν ΑΝ. ΓΟΥΔΑ, ὁ.π. 3.

Ναὸς μεταβυζαντινῶν χρόνων

79. *Κοίμηση τῆς Θεοτόκου*. Πάνω στὸ λόφο· μονόχωρος ναός, με ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, ἐξωτ. διαστ. (μετὴν ἀψίδα) 9.50×4.75 μ. Οἱ τοῖχοι εἶναι κτισμένοι με ἀργολιθοδομὴ με λίγα παρέμβλητα κεραμίδια καὶ οἱ γωνίες τοῦ κτίσματος με πέτρες λαξευτές. Ἡ ὀροφή εἶναι ἀπὸ ξύλο καὶ καλάρια· ἡ στέγη δέριχτη, σκεπασμένη με κεραμίδια.

Τοιχογραφίες σώζονται στὸ κτιστὸ τέμπλο με τὰ καθιερωμένα θέματα καὶ διάταξη καὶ στοὺς μακροὺς τοίχους τοῦ κυρίως ναοῦ με ὁλόσωμες μορφές ἁγίων καὶ λίγες συνθέσεις στὴν ἀνώτερη ζώνη. Στὴν καμπάνα τῆς ἐκκλησίας εἶναι χαραγμένο τὸ ἔτος 1821. Στὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ ἀνάγεται καὶ ὁ ναός με τὶς τοιχογραφίες.

Καρυόπολη (νέα)²³⁷

Ναοὶ μεταβυζαντινῶν χρόνων

80. *Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου*. Ὁ ἐνοριακὸς ναός τοῦ χωριοῦ, στὴν πλατεία. Ἀντίκρυ, στὴ Ν πλευρὰ του, ὑψώνεται ἐπιβλητικὸς ὁ πύργος τῆς οἰκογένειας

236. Ὁ Δ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, Ἀρχαῖα καὶ μεσαιωνικὰ τοπωνύμια ἐκ Μάνης, *Πελοποννησιακά Β'*, 1962, 177 κέ., θεωρεῖ ὅτι τὸ τοπωνύμιο προέρχεται ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ ὄρο χωσιάριος = αὐτὸς ποὺ κάνει ἐνέδρα (χωσία), ποὺ ἐπικρατεῖ καὶ ὡς ἐπώνυμο. Ἀπὸ τὴ γενικὴ «τοῦ Χωσιάρη» προκύπτει τὸ «Χωσιάρη», βυζαντινὸς σχηματισμὸς τοῦ ὄρου κατὰ γενικὴν (τοῦ Χωσιάρη), ποὺ θυμίζει τὸ σύστημα τῶν προνοιῶν, πρβ. σημ. 44. Ἀπὸ τὸ «Χωσιάρη» μετὴν προσθήκῃ τῆς κατὰλῆξης -ον προκύπτει τὸ σημερινὸ τοπωνύμιο (τὸ) Χωσιάρηον.

237. Τὸ χωριὸ εἶναι κτισμένο στὸ πλάτωμα λόφου καὶ παλαιὰ ὀνομαζόταν Μηνιάκοβα· ὡς ἀνέα καριόπολη» εἶναι γνωστὸ τουλάχιστον ἀπὸ τὸ 1763 στίς σημειώσεις τοῦ Μανιάτη γιατροῦ Παπαδάκη. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἔχει ἤδη ἐγκαταλειφθεῖ ἡ παλαιὰ Καρυόπολη ποὺ βρίσκεται στὰ ΝΔ: ὁ βυζαντινὸς αὐτὸς οἰκισμὸς, σὲ ἀκμὴ καὶ κατὰ τὴν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο, ἀπὸ τὸ 17ο αἰ. ἀρχίζει νὰ φθίνει. Βλ. σχετικὰ R. ETZEOGLOU, Karyoupolis. Une ville byzantine désertée, *Byzantion* LII, 1982, 101. Ἀς σημειωθεῖ ὡστόσο ὅτι ὁ

Φωκᾶ-Καβαλλιεράκη²³⁸ (πίν. 28β), στην οποία ἀνῆκε παλαιότερα καὶ ὁ ναός· Δὸ ἀνοικτός χώρος ὀρίζεται ἀπὸ συγκρότημα ὀχυρωμένων σπιτιῶν. Στὸ θύρωμα ἑνὸς ἀπὸ αὐτὰ εἶναι χαραγμένη ἡ χρονολογία 1749²³⁹.

Νικήτας Νηφάκης περὶ τὸ 1770 ἀναφέρει τὸ χωριὸ ὡς Μηνιάκοβα καὶ ὄχι ὡς (νέα) Καρυούπολη, Ν. ΝΗΦΑΚΗΣ, *Ἱστορία τῆς Μάνης ὅλης*, ὁ.π. (σημ. 222) 36 στ. 44

238. Τὰ παράθυρα τοξωτά, μὲ λαξευτὰ πλαίσια, τοποθετοῦνται ἀξονικά. Ὑψηλὰ, γωνιακὲς ἡμικυλινδρικές πολέμιστρες ἐνισχύουν τὸν ἀμυντικὸν χαρακτῆρα τοῦ. Ἀναλογίαι παρατηροῦνται μὲ τὸν πύργο τοῦ Πατριαρχεῖα στὴν Κάτω Καρδαμύλη, Α. ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΟΥ, Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς ὀχυρωμένης Μανιάτικης κατοικίας. Δύο πύργοι καὶ ἓνα πυργόσπιτο στὴν Καρδαμύλη Μεσσηνιακῆς Μάνης, *Ἀναστήλωση - Συντήρηση - Προστασία - Μνημείων καὶ Συνόλων* (Ἵνστιτούτο Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν) τόμ. Α', Ἀθήνα 1984, 247, εἰκ. 25, ποὺ τοποθετεῖται πρὶν ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ 19ου αἰ. Δὲν γνωρίζουμε ἂν ἡ παλαιὰ οἰκογένεια Φωκᾶ-Καβαλλιεράκη (βλ. παρακάτω, σημ. 248), ἀπὸ ἐνωρὶς ἐγκατεστημένη στὸ χωριό, εἶχε ἢ ἴδια ἢ κλάδος τῆς σχέσιν μὲ τὴν παλαιὰ Καρυούπολη· εἶναι πιθανὸν ἡ ἀλλαγὴ τοῦ τοπωνυμίου τοῦ χωριοῦ νὰ συνοδεύει τὴν ἐγκατάστασιν σ' αὐτὸ ἐποίκων ἀπὸ τὸν παλαιὸν οἰκισμὸν ἢ καὶ τὴ μεταφορὰ τῆς ὀμώνυμης ἐπισκοπῆς (βλ. σχετικὰ ἐπομένη σημείωση). Ἡ γενεὰ τῶν Φωκάδων εἶναι ἰσχυρὴ στὴν περιοχὴ, στὴν ὁποία ἄλλωστε δίνει τὸ ὄνομά της: κατὰ τὰ ἔτη 1806, 1820 τὸ χωριὸ μαζὶ μὲ τὰ πλησιόχωρα Βαχό, Σκάλα, Τζεροβά, Νεροχώρι καὶ Κανὶ ἀνήκει στὴν περιφέρεια Φωκᾶ. Βλ. Δ. ΒΑΓΓΑΚΑΚΟΥ, Δύο σχέδια διοικήσεως τῆς Μάνης, ὁ.π. (σημ. 182) 487· τοῦ ἴδιου, Συμβολὴ εἰς τὰ περὶ Νίκλων - Νικλιάνων τῆς Μάνης, ὁ.π. (σημ. 182) 192 σημ. 14.

239. Σύμφωνα μὲ τὸν ΕΛ. ΑΛΕΞΑΚΗ, *Τὰ γένη καὶ ἡ οἰκογένεια στὴν παραδοσιακὴ κοινωνία τῆς Μάνης* (Ἀθήναι 1980) 120 εἰκ. 7, 8, τὸ συγκρότημα ἀνήκει στὴν οἰκογένεια Κοσονάκου-Καβαλλιεράκη. Τὸ θύρωμα κοσμεῖ τὸ «σπίτι τοῦ δεσπότη». Ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἐλαφρῶς δξυκόρυφο τοξωτὸ ἀνώφλι ἀπὸ λαξευτὸ παρόλιθο τῆς πύλης ποὺ περιβάλλει μονὴ σειρά πλίνθων, ἀνάγλυφον πλάκα, ποὺ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ διάκενα ποὺ ἀφήνονται ἐλεύθερα, ἀντικατέστησε ἄλλη, μεγαλύτερη. Εἰκονίζει δικέφαλον ἐστεμμένο ἀετὸ, πτηνὰ σὲ ἀνθὴ καὶ τὴ χρονολογία 1747 καὶ πρέπει νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὴ φωτογραφία τῆς σ. 73 τοῦ Κ. Δ. ΚΑΣΣΗ, *Ἡ λαϊκὴ γλυπτικὴ τῆς Μάνης* (Ἀθήναι 1983)· τὴν περιβάλλει ταινία ἀπομιμούμενη σχοινί. Ἀνάλογα διακοσμεῖται καὶ τὸ περίθωρο ἑνὸς ἄλλου ναοῦ τῶν Φωκάδων, τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς στὴ γειτονικὴ Φράγκα (ἀρ. 84, πίν. 29β). Ὁ δικέφαλος ἀετὸς κοσμεῖ ὑπέρθυρα σὲ μνημεῖα, κοσμικὰ καὶ ἐκκλησιαστικά. Βλ. ἐνδεικτικὰ ΚΑΣΣΗ, ὁ.π. εἰκ. στὶς σ. 30, 31, 54, 70, 71, καὶ συχνὰ ἐπέχει θέσιν οἰκοσήμεου, βλ. ΑΛΕΞΑΚΗ, ὁ.π. 127 σημ. 35. Σὲ σύγκρισιν μὲ τὰ σωζόμενα σὲ οἰκιστικὰ σύνολα τῆς περιοχῆς τὸ θύρωμα αὐτὸ ποὺ περιλαμβάνεται σὲ ὀρθογώνιον πλαίσιο ἀπὸ πῶρο μὲ γλυφὲς φαντάζει μνημειακό. Ἡ τοποθέτησις ἐξάλλου νεώτερης πλάκας μαρτυρεῖ ἴσως μιὰ ἀλλαγὴ (ἐπαύξηση) τῶν μελῶν τῆς οἰκογε-

Ὁ ναός, ἔσωτ. διαστ. 13.85×5 μ., εἶναι μονόχωρος, τρουλαῖος καὶ ἐξωτερικά δίνει τὴν ἐντύπωση συνεπτυγμένου σταυροειδοῦς²⁴⁰ (πίν. 28α). Τὶς ἐπιφάνειες τῆς ἡμικυλινδρικῆς ἀψίδας καὶ τοῦ ὀκτάπλευρου τρούλου, ποὺ διατρέχει κάτω τῇ στέγῃ πώρινη ταινία μὲ γλυφές, διαρθρώνουν τυφλὰ ἀψιδώματα²⁴¹. Ἡ Δ κεραία τοῦ ναοῦ ἐπιμηκύνεται περισσότερο· στὴ Ν πλευρά της, κάτω ἀπὸ βαθὺ διπλὸ κτιστὸ τόξο²⁴² ἀνοίγονται δύο θύρες ἀπὸ λαξευτὲς πέτρες· ἡ μία εἶναι τοξωτὴ καὶ ἡ ἄλλη ὀρθογώνια. Οἱ δύο ἀνακουφιστικὲς κόγχες ποὺ ἀνοίγονται ἀπὸ πάνω τους ἐπιτείνουν τὴν συμμετρίαν. Στὸ μέσον τῆς πλευρᾶς καὶ στὸν ἄξονα μεταξὺ τῶν θυρῶν ὑψώνεται τὸ κωδωνοστάσιο, ποὺ ἀρχικὰ ἦταν διώροφο. Τὸ κοσμοῦν πώρινες ταινίες μὲ γλυφές καὶ λιθανάγλυφο στὸ ἐπίθημα τοῦ ἀμφικιονίσκου. Τὸ μονόλοβο ἄνοιγμα τῆς ἐπάνω ζώνης ἔχει ἀντικαταστήσει νεωτερικὸ ἀέτωμα.

Ἐπεμβάσεις στὸ κτίσμα παρατηροῦνται καὶ στὶς κεραῖες: σὲ μεταγενέστερη φάση, ὅταν τοιχίστηκαν οἱ φωτιστικὲς σχισμὲς —ἐκτὸς μιᾶς— τοῦ τρούλου, ἐνισχύθηκε ὁ φυσικὸς φωτισμὸς τοῦ ναοῦ καὶ προστέθηκαν κάτω ἀπὸ τὰ δίλοβα μὲ πώρινο πλαίσιο παράθυρα τῶν κεραίων καὶ ὀρθογώνια, ἀπὸ ἓνα σὲ κάθε κεραία· τὰ ἀτροφικὰ πετερύγια τοῦ δίλοβου παραθύρου τῆς Ν κεραίας

νείας ἢ καὶ μεταφορὰ ἐδῶ τῆς ἐπισκοπῆς ἀπὸ τὴν παλαιὰ Καρυούπολη, ἀφοῦ τὸ Γύθειο ἦταν ἴσως ἀκόμη ἄσμημο [R. ETZEOGLOU, *ὁ.π.* (σημ. 237) 103, 109]· ἐκεῖ μεταφέρεται μάλλον κατὰ τοὺς ἀμέσως προεπαναστατικὸς χρόνους.

240. Τὰ ἀβαθὴ τόξα, πάνω στὰ ὁποῖα στηρίζεται ὁ τρούλος, ἀνοίγονται στὸ πάχος τῆς τοιχοποιίας: ἐξωτερικά, Β καὶ Ν, προεξέχουν σὰν στενὲς κεραῖες τοῦ σταυροῦ. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς τυπολογίας καὶ ὁρολογίας τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ αὐτοῦ τύπου ποὺ συναντᾶται στὴν περιοχὴ (ἀρ. 76, 107 τῆς παρούσας μελέτης) βλ. ΙΣ. ΚΑΚΟΥΡΗ, Τὸ μοναστήρι τοῦ Ταξιάρχου Μιχαὴλ τῆς Μουρᾶς, στὸ Παλαιοχώρι Κυνουρίας, Φίλιον Δώρημα εἰς τὸν Τάσον Γριτσόπουλον, *Πελοποννησιακὰ ΙΣΤ'*, 1985-1986, 318-321.

241. Συνηθισμένο μορφολογικὸ στοιχεῖο κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας. Παρόμοια διάρθρωση ποὺ ἐξαίρει καὶ τὰ δύο σημαντικὰ αὐτὰ σημεῖα τοῦ ναοῦ ἀπαντᾶται καὶ σὲ καθολικὰ μονῶν, ὅπως μεταξὺ ἄλλων παραδειγμάτων στὴν Ἀγία Παρασκευὴ Δολῶν (1698), *ΠΑΕ* 1980, 218· ἄλλοτε πάλι τονίζεται τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο, καὶ συχνότερα ἡ ἀψίδα. Βλ. σχετικὰ, *ΠΑΕ* 1981, 511 σημ. 1, καὶ παραπάνω, ἀρ. 76.

242. Οἱ ἐξωτερικὲς ἐπιχρισμένες ἐπιφάνειες δυσκολεύουν τὴν ἀναγνώριση σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο τοῦ ναοῦ μεταγενέστερης ἐπέμβασης.

μόλις διακρίνονται κάτω από τὸ χονδρόκοκκο κονίαμα ποὺ καλύπτει τὶς ἐξωτερικὲς ἐπιφάνειες. Ἐσωτερικά, στὰ λοφία βρίσκονται ἐντοιχισμένα ἡχητικὰ ἀγγεῖα.

Τοιχογραφίες. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης τῆς ἀψίδας ἡ Παναγία ἐνθρονη βρεφοκρατοῦσα στέφεται ἀπὸ ἀγγέλους καὶ φέρει τὴν ἐπιγραφή *Η ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΑ*. Τὴν περιβάλλουν προφήτες, ἱεράρχες καὶ ὕμνωδοὶ μὲ ξεδιπλωμένα εἰλητὰ καθὼς καὶ προτομὲς ἀγγέλων. Στὸ κάτω μέρος τῆς παραστάσεως διαβάζεται: *χειρ Φουρναρόπουλου*. Μὲ τὸ ἴδιο ἐπώνυμο ὑπογράφει τὸ 1756 ὁ ζωγράφος φορητῆς εἰκόνας στὸ κοντινὸ Μαυροβούνι²⁴³ (πίν. 13α). Τὸ πρόσωπο τῆς Παναγίας μὲ σαρκώδη χεῖλη καὶ μάτια ποὺ πλησιάζουν, ἡ προοπτικὴ ἀπόδοση τοῦ θρόνου τῆς καθὼς καὶ ὀρισμένες λεπτομέρειες στὶς ἐπιμέρους μορφὲς ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὴν παράδοση καὶ τὰ ζωγραφικὰ πρότυπα, ἔτσι ὥπως ἀφομοιώνονται στὴν περιοχὴ. Πιθανὸν οἱ τοιχογραφίες νὰ ἀνήκουν στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰ. ἢ λίγο ἀργότερα, ἐνῶ στὸ κτιστὸ τέμπλο μὲ τὴν *Λέση* διακρίνεται καὶ παλαιότερο στρώμα τοιχογράφησης σύγχρονης μὲ τὴν ἀνέγερση τοῦ κτίσματος. Ὁ ἴδιος ὁ ναὸς εἶναι εὐλογο νὰ κτίσθηκε ὅταν ὁ οἰκισμὸς καὶ οἱ Φωκάδες ἀκμάζουν, καὶ αὐτὸ πρὶν ἀπὸ τὴ γύρω στὸ 1749.

Καταγράφηκαν ἐπίσης φορητὲς εἰκόνες. Τρεῖς ἀπὸ αὐτὲς ἔχουν τοποθετηθεῖ μέσα σὲ ἀβαθὴ ἀψιδώματα στὸ κτιστὸ τέμπλο²⁴⁴ καὶ ἔχουν διαστάσεις 0.93×0.56 μ.: 1) Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου μὲ ἐπιγραφή *Του δούλου του Θεοῦ Ἰωάννου Ἀναγνωστοῦ Δ. Ζερβάκου Η. Γεργοπούλου. Ης ἀφεσιν αμαρτιῶν ἐν ἔτει 1873 χειρ. Π. Πετρίδη*²⁴⁵. 2) Παναγία βρεφοκρατοῦσα. 3) Χριστὸς μὲ χρονολογία 1836 βεβρουαρίου 25. Ἐπίσης σώζονται καὶ οἱ εἰκόνες: 4) Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος φτερωτός, μεταγενέστερη ἀπὸ τὶς προηγούμενες. 5) Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου (0.30×0.45 μ.) στὸ προσκυνητᾶρι τοῦ ναοῦ, τέλη τοῦ

243. Στὸ ναὸ τῆς Κοίμησις (ἀρ. 26) σημ. 113, ἔργο ποιοτικὰ ἀνώτερο· σ' αὐτὸ τὸ στάδιο τῆς ἔρευνας δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιχειρηθεῖ ἡ σύνδεση τῶν δύο ζωγράφων.

244. Ὁμοία διαμόρφωση παρατηρεῖται καὶ σὲ τέμπλα ἄλλων ναῶν τῆς περιοχῆς, ὅπως στὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὴ Δροσοπηγή (ἀρ. 105), καθὼς καὶ στὸν Ἅγιο Ἰωάννη (ἀρ. 125) καὶ τὴν Ἁγία Τριάδα (ἀρ. 112) στὸ Σκουτάρι· στὰ τελευταῖα δύο παραδείγματα στὰ ἀψιδώματα ὑπάρχουν τοιχογραφημένες παραστάσεις καὶ ὄχι εἰκόνες.

245. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Ὀνόματα ἀγιογράφων σὲ ναοὺς τῆς Μάνης, *Λακωνικαὶ Σπουδαὶ Ζ'*, 1983, 135.49.

18ου αϊ. Σύγχρονες με αυτές τοῦ τέμπλου εἶναι καὶ οἱ εἰκόνες τοῦ δωδεκαόρτου ζωγραφισμένες σὲ χρυσὸ κάμπο.

81. "Αγιος Γεώργιος. Μονοκάμαρος ναὸς (8.07×2.84 μ.) κτισμένος με ἀργολιθοδομή. Ἡ ἡμικυκλικὴ ἐξωτερικὴ ἀψίδα ἐδράζεται σὲ φυσικὸ βράχο. Στὴ Ν πλευρὰ ἡ τοξωτὴ θύρα περιβάλλεται ἀπὸ πελεκητὲς πέτρες. Τὴν παλαιὰ κεράμωση διατηρεῖ μόνον ἡ ἀψίδα.

Τοιχογραφίαι σώζονται μόνο στὴν πρόθεση ὅπου ἡ παράσταση τῆς "Ακρας Ταπείνωσης φέρει τὴν ἐπιγραφή "Ακρα Ταπείνωσης²⁴⁶. Στὸ Βραβεῖο τοῦ ναοῦ ποὺ ζωγραφίζεται κάτω ἀπὸ τριπλὴ τοξοστοιχία διαβάζονται πολλὰ ὀνόματα καὶ ἡ ἐπιγραφή: 1803 μηνὶ ἀπριλίου 2, χειρ Μηχαήλ / Κληροδέτου / ἀπὸ κόμης καβαλου²⁴⁷.

82. "Αγιος Δημήτριος (στὸ νεκροταφεῖο). Μονοκάμαρος κοιμητηριακὸς ναός, με ἐξωτερικὴ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, πύλη εἰσόδου στὸ Ν τοῖχο, στέγη δίρριχτη με κεραμίδια, ἐσωτ. διαστ. 6.90×3.70 μ. Ἡ τοιχοδομία, ἀπὸ ἀργολιθοδομή με ἀραιὴ χρῆση πλίνθων, καλύφτηκε με τσιμεντοκονία κατὰ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ ναοῦ. Στὸ ἐσωτερικὸ ἔχει ἐπισκευαστεῖ ἡ καμάρα καὶ οἱ τοῖχοι εἶναι ἀσβεστωμένοι. Στὴν κτιστὴ ἀγία Τράπεζα εἶναι ἐντοιχισμένα μαρμάρινα spolia: α) περιρραντήριο διαμ. 0.62 μ. καὶ β) κυλινδρικός κιονίσκος με μέγιστο ὕψος 0.55 μ. ποὺ ἀπολήγει σὲ λεπτὴ σπείρα με δωρικὸ κιονόκρανο.

83. "Αγιος Πέτρος. Μονοκάμαρος ναὸς με ἐξωτερικὰ τρίπλευρη ἀψίδα, τσιμεντένια δίρριχτη ἐπισκευασμένη στέγη, ἐσωτ. διαστ. 7.60×3.15 μ., κτισμένος με ἀργολιθοδομή (πίν. 29α). Πάνω ἀπὸ τὴν τοξωτὴ πύλη εἰσόδου στὸ Ν τοῖχο διαμορφώνεται ἡμικυκλικὴ κόγχη· τὰ λαξευτὰ πώρινα τόξα τοὺς κοσμοῦνται ἀπὸ γλυφές με τρισιδὴ ταινία, ἐνῶ ἀνθέμιο με ἐγχάρακτους σταυροὺς διακοσμεῖ τὸ μέτωπο τοῦ τόξου τῆς κόγχης.

246. Ἡ ἴδια παρέκκλιση ἀπὸ τὴν τυπικὴ ἐπιγραφή, ποὺ συνοδεύει συνήθως τὴν παράσταση, σημειώνεται καὶ στὴν Ἀγία Τριάδα στὸ Σκουτάρι (ἀρ. 112), σὴμ. 352.

247. Ἡ χρονολογία, ποὺ ἐκ παραδρομῆς σημειώθηκε, 1863 στὸ ἡμερολόγιο διορθώνεται σὲ 1803· βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Ὀνόματα ἀγιογράφων σὲ ναοὺς τῆς Μάνης, *Λακωνικαὶ Σπουδαί* Ζ', 1983, 132.26. Καλύτερα διαβάστηκε σὲ δευτέρῃ ἐπίσκεψιν ὁ τύπος καταγωγῆς τοῦ ζωγράφου.

Στὸ Δ τμήμα τοῦ Ν τοίχου ὑψώνεται μονόλοβο κωδωνοστάσιο, μὲ τὸ τόξο τοῦ λοβοῦ ἀπὸ λαξευτὸ πωρόλιθο καὶ ἀετωματικὴ ἀπόληξη, μέρος τῆς ὁποίας ἔχει καταστραφεῖ.

Τοιοχογραφίαις ὑπάρχουν μόνο στὸ κτιστὸ τέμπλο· θέματα καὶ διάταξη ἀκολουθοῦν τὸν καθιερωμένο τύπο (βλ. ἀρ. 87) μὲ μοναδικὴ ἀπόκλιση στὸν τίτλο *Ἡ Ἑλπίς τῶν Χριστιανῶν* πρὸ ἀντικαθιστᾶ τὸν πρὸ συνηθισμένο τίτλο *Κυρία τῶν Ἀγγέλων* στὴ δεσποτικὴ εἰκόνα τῆς Θεοτόκου. Στὸ Β τοῖχο κοντὰ στὸ τέμπλο οἱ ἄγιοι Πέτρος καὶ Παῦλος κρατοῦν τὸ ὁμοίωμα τοῦ ναοῦ, ὅπως συνήθως. Στὰ πρόσωπα ὁ προπλασμός εἶναι σκοτεινός· ἡ σάρκα, σὲ ἀνοιχτὸ καστανό, ἀπλώνεται σὲ μεγάλη ἔκταση χωρὶς ἐνδιάμεσους τόνους, σὰν μάσκα ἐπάνω στὸ πρόσωπο. Τὸ γενικὸ ὕφος τῶν τοιχογραφιῶν ἀνάγει τὴ διακόσμηση σὲ ἐποχὴ μετὰ τὸ 1800.

Φράγκα

Ναὸς μεταβυζαντινῶν χρόνων

84. *Ἁγία Παρασκευή*. Ἰδιωτικὸ ἐκκλησάκι τῆς οἰκογένειας Καβαλλιεράκη-Φωκᾶ²⁴⁸. Μονόχωρο, καμαροσκέπαστο, μὲ ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα,

248. Σὲ δογικὸ ἔγγραφο τοῦ ἔτους 1495 ἀπονέμεται ὁ τίτλος τοῦ ἱππότη τοῦ Ἁγ. Μάρκου στὸν πρόκριτο τῆς Κελεφᾶς Καπετὰν Θωμᾶ Φωκᾶ γιὰ τὴν ἀφοσίωσή του στὴ Βενετία. Γιὰ τὴ βυζαντινὴ προέλευση τοῦ ὀνόματος καὶ τὴν ἀναφορά του σὲ ἱστορικὰ ἔγγραφα, πρὸς σχετίζονται μὲ τὴ συγκεκριμένη περιοχὴ καὶ τὴν οἰκογένεια, βλ. Δ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ, *Βυζαντινὰ ὀνόματα καὶ ἐπώνυμα τῆς Μάνης, Πελοποννησιακὰ Γ'-Δ'*, 1958-59, 214 κέ. Πύργος τῆς οἰκογενείας Φωκᾶ σώζεται στὴν Καρυοῦπολη κοντὰ στὴ Φράγκα, πρβ. σ. 133 κέ. Τὸ ὄνομα Καβαλλιεράκη, μὲ τὸ ὁποῖο εἶναι ἐπίσης γνωστὴ ἡ οἰκογένεια Φωκᾶ, πιστοποιεῖ τὴν καταγωγὴ τῆς ἀπὸ τοὺς Φωκάδες, στοὺς ὁποίους εἶχε ἀπονεμηθεῖ τὸ 1495 ὁ τίτλος τοῦ ἱππότη. Τὸ ὄνομα τῶν προυχόντων τῆς περιοχῆς παραμένει κατὰ γενικὴ σὰν τοπωνύμιο καὶ θυμίζει τὸ θεσμὸ τῶν βυζαντινῶν προνοιῶν, βλ. Π. ΔΟΥΚΑ, *Ἡ Σπάρτη διὰ μέσου τῶν αἰώνων* (Ν. Ὑόρκη 1922) 563 κέ. Δ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ, *Περὶ τὰ παραταινάρια τῆς Μάνης τοπωνύμια*, *Ἀθηνᾶ* 68, 1965, 209. Ὡς «τμήμα Φωκᾶ» ἀναφέρεται ἀκόμα στὴ Σύνοψη στατιστικῶν γνώσεων τῶν ἐτῶν 1828-1830, στὸ ὁποῖο ἀνήκουν τὰ κοντινὰ χωριά, ἀνάμεσα σὲ αὐτὰ τὸ Νεοχώριο, τὸ Καυκί, ἡ Καρυοῦπολις, τῶν ὁποίων οἱ ἐκκλησίες καταγράφονται σὲ αὐτὴ τὴν ἔρευνα, βλ. ΕΛ. ΜΠΕΛΙΑ, *Στατιστικὰ στοιχεῖα τῆς Λακωνίας κατὰ τὴν Καπο-*

στέγη δίρριχτη, έπισκευασμένη —σήμερα τσιμεντένια—, έσωτ. διαστ. 6.50×3.10 μ., κτισμένο από άργολιθοδομή με άραιή χρήση πλίνθων. Πάνω από την τοξωτή πύλη εισόδου στο Ν τοίχο άνοίγεται κόγχη (πίν. 29β): τὰ πώρινα τοξωτά πλαίσια τής πύλης και τής κόγχης διακοσμοϋνται με γλυφές που σχηματίζουν τρισχιδή ταινία και σειρά από λακκίσκους που άποτελοϋν χονδροειδή άπομίμηση σχοινοϋ. Τό τόξο τής εισόδου περιβάλλει σειρά από μονές πλίνθους, όπως και την πύλη τοϋ 'Αγίου Βασιλείου, έξω από τό Νεοχώριο (άρ. 87). 'Ανάλογη διαμόρφωση με γλυφές στα τοξωτά πλαίσια τής πύλης και τής κόγχης έμφανίζει και ό "Άγιος Πέτρος στην Καρυούπολη (άρ. 83), προφανώς κάτω από την έπίδραση τών έκκλησιών από την περίοδο τής Βενετοκρατίας (1685-1715)²⁴⁹, ενώ τό διακοσμητικό θέμα τοϋ σχοινοϋ —γνωστό ήδη από τή βυζαντινή παράδοση αλλά και από φράγκικα μνημεΐα²⁵⁰— άπαντᾷ τόσο σε μεταβυζαντινούς ναούς²⁵¹ όσο και στα σύγχρονα τουρκικά μνημεΐα²⁵² και έπαναλαμβάνεται στο θύρωμα τής οικίας τής οικογένειας Καβαλλιεράκη-Φωκά στην Καρυούπολη (βλ. σημ. 239).

Στο έσωτερικό τοϋ ναοϋ, στο άνώφλι τής πύλης εισόδου, έχει χρησιμοποιηθεΐ άμφικιονίσκος παραθύρου (παλαιοχριστιανικοϋ;) ναοϋ, διαστ. 1×0.25 μ. Όπως και σε άλλες έκκλησίες στην περιοχή (άρ. 9, 19, 78, 87), τό δάπεδο τής 'Αγίας Παρασκευής βρίσκεται χαμηλότερα από τή στάθμη τοϋ έδά-

διστριακήν περίοδον, *Λακωνικά Σπουδαί Γ'*, 1977, 446. Για τήν οικογένεια Καβαλλιεράκη-Φωκά πρβ. σχετικά και παραπάνω σημ. 238.

249. Παράδειγμα οί πύλες και τὰ παράθυρα στο νεώτερο ναό τών 'Αγίων 'Αποστόλων Καλαμάτας με τίς γλυφές στα τοξωτά υπέρθυρα, βλ. Κ. ΚΑΛΟΚΥΡΗ, *Βυζαντινά Έκκλησίαι τής 'Ι. Μητροπόλεως Μεσσηνίας* (Θεσσαλονίκη 1973) 30 πίν. 5α και Α. ΒΟΝ, *Églises byzantines de Kalamata, VIe CIEB 1948*, Paris 1951, II, 37 fig. 2.

250. Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Παναγία ή Βρεστενίτισσα, Πρακτικά Α' Λακωνικοϋ Συνεδρίου, Σπάρτη - Γύθειον 7-11 'Οκτωβρίου 1977, *Λακωνικά Σπουδαί Δ'* ('Εν 'Αθήναις 1979) 104 με σημ. 4. Πρβ. την έντοιχισμένη επιτύμβια πλάκα τοϋ Πέτρου Lippamano σε παρεκκλήσιο τής 'Αγίας Παρασκευής στη Χαλκίδα, Ι. ΛΙΑΠΗ, *Μεσαιωνικά Μνημεΐα Εύβοίας* ('Αθήναι 1971) 94 κέ. πίν. 47.

251. Όπως π.χ. στον 'Άγιο Νικόλαο Βάθειας, Α. ΟΡΑΝΔΟΥ, Οί σταυρεπίστεγοι ναοί Βάθειας Εύβοίας, *ΑΒΜΕ Ζ'*, 1951, είκ. 11, 13.

252. Όπως στο θύρωμα τής πύλης τοϋ Μενδρεσέ (1721) στην 'Αθήνα, Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *ΕΜΜΕ*, 'Εν 'Αθήναις 1927, 119.

φους ἐξωτερικά, ὅπως παρατηρεῖται συχνὰ στοὺς ναοὺς τῆς τουρκοκρατίας²⁵³.

Τοιχογραφίες ὑπάρχουν στὸ κτιστὸ τέμπλο μὲ τὰ συνηθισμένα θέματα καὶ διάταξη (βλ. "Ἅγιος Βασίλειος, ἀρ. 87). Ἀπόκλιση ἀπὸ τὰ κα-
θιερωμένα συνιστᾷ ἡ ἰδιαίτερη τιμὴ ποὺ δίνεται ἐδῶ στὸν ἅγιο Νικόλαο, ὁ
ὁποῖος εἰκονίζεται ἀριστερὰ ἀπὸ τὴ Θεοτόκο στὴ θέση τοῦ ἐπώνυμου ἁγίου
τοῦ ναοῦ. Ἐμφαση δίνεται ὡστόσο καὶ στὴν παράσταση τῆς ἁγίας Παρασκευῆς
ποὺ ἱστορεῖται ἐνθρονῇ στὴν κατώτερη ζώνη τοῦ Β τοῖχου, κοντὰ στὸ τέμπλο,
στὴ συνηθισμένη θέση δηλαδὴ ποὺ ἔχουν οἱ ἐπώνυμοι ἅγιοι στὰ ἐκκλησάκια τῆς
περιοχῆς²⁵⁴. Ἡ Παρασκευὴ ἐξαίρεται ὡς ἐπώνυμη ἁγία τοῦ ναοῦ μὲ τὴν ἀ-
πεικόνιση δύο σκηνῶν ἀπὸ τὸ συναξάρι τῆς πάνω ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς ἐν-
θρονης μάρτυρος: ἀριστερὰ ἡ Παρασκευὴ στὸ λέβητα μὲ τὸ καυτό λάδι καὶ
δεξιὰ ἡ Ἀποτομή²⁵⁵. Στὸ Ν τοῖχο ἀντίστοιχα, κοντὰ στὸ τέμπλο, ὁ ὁσιος
Σάββας ὁλόσωμος καὶ πάνω ἀπὸ αὐτὸν σκηνὴ ἀπὸ τὸ βίο του, ὅπως συνήθως
στοὺς ναοὺς τῆς ἐποχῆς αὐτῆς²⁵⁶. Στὴν παράσταση μὲ τὴ σκηνὴ ἀπὸ τὸ βιο-
γραφικὸ κύκλο τοῦ Σάββα διαβάζεται ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή: + Δέησις τ(ῶν)
δ(ού)λων / τ(οῦ) Θε(οῦ) πιέρ(ου) δημητράκ(ου) / κ(αὶ) τῶν ἀδελφῶν αὐτ(οῦ)
[δ]ιὰ / βοήθειαν αὐτῶν κ(αὶ) εἰς ψυχικὴν / σωτηρί(αν).

Οἱ ὑπόλοιπες ἐπιφάνειες τοῦ ναοῦ εἶναι ἀβυσστωμένες ὅπως καὶ τὸ ἱερό·
φαίνεται ὅμως ὅτι εἶχαν παραμείνει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἀκόσμητες. Πολλὲς φορὲς
στοὺς μικροὺς αὐτοὺς ναοὺς ἡ τοιχογράφηση περιορίζεται μόνο στὸ ἱερό καὶ
στὸ τέμπλο ἢ μόνο στὸ τέμπλο, ἐνῶ λίγες ὁλόσωμες μορφές ἁγίων ζωγραφί-
ζονται στίς μακρὲς πλευρὲς τοῦ κυρίως ναοῦ²⁵⁷. Στὰ πρόσωπα ὁ προπλασμοὺς

253. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ μετὰ τὴν Ἀλωση (1453-1821),
Ἀρχιτεκτονικά Θέματα 3, 1969, 172.

254. Στὰ ἐκκλησάκια αὐτὰ τὸ τέμπλο ἔχει συνήθως μία μόνο πυλῖδα ποὺ πλαισιώνε-
ται ἀπὸ τὶς παραστάσεις τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας, ἐνῶ ὁ ἐπώνυμος ἅγιος εἰκονίζε-
ται στὸ Β τοῖχο κοντὰ στὸ τέμπλο.

255. Ἡ ἐπιλογὴ τῶν συγκεκριμένων αὐτῶν σκηνῶν ποὺ συνοδεύουν τὴν ἁγία Παρα-
σκευὴ σὰν συντετμημένους βιογραφικοὺς κύκλους εἶναι παλαιά· ἀπαντᾷ ἤδη σὲ ναὸ ἀφιερωμένο
ἐπίσης στὴν Ἀγία Παρασκευὴ κατὰ τὴν Παλαιολόγεια περίοδο, βλ. Ε. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ,
Οἱ τοιχογραφίες τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς στὴν Πλάτσα τῆς Ἐξω Μάνης (ἔτ. 1412), Ἐκτο
Συνπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης, Ἀθήνα 1986, 23.

256. Γιά τὸ θέμα βλ. σ. 24 σημ. 60.

257. Βλ. ἀρ. 30, 56, 59, 85, 87, 91, 108, 129. Ὁ περιορισμὸς τῆς τοιχογράφησης
θὰ πρέπει νὰ ἦταν κοινὸς τὴν ἐποχὴ αὐτή· τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στίς ἐκκλησίες τῆς Κέρκυ-

είναι σκοτεινός, με ενδιάμεσους τόνους στη μετάβαση προς την ανοικτότερη σάρκα. Οί μορφές έχουν καλές αναλογίες και ή πτυχολογία είναι πλούσια και άνετη. Στην απόδοση του τοπίου ο ανώνυμος ζωγράφος ακολουθεῖ πρότυπα του τέλους του 16ου αί.

Οί φυσιογνωμικοί τύποι, ή ξηρότητα στην απόδοση τῶν γεροντικῶν μορφῶν, ή πλούσια και άνετη πτυχολογία έχουν κοινὰ στοιχεῖα με τὴν τεχνοτροπία γνωστῶν ζωγράφων ποὺ κινοῦνται μέσα στο β' μισὸ τοῦ 18ου αἰ. στὴ Μάνη, ὅπως τοῦ Μιχαήλ «ἐκ κόμης Καββάλου»²⁵⁸ καὶ τῶν Νικολάου καὶ Ἀναγνώστη²⁵⁹. Οἱ ὁμοιότητες αὐτὲς ὀρίζουν τὸ πλαίσιο τῶν ζωγραφικῶν τρόπων ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ ἄγνωστος ἁγιογράφος στὴ Φράγκα καὶ τοποθετοῦν τὸ ἔργο του στὴν ἴδια ἐποχὴ, δηλ. στο β' μισὸ τοῦ 18ου αἰ.

ρας ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη, κατὰ τὸ 18ο αἰ., βλ. D. TRIANTAPHYLLOPOULOS, Die nachbyzantinische Wandmalerei auf Kerkyra und den anderen ionischen Inseln. Untersuchungen zur Konfrontation zwischen ostkirchlicher und abendländischer Kunst (15.-18. Jahrhundert), *Miscellanea Byzantina Monacensia* 30 A, (Text) (München 1985) 355 κέ.

258. Ὁ Μιχαήλ ἔχει φιλοτεχνήσει τὶς τοιχογραφίες τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς (Παναγίας) στὸ κοντινὸ Νεοχώριο τὸ 1787, ή δραστηριότητά του ὅμως στὴν περιοχὴ πιστοποιεῖται ἀπὸ τὸ 1768. Γιά τὶς τοιχογραφίες τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς (ἀρ. 92) καὶ πληροφορίες γιά τὸ ζωγράφο βλ. σ. 148. Ἡ συγγένεια τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Φράγκας με τὸ ἔργο τοῦ Μιχαήλ παρατηρεῖται κυρίως στὴν πλούσια καὶ άνετη πτυχολογία ὀρισμένων μορφῶν, ὅπως τοῦ Χρυσόστομου καὶ τῆς Παναγίας.

259. Δυάδα ζωγράφων με τὰ ὀνόματα Νικόλαος καὶ Ἀναγνώστης συμπράττει στὴν τοιχογράφηση ἐκκλησιῶν στὴ Μάνη ἀνάμεσα στὰ 1754 καὶ 1760, βλ. *ΠΑΕ* 1981, Β', 521 κέ. Ἡ μελέτη τῶν τοιχογραφημένων συνόλων ποὺ ὑπογράφουν ἐκκρεμεῖ· εἶναι πάντως σίγουρο, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ὕφος, ὅτι ή ἐκτέλεση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Προφήτη Ἡλία στὰ Καλλιανέικα (1758) καὶ τῶν Ἀγίων Θεοδώρων στὸν Κάμπο (1760) ἀνήκει σὲ αὐτούς, στὸ ἴδιο, 522 με πίν. 290-292α καὶ 466 με πίν. 272 ἀντίστοιχα· πρβ. ἐπίσης Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Ὀνόματα ἁγιογράφων σὲ ναοὺς τῆς Μάνης, *Λακωνικαὶ Σπουδαί* Ζ', 1983, 134 ἀρ. 40. Με τὶς τοιχογραφίες αὐτῶν τῶν ναῶν ἔχει ὁμοιότητες ή ζωγραφικὴ στὴ Φράγκα τόσο στὸ φυσιογνωμικὸ τύπο, ὅσο καὶ στὴ σχηματικὴ ξηρὴ ἀπόδοση ὀρισμένων ἁγίων, ὅπως ὁ Νικόλαος. Γιά τὸ ἔργο τῶν δύο ἁγιογράφων στὴν περιοχὴ ποὺ ἐρευνήθηκε βλ. Ἀγιο Γεώργιο στὴ Μυρσίνη (ἀρ. 32) καὶ στὸν Ἰωάννη Χρυσόστομο στὸ Σκουτάρι (ἀρ. 113).

Ναοὶ μεταβυζαντινῶν καὶ νεωτέρων χρόνων

85. *Παναγίτσα*. Μονόχωρος, καμαροσκέπαστος, με ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα καὶ δίρριχτη στέγη με κεραμίδια, ἐσωτ. διαστ. 6.10×3 μ. Τοξωτὴ πύλη εἰσόδου καὶ ψηλότερα κόγχη ἀνοίγονται στὸ Ν τοῖχο. Ἡ τοιχοδομία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ με ἐλάχιστη χρῆση κεραμιδιῶν· τὴν πύλην πλακισίω-
νουν λαξευτοὶ πυρόλιθοι.

Τοιχογραφίαι ὑπάρχουν μόνο στὸ κτιστὸ τέμπλο, ἐνῶ τὸ ἱερὸ καὶ ὁ κυρίως ναὸς ἔμειναν ἀκόσμητα. Στὸ κτιστὸ τέμπλο ἐπαναλαμβάνεται τὸ συνηθισμένο πρόγραμμα, ὅπως καὶ στὶς σύγχρονες ἐκκλησίες τῆς περιοχῆς (βλ. "Ἁγιος Βασίλειος, ἀρ. 87). Οἱ τοιχογραφίες εἶναι λαϊκότερες· τὰ πρόσωπα ζωγραφίζονται με σκοῦρο καστανὸ προπλάσμο καὶ ἀνοιχτὴ σάρκα, χωρὶς ἐνδιάμεσους τόνους· οἱ μορφές εἶναι δισδιάστατες με ἀδέξιες κινήσεις. Καλύτερης τέχνης εἶναι οἱ δεσποτικὲς με πιὸ φροντισμένο πλάσιμο. Στὴν καμπάνα τοῦ ναοῦ εἶναι χαραγμένο τὸ ἔτος 1859· στὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ πρέπει νὰ ἀνάγονται ὁ ναὸς καὶ οἱ τοιχογραφίες.

86. "Ἁγιος Σπυρίδων. Μονόχωρος ναὸς με ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, ὀροφὴ ἀνακαινισμένη ἀπὸ ξύλα καὶ καλάμια, στέγη δίρριχτη σκεπασμένη με κεραμίδια, ἐσωτ. διαστ. 10×3.70 μ., κτισμένος με ἀργολιθοδομὴ. Πύλη εἰσόδου ἀνοίγεται στὸ Ν τοῖχο καὶ πρὸς τὸ Δ τμήμα· δίπλα στὴν πύλη, ὑψώνεται διώροφο κωδωνοστάσι με ὅμοια τοιχοποιία, δίλοβο παράθυρο στὸν πρῶτο καὶ μονόλοβο στὸ δεύτερο ὀροφο. Οἱ τοῖχοι τοῦ καμπαναριοῦ ποικίλλονται με δια-

260. Τὸ τοπωνύμιον ἀναφέρεται γύρω στὰ 1790 ἀπὸ τὸν Ν. ΝΗΦΑΚΗ, ὁ.π. (σημ. 222) στ. 44 καὶ τὸ 1828-1830 στὴ Σύνοψη στατιστικῶν γνώσεων ἐπὶ Καποδίστρια, σύμφωνα με τὴν ὁποία τὸ Καυκὶ ἀνήκει στὸ τμήμα Φωκῆ, Ε. ΜΠΕΛΙΑ, Στατιστικὰ στοιχεῖα τῆς Λακωνίας, ὁ.π. (σημ. 248) 446. Τὸ «καυκί», ποὺ ἀπαντᾷ ἐδῶ ὡς τοπωνύμιον, εἶναι ἓνα εἶδος βυζαντινοῦ σκεύους, ποὺ ἀναφέρεται συχνὰ στὰ μεσαιωνικὰ κείμενα· ἡ τοπωνυμικὴ χρῆσις τῆς λέξεως ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὸ συσχετισμὸ τῆς διαμόρφωσης τοῦ ἐδάφους με τὸ συγκεκριμένο σκεῦος, Δ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ, Ἀρχαῖα καὶ μεσαιωνικὰ τοπωνύμια ἐκ Μάνης. Συμβολὴ δευτέρα, Πελοποννησιακὰ Β', 1957, 313.

κοσμητικά πινάκια²⁶¹ —τὰ περισσότερα σήμερα κομματιασμένα— με όρατὲς τὲς ὑποδοχὲς, σπάνιο διακοσμητικὸ στοιχεῖο στὲς μεταβυζαντινὲς ἐκκλησίες τῆς Μάνης (βλ. καὶ ἀρ. 105 καὶ 137). Στὸ ἀνώφλι τῆς ἀναστηλωμένης πύλης εἰσόδου εἶναι χαραγμένο τὸ ἔτος 1800.

Τοιχογραφίαι σώζονται στὴν ἀψίδα, τὴν πρόθεση καὶ τὸ κτιστὸ τέμπλο· θέματα καὶ διάταξη ἀκολουθοῦν τὰ καθιερωμένα. Ὁ κυρίως ναὸς εἶναι ἐπιχρισμένος με τσιμεντοκονία· τμήματα τοιχογραφίας με δόλωσους ἀγίους σώζονται στὸ Β τοῖχο καὶ ἡ Σταύρωση στὸ Δ τοῖχο τοῦ ναοῦ. Σύμφωνα με τὸ ὕψος καὶ με τὸ χάραγμα στὸ ἀνώφλι τῆς πύλης, ἡ διακόσμηση πρέπει νὰ ἀναχθεῖ γύρω στὸ 1800.

Νεοχώρι²⁶²

Ναοὶ μεταβυζαντινῶν χρόνων

87. "Αγιος Βασίλειος²⁶³. Βορειοανατολικά ἔξω ἀπὸ τὸ χωριό· μονοκάμαρος ναός, με ἑξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, δίρριχτη στέγη, σκεπασμένη με κεραμίδια, ἑσωτ. διαστ. $9 \times 4,40$ μ., κτισμένος με ἀργολιθοδομή. Χαμηλὴ (ὑψ. 1.55 μ.) τοξωτὴ πύλη εἰσόδου ἀνοίγεται στὸ Ν τοῖχο με πώρινο περίθυρο καὶ ἐγχάρακτο σταυρὸ στὴν κορυφὴ τοῦ τόξου. Πάνω ἀπὸ τὴν πύλη διαμορφώνεται

261. Ὁ βυζαντινὸς αὐτὸς τρόπος διακόσμησης ἐπιβιώνει στοὺς ναοὺς τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας· τὰ διακοσμητικὰ πινάκια προέρχονται ἀπὸ ἐργαστήρια τῆς Ἀνατολῆς (Κιουτάχεια, Ρόδος), Α. ORLANDOS, *L'architecture religieuse en Grèce pendant la domination turque, L' Hellenism Contemporain*, 1953, 183· Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, 'Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἀλωση (1453-1821)', *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 3, 1969, 167. Στὴν ὕψιμη περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, στὲς ἐκκλησίες τοῦ Πηλίου, σύγχρονες με τὲς ἐκκλησίες τῆς Μάνης ποὺ καταγράφονται ἐδῶ, τὰ διακοσμητικὰ πινάκια ἀποτελοῦν κανόνα στὴ διακόσμηση τῶν ὤψεων, βλ. Κ. ΜΑΚΡΗ, *Ἡ λαϊκὴ τέχνη τοῦ Πηλίου* (Ἀθήνα 1976) 67 εἰκ. στὲς σ. 54, 59. Στὴ Μάνη, τὴν ἴδια ἐποχὴ, ἡ διακόσμηση με ζωγραφιστὰ πιάτα εἶναι πολὺ φειδωλή.

262. Τὸ χωριὸ ἀναφέρει γύρω στὰ 1790 ὁ Ν. ΝΗΦΑΚΗΣ, ὁ.π. 45, καὶ ἡ Σύνοψη στατιστικῶν γνώσεων ἐπὶ Καποδίστρια τὸ 1828-30, σύμφωνα με τὴν ὁποία τὸ Νεοχώριο ἀνήκει στὸ τμήμα Φωκῆ, Ε. ΜΠΕΛΙΑ, *Στατιστικὰ στοιχεῖα τῆς Λακωνίας*, ὁ.π. 446.

263. Σύμφωνα με τὲς πληροφορίες τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς, ὁ "Αγιος Βασίλειος ἦταν ὁ κοιμητηριακὸς ναὸς στὸ ἰδιωτικὸ νεκροταφεῖο τῆς οἰκογένειας Βασιλάκου.

ὀρθογώνια κόγχη· μονή σειρά πλίνθων περιβάλλει τὸ τόξο τῆς πύλης. Τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ εἶναι χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ἔδαφος ἐξωτερικά²⁶⁴.

Τοιχογραφίες σώζονται στὴν πρόθεση, στὸ κτιστὸ τέμπλο καὶ στὸ Β τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ. Οἱ ὑπόλοιποι τοῖχοι εἶναι ἀσβεστωμένοι, ἐνῶ ἡ καμάρα τοῦ ναοῦ ἐσωτερικά ἔχει ἐπισκευαστεῖ μετ' αἰμέντο.

Στὴν πρόθεση ἱστορεῖται ἡ *Ἀκρα Ταπείνωση* μετὰ τὴν ἐπιγραφή *Ἡ Ἀποκαθήλωση*. Στὸ κτιστὸ τέμπλο, σύμφωνα μετὰ τὸ τυπικὸ πρόγραμμα τῶν κτιστῶν τέμπλων στὶς ἐκκλησίες τῆς περιοχῆς, εἰκονίζεται ἡ *Μεγάλη Δέηση*, μετὰ ἐξαπτέρυγα στὰ δύο ἄκρα, καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὴν διαβάσσεται ἡ γνωστὴ ἐπιγραφή *ὁρῶν τὸ βῆμα*²⁶⁵. στὶς θέσεις τῶν δεσποτικῶν ἡ *Παναγία ἔνθρονη βρεφοκρατούσα* ὡς *Κυρία τῶν Ἀγγέλων* —μετὰ τοὺς ἀγγέλους ποὺ κρατοῦν τὸ στέμμα τῆς Θεοτόκου²⁶⁶, ἐδῶ στὸν τύπο τῆς πατριαρχικῆς μίτρας— ὁ *Χριστὸς ἔνθρονος* ὡς *Μέγας Ἀρχιερεὺς*, καὶ δεξιότερα ὁ *Πρόδρομος*· στὰ ἐσωράχια τῆς *Ωραίας Πύλης* οἱ θεοπάτορες *Ἰωακείμ* καὶ *Ἄννα* καὶ στὰ θωράκια τοῦ τέμπλου ἄνθη τοῦ ἀγροῦ μετὰ φυσιοκρατικὴ ἀπόδοση πάνω σὲ λευκὸ βάθος. Ὁ *ἐπώνυμος ἅγιος* τοῦ ναοῦ *Βασίλειος* εἰκονίζεται στὸ Β τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ κοντὰ στὸ τέμπλο, ὅπως συμβαίνει κατὰ κανόνα στοὺς ναοὺς τῆς περιοχῆς. Κοντὰ στὸν ἅγιο Βασίλειο στὸ Β τοῖχο παρατάσσονται *ὁλόσωμοι ἅγιοι*. Σύμφωνα μετὰ τὸ ὕφος, οἱ τοιχογραφίες μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰ.

88. *Ἅγιος Νικόλαος*. Τὸ καθολικὸ στὴν πλατεία τοῦ χωριοῦ· μονόχωρος ναὸς μετὰ τροῦλο, ἔχει ἐξωτερικὰ τὴ μορφή συνεπτυγμένου σταυροειδοῦς²⁶⁷. ἡ ἀψίδα εἶναι ἐξωτερικὰ ἡμικυκλική, ὁ τροῦλος κυλινδρικός μετὰ ὑψηλὸ τύμπανο ποὺ διατρυπᾶται ἀπὸ τέσσερις φωτιστικὲς θυρίδες, οἱ ἐξωτερικὲς ἐπιφάνειες τοῦ ναοῦ ἀδιάρθρωτες μετὰ λίγα παράθυρα καὶ δυὸ πύλες εἰσόδου ποὺ ἀνοίγονται ἀπὸ μία στοὺς πλάγιους τοίχους τοῦ ναοῦ. Δίλοβο κωδωνοστάσιο ὑψώνεται στὸ Δ τμήμα τοῦ Ν τοίχου.

264. Βλ. γι' αὐτὸ τὸν *Ἅγιο Νικόλαο* στὰ Σκυφιάδικα (ἀρ. 9).

265. Βλ. σημ. 59.

266. Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τῆς Παναγίας ὡς «Κυρία τῶν Ἀγγέλων» διαφέρει στὶς εἰκόνες τῆς Πάτμου, ὅπου οἱ ἄγγελοι παριστάνονται σεβίζοντες, σὲ προτομή, στὶς ἐπάνω γωνίες τῆς εἰκόνας, Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Εἰκόνες τῆς Πάτμου* (1977) πίν. 54, 138, 142, 156. Πρβ. καὶ σημ. 357.

267. Γιὰ τὸν ἀρχιτεκτονικὸν τύπον βλ. *Ἅγιο Ταξιάρχη* στὸν Ἀγερανό (ἀρ. 76).

‘Ο ναός ανακαινίστηκε στὰ 1920²⁶⁸. τότε κτίστηκε ὁ γυναικωνίτης —ἀρχικά ξύλινος— καὶ μετασκευάστηκαν τὰ παράθυρα ποὺ ἐμφανίζονται σήμερα, πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ, χαμηλωμένο βαθὺ τόξο. Ἀπὸ τὴν ἴδια ἐποχὴ προέρχονται καὶ οἱ εἰκόνες τοῦ τέμπλου. Οἱ τοῖχοι εἶναι ἐσωτερικά καὶ ἐξωτερικά ἐπιχρισμένοι. Στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ ναοῦ τόσο ἡ τοιχοποιία ὅσο καὶ τυχὸν διακοσμητικὰ στοιχεῖα ἔχουν ἐντελῶς καλυφτεῖ ἀπὸ τὸ σοβά.

Τυπολογικά, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ πλευρᾶς ἀναλογιῶν καὶ ἐξωτερικῆς διαμόρφωσης τοῦ κτηρίου, ὁ Ἅγιος Νικόλαος ἀνήκει στὴν ἴδια κατηγορία μὲ τὸν Ταξιάρχη στὸν Ἀγερανό, τὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὴ Νέα Μαραθέα καὶ τὸ ναὸ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου στὴν Καρυούπολη (ἀρ. 76, 31 καὶ 80 ἀντίστοιχα) μὲ ὀρισμένες ἐπὶ μέρους διαφορές, καὶ μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ στὴν ἴδια ἐποχὴ μὲ αὐτοὺς, δηλ. μέσα στὸ β’ μισὸ τοῦ 18ου αἰ. ἢ γύρω στὸ 1800.

89. *Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου*. Ἐρειπωμένος ναὸς σὲ μικρὴ πλατεία τοῦ χωριοῦ· μονόχωρος, μὲ ἐξωτερικά τρίπλευρη ἀψίδα, ἐξωτ. διαστ. 14.50×7.80 μ., μὲ δύο πύλες εἰσόδου ποὺ ἀνοίγονται ἀπὸ μία στὸ Β καὶ Ν τοῖχο ἀντίστοιχα. Ἀπὸ τὸ ναὸ εἶναι ἀκόμη ὄρθιοι οἱ περιμετρικοὶ τοῖχοι, ἐνῶ ἓνα μέρος τῆς στέγης, σκεπασμένο μὲ κεραμίδια, καλύπτει τὴν ἀψίδα. Ἡ τοιχοδομία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ μὲ ἐλάχιστη χρῆση κεραμιδιῶν καὶ λαξευτοὺς πωρόλιθους ποὺ σχηματίζουν τὰ τόξα τῶν πυλῶν καὶ τῶν παραθύρων. Στὸ τύμπανο τοῦ Δ τοῖχου ἀνοίγεται δίλοβο παράθυρο μὲ κιονίσκο ποὺ στηρίζεται σὲ ἀνεστραμμένο ἰωνικὸ κιονόκρανο. Ἡ τοιχοποιία καὶ ἡ κατασκευὴ εἶναι ὅμοια μὲ ἐκεῖνη τῶν ναῶν τῆς περιοχῆς γύρω στὸ 1800. Τὰ σχετικὰ ὅμως μεγάλα ἀνοίγματα —εὐρέα μονόλοβα καὶ δίλοβα παράθυρα— ὑποδηλώνουν χρόνους μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση.

90. *Ἅγιος Γεώργιος*. Ὁ ναὸς ἔχει ξανακτιστεῖ· μονόχωρος, μὲ ἐξωτερικά τρίπλευρη ἀψίδα, ἐσωτ. διαστ. 8.70×3.35 μ. Ἀπὸ τὸ παλαιὸ κτίσμα διατηρεῖται ἡ ἀψίδα, ὅπως ἐπίσης οἱ διαστάσεις καὶ ὁ ἀρχιτεκτονικὸς τύπος τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ.

268. Σύμφωνα μὲ τὴν πληροφορία τοῦ ἐπιτρόπου κ. Ἰωάννου Γουργούρη.

91. "Αγιος Νικόλαος. Μονόχωρος καμαροσκεπαστος ναός, με έξωτερικά ημικυκλική άψίδα, έσωτ. διαστ. 6.30×3.10 μ., κτισμένος με άργολιθοδομή. Χαμηλή (ύψ. 1.55 μ.) πύλη εισόδου ανοίγεται στο Ν τοίχο, με τοξωτή άπόληξη που σχηματίζεται από λαξευτές πέτρες. 'Η στέγη είναι δίριχτη και σκεπάζεται με τὰ παλαιά κεραμίδια.

Τοιχογραφίες υπάρχουν στην πρόθεση με την "Ακρα Ταπείνωση με τη συνηθισμένη έπιγραφή "Η 'Αποκαθήλωσις, και στο κτιστό τέμπλο σύμφωνα με τον καθιερωμένο τύπο (βλ. "Αγιος Βασίλειος, άρ. 87). Στο Β τοίχο του κυρίως ναού ιστορεύται ο άγιος Γεώργιος· πάνω από την τοιχογραφία με τον "Αγιο ιδιόμορφη ζωγραφιστή έπίστεψη, που απομιμείται δυτικότερες εικόνες μπάροκ· πλάι στην έπίστεψη σώζονται άριστερά δύο ψηφία από τη χρονολογία 17...

92. Ζωοδόχος Πηγή (Παναγίτσα). Μονόχωρος καμαροσκεπαστος ναός, με έξωτερικά ημικυκλική άψίδα και δίριχτη στέγη σκεπασμένη με κεραμίδια, έσωτ. διαστ. 9.40×3.30 μ. Στο Ν τοίχο ανοίγεται χαμηλή, ύψους 1.57 μ., τοξωτή πύλη εισόδου και πάνω από αυτήν τετράγωνη κόγχη. 'Η τοιχοδομία αποτελείται από άργολιθοδομή με έλάχιστη χρήση κεραμιδιών, ενώ το τόξο της πύλης είναι κτισμένο από λαξευτό πωρόλιθο. Το ναό περιθέει έξωτερικά κτιστό θρανίο ύψους 0.60 μ. και πλάτους 0.68 μ. Κτιστό θρανίο με τις ίδιες διαστάσεις υπάρχει και στο έσωτερικό του ναού, κατά μήκος του Β τοίχου. Το δάπεδο του Δ τμήματος του ναού είναι άνυψωμένο κατά 0.42 μ. από το δάπεδο του ναού, ένα είδος γυναικωνίτη στις άπλές έκκλησίες των χωριών, όπως παρατηρείται και σε άλλους ναούς της περιοχής²⁶⁹.

Τοιχογραφίες. 'Ο ναός θα πρέπει να ήταν κατάγραφος· σήμερα όμως πολλά τμήματα είναι άσβεστωμένα. Τοιχογραφίες σώζονται στο ιερό, στο κτιστό τέμπλο και στους πλάγιους τοίχους του κυρίως ναού. Στην πρόθεση ή "Ακρα Ταπείνωση με την έπιγραφή "Η 'Αποκαθήλωσις και στον Α τοίχο το Βραβείο του ναού. Στη βοηθητική κόγχη της πρόθεσης, στο Β τοίχο του ίε-

269. 'Ανάλογη διαμόρφωση με την άνύψωση του δαπέδου για τη χρήση του Δ τμήματος του ναού ως γυναικωνίτη παρατηρείται στο Γενέθλιον της Θεοτόκου και στον "Αγιο Νικόλαο στα Σκυφιάδικα (άρ. 7 και 9 αντίστοιχα), στους "Αγίους Πάντες στο Γύθειο (άρ. 25), στον "Αγιο Χαράλαμπο στο Σκουτάρι (άρ. 117) και στην Κοίμηση στον Πύρριχο (άρ. 134).

ροῦ, εἰκονίζεται ὁ *Μελχισεδέκ* καὶ στὸ κατακόρυφο τμήμα τοῦ ἴδιου τοίχου *ιεράρχες*. Στὸν Α τοῖχο τοῦ διακονικοῦ ἱστορεῖται ἀδιάνγνωστος ὁσιος. Στὸ κτιστὸ τέμπλο ὁ τοιχογραφικὸς διάκοσμος ἀκολουθεῖ τυπικὰ θέματα καὶ διάταξη, γνωστὰ καὶ ἀπὸ τὶς ἄλλες ἐκκλησίες τῆς περιοχῆς (βλ. "Ἅγιος Βασίλειος, ἀρ. 87). Σημειώνεται ὥστόσο ἰδιαίτερα ἡ ἐπιγραφή *Ἡ Ἑλπίς τῶν Χριστιανῶν* στῇ δεσποτικῇ εἰκόνᾳ τῆς *Βρεφοκρατούσας* ποὺ ὅμως ἀκολουθεῖ τὸν τύπο, ὁ ὁποῖος ἐπιγράφεται συνήθως ὡς *Κυρία τῶν Ἀγγέλων* (ἐνθρονος Θεοτόκος μὲ ἀγγέλους ποὺ πετοῦν καὶ κρατοῦν τὸ στέμμα πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι της)²⁷⁰. Ἀξιοσημείωτη ἐπίσης ἡ ἐπιγραφή στὴν εἰκὸνᾳ τοῦ Χριστοῦ *Ὁ Ὁραιοπνλιότης*²⁷¹. Σχετικὰ σπάνια, τουλάχιστον στὶς ἐκκλησίες τῆς περιοχῆς, εἶναι καὶ ἡ ζώνη μὲ τὶς προτομὲς τῶν ἀγγέλων ποὺ εἰκονίζονται πάνω ἀπὸ τὴ *Μεγάλῃ Δέσσει* στὸ κτιστὸ τέμπλο²⁷². Τὰ θωράκια κάτω ἀπὸ τὶς δεσποτικὲς εἰκόνες κοσμοῦν παραπετάσματα μὲ φυτικὰ μοτίβα.

Στὸ Β τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ, κοντὰ στὸ τέμπλο, ὅπως συνηθίζεται στὴν περιοχὴ, βρίσκεται ἡ παράσταση τοῦ ἐπώνυμου ἀγίου ἢ τῆς ἐορτῆς ποὺ εἶναι ἀφιερωμένος ὁ ναός, ἐδῶ ἡ *Ζωοδόχος Πηγὴ*²⁷³. στὴν παράσταση κάτω ἀριστερὰ ἡ ἐπιγραφή *αψπζ'* (=1787) *χειρ Μιχαὴλ ἀπὸ κόμης Καββάλ(ου)* (πίν. 30α). Τοὺς πλάγιους τοίχους καταλαμβάνουν ὁλόσωμες μορφὲς ἀγίων: στὸ Β τοῖχο, ἀπὸ Α πρὸς Δ, οἱ *Νικόλαος*, ἔφιππος ὁ *Γεώργιος* (πίν. 30β), *Ἰωάννης ὁ Θεολόγος* (πίν. 31α), *Ἡλίας ὁ Θεσβίτης* καὶ οἱ "Ἀγ. Θεόδωροι ἔφιπποι" στὸ Ν ἀντίστοιχα, μὲ τὴν ἴδια φορὰ, οἱ *Ἱεράρχες Βασίλειος*, *Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος* καὶ *Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός*, ὁ "Ἅγιος Δημήτριος καὶ ἀδιάνγνωστος ἅγιος. Στὴν

270. Βλ. παραπάνω σημ. 266.

271. *Ὁ Ὁραιοπνλιότης*, ὡς ἐπιγραφή σὲ παράσταση τοῦ Χριστοῦ κατάλληλη γιὰ διακόσμηση πύλης, ἀναφέρεται στὶς πηγὲς τῆς Ἑρμηνείας τοῦ Διονυσίου ἐκ Φουρνᾶ, βλ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΤΟΥ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, *Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης*, ἐκδ. Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως (Ἐν Πετρούπολει 1909) Παράρτημα Δ', 281. Στὴ *Ζωοδόχο Πηγὴ* ὥστόσο ἡ ἐπιγραφή χρησιμοποιοεῖται στῇ δεσποτικῇ εἰκόνᾳ τοῦ Χριστοῦ. Ἡ ἐπιγραφή συνοδεύει τὸν Χριστὸ πάνω ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη, στῇ σκηνῇ τῆς Μεγάλῃς Δέσσης, σὲ ἄλλες ἐκκλησίες τῆς περιοχῆς, βλ. ἀρ. 112, 118.

272. Ἀνάλογη διάταξη ἐμφανίζει τὸ τοιχογραφημένο κτιστὸ τέμπλο τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸν Πολυάραβο (ἀρ. 1), ποὺ χρονολογεῖται μὲ ἐπιγραφή ἀπὸ τὸ 1873.

273. Γιὰ τὸ θέμα βλ. Δ. ΠΑΛΛΑ, *Ἡ Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγὴ*, *ΑΔ* 26, 1971, Α', Μελέται, 201-224.

κατώτερη ζώνη τῶν τοίχων διακοσμητικὸ πού ἀπομιμεῖται ὀρθομαρμάρωση στὸ Β καὶ φυτικὰ μοτίβα στὸ Ν τοῦχο.

Στὰ πρόσωπα ὁ ζωγράφος χρησιμοποιεῖ προπλασμοὺς σὲ ἓνα ἰδιότυπο σκοῦρο βυσσινί, σάρκα ὑπόλευκη μὲ κάποια διάθεση διαβάθμισης ἀπὸ τὴ σκοτεινὴ πρὸς τὴ φωτισμένη ἐπιφάνεια καὶ γραμμικὰ φῶτα πού τονίζουν τὰ προεξέχοντα σημεῖα. Στὶς νεανικὲς μορφὲς ἀποδίδεται ἡ στρογγυλότητα τοῦ προσώπου, τὰ χαρακτηριστικὰ εἶναι ἀδρά, τὰ χεῖλη σαρκώδη, μὲ ἔντονη καμπύλη στὸ ἐπάνω χεῖλος πού διαμορφώνεται σὰν περισπωμένη. Ἀντίθετα, στὶς γεροντικὲς μορφὲς τὰ πρόσωπα εἶναι ξηρά, σχηματικά, ἔντονα γραμμικά. Στὶς συνθέσεις οἱ μορφὲς εἶναι μικρόσωμες καὶ τὰ πρόσωπα δισδιάστατα· δὲν λείπει ὅμως ἡ κίνηση καὶ στὶς πιὸ ἐπίσημες μορφὲς ἡ πτυχολογία εἶναι ἄνετη. Ὁ ἴδιος ζωγράφος φιλοτεχνεῖ ὅλες τὶς τοιχογραφίες πού σώζονται στὸ ναὸ ἀλλὰ μὲ διαφορετικοὺς ἀναθέτες, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς δεήσεις πού σώζονται δίπλα στοὺς ὁλόσωμους ἁγίους τῆς κάτω σειρᾶς:

Στὸν Ἅγιο Δημήτριον: + Δέησις / τ(οῦ) δ(οῦ) λ(ον) τ(οῦ) Θε(οῦ) / διμιτρί(ον)
- - - - / [εἰς] ψυχικὴν αὐτ(οῦ) σωτηρίαν

Στὸν Ἰω. Χρυσόστομον: + Δέησις / τ(οῦ) δ(οῦ) λ(ον) τ(οῦ) Θε(οῦ) / παπαδό-
π(ον) λ(ον) χαδογιανάκ(ον)

Στὸν Γρηγόριον Ναζιανζηνόν: + Δέησις / τ(οῦ) δ(οῦ) λ(ον) τ(οῦ) Θε(οῦ) / λιγόρι
νικολαράκ(ον)

Στοὺς Ἁγίους Θεοδώρους: + Δέησις / τ(οῦ) δ(οῦ) λ(ον) τ(οῦ) Θε(οῦ) στρα-
τίγη - - - - - τηλάκ(ον)

Στὸν Προφῆτη Ἡλία: - - - - - διανάκ(ον)

Στὸν Ἅγιο Νικόλαον: - - - - - Γαργατάκ(ον)

Ὁ ζωγράφος Μιχαὴλ «ἀπὸ κόμης Καββάλου»²⁷⁴, ὁ ὁποῖος ὑπογράφει στὴ Ζωοδόχο Πηγὴ, ἔχει διακοσμήσει ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Παναγίτσα στὸ Νεοχώριο (1787) καὶ ἄλλες ἐκκλησίες πού καταγράφονται ἐδῶ: τὸ 1768 τὸν Ταξιάρχην στὸ Μοναστηράκι κοντὰ στὴ Δροσοπηγὴ (ἄρ. 103), τὸ 1795 τὸν Ἅγιο Ἀθανάσιον στὸ Κρουονέρι Οἰτύλου (ἄρ. 67) καὶ τὸν Ἅγιο Ἀντώνιον στὸ Σκου-

274. Φ. ΠΙΟΜΠΙΝΟΣ, *Ἕλληνες ἀγιογράφοι μέχρι τὸ 1821* (Ἀθήνα 1984²) 185. Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Ὄνόματα ἀγιογράφων σὲ ναοὺς τῆς Μάνης, Λακωνικαὶ Σπουδαὶ Ζ'*, 1983, 133 ἄρ. 36.

τάρι, χωρίς χρονολογία (άρ. 118). Για τὸ ζωγράφο καὶ τὸ ἔργο του βλ. κυρίως ἀρ. 103.

Τ σ ε ρ α σ ι ᾶ

Ναὸς μεταβυζαντινῶν χρόνων

93. *Ἀγία Ζώνη*. Στὸ ξεμὸνι Τσερασιᾶ Β τοῦ Βαχοῦ. Ναὸς κοιμητηριακός (9.20×2.59 μ.), τῆς οἰκογένειας Λάσκαρη²⁷⁵, μὲ ἡμικυκλική ἐξωτερικὰ ἀψίδα πὺ διατρυπᾷ φωτιστικὴ σχισμή.

Στὸ ἀρχικὸ κτίσμα ἀνήκει κυρίως τὸ Α τμήμα τοῦ ναοῦ. Ἰδιαίτερα παλὸς κτίζεται ὁ Β τοῖχος (1.30 μ.). Οἱ ὑπόλοιποι τοῖχοι καὶ τὸ κωδωνοστάσιο εἶναι μεταγενέστερα. Ἡ ἁγία Τράπεζα, κτιστή, καταλαμβάνει ὅλο τὸ πλάτος τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ. Στὸ χῶρο τοῦ νεκροταφείου σώζονται δύο χωνευτήρια κτισμένα μὲ ἀργολιθοδομή, δίχως συνδετικὸ κονίαμα πὺ καλύπτονται ἀπὸ πλατιᾶς παλαιᾶς κεραμίδες.

Σ κ ᾶ λ α Β α χ ο ὺ²⁷⁶

Ναοὶ μεταβυζαντινῶν χρόνων

94. *Κοίμηση τῆς Θεοτόκου*. Μονοκάμαρος κοιμητηριακὸς ναὸς, ἐσωτ. διαστ. 5×2.07 μ., Παναγία ἢ Νιάμερη γιὰ τοὺς κατοίκους, μὲ τρίπλευρη ἐξωτερικὰ ἀψίδα, κτισμένος μὲ ἀργολιθοδομή καὶ συνδετικὸ κονίαμα. Σὲ β' οἰκο-

275. Ἀπὸ τὴν οἰκογένεια Λασκαριάνων· γιὰ τὸ ὄνομα, βλ. Δ. Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ, Βυζαντινὰ ὀνόματα καὶ ἐπώνυμα ἐκ Μάνης, *Πελοποννησιακὰ Γ'-Δ'*, 1958-1959, 208.

276. Κατὰ τοὺς ΤΑΚΗ ΜΟΣΧΟ - ΛΗΔΑ ΜΟΣΧΟΥ, *Παλαιομανιάτικα*. Οἱ βυζαντινοὶ ἀγροτικοὶ οἰκισμοὶ τῆς Λακωνικῆς Μάνης, *ΑΔΑ XIV*, τεύχ. 1, 1981, 28, πίν. II σχ. 1α, ὁ οἰκισμὸς ἐντάσσεται στοὺς παλαιομανιάτικους. Στὰ ἔτη 1806, 1820 τὸ χωριὸ ἀνήκει στὴν περιοχὴ Φωκᾶ. Βλ. παραπάνω σημ. 238. Μαζὶ μὲ τὸν διπλανὸ Βαχὸ περιέχεται στὸ ὑπόμνημα τοῦ κόμητα Σατωρενῶ πρὸς τὸν Δούκα τοῦ Νεβέρ τὸ 1618, βλ. παραπάνω σημ. 183.

δομική φάση, πρὶν ἀπὸ τὴν τοιχογράφηση, τοιχίστηκε μεγάλο τοξωτὸ ἀνοιγμα ὑψηλὰ στὴ Δ πλευρά.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ οἱ τοιχογραφίες εἶναι φθαρμένες. Στὴν κόγχη τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς ἀψίδας εἰκονίζεται ἡ Πλατυτέρα μετὸν Χριστὸ ποῦ εὐλογεῖ μετὰ τὰ δύο χέρια. Τὴν περιστοιχίζουν δύο ἄγγελοι σὲ προτομή καὶ δύο ἐξαπτέρυγα. Στὸν ἡμικύλινδρο, κάτω ἀπὸ τὴν Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων, εἰκονίζεται ὁ Μελισμός. Στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας ὁ διάκονος εἶναι φθαρμένος· χερουβείμ καὶ σεραφεῖμ ζωγραφίζονται χαμηλότερα, στὸ Β καὶ Ν διάχωρο. Στὴν παράσταση τῆς Ἀκρας Ταπεινώσεως στὴν πρόθεση, ὁ Χριστὸς πλαισιώνεται ἀπὸ τὴν Παναγία καὶ τὸν Ἰωάννη. Στὸ διακονικὸ, στὸ Β καὶ Ν τοῖχο, ἱστορεῖται τὸ Ὅραμα τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας. Ὑψηλότερα, ἀχιβαδόσχημοι δίσκοι περικλείουν μορφὲς ἁγίων καὶ πατριαρχῶν· εἰκονίζονται οἱ ἅγιοι Κυπριανός, Ἰππόλυτος Πάπας τῆς Ρώμης (πίν. 32α), Γρηγόριος τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας καὶ Παῦλος Κωνσταντινουπόλεως. Τὸ διάκονο τοῦ ἱεροῦ συμπληρώνουν ὁ διάκονος Στέφανος καὶ ἅγιοι. Στὸ κτιστὸ τέμπλο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Μεγάλῃ Δέηση, σώζεται ἐξίτηλη καὶ ἡ δεσποτικὴ εἰκόνα τῆς Παναγίας.

Στὸ κέντρο τῆς καμάρας ὁ Παντοκράτορας εἰκονίζεται σὲ δίσκο ποῦ περιθεεῖ ἐξίτηλη ἐπιγραφή μετὰ τοὺς συνηθισμένους ψαλμικοὺς στίχους Ἐξ οὐρανοῦ ἐπέβλεψεν ὁ Κύριος²⁷⁷. Σύμφωνα μετὰ τὰ καθιερωμένα, τὸν περιβάλλουν ἡ Παναγία, ὁ Ἰωάννης, ἀρχάγγελοι, τροχοὶ καὶ χερουβείμ. Στὰ τέσσερα διαχωράκια ποῦ σχηματίζονται καθὼς ὁ κύκλος ἐγγράφεται στὸ ὀρθογώνιο, οἱ τέσσερις εὐαγγελιστὲς ἀκολουθοῦνται ἀπὸ τὰ σύμβολά τους. Ἀπὸ τοὺς προφητὲς πάλι ποῦ εἰκονίζονται ὁλόσωμοι κατὰ μῆκος τοῦ κλειδιοῦ τῆς καμάρας, μετὰ ἐνεπιγραφα εἰλητά, ἀναφέρονται οἱ Δαβίδ, Δανιήλ, Ἡλίας καὶ Ἱερεμίας τοῦ Ν σκέλους, ἐνῶ ἀπὸ τὸ Β διακρίνονται μόνο οἱ Ἡσαΐας καὶ Ἀαρών.

Οἱ κάθετες ἐπιφάνειες τῶν τοίχων χωρίζονται σὲ τρεῖς ἐπάλληλες ζώνες. Ἡ παράσταση τῆς Κοίμησης —ἐμπλουτισμένη ὅπως συνηθίζεται στὴν περιοχή μετὰ τὸ ἐπεισόδιο τῆς παράδοσης τῆς ζώνης τῆς Παναγίας στὸν ἀπόστολο

277. Οἱ ψαλμικοὶ αὐτοὶ στίχοι, 32 (33), 13 ποῦ συνοδεύουν συχνὰ τὴν ἴδια παράσταση ἀπαντοῦν καὶ παλαιότερα, ὅπως γιὰ παράδειγμα καὶ στίς μεσσηνιακὲς μονὲς Μαρδακίου καὶ Μελεῖ Ἀλαγονίας, βλ. Κ. Δ. ΚΑΛΟΚΥΡΗ, *Βυζαντιναὶ Ἐκκλησίσται τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας* (Θεσσαλονίκη 1973) 183, 217. Πρβ. καὶ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΤΟΥ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, ὁ.π. (σημ. 271) 261.

Θωμᾶ— ἀπλώνεται στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ Β τοίχου. Ἀπὸ τὶς ὁρθές μορφές ἁγίων ποὺ κοσμοῦν χαμηλὰ τοὺς τοίχους ἀναφέρονται οἱ Κοσμάς καὶ Δαμιανὸς στὸ Β τοῖχο, ποὺ διατηροῦνται καὶ καλύτερα. Στὸ Ν τοῖχο τὶς μορφές τῶν ἱεραρχῶν διαδέχονται οἱ ἄγιοι Ἀνδρέας, Μιχαὴλ καὶ ἀδιάγνωστος στυλῖτης. Στὴ μεσαία ζώνη τοῦ Β τοίχου συγκεντρώνονται σὲ ἕξι πίνακες σκηνές μαρτυρίων. Διακρίνονται ἀκόμη τὰ μαρτύρια τῆς ἁγίας Βαρβάρας, τοῦ Θεοδώρου τοῦ Τήρωνος καὶ τῶν ἁγίων Δημητρίου καὶ Γεωργίου. Στὴν ἀντίστοιχη ζώνη τοῦ Ν τοίχου τέσσερις εὐαγγελικὲς σκηνές — ἡ Κάθοδος στὸν Ἀδὴν, ἡ Ἀνάληψη, ἡ Πεντηκοστή, ἡ Ψηλάφηση τοῦ Θωμᾶ— περιλαμβάνονται μεταξὺ δύο σκηνῶν μαρτυρίων: τοῦ Ἰωάννη τοῦ Προδρομοῦ στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς ζώνης καὶ τῆς ἁγίας Ἀναστασίας στὸ δυτικὸ ἄκρο. Τὶς δύο ἀνώτερες ζῶνες τοῦ ναοῦ καταλαμβάνουν οἱ 24 Οἱκοὶ τοῦ Ἀκαθίστου. Τριμερὴς εἶναι καὶ ἡ διάταξη τῶν παραστάσεων στὸ Δ τοῖχο· χαμηλὰ, ἀπὸ τὶς κατεστραμμένες ὁλόσωμες μορφές διακρίνονται οἱ ἄγιοι Σάββας καὶ Ἀντώνιος. Στὴν ἀνώτερη ζώνη ἱστοροῦνται ἄλλες τέσσερις εὐαγγελικὲς σκηνές, ἡ Βάπτισμα, ἡ Μεταμόρφωση, ἡ Ἀνάσταση τοῦ Λαζάρου καὶ ἡ Βαῖοφόρος. Ὑψηλὰ, στὸ τύμπανο, ἀπλώνεται ἡ παράσταση τῆς Σταύρωσης. Ἀπὸ τοὺς εἰκονογραφικοὺς κύκλους ποὺ παρεμβάλλονται ὁ ἕνας μέσα στὸν ἄλλον κανονικὴ παραμένει μόνον ἡ διαδοχὴ τῶν σκηνῶν τοῦ Ἀκαθίστου. Ἐπάνω ἀπὸ τὴ θύρα ἀναγράφεται ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή (0.68×0.35 μ.) ἀπὸ τὴν ὁποία σώζονται ἑννέα στίχοι.

+ ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΕΚ ΒΑΘΡΩ[N] ΓΗΣ. Ο Θ(εο)ς Κ(αι) ΠΑΝ
 СЕПТОС ΝΑΟΣ ΟΥΤΟ[ς] --[v]ΠΕΡΑ
 ..ΓΙ(ας) Θ(εοτο)ΚΟΥ Κ(αι) ΑΥΠΑΡΘΕΝΟΥ ΜΑΡΙ(ας). ΕΙΣ
 Τ(οῦ) -1642: ΔΙΑ ΕΞΟΔΩΝ· Τ(ω)Ν ΜΑΚ[αρίων] - - - [ΔΙ]
 ΜΟΠΟΥΛΟΥ. ΔΙΚΑ<Ι>ΟΥ ΔΙΜΟΠΟΥΛΟΥ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΔΙΜΟΠΟΥΛΟΥ
 ΘΟΔΩΡΑΚΗ Δ- - - - -
 ΒΕΟΥ Υ<σ>ΤΟΡΙΘΗ. ΔΙΑ CYNΔΡΟΜΗΣ Κ(αι) ΕΞΟΔΟΥ. ΤΟΥ
 ΤΙΜΙΟΤΑΤΟΥ ΚΥΡΟΥ. ΔΙΚΕΙ- - -ΙΕΡΟ- - - -
 5 ΝΟΥΛΟΥ· Κ(αι) ΘΕΟΔΩΡ[Α]Κ- - -Κ(αι) ΝΙΚΟΛΑΣ ΜΙΧΑΛΟ-
 ΠΟΥΛΟ(ς). Κ(αι) ΓΕΩΡ- -ΕΚ
ΑΚΗΣ Κ(αι) Ι[Ε]Ρ- - - ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΙ. ΘΕΟΔΩΡΑΚΗΣ
 ΔΙΚΑ(ι)ΟΣ...
 C... CΩΤΙΡΙΑΣ ...ΒΙΟΥ ΑΟ- - - - -Υ ΠΗΑΤΩΝ ΕΠΗΛΙΠΟΝ
 ΧΡΙΣΤΙΑΝ(ων) ΤΩΝ ΚΑΤΙΚΟΥΝ
 ΤΩΝ ΤΥ Χω[ρα] ΤΑΥΤΗ Β- - - ΑΥΤΩΝ ΕΒΙ ΕΦΙΜ [14]
 ΚΑC- - - -ΟΥ

Οἱ μεμονωμένες μορφές, ραδινές, σχεδιάζονται ἐπίπεδες, μὲ καλές ἀναλογίες. Στὶς συνθέσεις εἶναι λεπτές καὶ εὐκίνητες (πίν. 32β) καὶ ζωγραφίζονται μέσα σὲ τοπία μὲ χαμηλοὺς λόφους καὶ φοίνικες.

Στὶς μορφές ποὺ ἔχουν φθορές ἀπὸ τὴν ὑγρασία παρατηροῦνται δύο τεχνικές: σὲ μερικὰ πρόσωπα ὁ προπλασμός εἶναι βαθυκάστανος· ἡ σάρκα, πηχτὴ λευκωπὴ ὥχρα, ἀφήνει ἀκάλυπτες στενές ἐπιφάνειες ἀπὸ τὸν προπλασμό γιὰ νὰ δηλωθοῦν οἱ ρυτίδες²⁷⁸ (πίν. 32α). Ἀλλοῦ πάλι ὁ προπλασμός εἶναι ἀνοικτὴ ὥχρα, ἡ σάρκα ρόδινη καὶ τὰ φῶτα λευκὲς παράλληλες γραμμές (πίν. 31β) ποὺ προσδίδουν στὶς μορφές κάτι ἀπὸ τὴν ξηρότητα ποὺ χαρακτηρίζει ἀργότερα ὀρισμένα πρόσωπα στὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Δημιόβης (1663)²⁷⁹. Παρὰ τὸν ἐπαρχιακὸ τους χαρακτήρα, ἡ ἀξιολόγηση τοῦ ὕφους τῶν παραστάσεων αὐτῶν παρουσιάζει ἐνδιαφέρον, προκειμένου νὰ ἐκτιμηθοῦν συνολικὰ οἱ ζωγραφικοὶ τρόποι τῆς περιόδου.

Κοντὰ στὸ ναὸ βρίσκονται παλαιοὶ τάφοι ποὺ σκεπάζονται μὲ μονόλιθα δοκάρια. Στὸν περίβολο εἶναι κτισμένο μικρὸ ναόσχημο προσκυνητάρι. Κοντὰ βρίσκεται, ἐπίσης, κιονίσκος ἀράβδωτος, μαρμαρίνος, μὲ τετράγωνη βάση, ὕψους 0.55 μ.

95. *Κοίμησις τῆς Θεοτόκου*. Μονοκάμαρος ναὸς (11.50×2.50 μ.), καθολικὸ διαλυμένης μονῆς, κτισμένος στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου Κοτρῶνα μὲ ἀργολιθοδομὴ καὶ σπάνια χρῆση πλίνθων. Τριγύρω διατηροῦνται λείψανα τοῦ παλαιοῦ οἰκισμοῦ. Ἀπὸ τὸ μοναστηριακὸ συγκρότημα σώζεται τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ περιβόλου, ἡ πύλη τοῦ διαβατικοῦ καὶ κελλιά μὲ χαμηλὲς ὀρθογώνιες ἢ τοξωτὲς θύρες ἀπὸ πελεκητὲς πέτρες. Σὲ β' οἰκοδομικὴ φάση προστέθηκε Δ τοῦ ναοῦ μονόχωρο κτίσμα. Στὴ Ν πλευρά, ὅπου ἀργότερα ὑψώθηκε τὸ κωδωνοστάσιο, ἀνοίγονται δύο τοξωτὲς θύρες ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ δυτικότερη ἀργότερα τοιχίστηκε. Δίπλα, ἐγγάρια ἡ χρονολογία 1751. Ἀπὸ τὰ ἐντοιχισμένα ἀρ-

278. Πρβ. τὸ διάκοσμο στὸ καθολικὸ τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς (1698) στοὺς Δολοῦς, ἔργο τοῦ συνεργείου τοῦ Παναγιώτη Μπενιζέλου, ΠΑΕ 1980, 222 εἰκ. 142, 142β.

279. ΚΑΛΟΚΥΡΗ, ὁ.π. (σημ. 277) 206 πίν. 174, 177.

χαῖα μέλη ἐνδιαφέρον παρουσιάζει θραῦσμα παλαιοχριστιανικοῦ(;) κιονόκρανου ἀπὸ γκρίζο μάρμαρο ἐνσωματωμένο στὴ Δ πλευρά. Στὴ βάση του παχιὰ ἄκανθα καὶ φύλλα ἡμιάκανθας στὶς γωνίες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ξεκινοῦν στρεπτοὶ καυλοὶ μὲ φυλλοφόρους κάλυκες ποὺ φέρουν βλαστοὺς μὲ ρόδακες καὶ ἀνθέμια. Στὴ μέση μέγας κύκλος μὲ τετράφυλλο ρόδακα. Στὸ κιονόκρανο ποὺ ἀρχαῖζει σημειώνεται ἀμελὲς χρῆση τρυπάνου²⁸⁰.

Λεῖψανα ἐξωτερικῆς τοιχογράφησης διακρίνουμε στὴ Ν πλευρά. Ἐσωτερικὰ ὁ ναὸς εἶναι κατὰγραφος. Στὴν ἀψίδα ἡ Παναγία κρατεῖ τὸν Χριστὸ σὲ κυκλικὴ δόξα καὶ περιβάλλεται ἀπὸ σεβίζοντες ἀρχαγγέλους ποὺ πατοῦν σὲ σύννεφα. Ἀπὸ κάτω ἡμιεξίτηλη ἐπιγραφή γραμμμένη σὲ σπαστὴ ταινία: [..ΤΟ ΣΤΕΡΕΩΜΑ] [Τ]ΩΝ ΕΠΙΘΟΙ Π[Ε]ΠΟΙ[ΘΟ]Τ[ΩΝ] [στερ]ΕΩΣΟΝ ΚΥΡΙΕ ΤΗΝ ΕΚΑΗCΙΑΝ ΗΝ ΕΚΤ[Η]CΩ ΤΩ ΤΙΜΙΩ CΟΥ ΑΙΜΑΤΙ²⁸¹. Χαμηλότερα εἰκονίζεται ὁ Μελισμὸς. Στὶς ὑπόλοιπες ἐπιφάνειες τοῦ ἱεροῦ κατανέμονται οἱ συνηθισμένες παραστάσεις. Τμῆμα ἐπιγραφῆς ποὺ περιβάλλει τὸ δίσκο τοῦ Παντοκράτορα στὸ κέντρο τοῦ θόλου διαβάζεται: ἀνθρωπον επ αυτοῖς ἐγὼ τη χειρι μου ἐστέρωσα. Τὸ διάκοσμο τοῦ θόλου συμπληρώνουν καὶ σὲ αὐτὸν τὸ ναὸ ἡ Παναγία, ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, ἀρχάγγελοι, εὐαγγελιστὲς μὲ τὰ

280. Ὡς πρὸς τὴ δομὴ του, θυμίζει κάπως τὸ ἀρχαῖο γλυπτὸ στὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου στὸν Τσόπακα, βλ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Ὁ Ἅγιος Θεόδωρος στὸν Τσόπακα τῆς Μάνης, Φύλιον Δώρημα εἰς τὸν Τάσον Ἁθ. Γριτσόπουλον, *Πελοποννησιακά* ΙΣΤ', 1985-86, 243 πίν. ΚΔ' εἰκ. 4.

281. Ἡ ἐπιγραφή ποὺ στὴν Ἑρμηνεία ὀρίζεται γιὰ τὴ στεφάνη τοῦ τρούλου, ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΤΟΥ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, *Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης*, ὁ.π. 215, παρ. 7, σὲ ἄλλους ναοὺς τῆς Μάνης, εἴτε τρουλαίους εἴτε καμαροσκεπάστους, συνήθως ἐπιστέφει τὸ τέμπλο, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὴν Ἀγία Παρασκευὴ Δολῶν (1698), *ΠΑΕ* 1980, 220 σημ. 3, καὶ στὸν Ἅγιο Βασίλειο Δολῶν (1710), *ΠΑΕ* 1981, 512 σημ. 1, 2. Ἐπίσης καὶ στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὸ Οἶτυλο (1721), Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Χριστιανικαὶ Ἑπιγραφαὶ Λακωνικῆς, *ΑΕ* 1967, 162 σημ. 1 πίν. 24α-β. Ἡ Καταβασία αὐτὴ ἀπὸ τὴν Γ' Ὡδῇ τοῦ Ὁρθρου τῆς Ὑπαπαντῆς ἀναγράφεται σὲ πάρσις θέσις στὴν ἀψίδα τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Βουλιάνου (1608). Κ. ΚΑΛΟΚΥΡΗ, *Βυζαντινὰ Ἐκκλησίαι τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας* (Θεσσαλονίκη 1973) 133-134 καὶ Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Ὁ σταυροειδὲς ναὸς τοῦ Προδρόμου στὰ Χρύσαφα τῆς Λακεδαίμονος, *Λακωνικαὶ Σπονδαὶ Θ'*, 1988, 307 σημ. 1.

σύμβολά τους και οί προφήτες. Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ Β τοίχου ἡ Κοίμησις καὶ ἡ Μετάστασις τῆς Θεοτόκου. Στὰ χαμηλὰ τμήματα τοῦ ναοῦ *ιεράρχες* καὶ ἄγιοι· ὑψηλότερα *μάρτυρες* καὶ ἄγιοι εἰκονίζονται σὲ ἀχιβαδόσχημους δίσκους. Στὰ ὑπόλοιπα διάχωρα, καὶ κυρίως στὸ Β τοῖχο, κατανέμονται οἱ *χριστολογικὲς* σκηνές, ἐνῶ στὸ Ν ἱστοροῦνται ὅλοι σχεδὸν οἱ οἴκοι ἀπὸ τὸν Ἀκάθιστο ὕμνο.

Πρὶν τοιχογραφηθεῖ ὁ ναὸς, κοντὰ στὴ θύρα εἰσόδου, εἶχε ζωγραφιστεῖ σταυρός, τὰ μονογράμματα ΧΧ/ΦΧ/ΤΤ/ΕΕ/ΣΣ/ΡΡ/ΤΠΚ²⁸², καὶ τὸ ὄνομα *Ιερομονάχου Κυρίλου*. Σώζονται ἐπίσης κτητορικὲς ἐξίτηλες ἐπιγραφές, μία στὴ Ν πλευρὰ τοῦ ναοῦ καὶ ἄλλη μία στὴν πρόθεσι.

Στὶς πολυπρόσωπες σκηνές οἱ μορφές κοντές, μὲ μεγάλα κεφάλια κινοῦνται μέσα σὲ τοπίο πού τὸ βάθος τοῦ ἀποδίδουν οἰκοδομήματα καὶ λόφοι ζωγραφισμένοι σὲ ἐπᾶλληλες σειρές. Οἱ ἐπιγραφές, πού συνοδεύουν τὴ δράση τῶν προσώπων καὶ ὀνομάζουν τὰ ἐπὶ μέρος στοιχεῖα τῶν σκηνῶν, ἐπιτείνουν τὸν ἔντονα λαϊκὸ χαρακτήρα ἀλλὰ καὶ τὴ ζωντάνια τῶν συνθέσεων.

Στὰ περισσότερα πρόσωπα τὴν ἐπιδερμίδα ἀποδίδει ἀδιαβάθμιστη ὥχρα, μὲ τρόπο πού θυμίζει τὸ διάκοσμο τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὰ Σκυφιάνικα (1828) (ἀρ. 9)²⁸³ (πίν. 4). Σὲ ἄλλα πάλι, ὅπου ἡ τεχνικὴ εἶναι λιγότερο συνοπτικὴ, ἡ σάρκα συγχωνεύεται μὲ περισσότερες διαβαθμίσεις μὲ τὸν προπλάσμο. Ἐτσι, στὸ στάδιο πού βρίσκεται ἡ ἔρευνα γιὰ τὰ μνημεῖα τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰ., μόνον ὑποθετικὰ μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ ὁ διάκοσμος στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰ. Ἐντελῶς ἐρειπωμένος στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου βρίσκεται ὁ Σωτήρας, κοιμητηριακὸς ναὸς τῆς μονῆς.

Στὸ ναὸ σώζονται καὶ δύο *εἰκόνας*: 1) Κοίμησις καὶ Μετάστασις τῆς Θεοτόκου (0.74×0.57 μ.) πού φέρει ἐπιγραφή: *Δαπάνη του δούλου του Θεοῦ*

282. Χ(ριστὸς) Χ(ριστιανοῖς) / Φ(ῶς) Χ(αρίζεται) / Τ(οὔτον) Τ(ύπον) / Ε(λένη) Ε(ῦ-ρεν) / ; / Ρ(ήσεις) Ρ(ητόρων) / Τ(όπος) Π(αράδεισος) Κ(ρανίου). Γιὰ τὰ μονογράμματα καὶ τοὺς φυλακτῆριους σταυρούς, βλ. Δ. Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ, Συμβολὴ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Μάνης, *Θεολογία* ΚΖ', 1956, 564-565 καὶ G. BABIC', Les croix à cryptogrammes peintes dans les églises Serbes des XIIIe et XIVe siècles, *Byzance et les Slaves, Mélanges Ivan Dujcev* (Paris 1979) 1-13.

283. Πρβ. καὶ τὴν τεχντροπία στὸν Ἅγιο Νικόλαο Βαχοῦ (ἀρ. 99), σ. 162.

Κυρίλλων, Β. Μπεάκων Ιερομονάχου²⁸⁴ εγένετο εν Κουτήφαρι την 25 Φεβρουαρίον εν έτει 1881. 2) Παναγία βρεφοκρατούσα (0.68×0.56 μ.), τοῦ 19ου αἰ. στὸν τύπο τῆς «Ἑσφαγμένης»²⁸⁵.

96. "Αγιος Γεώργιος. Ἐρειπωμένος ναὸς (6.10×3.10 μ.) στοὺς πρόποδες τῆς Σκάλας, κτισμένος με ἀργοὺς λίθους καὶ κεραμίδια. Ἡ ἀψίδα ἐξωτερικὰ ἡμικυκλική. Στῇ θύρᾳ εἰσόδου ποὺ ἀνοίγεται Ν πώρινο ἀνώφλι.

Β α χ ὶ ς²⁸⁶

Ναοὶ νεωτέρων καὶ μεταβυζαντινῶν χρόνων

97. "Αγιος Ἰωάννης. Μονοκάμαρος ναὸς (6.66×3.08 μ.) με ἡμικυκλική ἀψίδα. Στῇ Β πλευρᾷ, ὅπου ἀνοίγεται καὶ ἡ τοξωτὴ θύρα, μονόλοβο κωδωνοστάσιο.

Τοῖχογραφεῖς. Στὸ ἱερὸ ὁ Μελισμὸς με τὸν Χριστὸ ὡς ζωηφόρο Ἄρτο καὶ ἡ Ἄκρα Ταπείνωση με ἐπιγραφή ἡ Ἀποκαθήλωση. Στὸ κτιστὸ τέμπλο, κάτω ἀπὸ τὴ Μεγάλῃ Δέησι, οἱ δεσποτικὲς εἰκόνες με ζωγραφιστὲς ποδῆες. Στὸ κέντρο τῆς καμάρας εἰκονίζεται ὁ Παντοκράτορας σὲ δίσκο. Τὸν περιθεῖι ἡ γνωστὴ ρήσι ΕΞ ΟΥΡΑΝΟΥ ΕΠΕΒΛΕΨΕΝ Ο ΚΥΡΙΟΣ²⁸⁷.

284. Νὰ πρόκειται γιὰ τὸν Κύριλλο ποὺ τὸ ὄνομά του ἀναγράφεται στὸ Ν τοῖχο τοῦ ναοῦ; Ὁ διάκοσμος ὥστόσο μοιάζει νὰ τοποθετεῖται περὶ τὰ τέλη τοῦ 18ου, ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ.

285. Γιὰ τὸν εἰκονογραφικὸ τύπο, ποὺ ἐπαναλαμβάνεται καὶ σὲ ἄλλη εἰκόνα στὴν περιοχὴ (ἀρ. 137) καὶ τὴν καταγωγὴ του, G. P. GALAVARIS, The Mother of God, «Stabbed with a knife», DOP 13, 1959, 231 σημ. 20.

286. Κατὰ τοὺς ΤΑΚΗ ΜΟΞΧΟ - ΛΗΔΑ ΜΟΞΧΟΥ, ὁ.π. (σημ. 276) 28 πίν. II σχ. 1α, ὁ οἰκισμὸς ἀνήκει στοὺς παλαιομυανιάτικους. Τὰ ἔτη 1806, 1820 τὸ χωριὸ ἀποτελεῖ μέρος τῆς περιοχῆς Φωκᾶ. Βλ. παραπάνω σημ. 238. Ἡ καταγραφὴ τῶν ναῶν δὲν ὑπῆρξε ἐξαντλητικὴ· γιὰ παράδειγμα, δὲν ἐξετάστηκαν ὅσοι βρίσκονται στὸν Πῶρο, ὅπως ἡ Ἀγία Παρασκευὴ ἢ καὶ ἄλλοι τοῦ χωριοῦ. Εὐχαριστῶ τὸν πρόεδρο τῆς κοινότητος κ. Δ. Καπερναράκο γιὰ τὴ βοήθειά του κατὰ τὴ διάρκειά τῆς ἔρευνας.

287. Βλ. παραπάνω σημ. 277.

Στὸ Βραβεῖο τοῦ ναοῦ διαβάζεται μνήσθητι Κύριε Δημητρίον Καρά . . . και Κώστα και λοιποὶ και των τέκνων αὐτοῦ . . . Μιχαλάκη και των τέκνων αὐτου κυριακή.

Ὁ ναὸς ζωγραφίστηκε σὲ δύο φάσεις. Στὴν παλαιότερη, στὴν ὁποία ἀνήκει κυρίως ὁ διάκοσμος τοῦ κτιστοῦ τέμπλου, ἀνήκει καὶ ἡ ἐπιγραφή ποὺ διαβάζεται στὴν παράσταση τοῦ Προδρομοῦ, στραμμένου σὲ στάση δέησης πρὸς τὴ δεσποτικὴ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ: 1764 / χεῖρ ἀνα/γνώστου / καλκα/ντάκη. / νί-κλον. / δεκεμβρίου / 30²⁸⁸. Τὴν ἴδια περίοδο ζωγραφίστηκε ὁ ἅγιος Βασίλειος δίπλα, στὸ Ν τοῖχο, καὶ ἡ σκηνὴ τῆς Ἀποτομῆς τοῦ Ἰωάννη στὸ Β, πλάι στὸ τέμπλο.

Οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες ὁρθὲς μορφὲς ἁγίων ποὺ εἰκονίζονται κάτω ἀπὸ τοξοστοιχία στοὺς μακροὺς τοίχους ἀνήκουν στὴ μεταγενέστερη φάση. Στὴν παράσταση τοῦ ζωηφόρου Ἄρτου, διαβάζεται ἡ ἐπιγραφή: Δια... Εἰᾶς Ἀνδρα / ΖΕΚΟΥ ΤΟΥ ΕΞ ΟΙΤΥΛΟΥ / ἐν ἔτει 1861 ἐν μηνί Νοεμβρίου. Στὶς ὑπόλοιπες παραστάσεις ἀναγράφονται οἱ ἐξῆς ἀφιερωτικὲς ἐπιγραφές: Στὸν ἅγιο Σπυρίδωνα: δέσεις δημητράκη πατριάκου και εἰς βοῖθιαν αὐτον. Στὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸν Θεολόγο: δέσεις Σταματίου κ(αι) αὐτο.

Στὸν ἅγιο Ἰωάννη Χρυσόστομο: Δέσεις του Δούλου του Θεοῦ Ηλιοῦ ιερέως εἰ βοίθιαν αὐτοῦ και ψυχικὴν σωτηριαν ἐν μηνί Δεκεμβριῳ.

Στὸν ἅγιο Γρηγόριο τὸν Θεολόγο: Δέσεις του δούλου του Θεοῦ γεωργίου κουστάκου εἰς βοηθίαν αὐτου και ψυχικὴν σωτηριαν.

Στὸν ἅγιο Δημήτριο: δέσεις του δούλου του Θεοῦ Βασιλείου Πουλακου εἰς βοηθίαν αὐτου και εἰς ψυχικὴν σωτηριαν 1861 Δεκεμβριον.

Τὸ χαλαρὸ πλάσιμο τῶν μορφῶν τοῦ α' στρώματος καὶ τὸ γλυκερὸ βλέμμα, χαρακτηριστικὰ ὕφους σὲ μνημεῖα καὶ πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰ. (ἀρ. 109), εἶναι ἐδῶ ἐντονότερα.

98. Παναγία Μεσοσπορίτισσα. Μονοκάμαρος ναὸς μὲ ἡμικυκλικὴ ἐξωτερικὰ ἀψίδα (10.67 × 2.90 μ.) ποὺ τιμᾶται στὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου. Ἡ τοιχοδομία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργοὺς λίθους, παχὺ κοκκινωπὸ κονίαμα καὶ ἀδρὰ

288. Γιὰ τὸ ζωγράφο, ὁ ὁποῖος ἄλλοῦ, ὅπως στὸν Ἅγιο Σπυρίδωνα στὸ Σκουτάρι (1773) (ἀρ. 124), ὑπογράφει μὲ τὸν τύπο καταγωγῆς του, βλ. Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Ὀνόματα ἁγιογράφων σὲ ναοὺς τῆς Μάνης, Λακωνικαὶ Σπονδαὶ Ζ', 1983, 131.18.

λαξευμένες πέτρες στις γωνίες και στα ανοίγματα. Βόρεια, πάνω από τη θύρα εισόδου, ύψώνεται το μονόλοβο καμπαναριό.

Το ιχογραφίες. Ο ναός είναι κατάγραφος. Στο ιερό ο συνηθισμένος διάκοσμος. Στην άψίδα, κάτω από την Πλατυτέρα, ή Κοινωνία των 'Αποστόλων' χαμηλότερα, οι συλλειτουργούντες ιεράρχες πλαισιώνουν το δισκοπότηρο²⁸⁹. Στις δύο κόγχες που ανοίγονται στην πρόθεση ζωγραφίζονται ή 'Ακρα Ταπείνωση και ο Μελχισεδέκ. Η παράσταση του 'Αρείου καλύπτει το μέτωπο της κτιστής θάλασσας, ενώ στο μέτωπο της άγιας τράπεζας ο 'Ιωάννης προβάλλει από το κήτος. Άλλες σκηνές που κοσμοῦν το ιερό είναι ή παράσταση των Τριῶν Παίδων στην Κάμινο, ο προφήτης 'Ησαΐας, τέσσερις οἴκοι από τον 'Ακάθιστο, και κάτω από τοξοστοιχία ἄγιοι. Στο διακονικό, μέσα σέ βαθύ ὄρυγμα, που παλαιά ἦταν στέρνα, σώζονται τμήματα ξύλινου μανουαλίου.

Στο μέτωπο της άψίδας δύο ἄγγελοι πλαισιώνουν το ἅγιο Μανδήλιο. Χαμηλότερα, το Β και Ν σκέλος της άψίδας καταλαμβάνουν δύο οἴκοι του 'Ακαθίστου: φωτοδόχον λαμπάδα και χάριν δοῦναι θελήσας.

Στο κτιστό τέμπλο, ή δεσποτική εἰκόνα της Παναγίας, που φέρει την ἐπιγραφή ή 'Ελπίς τῶν Χριστιανῶν, και τοῦ Χριστοῦ στὸν τύπο τοῦ «Μέγα 'Αρχιερέα».

Στο κέντρο της καμάρας ἐπαναλαμβάνεται το τυπικό για τή θέση αὐτῆ θέμα τοῦ Παντοκράτορα που περιστοιχίζεται ἀπὸ τὴν Παναγία, τὸν 'Ιωάννη και ἀρχαγγέλους. Στις γωνίες τοῦ ὀρθογωνίου πλαισίου, τὰ τέσσερα ἀποκαλυπτικά ζῶα. Κατὰ μῆκος της κλείδας της καμάρας παρατάσσονται ὁλόσωμοι προφῆτες.

Ο ὑπόλοιπος διάκοσμος τοῦ ναοῦ ἀρθρώνεται με ἀρκετὴ σαφήνεια: στίς κάθετες ἐπιφάνειες τῶν μακρῶν τοίχων οἱ παραστάσεις κατανέμονται σέ τρεῖς ζῶνες. Στις κατώτερες, οἱ ὁλόσωμοι ἅγιοι και ιεράρχες εἰκονίζονται σέ ἀντιστοιχία με τίς σκηνές μαρτυρίων ἢ θαυμάτων τους που ζωγραφίζονται ἀπὸ πάνω. Στις ὑψηλότερες ζῶνες, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ Ν τοῖχο, ἀπλώνεται ὁ εὐαγ-

289. Δισκοπότηρο εἰκονίζεται στην ἴδια αὐτὴ θέση και στὸν 'Άγιο Δημήτριο σὸ Σκαμνάκι (ἀρ. 61), ὅπως ἐπίσης στή Μεταμόρφωση στην Κελεφά (18ος αἰ.), ΠΑΕ 1981, 574.

γελικός κύκλος. Στις μαριολογικές σκηνές, εκτός από τὰ *Εισόδια* καὶ τὴ διατροφή τῆς Παρθένου στὸ ἱερό, σκηνὴ πού εἰκονογραφεῖται στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ Β τοῖχου, περιλαμβάνονται καὶ οἱ τέσσερις σκηνές ἀπὸ τὸν *Ἀνάθιστο*, πού ζωγραφίζονται στὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ.

Ὁ προπλασμός τῶν προσώπων εἶναι σκοῦρος καστανός με ἰώδη ἀπόχρωση· ἡ ροδαλὴ σάρκα τὸν ἀφήνει κατὰ μέρη ἀκάλυπτο, γιὰ νὰ δηλωθοῦν οἱ ὄγκοι καὶ οἱ ρυτίδες. Τὰ φῶτα ἀποδίδονται με λευκὲς ψιθυιές, ἐνῶ ρόδινες πινελιές ζωγραφίζουν ἀπὸ πάνω τὰ σκοῦρα περιγράμματα τῶν χαρακτηριστικῶν (πίν. 33α). Οἱ πτυχὲς σχεδιάζονται δίχως ὀργανικὴ σχέση με τὸ σῶμα. Στις πολυπρόσωπες συνθέσεις ἐπαναλαμβάνονται οἱ βραχύσωμες μορφές, πού χαρακτηρίζουν τὶς ἐπαρχιακὲς ζωγραφικὲς τάσεις τοῦ 18ου αἰ. Ὁ τρόπος πού πλάθονται οἱ μορφές καὶ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ μοτίβα τῶν ἐνδυμάτων θυμίζουν τὸ διάκοσμο τῆς Ἀγίας Κυριακῆς στὴ Μυρσίνη (ἀρ. 33), ὁ ὁποῖος μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ, σύμφωνα με ἐπιγραφή, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰ.

Στὸ ναὸ σῶζεται βάση πέτρινου μανουαλίου πού κοσμοῦν τρεῖς σχηματοποιημένες προτομὲς λεόντων.

99. *Ἅγιος Νικόλαος*. Μονοκάμαρος ναὸς με νάρθηκα καὶ τρίπλευρη ἐξωτερικὰ ἀψίδα (διαστάσεις ναοῦ 7.20×3.17 μ. καὶ νάρθηκα 4.20×3.30 μ.), κτισμένος με ἀργοὺς λίθους καὶ παχὺ συνδετικὸ κονίαμα. Ὁρθογώνια θύρα ἀνοίγεται στὴ Β πλευρά, ἐνῶ μία ἄλλη, στὴ Δ πλευρά, τοιχίστηκε σὲ μεταγενέστερη οἰκοδομικὴ φάση. Τὸ καμπαναριὸ εἶναι κάτω δίλοβο καὶ ὑψηλότερα μονόλοβο.

Ἐσωτερικὰ ὅλες οἱ ἐπιφάνειες τοῦ ναοῦ, με ἐξαίρεση τὸ Δ τοῖχο τοῦ νάρθηκα, καλύπτονται ἀπὸ τ ο ι χ ο γ ρ α φ ί ε ς. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης τῆς ἀψίδας ἡ Παναγία στὸν τύπο τῆς Πλατυτέρας περιστοιχίζεται ἀπὸ δύο σεβίζοντες ἀγγέλους. Στὴ μοναδικὴ ζώνη τοῦ ἡμικυλίνδρου ὁ Χριστὸς ὡς ζωηφόρος Ἄρτος εὐλογεῖ ὀρθὸς σὲ δισκοπότηρο. Στὴν κόγχη πού ἀνοίγεται στὸ Β τοῖχο τῆς πρόθεσης, ἡ Ἀκρὰ Ταπείνωση φέρει τὴν ἐπιγραφή ἡ Ἀποκαθήλωση. Τὴν παράσταση πλαισιώνει τὸ Βραβεῖο τοῦ ναοῦ²⁹⁰ πού φέρει τὴν ἐπι-

290. Δεξιὰ ἀναγράφονται τὰ ὀνόματα νικολαου ἱερέως / μαρουδία παναγιῶτη / διονυσίου ἱερομ' παρθε/ρίου ἱερομ. Γεωργίου' μαρία' δημητρίου' δημητρίου' γεωργίου'

γραφὴ ἢ ἐκφώνησις, ἐνῶ μιὰ δεύτερη πράστασις τῆς Ἀκρας Ταπείνωσης στὸν Α τοῖχο ἔχει διακοπεῖ ἀπὸ τὴν κτιστὴ Τράπεζα τῆς πρόθεσης²⁹¹. Τὸ διάκοσμο τοῦ ἱεροῦ συμπληρώνουν ὁρθὲς μορφὲς ἀγίων, μεταξὺ τῶν ὁποίων περιλαμβάνονται οἱ θεοπάτορες Ἰωακείμ καὶ Ἄννα ποὺ εἰκονίζονται στὸ ἐσωράχιο τῆς Ὡραίας Πύλης.

Τὸ κτιστὸ τέμπλο ὑψώνεται ὡς τὴν ὀροφὴ. Στὴν ἀνώτερη ζώνη του, ὅπως παραδίδεται καὶ σὲ ἄλλους ναοὺς τῆς περιοχῆς, ἱστορήθηκε ἡ παράστασις τῆς Ἀγίας Τριάδας²⁹². Τὴν πλαισιώνουν οἱ ὕμνωδοὶ Ἰωάννης ὁ Λαμασκηνὸς καὶ Ρωμανὸς ὁ Μελωδός, ποὺ εἰκονίζονται μέσα σὲ ἀχιβαδόσχημους δίσκους²⁹³. Χαμηλότερα, κάτω ἀπὸ ἐξέχοντα κοσμήτη ποὺ φέρει τὴν ἐπιγραφὴ Ὁρῶν τὸ βῆμα, ἡ Μεγάλῃ Δέση. Στὶς δεσποτικὲς εἰκόνες, ἡ Παναγία καὶ ὁ Χριστὸς εἰκονίζονται στὸν ἴδιο μὲ τὸν προηγούμενο ναὸ τύπο. Πανομοιότυπο ἄλλωστε στοὺς δύο αὐτοὺς ναοὺς εἶναι καὶ τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τῆς καμάρας. Ἀπὸ τίς τέσσερις ἐπάλληλες ὑπερκείμενες ζῶνες, στὶς ὁποῖες χωρίζονται οἱ κάθετοι τοῖχοι τοῦ ναοῦ, τὴ χαμηλότερη κοσμοῦν ὀφιοειδεῖς γραμμές, οἱ ὁποῖες κάτω ἀπὸ τὴ δεσποτικὴ εἰκόνα τῆς Παναγίας καὶ τὴν παράστασις τοῦ ἐπὶ νυμμου ἀγίου, ποὺ εἰκονίζεται ἐνθρονος πλάι στὸ τέμπλο, ἀντικαθίστανται ἀπὸ ζωγραφιστὲς ποδέες. Στὶς δύο μεσαῖες ζῶνες ἱστοροῦνται ὁλόσωμοι

ευστρατίον· γεωργίον· πύερν Κυριάκη ιωάννον. Ἀριστερὰ διαβάζονται: παναγιῶτα δημητρίον Μαρία Ηλία.

291. Στὴν κόγχη διαβάζεται: Μνήστιτι Κ(υρι)ε γεοργίου κ(αι) μαρίας | πατρικίου γεοργίου | κουσταντῆ.

292. Ἡ λεγομένη κατὰ τὸν «δυτικὸν τύπον». Ἡ παράστασις ἀπαντᾶται στὰ τέμπλα καὶ ἄλλων μεταβυζαντινῶν ναῶν στὴ Μάνη, ὅπως στὸν Ἅγιο Βασίλειο στὴ Λάγια (18ος αἰ.) καὶ στὸ καθολικὸ τοῦ Ἀγίου Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης στὴν Καστάνια (17ος αἰ.), ὅπου καταλαμβάνει τὴν ἴδια θέσιν στὸ κτιστὸ ὡς τὴν ὀροφὴ τέμπλο τοῦ ναοῦ, ΠΑΕ 1981, 529 σημ. 3. Ἡ ἴδια παράστασις κοσμεῖ καὶ τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου στὸν Πολυάραβο (ἀρ. 1) καὶ τὸ κτιστὸ μὲ ἀετωματικὴ ἀπόληξη τέμπλο τῆς Κοίμησις τῆς Θεοτόκου στὸ Σκουφομύτη (ἀρ. 13), ὅπου εἰκονίζεται ἐπάνω ἀπὸ τὴ Μεγάλῃ Δέση.

293. Στὴ θέσιν τῶν μοναχῶν Θεοδώρου Στουδίτη καὶ Ἀναστασίου Συναίτη τῆς εἰκόνας τῆς Ἀγίας Τριάδας στὸ Μουσεῖο Μπενάκη, μὲ πλαστὴ ὑπόγραφὴ τοῦ Δαμασκηνοῦ, Ν. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, *Εἰκόνες Κρητικῆς Σχολῆς. Κατάλογος Ἐκθέσεως. Μουσεῖο Μπενάκη* (Ἀθήνα 1983) 32, ἀρ. 23.

ἄγιοι καὶ ἱεράρχες, μαζί μὲ ἀντίστοιχες σκηνές μαρτυρίων καὶ θαυμάτων. Ὅπως καὶ στὴν Παναγία τῆ Μεσοσπορίτισσα (ἄρ. 98), ἔτσι καὶ ἐδῶ ὁ κύκλος μὲ σκηνές ἀπὸ τὸ δωδεκάορτο, ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὸ Ν τοῖχο (πίν. 34α) καὶ συνεχίζεται στὸ Β, ἀκολουθεῖ τὴ χρονολογικὴ σειρὰ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἑορτολογίου.

Ἡ παράσταση τῆς Σταύρωσης, ψηλὰ στὸ Δ τοῖχο, ἀκολουθεῖ στὴ διάταξή της, ἂν καὶ σὲ λιγότερο πολυπρόσωπη καὶ πιὸ στατικὴ σύνθεση, τὴν ἀνάλογη παράσταση τοῦ ναοῦ τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὴ Δροσοπηγὴ (1768) (ἄρ. 105) (πίν. 37β). Πάνω ἀπὸ τὴν πυλίδα ἐπικοινωνίας τοῦ ναοῦ μὲ τὸ νάρθηκα εἰκονίζεται χερουβεὶμ μέσα σὲ διάκοσμο ἀπὸ ἐλικόμορφους βλαστοὺς σὲ ὅμοιο μπλὲ σκοῦρο βᾶθος μὲ αὐτὸ τοῦ ναοῦ τῆς Κοίμησης στὸ Σκουτάρι (ἄρ. 111). Τὸ διάκοσμο τοῦ Δ τοῖχου τοῦ ναοῦ συμπληρώνουν οἱ ἄγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη (πίν. 33β) καὶ ὁ ἅγιος Εὐθύμιος (πίν. 35α).

Ν ἄ ρ θ η κ α ς. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ τοῖχου ποὺ τὸν χωρίζει ἀπὸ τὸν κυρίως ναὸ βρίσκονται ζωγραφισμένες δύο μεγαλογράμματες ἐπιγραφές. Πάνω ἀπὸ τὴ Β πυλίδα ἡ γνωστὴ ἀποτροπαϊκὴ ἐπιγραφὴ ΟΥΤΟΣ Ο ΝΑΟΣ ΟΙΚΟΣ ΘΕΟΥ ΕΣΤΙ, ΕΙ ΜΕΝ ΦΙΛΟΣ ΠΕΦΥΚΑΣ ΕΙΣΕΛΘΕ ΧΑΙΡΩΝ, ΕΙ ΔΕ ΕΧΘΡΟΣ ΒΑΣΚΑΝΟΣ ΠΟΡΡΩ ΠΟΡΡΩ ΠΕΦΕΥΓΕ ΤΗΣ ΠΥΛΗΣ ΤΑΥΤΗΣ²⁹⁴. Πάνω ἀπὸ τὴν κεντρικὴ θύρα σὲ 6 στίχους ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ ἀναφέρει τὸ ζωγράφο Ἀναγνώστη Καλκαντζάκη.

ΑΝΙΣΤΟΡΙΘΗ ΑΥΤΗ Η ΝΕΑ ΖΩΓΡΑΦΙΑ Κ(αι) ΕΞΩΘΕΝ Κ(αι) ΕΣΩΘΕΝ. ΕΙΣ
ΤΟΝ ΘΕΙΟΝ Κ(αι) ΠΑΝΣΕΠΤΟΝ ΝΑΟΝ ΟΥΤΟΝ, ΤΟΥ
ΕΝ ΑΓΙΟΙΣ Π(α)ΤΡ(ὸ)Σ ΗΜΩΝ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΜΥΡΩΝ ΤΗΣ
ΛΥΚΙΑΣ ΤΟΥ ΘΑΥΜΑΤΟΥΡΓΟΥ, ΔΙΕΞΟΔΟΥ Κ(αι) ΔΑΠΑΝΗΣ
ΤΟΥ ΑΙΔΕΣΙΜΩΤΑΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΠΑΠΑ ΚΥΡ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΕΙΣ ΒΟΗ
ΘΕΙΑΝ ΑΥΤΟΥ ΚΑΙ ΨΥΧΙΚΗΝ ΣΩΤΗ
ΡΙΑΝ Κ(αι) ΕΙΣ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ ΤΩΝ ΓΟΝΕΩΝ ΑΥΤΟΥ — ΕΝ ΕΤΕΙ ρψ'α' εν
μηνι Μαΐω λά.

δια χειρὸς ὑπ ἐμοῦ ἀναγνώστου καλ
καντζάκη. νίκλου²⁹⁵.

294. Ἡ ἐπιγραφὴ ἀπαντᾶται ἀργότερα, στὸ ναὸ τῆς Μεταμόρφωσης στὸ Κουσκούνι (1799) (ἄρ. 141). Βλ. καὶ παρακάτω σημ. 418.

295. Γιὰ τοὺς Νίκλους βλ. Δ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ, Συμβολὴ εἰς τὰ περὶ Νίκλων - Νικλιάνων τῆς Μάνης, ᾿Αθηνᾶ 53, 1949· γιὰ τὴ σχέσιν ὀνόματος - τοπωνυμίου, στὸ ἴδιο, 164, 178.

Τὸ διάχωρο μεταξύ τῶν πυλίδων καταλαμβάνει στὴ Δ ὄψη τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου ἡ παράσταση τοῦ ἁγίου Νικολάου ἐνθρόνου. Νοτιότερα τοῦ κατ' ἐξοχὴν δεητικοῦ αὐτοῦ ἁγίου τῆς ἐκκλησίας, ζωγραφίζεται ἡ Δέηση. Ἡ ἀνώτερη ζώνη εἶναι ἀφιερωμένη σὲ σκηνές μαριολογικῆς — Γενέσιο, Εἰσόδια, Κοίμηση καὶ Παναγία Ζωοδόχο Πηγῇ.

Στὸ Β τοῖχο τοῦ νάρθηκα παραστάσεις ἁγίων γυναικῶν· ἡ ἁγία Μαρίνα καταβάλλει τὸ δαίμονα· στὸ δεξιὸ κρατεῖ σφύρα²⁹⁶ (πίν. 34β). Στὸν ἀπέναντι τοῖχο, ὁ ἀρχάγγελος Μιχαὴλ εἰκονίζεται μὲ τὸν «ἀμετανόητο» στὰ πόδια του. Δίπλα ὁ ἀρχάγγελος Γαβριὴλ μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *δέησις του δούλου του θεοῦ Χριστοφίλη κ(αι) της συμβίας αὐτου εἰς βοθηιαν αὐτου, καὶ ἀκολουθοῦν οἱ ἅγιοι Κοσμᾶς καὶ Δαμιανός, Τρύφων καὶ Ἀντώνιος*. Στὸν ἅγιο Τρύφωνα ἐπιγραφὴ: *δέηση των δούλων του θεοῦ Λαμπρινου Τζηρχουρακη συν τη συμβίᾳ κ(αι) των τέκνων αὐτου εἰς βοθηιαν αὐτων κ(αι) εἰς ψυχικὴν σωτηρίαν αὐτῶν*.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νεώτερο στρώμα τοῦ 1791, στὸ ὁποῖο ἀνήκουν οἱ περισσότερες παραστάσεις, μαρτυρεῖται καὶ παλαιότερο, ποὺ δὲν πρέπει νὰ ἀπέχει πολὺ χρονικά, καὶ στὸ ὁποῖο ἀνήκουν οἱ περισσότερες ὁρθές μορφές τοῦ Β καὶ Ν τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ: τὰ πρόσωπα, λιγότερο σχηματοποιημένα, χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἀσθενέστερη φωτοσκίαση σὲ σύγκριση μὲ τίς μορφές ποὺ ζωγραφίζει ἀργότερα ὁ Καλκαντζάκης.

Στὶς πολυπρόσωπες συνθέσεις κάποια ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς διάταξης τῶν μορφῶν στὸ χῶρο καὶ τῆς τεχνοτροπικῆς τους ἀπόδοσης (πίν. 34α) παρατηροῦνται καὶ ἀργότερα, σὲ ἀντίστοιχες παραστάσεις τοῦ Ἁγίου Νικολάου

Λίγο ἀργότερα, τὸ 1793 ὁ ζωγράφος ὑπογράφει τὸν διάκοσμο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴν παλαιὰ Καρυοῦπολη, Ρ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, Καρυοῦπολις, μία ἐρειπωμένη βυζαντινὴ πόλη, *Λακωνικαὶ Σπουδαὶ Θ'*, 1988, 30. Προγενέστερα ἔργα τοῦ ζωγράφου εἶναι οἱ πλησιόχωροι ναοὶ στὸν Καρβελά, στὸ Σκουτάρι (ἀρ. 50, 51 καὶ 124) καὶ στὸν ἴδιο τὸν Βαχό (ἀρ. 97).

296. Γιὰ τὸν εἰκονογραφικὸ τύπο τῆς ἁγίας ποὺ ἐπιβιώνει καὶ κατὰ τὸ 19ο αἰ. καὶ τὴν παρουσία του σὲ ἄλλα μανιάντικα μνημεῖα, βλ. ἀντίστοιχα J. LAFONTAINE - DOSOGNE, *Un thème iconographique peu connu: Marina assommant Beljebuth, Byzantion* 32, 1962, 251-259. Ρ. L. VOCOTOPoulos, *Fresques du XI siècle à Corfou, CahArch* XXI, 1971, 161-162 καὶ *Εἰδικὴ ἔκθεσις κειμηλίων προσφύγων*, Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν, Βυζαντινὸ καὶ Χριστιανικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν (Ἀθήνα 1982) 33 κ.ε., ἀρ. 34, καὶ *ΠΑΕ* 1981, 561 σημ. 2.

στά Σκυφιάνικα (1828) (άρ. 9) (πίν. 4). Στὸ νεώτερο αὐτὸ ἔργο ἡ ὥχρα στὰ πρόσωπα εἶναι περισσότερο ἀδιαβάθμιστη, οἱ πτυχεῖς λιγότερο σκληρές, πιὸ χαλαρὴ ἡ σχέση τῶν μορφῶν μὲ τὸ τοπίο. Σὲ μεμονωμένους ἀγίους, ὅπως στὴν παράσταση τῶν ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης (πίν. 33β), ὁ ζωγράφος φαίνεται νὰ ἐπεξεργάζεται μὲ πολλὴ προσοχὴ στὴν ἐκτέλεση πρότυπα γνωστὰ στὴν περιοχὴ, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ ἀπεικόνιση τῶν ἰδίων αὐτῶν ἁγίων, μὲ πανομοιότυπο φυσιογνωμικὸ τύπο καὶ ἐνδυματολογικὰ στοιχεῖα, στὸ νεώτερο στρώμα (18ος αἰ.) τοῦ ναοῦ τῆς Μεταμόρφωσης, στὴν κοντινὴ Κελεφά²⁹⁷. Ἀλλοῦ πάλι, τὰ ἐνδύματα τυλίγουν μὲ σκληρὴ καὶ ἀνόργανες πτυχεῖς τὸ σῶμα, ὅπως στὸν ἅγιο Εὐθύμιο, ἐνῶ πιὸ σκληρὸ σὲ σύγκριση μὲ τὶς ἄλλες μορφές τοῦ Καλκαντζάκη πλάθεται καὶ τὸ πλατὺ πρόσωπό του (πίν. 35α), ἔργο ἴσως βοηθοῦ.

100. *Ἁγία Κυριακή*. Κοιμητηριακὸς ναὸς τοῦ χωριοῦ²⁹⁸ (9.63×2.46 μ.) μονοκάμαρος, μὲ ἡμικυκλικὴ ἐξωτερικὰ ἀψίδα. Ἀργότερα ὁ ναὸς προεκτάθηκε πρὸς τὰ Δ καὶ ἀνοίχτηκε καὶ δευτέρη θύρα εἰσόδου, ὀρθογώνια, καθὼς καὶ παράθυρο στὴ Β πλευρά.

Τοῖχογραφίαι. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης τῆς ἀψίδας ἡ Πλατυτέρα περιβάλλεται ἀπὸ ὄμιλο ἀγγέλων. Στὴν παράσταση τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων διαβάζεται: *ἡγεραγια Θεοτόκε βοήθισον το δούλου του [θεοῦ] γερμανοῦ Υερομονάχου και τον τέκνον / και εις ψυχική...* Στὴ δεσποτικὴ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ὡς Μέγα Ἀρχιερέα ἀναγράφεται ἡ χρονολογία 1746²⁹⁹. Ἡ παράσταση τῆς ἁγίας Κυριακῆς καταλαμβάνει τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ Β τοίχου. Στὴν ἀντίστοιχη θέση τοῦ Ν τοίχου εἰκονίζεται ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος φτερωτὸς καὶ τὸν ἀκολουθοῦν οἱ ἱεράρχες Βασίλειος, Χρυσόστομος, Γρηγόριος καὶ ὁ ἅγιος Γερμανός (πίν. 35β). Στὴν τελευταία αὐτὴ παράσταση ἀναγράφονται οἱ ἀφιερώσεις: *Δέησις του δουλου σου Γερμανοῦ ιερομονάχου / μετὰ των τεκνω αυτω εις βοήθιαν / αὐτοῦ και εις σωτηρίαν, δέη/σις του / δούλου σου Κουνου νε/ρεος κ(αι) της / πρεσβιτέρας / κ(αι) των τεκνων εις βοηθιαν / τον.*

297. ΠΑΕ 1981 576.

298. Τὸ νεώτερο νεκροταφεῖο τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, ποὺ εἶναι οἰκογενειακὸ, περιέπεσε σὲ ἀχρηστία.

299. Διαβάζεται ἐπίσης *Μνήστητη Κ(υρι)ε / δουλου - - / - ρ - - ναγιωτ. / εις μιμύσνον / - - γονεον α... / παναγιωτη / καὶ ἀπὸ κάτω νικο. . / κρητο.*

Δίπλα, ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ κρατεῖ ψυχὴ καὶ ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὸν ἀπόστολο Θωμᾶ πού φορεῖ κατάστικτο ἔνδυμα.

Οἱ πλατιεὲς καὶ ἐπίπεδες μορφές καὶ οἱ σκληρὲς μεταβάσεις στὸ πλάσιμο τῶν προσώπων χαρακτηρίζουν τὴν ἐπαρχιακὴ αὐτὴ τάση τῶν μέσων τοῦ 18ου αἰ.

101. "Αἱιοι Ἀνάορνοροι, ἀπέναντι ἀπὸ τὸν Βαχό, πρὸς τὴ Γέρμα. Μονοκάμαρος ἐρειπωμένος ναὸς (περίπου 3.50×2.20 μ.). Στὴν τοιχοποιία, πού εἶναι ἀργολιθοδομή, παρεμβάλλονται ἀρκετὰ κομμάτια πλίνθων. Στὴν κόγχη τῆς ἀψίδας σώζονται σπαράγματα ἀπὸ κυανὸ βάθος καὶ τμήμα φωτοστεφάνου, ὑστεροβυζαντινῶν ἔσως χρόνων.

102. "Αἱιος Δημήτριος. Ἐρειπωμένος μονοκάμαρος ναὸς στὰ ΒΔ τοῦ χωριοῦ.

Μοναστηράκι³⁰⁰

Ναὸς μεταβυζαντινῶν χρόνων

103. Ταξιάρχης. Μονοκάμαρος ναὸς κτισμένος σὲ λόφο πού σήμερα εἶναι γνωστὸς μὲ τὸ ὄνομα Μοναστηράκι. Ἐπειδὴ τὸ ἔδαφος εἶναι πρηνές, ἡ ἡμι-κυλινδρική ἀψίδα τοῦ ναοῦ στηρίζεται σὲ ὑψηλὴ ἐνισχυτικὴ ζώνη πού τὴν περιβάλλει. Στὴν τοξωτὴ θύρα εἰσόδου, πού ἀνοίγεται Ν, λαξευτοὶ πυρόλιθοι.

Οἱ τοιχογραφίαι εἶναι φθαρμένες. Οἱ παραστάσεις στὴν ἀψίδα — ἡ Πλατυτέρα σὲ ἀχιβαδόσχημη δόξα, πού τὴν περιστοιχίζουν δύο σεβίζοντες ἄγγελοι³⁰¹, ἡ Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων καὶ ὁ Μελισμός, καθὼς καὶ ἡ Ἀκρὰ Τα-

300. Ταυτίζεται ἔσως μὲ τὴ θέση Σελινάρι, στὸ τμήμα Φωκᾶ, 5' πεζὴ ἀπὸ τὸ ναό, ὅπου στὸν κατάλογο μοναστηριῶν τῆς Ἀνατολικῆς Σπάρτης τοῦ 1829 ἀναφέρεται Μονὴ τοῦ Ἀρχιστράτηγου Μιχαήλ, Ε. ΜΠΕΛΙΑ, Μοναστηριακὰ Λακωνίας, Λακωνικαὶ Σπουδαὶ Α', 1972, 357. Ὡστόσο, σύμφωνα μὲ πληροφορίες τῆς οἰκογένειας Χατζάκου, στὴν ὁποία ἀνήκει ὁ Ταξιάρχης καὶ τὸ ξεμὸνι ἐκεῖ κοντά, ὁ ναὸς δὲν ὑπῆρξε καθολικὸ μνηε.

301. Εἰκονίζονται σὲ τοπιό μὲ κυπαρίσσια καὶ λόφους πού ὑποχωροῦν πρὸς τὸ βάθος, ὅμοιο μὲ αὐτὸ πού ζωγραφίζεται στὴν ἀψίδα τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Χρυσοστόμου στὸ Σκουτάρι (1752) (ἀρ. 113).

πεινώση, παράσταση που συνοδεύουν και ἐδῶ ἡ Παναγία, ὁ Πρόδρομος καὶ ὁ προφήτης Ἡσαΐας— ἀκολουθοῦν τὸ συνηθισμένο εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα. Στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας τὸ ἅγιο Μανθῆλιο κρατοῦν ἄγγελοι καὶ παισιώνουν μέσα σὲ ξεχωριστὰ διάχωρα προφῆτες. Δίπλα, στὸ Β τοῖχο, ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ· Ν, σὲ πάριση θέση, σκηνὴ ἀπὸ τὸ βίο τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ. Στὸ κτιστὸ τέμπλο ποὺ διατρυποῦν δύο ἰσοῦσεῖς πυλίδες, κάτω ἀπὸ ζώνη μὲ ἀγγελάκια, εἰκονίζεται ἡ Μεγάλῃ Δέηση.

Στὶς χαμηλὲς ἐπιφάνειες ὁλόσωμοι ἅγιοι καὶ ἀρχιερεῖς. Ὁ εὐαγγελικὸς κύκλος ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ τὴ Βάπτιση στὸ Ν τοῖχο, ἐνῶ ἀπὸ τὴ Σταύρωση στὸ Δ σώζονται μόνο σπαράγματα. Στὴ θέση τοῦ ἐπώνυμου ἁγίου στὸ Β τοῖχο, ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ πατεῖ τὸν «ἀμετανόητο ἄνθρωπο».

Στὴν παραστάδα τῆς θύρας ὁ φυλακτήριος σταυρὸς καὶ τὰ γνωστὰ ἀποτροπαϊκὰ γράμματα³⁰². Τρεῖς ἐπιγραφὲς στὸ ἱερὸ παρέχουν χρονολογικὴ ἔνδειξη καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ζωγράφου. Ἡ πρώτη διαβάζεται: *εγραφί εις την Αγ. Παρ.ο. δια νου-Ζω Ζαρολατάκης εις / άφεσην αμαρτιών εις ζωκην την εῳνιον 1768 Απριλίον*. Ἡ δεύτερη, ποὺ εἶναι μισοκατεστραμμένη, ἀναγράφεται στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ τέμπλου μέσα σὲ σπαστὴ ταινία: *...χηρ μιχαηλ καβ...*, ἀσφαλῶς Καβάλου. Ὁ γνωστὸς καὶ ἀπὸ ἄλλα μνημεῖα τῆς περιοχῆς ζωγράφος³⁰³ κατὰγεται ἀπὸ τὸν Κάββαλο, ὅπως καὶ ὁ Παναγιώτης Κληροδέτης, ὁ ὁποῖος ζωγραφίζει τὴν ἄλλη χρονιὰ τὸ ναὸ τῆς Κοίμησης στὴ γειτονικὴ Δροσοπηγὴ (ἀρ. 105). Ὁ Μιχαήλ δὲν θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν Μιχαήλ Κληροδέτη³⁰⁴, ποὺ κινεῖται στὴν περιοχὴ ὡς τὸ 1803 (ἀρ. 81). Οἱ μορφὲς ποὺ φιλοτεχνεῖ, βραχύσωμες, ἐπαναλαμβάνονται λίγο ἀργότερα στὴ Ζωοδόχο Πηγὴ στὸ Νεοχώριο (1787) (πίν. 30α), ἔργο τοῦ ἴδιου ζωγράφου. Ὁ σκοῦρος, σὲ ἰώδη ἀπόχρωση προπλάσμος μένει ἀκάλυπτος ἀπὸ τὴ σάρκα, γιὰ νὰ δηλώσει τὶς ἔντονες σκιάσεις. Παρόμοια χρώματα, σὲ πρόσωπα ὅμως λιγότερο συνοπτικὰ

302. «Α(ρχή) Π(ίστεως Τ(οῦτον) τὸν Τ(ύπον) ΝΙΚΑ Χ(ριστὸς) Χ(ριστιανοῖς) Ε(λένη) Ε(ῶρεν) Θ(έα) Θ(εοῦ) Ρ(ήσεις) Ρ(ητόρων); Κ(ρανίου) Π(ίστις);». Γιὰ τὴ σημασίαν τους καὶ βιβλιογραφία, βλ. παραπάνω ἀρ. 95, σημ. 282.

303. Ζωοδόχος Πηγὴ Νεοχώρι (1787) (ἀρ. 92), "Ἅγιος Ἀθανάσιος Κρυονέρι (1795) (ἀρ. 67), "Ἅγιος Ἀντώνιος Σκουτάρι (ἀρ. 118)" πρβ. καὶ σημ. 305.

304. Βλ. παρακάτω σ. 200.

σχεδιασμένα, άπαντοῦν στὴ Μεσοσπορίτισσα τοῦ Βαχοῦ (β' ἡμισυ 18ου αἰ.) (άρ. 98). Τέλος, ἐπιγραφὴ στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης διαβάζεται: *δέησις του δούλου του θεοῦ... υς σωτηρίαν χειρ + Μηχαήλ από κομῆς κερβ.. απξρ'*³⁰⁵.

Δ ρ ο σ ο π η γ ῆ (Τ σ ε ρ ο β ᾶ)³⁰⁶

Ναοὶ μεταβυζαντινῶν καὶ νεωτέρων χρόνων

Ὁ παλαιὸς οἰκισμὸς βρισκόταν σὲ κορυφὴ λόφου, Δ τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ. Σῶζονται ἀκόμη τὰ ἐρείπια πύργων καὶ μιᾶς ἐκκλησίας.

104. "Αγιος Γεώργιος³⁰⁷. Μονοκάμαρος ναὸς (9×2.90 μ.) μὲ τρίπλευρη ἐξωτερικὰ ἀψίδα. Ἀπὸ τὴν ὀροφὴ διατηρεῖται ἀκόμη ὁ θόλος τοῦ Δ τμήματος. Ἡ τοιχοποιία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργοὺς λίθους καὶ παχὺ κονίαμα. Οἱ μεγάλοι ὀρθογωνισμένοι λίθοι στὸ κάτω μέρος τοῦ Β τοίχου πιθανὸν νὰ ὑποδεικνύουν τὴν τοποθέτηση τοῦ κτίσματος σὲ χρόνους παλαιότερους. Πάνω ἀπὸ τὴν ὀρθογώνια θύρα ἀνοίγεται τοξωτὴ ἀνακουφιστικὴ θυρίδα. Ἀπὸ τὸν τοιχογραφημένο διάκοσμο ποὺ κάλυπτε ὅλο τὸ ναὸ σῶζονται σπαράγματα στὸ κτιστὸ τέμπλο.

105. *Κοίμηση τῆς Θεοτόκου*. Καμαροσκεπάστος ναὸς (8.20×3.16 μ.), κτισμένος στὴν ἄκρῃ τοῦ χωριοῦ πρὸς τὸ νεκροταφεῖο. Στὴν ἀργολιθοδομὴ τῶν τοίχων παρεμβάλλονται καὶ ἐλάχιστες πλίνθοι. Τὸ μονόλοβο καμπαναριὸ ποὺ ὑψωνόταν Δ εἶναι ἐρειπωμένο. Πάνω ἀπὸ τὴ θύρα εἰσόδου καὶ στὴν τρίπλευρη

305. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, 'Ονόματα ἀγιογράφων σὲ ναοὺς τῆς Μάνης, *Λακωνικαὶ Σπουδαὶ Ζ'*, 1983, 133.36· τὸ τελευταῖο γράμμα τῆς χρονολογίας εἶναι ρ.

306. Τὸ τοπωνύμιον «ὁ Τσεροβάς» εἶναι σλαβικό, Μ. VASMER, *Die Slaven in Griechenland* (Leipzig 1970) 174. Παλαιομανιάτικος οἰκισμὸς, σύμφωνα μὲ τοὺς ΤΑΚΗ ΜΟΣΧΟ - ΛΗΔΑ ΜΟΣΧΟΥ, *Παλαιομανιάτικα ὁ.π.* (σημ. 276) 28 πίν. II σχ. 1β, περιλαμβάνεται στὴν ἀπογραφὴ Grimani τὸ 1700· βλ. παραπάνω σημ. 182. Κατὰ τὰ ἔτη 1806, 1820, τὸ χωριὸ ἀνῆκε στὸ τμήμα Φωκᾶ, βλ. παραπάνω σημ. 238. Ἡ καταγραφὴ τῶν ναῶν δὲν ἦταν διεξοδική.

307. Νὰ πρόκειται γιὰ τὸν ἴδιον ναὸ, ἀφοῦ εἶναι ὁ μόνος τοῦ χωριοῦ ποὺ τιμᾶται στὸ ὄνομα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, τοῦ ὁποῖου ἡ προφορικὴ παράδοση διασώζει τὸ ὄνομα τοῦ μᾶστορα ποὺ τὸν ἔκτισε, στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰ.; Βλ. ΑΡΓ. ΠΕΤΡΟΝΩΤΗ, *Μανιάτες Μαστόροι, Λακωνικαὶ Σπουδαὶ Ε'*, τ. Β', 1980, 178.

ἐξωτερικά ἀψίδα, ἔνθετα πινάκια³⁰⁸. Φωτιστικὲς σχισμὲς ἀνοίγονται στὴ Ν πλευρὰ καὶ στὴ μεσαία τῆς ἀψίδας. Στὴ στέγη διατηρεῖται κατὰ τόπους ἡ παλαιὰ κεράμωση.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῖχο γράφει καλύπτουν ὅλες τὶς ἐπιφάνειες. Στὴν κόγχη τῆς ἀψίδας ἡ Πλατυτέρα περιστοιχίζεται ἀπὸ δύο ἀρχαγγέλους. Στὸν ἡμικύλινδρο εἰκονίζεται ἡ Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων καὶ χαμηλότερα ὁ Μελισμός. Στὴν πρόθεση, στὸ Βραβεῖο τοῦ ναοῦ, κάτω ἀπὸ τοξὺλλια, διαβάζεται: + Η ΑΓΙΑ ΠΡΟΘ<Ε>ΣΙ ΤΗΣ ΘΕΩΤΟΚΟΥ· ΜΑΡΙΑΣ Καλαπόκθον καὶ το<ν> γονεο<ν> καὶ τεκν<ο> | γεραῖα|κούλη | ἰωάννου | γεωργίου καὶ | τὸ<ν> γονεο<ν> | ξερβούλ(η)να· αρχω(ν) του | δημητρακῆ|ν μηχαλη | γκέργω· σταμάτα· θοδο|ράκν. σταμουλα | νηκόλα. κάνα | καὶ το<ν> γονεον στρατηγη. κούλη | ληά γηάνικοτλη καὶ το<ν> γονεο<ν>. Στὸ κάτω μέρος, διατρέχοντας τὸ πλάτος τῶν τριῶν τόξων, ἡ ἐπιγραφὴ ΠΑΝΑΓΙΟΤΗ Κ(αι) ΤΟ<ν> ΓΟΝΕΟΝ Κ(αι) ΤΟ<ν> ΔΗΛΑΣ|ΚΑΛΟΝ Κ(αι) ΤΟ<ν> τέκνον Α<ν> Τ<ο>Ν ΚΕΚ..³⁰⁹.

Στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας, τὸ ἅγιο Μανδήλιο ἀντικαθιστοῦν χειρουβείμ, σεραφεῖμ καὶ πύρινοι τροχοί. Χαμηλότερα, στὰ σκέλη τῆς καμάρας, στὴν καθιερωμένη καὶ ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ περίοδο θέση, εἰκονίζεται ὁ Εὐαγγελισμός.

Στὸ κτιστὸ τέμπλο, μὲ τὴ γνωστὴ ἐπιγραφὴ Ὁρῶν τὸ βῆμα, διαμορφώνονται καὶ σὲ αὐτὸ τὸ ναὸ τυφλὰ ἀψιδώματα γιὰ τὴν τοποθέτηση φορητῶν εἰκόνων³¹⁰. Ζωγραφιστὲς ποδῆες συμπληρώνουν τὸ διάκοσμο.

Ἀλλὰ θέματα ποὺ κοσμοῦν τὸ ἱερὸ εἶναι ὁ Ἰωάννης μὲ τὸ κῆτος στὸ μέτωπο τῆς τράπεζας τῆς πρόθεσης, τὸ Ὅραμα τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας στὸ Β τοῖχο καὶ ἡ Ἀκρὰ Ταπείνωση στὴν κόγχη τοῦ Α. Στὸ διακονικὸ ζωγραφίζονται ὁ Μελχισεδέκ καὶ ὁλόσωμοι διάκονοι.

Στὸ κέντρο τῆς καμάρας γύρω ἀπὸ τὸ δίσκο μὲ τὴν παράσταση τοῦ Παντο-

308. Ὁ ἀριθμὸς τους σὲ ναοὺς τῆς περιοχῆς εἶναι περιορισμένος. Βλ. Ἅγιο Σπυρίδωνα στὸ Καυκί (ἀρ. 86) σημ. 261. Μετεπαναστατικὰ κοσμοῦν τὴν Ἁγία Τριάδα στὸν Πύρριχο (ἀρ. 137).

309. Μὲ τὴν ἴδια διατύπωση ἀναγράφεται καὶ στὸ ναὸ τοῦ Ζωοδότη στὴ Γωνέα, στὸ κάτω μέρος τῆς κόγχης τῆς πρόθεσης, ΠΑΕ 1974, 133.

310. Βλ. παραπάνω, σημ. 244.

κράτορα επαναλαμβάνεται το καθιερωμένο στη θέση αυτή εικονογραφικό πρόγραμμα των μεταβυζαντινών ναών της Μάνης.

Οί μακροί τοίχοι του ναού χωρίζονται σε δύο επάλληλες ζώνες. Στη χαμηλότερη, ολόσωμοι ἄγιοι, ιεράρχες και ἀρχάγγελοι. Στο ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ Β τοίχου εἰκονίζεται ἡ *Κοίμηση τῆς Θεοτόκου* ἐμπλουτισμένη μετὰ τὸ ἐπεισόδιο τοῦ ἀπόστολου Θωμᾶ ποὺ παραλαμβάνει τὴ ζώνη τῆς. Στὴν πᾶριση θέση τοῦ Ν τοίχου οἱ ἀπόστολοι *Πέτρος* καὶ *Παῦλος* κρατοῦν ὁμοίωμα τῆς ἐκκλησίας. Στὴν ὑψηλότερη ζώνη τοῦ Β τοίχου καὶ σὲ ἄτακτη σειρὰ διήγησης ἱστοροῦνται εὐαγγελικὲς σκηνές — οἱ *Μάγοι*, ὁ *Ἐπιτάφιος Θρῆνος*, ἡ *Ὑπαπαντή* — καὶ ἀνατολικότερα μαριολογικὲς — *Εἰσόδια*, *Γέννηση Θεοτόκου*, *Προσευχὴ τῆς Ἀννας*, *Σύλληψη* — ποὺ ἀκολουθοῦνται ἀπὸ σκηνές παλαιοδιαθηκικὲς μετὰ εὐχαριστιακὸ περιεχόμενο.

Στὸ Ν τοῖχο, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ ἱερό, εἰκονίζονται ἕξι σκηνές τοῦ *Ἀκαθίστου* καὶ τρεῖς εὐαγγελικὲς σκηνές ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ Πάθους — *Προσευχὴ στὴ Γεθσημανῇ*, *Σύλληψη*, *Προσαγωγή στὸν Καϊάφα*. Ἡ σκηνὴ τῆς *Σταύρωσης*, (πίν. 37β) συνεχίζοντας τὴ διήγηση, εἰκονίζεται ὑψηλά, στὸ Δ τύμπανο, σὲ πολυπρόσωπη σύνθεση ποὺ ξετυλίγεται μπροστὰ σὲ βάθος ἀπὸ τείχη. Ἀπὸ κάτω εἰκονογραφοῦνται τὰ συνυφασμένα μετὰ τὴ *Μέλλουσα Κρίση* χωρία τοῦ Ματθαίου (κε', 35-36). Στὴ χαμηλότερη ζώνη, μορφὲς *προφητῶν* (πίν. 37α) καὶ *ἀγίων γυναικῶν* (πίν. 36α) ποὺ ἀκολουθοῦνται ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ ἀγαπητοῦ στὴ Λακωνία ἀγίου *Νίκωνα*³¹¹. Οἱ σκηνές τῶν *κολαζομένων*, ποὺ περιλαμβάνουν ποινὲς παρόμοιες μετὰ αὐτὲς τοῦ Χρυσοστόμου στὸ *Σκουτάρι* (1750) (ἀρ. 113), ἀπλώνονται στὴν τελευταία ζώνη (πίν. 36β). Δίπλα, στὸ Ν τοῖχο, μεμονωμένη σκηνὴ μετὰ τὴν παράσταση τῆς *Ψυχαστασίας* ὑπογραμμίζει ἀκόμη περισσότερο τὸν ἀποσπασματικὸ τρόπο τῆς σύνδεσης τοῦ θέματος μετὰ τὴ *Μέλλουσα Κρίση*³¹².

Πάνω ἀπὸ τὴ θύρα εἰσόδου, στὸ Ν τοῖχο, βρίσκεται ἡ ἐξίτηλη ἐπτάστιχη

311. Ἐπιγραφή: *Ἄγιος Νίκος*. Ἐδῶ εἰκονίζεται νέος μετὰ κοντὸ μαῦρο γένι. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ ἀγίου στὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο βλ. σχετικὰ *ΙΑΕ* 1981, 525 σημ. 1.

312. Ὁμοία διάταξη μετὰ ἀσύνδετες τίς μορφὲς τῶν *κολαζομένων* καὶ στὸ ναὸ τοῦ Ἀγίου Κωνσταντίνου στὸ Κουτήφαρι (1699), *ΙΑΕ* 1974, 132.

κτητορική ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ (1.18×0.35 μ.) πού μνημονεύει τὸ ζωγράφο Πα-
ναγιώτη Κληροδέτη³¹³:

ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ ΓΗΣ Κ(αι) ΑΝΗΣΤΟΡΙΘΗ Ο ΘΥΟΣ [και]
ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΟΥΤ- - -

ΚΑΙ ΠΑΡΘΕΝΟΥ ΜΑΡΙ(ας) ΤΗΣ ΕΠΟΝΟΜΑΖΟΜΕΝΗΣ ΚΥΜΗΣΙΣ ΤΗ[ς] Θ-
ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΟΠΟΥ ΚΑΙ ΕΞΟΔΟΥ ΤΩΝ ΤΗΜΗΟΤΑΤΩΝ ΑΡΧΟΝ[των]---
ΟΤΟΝ. ΛΑΡΗΑΝΗ. ΚΟΝΤΖΗΑΝΙ Κ(αι) ΚΟΡΟΓΟΝΗΑΝΗ Κ(αι) ΑΡΧ<ι>ΕΡΑ-
ΤΕΒΟΝΤ- -

κουτηφαρι

5 ΛΕΣΤΑΤΟΥ ΚΥΡΥΟΥ ΜΑΚΑΡ(ι)ΟΥ ΚΑΡΙΩΠΟΛΕΟΣ· ΑΠΟΤΕΣ ΚΗΣΤΗ
1768 ΜΙΝ.. Μ...ΗΟΥ Ν- - -

ΟΥ. 3. ΔΗΑ ΧΗΡΟΣΠΑΝΑΓΗΟΤΗΣ ΚΛΗΡΟΔΕΤΗΣ ΑΓΗΟΓΡΑΦΟΣ ΑΠΟ
ΚΟΜΗΣ - -

ΚΟΣ ΚΑΒΑΛΛΟΣ.

στίχ. 4: Ὡς τοπωνύμιο τὸ Κορογόννη ἀναφέρεται στὸ ὑπόμνημα τῶν Μανιατῶν
πρὸς τὸν δούκα τοῦ Νεβέρ³¹⁴ τὸ 1618.

στίχ. 5: Ὁ Μακάριος δὲν φαίνεται νὰ μαρτυρεῖται ἀπὸ ἄλλες πηγές³¹⁵.

Οἱ μορφές, πού χαρακτηρίζονται ἀπὸ στενοὺς ὤμους, μεγάλα ἄκρα καὶ
ἐνδύματα πού οἱ παρυφές τους φωτίζονται ἔντονα, εἶναι περισσότερο ραδινές
ἀπὸ τὶς φιγούρες πού φιλοτεχνεῖ ὁ ἴδιος ζωγράφος στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸν
Παρασυρό (1737) (ἀρ. 109). Χαρακτηριστικὲς εἶναι καὶ ἐδῶ οἱ τριγωνικὲς
σκιὲς κάτω ἀπὸ τὰ μάτια, τὰ στενὰ μέτωπα καὶ τὰ ἀνασηκωμένα σὲ ὀρισμέ-

313. Τὴν ἐπιγραφή παραθέτει ὁ ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ Λακωνικῆς,
δ.π. (σημ. 281) 151 σημ. 3. Ὁ ἴδιος, Ὀνόματα ἀγιογράφων, δ.π. (σημ. 305) 132.24.

314. Δ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, Συμβολὴ εἰς τὰ περὶ Νίκλων Νικλιάνων τῆς Μάνης, δ.π. (σημ.
295) 171 σημ. 3, 173 σημ. 1. Σ. Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ κίνηση τοῦ Δούκα τοῦ
Νεβέρ Καρόλου Γονζάγα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν βαλκανικῶν λαῶν (1603-1625)
(Θεσσαλονίκη 1966) 127.

315. R. ETZEOGLOU, Karyoupolis, δ.π. (σημ. 237) 108 σημ. 110. Τὸ ὄνομα καὶ
τὸ ψηφίο τῶν δεκάδων φαίνονται καθαρά. Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ Ἐκκλησία τῆς
Πελοποννήσου μετὰ τὴν Ἄλωση, β' μέρος, Πελοποννησιακά ΙΗ', 1989-1990, 98 σημ. 5.
Ἄρα ὁ Μακάριος εἶναι προκάτοχος ὅχι μόνο τοῦ Βενέδικτου Χειμωνόπουλου (1785) ἀλλὰ
καὶ τοῦ Δανιὴλ πού μαρτυρεῖται στὴν ἐπισκοπὴ Καρυουπόλεως τὸ 1775: στὸ ἴδιο, 98 σημ. 3
Κατὰ τὸν Β. ΑΤΕΣΗ, Ἐπισκοπικοὶ Κατάλογοι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπ' ἀρχῆς μέχρι
σήμερον, ΕΦ ΗΖ', Ι-ΙΙ, 1975, 138, μετὰξὺ τοῦ 1747-1770 ἐπίσκοπος ἦταν ὁ Παρθένιος.

νες μορφές φρύδια που προσδίδουν, όπως στον 'Ιωάννη της Σταύρωσης, μιὰ κάπως κενή έκφραση στο βλέμμα. Σε όρισμένα πρόσωπα, όπως στην *ἀγία Θεοδώρα* του Δ τοίχου (πίν. 36α), ο προπλασμός είναι πολύ βαθύς και ἡ πηχτή ὥχρα τῆς ἐπιδερμίδας σχεδὸν ἐξεργή. Ἐπικρατοῦν τὰ κόκκινα, μπλὲ σκουῖρα καὶ πράσινα χρώματα. Τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ ἀναγνωρίζονται καὶ σὲ ἕνα πρώιμο ἔργο τοῦ Κληροδέτη, στὸ ναὸ τοῦ Ζωοδότη στὴ Γέρμα (1725) (ἀρ. 72) (πίν. 25). Συγκριτικὰ ὅμως στὸ ναὸ τῆς Κοίμησης (πίν. 36α) ἡ πτυχολογία εἶναι πιὸ σκληρὴ καὶ οἱ φωτισμένες ἐπιφάνειες ζωγραφίζονται μὲ περισσότερη σχηματοποίηση. Οἱ μορφές, ἂν καὶ πλάθονται περισσότερο χαλαρὲς ἀπὸ αὐτὲς τοῦ Ζωοδότη, φαίνονται ὡστόσο πιὸ συγκροτημένες ἀπὸ αὐτὲς τῆς Παναγίας στὰ Κεχριάνικα ποὺ ὑπογράφει τὸ 1789 ὁ Παναγιώτης Κληροδέτης³¹⁶.

Στὸ ναὸ φυλάσσεται εἰκόνα δίζωνη λαϊκῆς τέχνης τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα, διαστ. 0.22×0.30 μ., μὲ τὴν Παναγία βρεφοκρατούσα καὶ τὸν 'Ιωάννη τὸν Πρόδρομο στὴν ἐπάνω ζώνη· κάτω ὁ ἅγιος Νικόλαος καὶ ἀδιάγνωστοι ἄγιοι.

106. *Παναγία ἡ Ἐλεούσα*. Μονοκάμαρος ναὸς (7.80×3.00 μ.) στὸ Α τμήμα τοῦ χωριοῦ ποὺ τιμᾶται στὴ Γέννηση τῆς Θεοτόκου, μὲ τρίπλευρη ἐξωτερικὰ ἀψίδα. Οἱ δεσποτικὲς εἰκόνες τοῦ κτιστοῦ τέμπλου φαίνονται κάπως προγενέστερες ἀπὸ τὸ *Γενέσιο τῆς Θεοτόκου*, ποὺ εἰκονίζεται πλάι στὸ τέμπλο στὸ Β τοῖχο καὶ φέρει τὴ χρονολογία 1857. Ἡ τέχνη εἶναι λαϊκὴ.

Ἑ λ α ί α

Ναὸς μεταβυζαντινῶν χρόνων

107. *Παναγία ἡ Καταφυγιώτισσα*³¹⁷. Διαλυμένη σήμερα μονὴ ποὺ βρίσκεται ΒΔ τοῦ χωριοῦ Ἑλαία. Ἀπέναντι, στὰ ριζὰ τοῦ γκρεμοῦ, λείψανα τει-

316. Προσωπικὴ παρατήρηση. Βλ. καὶ παρακάτω ἀρ. 134, σημ. 400 καὶ Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Ὀνόματα ἀγιογράφων σὲ ναοὺς τῆς Μάνης, ὁ.π. (σημ. 305) 132.24. Γιά τὸ ζωγράφο βλ. παρακάτω ἀρ. 109 σημ. 325.

317. Ἡ Μονὴ ἀναφέρεται σὲ κατάλογο τῶν Μοναστηριῶν τῆς Ἀνατολικῆς Σπάρτης τοῦ 18ου αἰ. («εἰς Καταφυγιώτισσαν» τμήμα Φωκᾶ, ΕΛ. ΜΠΕΛΙΑ, Μοναστηριακὰ Λακωνίας, ὁ.π. 357. Βλ. καὶ Δ. Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ, Συμβολὴ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Μάνης, *Θεολογία ΚΖ'*, 1956, 549, γιὰ μνεῖα τῆς μονῆς σὲ ἔγγραφο τοῦ 1853.

χίων σημειώνουν την είσοδο σπηλιάριου, γνωστού με τὸ ὄνομα Καταφύγι³¹⁸. Ἀπὸ τὸ παλαιὸ μοναστήρι σώζονται ὁ περίβολος, συγκροτήματα κελλιῶν καὶ ἐλαιοτριβεῖο. Πάνω ἀπὸ τὸν πυλῶνα, μισοκατεστραμμένη ἐπιγραφή· ὑψηλότερα, στὴν κόγχη, ζωγραφίζεται ἡ *Κοίμηση τῆς Θεοτόκου*, ποὺ στὸ ὄνομά της τιμᾶται ἡ μονή.

Τὸ καθολικὸ εἶναι μονόχωρος τρουλαῖος ναὸς³¹⁹ (11.00×4.60 μ.) με ἡμικυκλικὴ ἐξωτερικὰ ἀψίδα. Ἡ τοιχοποιία εἶναι ἀργολιθοδομὴ με παχὺ κονίαμα καὶ λαξευμένες πέτρες στὶς γωνίες καὶ τὰ ἀνοίγματα. Στὸν ὀκτάπλευρο τρούλο τὰ τέσσερα μονόλοβα παράθυρα καὶ τὰ τέσσερα ψευδοπαράθυρα περιβάλλονται ἀπὸ πώρινα βαθμιδωτὰ πλαίσια με διπλὴ γλυφὴ ποὺ ἀπολήγουν σὲ ἰσλαμίζοντα τόξα. Διπλὴ πλίνθινη ὀδοντωτὴ ταινία περιθεῖ τὸ γεῖσο τοῦ τρούλου καὶ τὶς στέγες τῶν κεραίων, ἐνῶ μία ἀπλὴ περιβάλλει ὅλες τὶς πλευρὲς τοῦ ναοῦ στὸ μέσον περίπου τοῦ ὕψους τους· ἐπιπλέον ἄλλη μία ἀπλὴ ταινία κοσμεῖ τὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας καὶ τὶς δύο κεραῖες. Με τὴν ἴδια ἐπιμέλεια περιβάλλονται τὸ τόξο καὶ τὰ πτερύγια τῶν δίλοβων παραθύρων. Στὴ Ν κεραία, χαμηλότερα, ἀνοίγεται ὀρθογώνιο παράθυρο με λαξευμένα λίθινα πλαίσια.

Στὴ Δ πλευρὰ, πάνω ἀπὸ τὴν ὀρθογώνια θύρα εἰσόδου, λίθινοι κιονίσκοι στηρίζουν πλαίσιο· ὑψηλότερα, καθήμενες σὲ μεγαλύτερους κιονίσκους, δύο ἄρπιες ποὺ μαζί με τὴ μορφολογία τοῦ θυρώματος ἀπηχοῦν ἐπιβιώσεις τῆς τέχνης τῆς Ἐνετοκρατίας πλαισιώνουν ἀνακουφιστικὴ κόγχη με παράσταση τῆς *Παναγίας βρεφοκρατούσας*. Τὴν κόγχη αὐτὴ νὰ ἔστεφε ἄραγε ὁ γλυπτὸς πώρινος σταυρὸς με ἀνάγλυφη τὴ χρονολογία (1)785 ποὺ σήμερα βρίσκεται πεσμένος στὸν περίβολο; Ἡ πλευρὰ αὐτὴ κορυφώνεται σὲ καμπαναριὸ με δίλοβο ἀνοιγμα καὶ ἀετωματικὴ ἀπόληξη.

318. Μπροστὰ σώζονται ἐρείπια πύργου· σ' αὐτὴν τὴ φάση τῆς ἔρευνας ὥστοςο δὲν ἐπισκεφθῆκαμε τὸ σπηλιάριο, ποὺ δὲν φαίνεται νὰ σχετίζεται με ἄλλα, ὀχυρωμένα, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ. Βλ. σχετικὰ ΠΑΕ 1980, 216 σημ. 1.

319. Ὁ ναὸς δίνει ἐξωτερικὰ τὴν ἐντύπωση συνεπτυγμένου σταυροειδοῦς. Οἱ ἐγκάρσιες κεραῖες ἐξέχουν ἐλάχιστα καὶ ἐδῶ ἀπὸ τὴν ὀρθογώνια κάτοψη τοῦ κτηρίου· βλ. παραπάνω ἀρ. 80 σημ. 240. Στὸ Ἔργον τοῦ 1975, ὁ Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, 131 εἰκ. 130, ὑπογραμμίζει τὴ σπουδαιότητα τοῦ κτίσματος ποὺ χαρακτηρίζει «σχῆματος συνεπτυγμένου ἐλευθέρου σταυροῦ», καὶ ἀναφέρει, σ. 132, χαραγμένη σὲ λίθο τὴ χρονολογία 1696.

Ἐκ τῶν τοιχογραφίῶν ποὺ θὰ κάλυπταν καὶ ἄλλες ἐπιφάνειες τοῦ ναοῦ σώζονται σπαράγματα στὸ ἱερό. Στὴν κτιστὴ Τράπεζα, ποὺ εἶναι διακοσμημένη μὲ κόκκινες καὶ μαῦρες ὀφιοειδεῖς γραμμές, ζωγραφίστηκε ἡ παράσταση τοῦ Ἰωάννου ποὺ τὸν ἐκβράζει τὸ κῆτος (πίν. 38α). Στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης, τὸν Χριστὸ στὴν φθαρμένη παράσταση τῆς Ἀκρας Ταπείνωσης συνοδεύουν ἡ Παναγία καὶ ὁ Ἰωάννης. Οἱ παραστάσεις αὐτὲς καθὼς καὶ οἱ συνθέσεις στὸν πυλῶνα τῆς Μονῆς καὶ στὴν ἀνακουφιστικὴ κόγχη τοῦ ναοῦ ἀπηχοῦν πρότυπα τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰ.

Τὸ ξυλόγλυπτο τέμπελο τοῦ ναοῦ, ἄβαφο, εἶναι ἐτοιμόρροπο. Πάνω ἀπὸ τὶς δεσποτικὲς εἰκόνες τὰ τύμπανα, ποὺ κοσμοῦνται ἀπὸ χερουβεῖμ, ἔχουν δαντελωτὲς παρυφές. Τὸ ἐπιστύλιο ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ζῶνες. Ἡ πρώτη, στενὴ, φέρει ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ἔχουν ἐκπέσει πολλὰ γράμματα:

[ε] [τ]ΕΛΙΟΥ ΤΟ ΤΕΠΛΕΟ - ΔΙΑ [εξ]ΟΛΟΥ ΚΑΙ ΚΟΠΟΥ ΚΑΙ ΔΙΑ ΔΑΠΑΝΗ ΤΟΥ Π[α]ΝΟΥΣΙΟΤΑΤ...Α.ΙΟΤΑΤΥΑ ΠΝΕ[Υ]ΜΑΤΙΚΟΥ ΚΥΡΙ ΣΑΥΑ ΚΟΝ ΤΑ<ρ>ΑΚΙ ὁ ΔΙΑΧΙΡΟΣ - - - - (πίν. 38β).

Στὴν ὑψηλότερη ζώνη μέσα σὲ ἐπιπεδόγλυφα φυτικὰ κοσμήματα, ἐναλλάσσονται ζῶα καὶ κεφαλὲς ἡλίου. Ἀπὸ παλαιότερο τέμπελο σώζεται ἐπίσης καὶ τὸ κύριο στέλεχος τοῦ σταυροῦ ποὺ διατηρεῖ κατὰ τόπους τὴν πολυχρωμία του μὲ τοὺς δρόκοντες ποὺ στρέφουν τὶς οὐρὲς πρὸς τὰ μέσα καθὼς καὶ ἀνθοδοχεῖα μὲ σχηματοποιημένα ἄνθη.

Στὸ ναὸ σώζονται ἐπίσης οἱ εἰκόνες:

1) Δεσποτικὴ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ «Μέγα Ἀρχιερέα» (0.88×0.63 μ.) μὲ δυσανάγνωστη ἐπιγραφή.

2) Δεσποτικὴ εἰκόνα τῆς Παναγίας, ἴδιων διαστάσεων μὲ τὴν προηγούμενη, μὲ ἐπιγραφὴ ΜΡΘΥ Η ΚΥΡΙΑ ΓΛΥΚΟΦΙΛΟΥΣΣΑ Η ΚΑΤΑΦΥΓΗ. Στὸ κάτω μέρος διαβάζεται Στυλιανὸς Μπουκουβάλας / Ἱερὸς ἐδαπάνησε / Παῦλος Ἰὼς Παπαδόπουλος Νιαρχάκης³²⁰ / εἰς Αρσόπολιν ἔγραψε 1880.

320. Γιά τὸ ζωγράφο, ποὺ πιθανὸν νὰ εἶναι καὶ τοιχογράφος, βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Ὀνόματα ἁγιογράφων σὲ ναοὺς τῆς Μάνης, *Λακωνικαὶ Σπουδαί Ζ'*, 1983, 135.46. Μὲ τὸ ὄνομα αὐτὸ ἀπαντᾷται ἱερέας σὲ ἔγγραφα τῶν ἐτῶν 1726, 1736, ΣΤ. ΣΚΟΠΕΤΕΑ, Ἐγγραφα ἰδιωτικὰ ἐκ Δ. Μάνης τῶν ἐτῶν 1547-1830, *Ἐπετηρὶς Ἀρχείου Ἱστορίας Ἑλληνικοῦ Δικαίου Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 3, 1950, 83, 87. Σὲ κατάλογο πατέρων τῆς μονῆς Δημιόβης τοῦ 1664 ἀναφέρεται ὁ Παῖσιος Νιαρχάκης, Κ. Ν. ΞΕΝΟΓΙΑΝΝΗ, *Δήμιονα: Ἡ ἱστορικὴ σεβασμία Μονὴ καὶ ἡ θανατοσυργὸς ἱερὰ εἰκὼν τῆς Παναγίας* (Καλαμάτα 1969) 75.

3) Δεσποτική εικόνα τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου. Ἀπό τῆ μισοκατεστραμμένη ἐπιγραφή σημειώνεται ἡ χρονολογία 1826.

4) Εἰκόνα τοῦ Προδρόμου. Ἀπό τὴν ἐπιγραφή σημειώνεται ἡ χρονολογία «1831 Ιουλίου στ».

5) Ξυλόγλυπτα ἀναλόγια καὶ δεσποτικοὶ θρόνοι.

Ἡ ἀμελὴς κατασκευὴ τοῦ τέμπλου καὶ ὁ φτωχικὸς του διάκοσμος τὸ τοποθετοῦν στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ. σ' αὐτὸ συνηγορεῖ καὶ ἡ ὀψιμη χρονολόγηση τῶν εἰκόνων. Στὸν ἴδιο αἰῶνα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ χρονολογία τοῦ σταυροῦ, θὰ μποροῦσαν νὰ χρονολογήσουν τὸ κτίσμα ὀρισμένα μορφολογικά του στοιχεῖα, ὅπως τὰ ἰσλαμίζοντα τόξα ποὺ τὸ κοσμοῦν³²¹. Ὡστόσο τὸ τελευταῖο αὐτὸ μορφολογικὸ στοιχεῖο ποὺ ἀπαντᾶται καὶ παλαιότερα, ἡ ἐπιμέλεια τοῦ κτίσματος, τὸ ὕψος τοῦ ἀναγλύφου θυρώματος ὑποδεικνύουν προγενέστερη χρονολόγηση, ἴσως κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Β' Ἑνετοκρατίας (1685-1715) ποὺ ὑπῆρξε περίοδος ἀκμῆς γιὰ τὴν Πελοπόννησο. Εἶναι ἀναγκαῖα μία προσεκτικότερη μελέτη τοῦ μνημείου προκειμένου νὰ διαπιστωθεῖ ἂν τὰ στοιχεῖα ποὺ ὀδηγοῦν σὲ μία ὀψιμότερη χρονολόγηση, τὸ 18ο αἰ., δὲν ἀποτελοῦν μία φάση ἀνακαίνισης μόνον τοῦ ναοῦ καὶ εὐκαιρία γιὰ ἀντικατάσταση τοῦ παλαιότερου τέμπλου.

321. Κ. Α. ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ, 'Ο Προφῆτης Ἡλίας στὴν Σιάτιστα, *Ἐκκλησιές στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἀλωση* (Ἀθήνα 1979) 62 σημ. 33. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Βασιλείου τῶν Κάτω Δολῶν στὴ Μάνη, ποὺ χρονολογεῖται λίγα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ 1700, *ΠΑΕ* 1981, 511, πίν. 287β, ἐνῶ τὸ ἴδιο μορφολογικὸ στοιχεῖο συναντᾶται ὅπως εἶναι γνωστὸ καὶ παλαιότερα, γιὰ παράδειγμα στὴν Κοίμηση τῆς Παναγίας στὰ Χρύσαφα Λακωνίας· βλ. Μ. ΚΑΡΥΩΤΟΥ, 'Ἡ Ἐκκλησίᾳ τῆς Κοίμησης τῆς Παναγίας στὰ Χρύσαφα Λακωνίας, *Ἀναστήλωση - Συντήρηση - Προστασία Μνημείων καὶ Συνόλων* (Ἰνστιτούτο Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν), τ. Α' (Ἀθήνα 1984) 58, 61, εἰκ. 12· ὁ ναὸς χρονολογεῖται μετὰ τῶν ἐτῶν 1580-1630.

Ναοὶ μεταβυζαντινῶν χρόνων

108. "Αγιος Δημήτριος. Ναὸς μονοκάμαρος (6.20×2.93 μ.), με εὐρύχωρη ἡμικυκλική ἐξωτερικὰ ἀψίδα, ἔξω ἀπὸ τὸν Παρασυρό, ἀριστερὰ τοῦ δρόμου ἀπὸ τὸ Σκουτάρι. Μέσα στὸ ἱερὸ ἔχει σοβατιστεῖ μόνο ἡ ἐπιφάνεια ὅπου ζωγραφίστηκε ἡ Θεοτόκος με τὸν Χριστὸ καὶ ὄμιλος ἀπὸ προφηῆτες. Στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης, ἡ "Ακρα Ταπείνωση. Στὸ κτιστὸ ὡς τὴν ὀροφὴ τέμπλο, τὸ τυπικὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα. Στὸ Β τοῖχο ἔχει πάλι σοβατιστεῖ μόνο ἡ ἐπιφάνεια ὅπου παραστήθηκε ὁ ἐπώνυμος ἅγιος καὶ ἡ σκηνὴ μαρτυρίου του. Ὁ ζωγράφος, λαϊκὸς τροπος τοῦ 18ου αἰ., εἶναι κακότεχνος.

109. "Αγιος Γεώργιος. Καθολικὸ διαλυμένης σήμερα μονῆς στὴν τοποθεσία Λευκὴ Συκιὰ κοντὰ στὸν Παρασυρό³²³. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν περίβολο καὶ τὸν τοξωτὸ πυλῶνα τῆς μονῆς, σώζονται κελλιὰ καὶ ἐρειπώμενος πύργος προσκτισμένος Δ στὸ ναό· διακρίνονται ἀκόμη τὰ λαξευτὰ πώρινα πλαίσια τῶν παραθύρων του καὶ ἀκιδογραφήματα. Ἐξω ἀπὸ τὸν περίβολο, τὸ κοιμητήρι τῆς οἰκογένειας.

Τὸ καθολικὸ εἶναι ναὸς μονοκάμαρος (7.45×3.05 μ.), με ἡμικυκλική ἐξωτερικὰ ἀψίδα, συνέχεται στὴ Β καὶ Α του πλευρὰ με τὸν περίβολο καὶ εἶναι κτισμένος με ἀργοὺς λίθους, λίγες πλίνθους καὶ λαξευμένους γωνιόλιθους. Τὸ καμπαναριό, δίλοβο κάτω καὶ μονόλοβο ἐπάνω, εἶναι κτισμένο με ἀργοὺς λίθους, ἄφθονες πλίνθους, γωνιόλιθους καὶ πώρινα τόξα στοὺς λοβούς. Στὴ διρ-

322. Μαζὶ με τὸ Σκουτάρι ἀνήκει τὸ 1806 στὴν περιοχὴ Τρυγονᾶ, Δ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ, Δύο σχέδια διοικήσεως τῆς Μάνης, *Λακωνικαὶ Σπουδαὶ* Α', 1972, 487. Γιὰ τὰ τοπωνύμια τοῦ χωριοῦ βλ. Γ. Δ. ΜΑΝΟΛΑΚΟΥ, Τοπωνυμία. Β' Δῆμος Καρυοπόλεως, *Λαογραφία* Ε', 1915, 399.

323. Μνεῖα τοῦ διακόσμου καὶ τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς στὸν Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ Λακωνικῆς, ὁ.π. (σημ. 281) 151. Ἡ μονὴ περιέχεται στὸν κατάλογο μοναστηριῶν Ἀνατολικῆς Σπάρτης τοῦ 1829. Τὸ τοπωνύμιον ἀναφέρεται ὡς «Λουθοσυκιὰ στὸν Παρασυρό», βλ. Ε. Δ. ΜΠΕΛΙΑ, Μοναστηριακὰ Λακωνίας, *Λακωνικαὶ Σπουδαὶ* Α', 1972, 357, ἢ «Λευτὴ Συκιὰ» σὲ πηγὴ τοῦ 1859, Δ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ, Συμβολὴ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Μάνης, ὁ.π. 549. Ἡ μονὴ εἶναι ἰδιωτικὴ καὶ ἀνήκει στὴν οἰκογένεια Μενεκᾶκου ποὺ ἀναφέρεται καὶ στὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή.

ρυτη στέγη τοῦ ναοῦ σώζεται κατὰ τóπους ἢ παλαιὰ κεράμωση. Στὴν ἀψίδα βρίσκεται ἐντοιχισμένο τμήμα μαρμάρινης κεφαλῆς ἐφήβου ἐλληνιστικῶν χρόνων καὶ ἀνάγλυφοι σταυροί. Πάνω ἀπὸ τὴν τοξωτὴ θύρα τῆς Ν πλευρᾶς, στὴν ἀνακουφιστικὴ κόγχη, ὁ ἐπώνυμος ἅγιος.

Ὁ ναὸς ἐσωτερικὰ εἶναι κατάγραφος. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης τῆς ἀψίδας τὴν *Παναγία*, στὸν τύπο τῆς *Πλατυτέρας*, περιβάλλουν ἄγγελοι. Στὶς τρεῖς κατώτερες ζῶνες στίς ὁποῖες χωρίζεται ὁ ἡμικύλινδρος εἰκονίζονται ἡ *Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων*, ἡ *Οὐράνια Λειτουργία*, ἡ ὁποία ἐπεκτείνεται καὶ στοὺς πλαίνοις τοίχους τοῦ ἱεροῦ, καὶ ὁ *Μελισμός*. Στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας εἰκονίζεται ἡ *Ἁγία Τριάδα* πρὸς ἀντικαθιστᾶ καὶ ἐδῶ τὸ ἅγιο *Μανδήλιο*. Χαμηλότερα, στὸ Β σκέλος τῆς καμάρας, ἀπεικονίζεται ὁ *Εὐαγγελισμός*. Στὸ *Βραβεῖο* τοῦ ναοῦ ἀναγράφονται κυρίως ὀνόματα ἱερομονάχων καὶ ἱερέων. Στὴν κόγχη τοῦ Β τοίχου ἡ *Ἄκρα Ταπείωση* μὲ ἐπιγραφή *Ἡ Ἀποκαθήλωση* στὸν Α, τὸ *Ὅραμα τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας*. Ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες μορφές τοῦ ἱεροῦ σημειώνεται ὁ *Ἄρειος* στὸ Β τοῖχο.

Στὸ κέντρο τῆς καμάρας τὸ δίσκο τοῦ *Παντοκράτορα* περιθεῖε ὡς συνήθως ἡ ἐπιγραφή *Ἐξ οὐρανῶν ἐπέβλεψεν καὶ συνοδεύουν ὁ Ἰωάννης, ἡ Παναγία καὶ οἱ ἀρχάγγελοι*. Τὴν κλεῖδα διατρέχει ζώνη μὲ ἐξάφυλλους ρόδακες, ἀγαπητὸ θέμα καὶ σὲ ἄλλους ναοὺς τῆς περιοχῆς· στὸ Δ τῆς ἄκρο ἐπαναλαμβάνεται ἡ χρονολογία 1737 τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς. Ἀπὸ τοὺς προφήτες, πρὸς εἰκονίζονται κατὰ μῆκος τῆς κλείδας, σώζονται καλύτερα οἱ τοῦ Β σκέλους.

Στὶς κάθετες ἐπιφάνειες οἱ σκηνές κατανέμονται σὲ τρεῖς ἐπ'ἀλλήλῃς ζῶνες. Στὴν ὑψηλότερη σκηνὴ ἀπὸ τὸ δωδεκάορτο· ἡ ἐξιστόρηση εἶναι κανονικὴ καὶ ἀρχίζει ἀπὸ τὸ Ν τοῖχο μὲ τὴ *Γέννηση*, *Ὑπαπαντή*, *Βάπτισμα*, *Μεταμόρφωση*, *Ἑγερση τοῦ Λαζάρου* (πίν. 39β) καὶ συνεχίζεται στὸ Β τοῖχο μὲ ἔμφαση στίς σκηνές τοῦ Πάθους. Στὸ Α τμήμα τοῦ τοίχου συγκεντρώνονται οἱ τρεῖς κύριες μαριολογικὲς σκηνές, *Γέννηση*, *Κοίμηση* καὶ *Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου*· ἡ τελευταία, πρὸς ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὴν παράσταση τῶν *Τριῶν Παίδων* στὴν *Κάμινο*, εἰκονίζεται στὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ.

Στὴ μεσαία ζώνη εἰκονίζονται προτομές μαρτύρων μέσα σὲ ἀχιβαδόσχημους ἀνθοπερίβλητους δίσκους μὲ ἐναλλασσόμενο κόκκινο καὶ μπλε βάθος. Στὴ συνέχεια πίνακες μὲ σκηνές μαρτυρίων, σὲ συνδυασμὸ συχνὰ μὲ τὶς μορφές τῶν ὁρθῶν ἁγίων, ἱεραρχῶν, ἀναχωρητῶν τῆς κατώτατης ζώνης. Ἀπὸ αὐτοὺς σώζονται καλύτερα ὁ *Ἄγγελος Κυρίου* πρὸς συνοδεύει συνήθως τὸν *Παχώμιο*, στὸ

Ν τοῦχο, καθὼς καὶ ὁ ἐπώνυμος ἄγιος δίπλα στὸ τέμπλο (πίν. 40α). Στὸ Δ τοῦχο, πάνω ἀπὸ μορφές ἁγίων γυναικῶν καὶ ἄλλων ἁγίων, εἰκονογραφοῦνται οἱ εὐαγγελικὲς παραβολές ἀπὸ τὸ χωρίο τοῦ Ματθαίου (κε', 35-36) τὸ σχετικὸ μὲ τὴν Κρίση. Ὑψηλά, πολυπρόσωπη παράσταση τῆς Σταύρωσης.

Ἐπάνω ἀπὸ τὴν τοξωτὴ θύρα εἰσόδου, σὲ δώδεκα στίχους, ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ (0.75×0.70 μ.) εἰκονίζεται κάτω ἀπὸ παράσταση ναοῦ (πίν. 39α).

+ ΑΝΙΣΤΩΡΗΘΗ Ο ΘΗΟΣ Κ(αι) ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ
 ΝΑΟΣ ΟΥΤΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΥ
 ΡΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, ΔΙΑ C<vn> ΔΡΟΜΗΣ ΚΟΠΟΥ Κ(αι)
 ΕΞΟΔΟΥ ΤΩΝ ΤΙΜΙΟΤΑΤΩΝ ΑΡΧΩΝΤΩΝ
 5 - - - [H]ΩΝ ΜΕΝΕΝΗΑΝΩ<v>. ΠΑΛΗΖΑΡΙΑΝΩ<v>.
 .Α. IS ΑΤΑΛΖΑΣ. ΕΒΑΛΕ ΤΟ ΧΟΡΑΦΥ ΗΣ
 {εἰς} ΤΗΝ ΚΟΥΒΕΛΗΟΝΕ. ανΠΙΤΡΟΠ<ov>. Η<ς> ΨΗ<χι>ΚΥ CΟΤΗΡΙΑ
 κ(αι) τὸν{ν} ἐπήληπο<v> λαον
 ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΒΟ<v>ΤΟΣ ΤΟΥ ΘΕΟΦΗΛΕΣΤΑΤΟΥ Κ(vρ)Ι(ov) CΟΦΡΟ<v>
 ΗΟΥ· ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ
 ΤΟΝ ΠΑΝ<o>CΙΟΤΑΤΩΝ ΗΓΟΥΜΕΝΟΝ ΠΑΠΑ ΚΥ(ρ) ΓΙΟΡ
 10 ΓΙΟΥ. ΔΙΑ ΧΥΡΟΣ ΚΑΜΟΥ ΠΑΝΑΓΙΟΤΗ ΚΛΗΡΟ
 ΔΕΤΗΣ. ΕΙΝ ΧΟΡΙΟ ΚΑΒΑΛ<o>. ΜΗΝΟΥ. ΙΟΥΛΙΣ
 1737 .33.-λ'

στίχ. 8: Σωφρόνιος. Τὸ ὄνομα λανθάνει³²⁴.

στίχ. 11: εἰν χορίο ἀντὶ ἐκ χωρίου

Τὶς μεμονωμένες μορφές χαρακτηρίζουν οἱ στενοὶ ὄμοι, οἱ κάπως βαρ-
 ριεῖς ἀναλογίες, γνωστὲς καὶ σὲ ἄλλα ἔργα τοῦ ζωγράφου³²⁵ καθὼς καὶ οἱ σκλη-

324. Ἀναφέρεται προκάτοχος μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα στὴν ἐπισκοπὴ Καρυουπόλεως ποὺ πε-
 θάνει τὸ 1729, ἐνῶ ἕνας ὁμώνυμος, ποὺ ὑπογράφει ὡς Καρυουπόλεως τὸν Ἰούλιο τοῦ 1733,
 πρέπει νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν ἐπίσκοπο τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς. Τὸ ἔτος 1737 (μετὰ τὸν
 μῆνα Ἰούλιο ἄραγε τῆς ἐπιγραφῆς μας;) ἀναφέρεται ὡς Σωφρόνιος Καρυουπόλεως ὁ Πάτριος
 Ἀγαθὰγγελος· βλ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ Ἐκκλησία τῆς Πελοποννήσου μετὰ τὴν Ἀλωση,
 ὁ.π. (σημ. 315) 96 σημ. 4, 97 σημ. 1 καὶ 3.

325. Γιά τὸν ζωγράφον βλ. παραπάνω ἀρ. 105, σημ. 316. Ὁ Παναγιώτης Κληρο-
 δέτης διακρίνεται γιὰ τὰ ὁλότελα δικὰ του ὄφρος, ἰδιαίτερα στὸ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὸ του

ρὲς πτυχὲς τῶν ἐνδυμάτων με ἔντονα φωτισμένες τὶς ἀκμὲς καὶ τὶς παρυφές καὶ ἡ τριγωνικὴ σκίαση κάτω ἀπὸ τὰ μάτια ποὺ τὸ ἐπάνω τους βλέφαρο τονίζεται με ἄσπρη γραμμὴ. Ἀπουσιάζουν ὅμως οἱ ὑψηλὲς καμιά φορὰ μορφές με τὰ βαριὰ κάτω μέλη ποὺ ζωγραφίζει ὁ Κληροδέτης καὶ ἀργότερα, στὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὴ Δροσοπηγή (1768) (ἀρ. 105). Στὶς περισσότερες πολυπρόσωπες σκηνές στὸν Χριστὸ Ζωοδότῃ στὴ Γέρμα (ἀρ. 72), ποὺ ζωγραφίζει ὁ Κληροδέτης τὸ 1725 (πίν. 24) φαίνεται πόσο ἡ σύνθεση ὑστερεῖ στὸ μεταγενέστερο ἔδω κατὰ δώδεκα ἔτη ἔργο. Περισσότερο συνοπτικὴ εἶναι καὶ ἡ ἀπόδοση τῆς πτυχολογίας στὸν Ἅγιο Γεώργιο, λιγότερο λεπτὰ τὰ χαρακτηριστικά, ἀπλοϊκότερη ἡ ἀπόδοση τῶν μορφῶν. Ἄλλοῦ πάλι, ὅπως στὴν παράσταση τοῦ ἐπώνυμου ἁγίου (πίν. 40α), ἡ ἀπόδοση τῶν οἰκοδομημάτων μαρτυρεῖ λογιότερα πρότυπα ποὺ διακρίνονται καὶ στὸ ἀβρότερο σχετικὰ πλάσιμο τῆς μορφῆς. Στὰ περισσότερα πρόσωπα ὁ σκουροκάστανος προπλασμοὺς ἀφήνεται ἀκάλυπτος, κυρίως γύρω ἀπὸ τὰ μάτια, γιὰ νὰ ζωγραφιστοῦν με πυκνὴ ὥχρα οἱ γραμμὲς τῶν βλεφάρων. Σὲ ἄλλα ὡστόσο, ὅπως στὴ μορφὴ τοῦ Ἀγγέλου Κυρίου, οἱ μεταβάσεις ἀπὸ τὰ φωτισμένα στὰ σκιασμένα μέρη δὲν εἶναι τόσο ἔντονες. Σὲ μιὰ περίπτωση μόνον, στὴ μορφὴ τοῦ ἐπώνυμου ἁγίου, τὸ ὕφος τοῦ ζωγράφου διαφοροποιεῖται: τὰ μεγάλα μάτια, τὸ χαλαρὸ πλάσιμο καὶ ἡ κάπως γλυκερὴ ἔκφραση τοῦ ἁγ. Γεωργίου (πίν. 40α), ἀνήκουν ἀπὸ ἐποψὴ ὕφους στὰ ἴδια πρότυπα ἀπὸ τὰ ὅποια ἐμπνέονται ἀργότερα οἱ ζωγράφοι τοῦ ναοῦ τοῦ Χρυσοστόμου στὸ Σκουτάρι (1752) (πίν. 44β).

Τὰ χρώματα εἶναι μουντὰ με λιγότερη ποικιλία τόνων ἀπ' ὅ,τι στὴν Κοίμηση στὴ Δροσοπηγή (1768) (ἀρ. 105). Ἐὰν μάλιστα δὲν ὑπῆρχε μαρτυρία γιὰ τὸ νεανικότερο καὶ καλύτερο ποιητικὸ ἔργο τοῦ ζωγράφου στὸν Χριστὸ

ἔργο, στὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὴ Δροσοπηγή (ἀρ. 105). Γιὰ τὸ ἐπώνυμο τοῦ ζωγράφου βλ. Σ. ΜΕΝΕΝΑΚΟΥ, Ἡ παρὰ τὸ Σκουτάρι Λακωνίας Μονὴ Ἁγ. Γεωργίου, Πρακτικὰ Γ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Καλαμάτα 1985, *Πελοποννησιακὰ* Παρτμ. ἀρ. 13, Ἀθῆναι 1987-1988, 264 σημ. 23. Πρέπει ὥστόσο νὰ τονιστεῖ ὅτι τὰ πρότυπα τοῦ Νικολάου ἀπὸ Νομιτζῆ καὶ Ἀναγνώστη ἀπὸ Λαγκάδα ποὺ ζωγραφίζουν κάπως ἀργότερα ἀρκετοὺς ναοὺς στὴν περιοχὴ (ἀρ. 32, 113) δὲν θυμίζουν τὰ ἀντίστοιχα τοῦ Κληροδέτη, ἐνῶ τὸ ὕφος τῶν δύο συνεργείων διαφέρει αἰσθητὰ, ἀντίθετα με ὅσα ὑποστηρίζει ἡ δ. Σ. Μενενάκου, ὅ.π. 265, ἡ ὁποία μᾶς ζήτησε τὸ ἡμερολόγιο τῆς ἔρευνας μόνον γιὰ νὰ τὸ συμβουλευτεῖ.

Ζωοδότῃ στὴ Γέρμα (1725) (ἀρ. 72) (πίν. 24, 25α) καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν περισσότερο περιορισμένη σχεδιαστικὴ εὐχέρεια τοῦ Κληροδέτῃ στὸ ναὸ τοῦ Γεωργίου, θὰ μπορούσε νὰ υποστηριχτεῖ ὅτι τὸ λιγότερο προσωπικὸ ὕφος τοῦ ζωγράφου μαρτυρεῖ ἐδῶ ἓνα ἐντελῶς πρῶιμο ἔργο του, ἐνῶ δὲν ἀποκλείεται καὶ ἡ σύμπραξις καὶ ἄλλου, κατώτερου ζωγράφου. Ἡ σύγκριση ἐπομένως τῶν τοιχογραφημένων συνόλων ποὺ ὑπογράφονται ἀπὸ τὸν Παναγιώτῃ Κληροδέτῃ μεταξὺ τους καὶ ἡ ἀπόδοση τμήματος τοῦ διακόσμου τους στὸν ἴδιο ἢ ἄλλους ζωγράφους τοῦ συνεργείου παραμένει πρόβλημα ἀνοιχτό, ποὺ πρὸς τὸ παρὸν μόνον ἐπισημαίνεται.

Στὸ ναὸ σώζονται: 1) Ἀργυρένδετῃ εἰκόνα τοῦ ἁγίου Γεωργίου (0.47 × 0.65 μ.), ἴσως τοῦ 18ου αἰ. 2) Ξυλόγλυπτῃ εἰκόνα λαϊκῆς τέχνης (0.59 × 0.38 μ.) μὲ τὴν Παναγία, τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰώνα. 3) Ἀντιμήνσιο σταμπωτὸ (0.70 × 0.55 μ.) μὲ παράσταση τοῦ Ἐπιταφίου Θρήνου, *Χαλκοχαράχθην ἐν Λιβόρνῳ δαπάνῃ τοῦ Πανοσιότατου ἀρχιμανδρίτου Κυρίου Ἰωακείμ Βαλαμόντε ἐν ἔτει 1837*³²⁶. Καθιερωθὲν παρὰ τοῦ Πανιερωτάτου Μητροπολίτου + Γυθείου Κυρίου Κυρίου +. Ἀκολουθεῖ δυσανάγνωστῃ μονοκονδυλιᾷ μὲ μελάνι *Βιβλιοπωλεῖον Ἀνδρέου Β. Πάσχα ἐν Πάτραις*. 4) Λειψανοθήκη σὲ σχῆμα ὀρθογωνίου κιβωτιδίου ἀπὸ λευκὸ μέταλλο (0.27 × 0.20 καὶ ὕψους 0.16 μ.) μὲ ἔκτυπο διάκοσμο³²⁷. Στὸ ἐσωτερικὸ μέρος τὴν κοσμοῦν οἱ παραστάσεις Παναγία «Ρόδον τὸ Ἀμάραντον», οἱ ἅγιοι Ἀθανάσιος καὶ Βλάσης καὶ δύο ἄλλοι, ἑφιπποί. Στὸ ἐξωτερικὸ κάλυμμα, στὸ ἐπάνω μέρος, ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται στὸ μέσον καὶ πλαισιώνεται ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ Γενέσιο τοῦ Προδρόμου καὶ δεξιὰ ἀπὸ τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου(;). Στὶς κάθετες ἐπιφάνειες προφῆτες καὶ στὴ μέση ἡ Δέηση. 5) Ἀσημένιο δισκοπότηρο ὕψους 0.22 μ. μὲ συρματέينو διάκοσμο.

326. Παρόμοιο, ἴδιας χρονολογίας, καταγράφηκε καὶ στὸν Ἅγιον Δημήτριον Συκιᾶς Ἐπιδάουρου Λιμηρᾶς, *ΠΑΕ* 1983, 250.

327. Ἡ τεχνικὴ εἶναι σφυρήλατος καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα ἐγγράκτος. Παρόμοια διάταξις ἔχει καὶ ὁ διάκοσμος τῆς λειψανοθήκης τῆς μονῆς Βελανιδιᾶς τῆς Μεσσηνίας τοῦ 1817. Θ. Μ. ΠΡΟΒΑΤΑΚΗΣ, *Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ κειμήλια τῆς Ἱ. Μητροπόλεως Μεσσηνίας* (Θεσσαλονίκη 1976) 168 ἔγχρ. πίν. IV εἰκ. 110-113· λιγότερο ἔκτυπος, ὁ διάκοσμος μοιάζει με τὸ κάλυμμα εὐαγγελίου τῆς Μονῆς Βουλκάνου. Ὁ ἴδιος, 177, 178, πίν. ΟΖ' (α' ἡμισυ 19ου αἰ.).

Ναὸς βυζαντινῶν χρόνων

110. *Ἀγία Βαββάρα*. Δίστυλος σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος χωρὶς νάρθηκα ναός³²⁹, διαστ. 5.79×4.71 μ., κτισμένος σὲ ἀπόσταση 15' πεζῇ ἀπὸ τὸ χωριό, στὴν παραλία. Οἱ ἀψίδες ἐξωτερικὰ ἡμικυλινδρικές, ὁ τροῦλος ὀκτάπλευρος, «ἀθηναϊκοῦ» τύπου· στίς γωνίες, ψευδοκιονίσκοι ἀπὸ πωρόλιθο (πίν. 40β). Στίς πλευρὲς ἐναλλάσσονται τοξωτὰ παράθυρα καὶ τυφλὲς κόγχες. Τὰ πλίνθινα τόξα τοὺς ἔχουν γίνει, τουλάχιστον ἐν μέρει, κατὰ τὴ μέθοδο τῆς κρυμμένης πλίνθου³³⁰. Τὰ περιβάλλει τριπλὴ σειρὰ βησσάλων. Τὴν αἴσθησιν γραφικότητος ὑπογραμμίζει μικρὸ ψευδοπαράθυρο στὴ ΒΑ πλευρὰ τοῦ τροῦλου.

“Ὅλες οἱ ἐξωτερικὲς ἐπιφάνειες καλύπτονται ἀπὸ παχὺ κονίαμα καὶ μόνο στὸ Β τοῖχο διακρίνεται τμημα ἀπὸ τὴν ἀργολιθοδομὴ τοῦ κτίσματος. Ἀκάλυπτος μένει καὶ ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος τῆς Δ κεραίας ὅπου ἀνοίγεται ὀρθογώνια θύρα καὶ ὑψηλότερα τοξωτὸ παράθυρο· τὸ τελευταῖο περιβάλλεται

328. Ἀναφέρεται ἡ παράδοση ὅτι μετὰ τὴν Ἀλωσὴ στὸν τόπο κατοίκησαν πρόσφυγες ἀπὸ τὸ Σκουτάρι τῆς Κωνσταντινούπολης, D. ELIOPOULOU - ROGAN, *Mani, History and Monuments* (Athens 1973) 84. Τὸ χωριὸ περιλαμβάνεται στὸ ὑπόμνημα τοῦ κόμητα Σατωρενῶ πρὸς τὸν δούκα τοῦ Νεβέρ τὸ 1618· βλ. παραπάνω σημ. 183. Γιά τὰ τοπωνύμια βλ. Γ. Δ. ΜΑΝΟΛΑΚΟΥ, *Τοπωνυμιαί*. Β' Δῆμος Καρυοπόλεως, *Λαογραφία* Ε', 1915, 399.

329. Σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση ἦταν καθολικὸ μονῆς. Ὁ ναὸς ἔχει «ἀθηναϊκὸν» τροῦλο πού, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἀπαντᾶται σὲ μνημεῖα τῆς Μάνης ἀπὸ τὸν 11ο ἕως τὸν 14ο αἰ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Ὁ ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως στὴ Νομιτζή καὶ τὰ ἀνάγλυπτα ἐπιθήματα τῶν κιόνων του, Δώρημα στὸν Ἱ. Καραγιαννόπουλο, *Βυζαντινά* 13, 1985, 607 σημ. 57, ὅπου καὶ μνεῖα τοῦ μνημείου. Γιά τὸ ναὸ βλ. ΑΔ 30, 1975, Β' 1, Χρονικά, 126 πίν. 73β-γ· μία ἄλλη ὄψη τοῦ μνημείου, ἀπὸ ΒΔ, παρέχει ὁ Μ. ΕΥ. ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐκκλησιαστικαὶ σελίδες Λακωνίας* (ἐν Ἀθῆναις 1939) εἰκ. 99. Βλ. ἐπίσης ΙΣ. ΚΑΚΟΥΡΗ, Ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὸ Λευκόχωμα Λακωνίας, ΑΔ 34, 1979, Α', Μελέτες, 159 σημ. 47. Τελευταῖα προτείνεται ἡ τοποθέτησιν τοῦ κτίσματος στὸ 12ο αἰ.: Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ Μάνη, *Ἱστοριογεωγραφικά* 1, 1986, 20.

330. Γιά τὴ μέθοδο βλ. P. L. VOCOTROPOULOS, The Concealed Course Technique: Further Examples and a Few Remarks, *JÖB* 28, 1979, 247-260.

ἀπὸ ἀπλή πλίνθινη ταινία ποὺ ἐκτείνεται καὶ σὲ ὅλο τὸ πλάτος τῆς κεραίας. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ παράθυρο δύο σύντομες ζῶνες μὲ ἰχθυόκανθα. Κάτω ἀπὸ τὴν ἀετωματικὴ ἀπόληξιν τῆς στέγης τῆς κεραίας καὶ ἐκτεινόμενη σὲ ὅλο τὸ πλάτος τῆς, ταινία μὲ τὸ ἴδιο κόσμημα. Τὸν περασμένο αἰῶνα κτίστηκε πάνω στὴ μία ἀπὸ τὶς δύο φωτιστικὲς σχισμὲς τῆς κεντρικῆς ἀψίδας τυφλὸ ἀψίδωμα ὕψους περίπου 1 μ. μὲ παράσταση τῆς ἁγίας Βαρβάρας, ἔργο τοῦ ἰδιοῦ ἀγιογράφου ποὺ ζωγράφησε τὴν ἴδια περίοδο στὸ ναό.

Το ἰχθυόγραφοι. Ὁ διάκοσμος τοῦ ναοῦ ἀνήκει σὲ τρεῖς περιόδους. Στὴν παλαιότερη, ποὺ ἐντοπίζεται μέσα στὸ ἱερό, κοντὰ στὴν πυλίδαν ἐπικοινωνίας μὲ τὴν πρόθεση καὶ εἶναι σύγχρονη ἴσως μὲ τὸ ναό, ἀνήκει μόνον ταινία μὲ ὀφιοειδεῖς γραμμὲς, ποὺ ἀργότερα ἐπανελήφθη στὸ β' στρώμα. Τότε, στὴν ἀνορθόδοξον αὐτὴ θέσιν ἀπεικονίστηκε ἁγία, μὲ σταυρὸ μαρτυρίου στὸ ἀριστερὸ χέρι· ἡ ἐπιγραφή δὲν σώζεται. Κάτω ἀπὸ τὸν κεραμιδι μανδύα ποὺ πορπώνεται μπροστὰ στὸ λαιμὸ καὶ τελειώνει σὲ γκρίζα γούνα στὰ μανίκια, φαίνεται ὁ πλουμιστὸς χιτῶνας μὲ διάλιθη παρυφή καὶ ταινία σὰν λῶρο στὴ μέση. Στὸ κεφάλι στέμμα μὲ ὀξεῖες ἀπολήξεις λιθοκόσμητο³³¹. Τὰ μαλλιά συγκατεῖ δίκτυ.

Ἡ μορφή καλοσχεδιασμένη, μὲ ἀρκετὴ σωματικότητα, πατᾶ στέρεα. Τὸ πλάσιμο τοῦ προσώπου γίνεται ἀπὸ ὠχροκόκκινο προπλασμὸ ποὺ ξανοίγεται μὲ ἀνοιχτὴ ὥχρα στὰ μάγουλα, ἐνῶ λευκὲς λεπτὲς πινελιὲς σημειώνουν τὰ φῶτα στὸ λαιμὸ. Μὲ παρόμοιον τρόπο, κοινὸ ἤδη τῆς προχωρημένης παλαιολόγειας ἐποχῆς, πλάθεται καὶ τὸ πρόσωπο τῆς ἁγίας Μαρίας τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν.

331. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ παρουσία ἁγίων γυναικῶν σὲ ἀνάλογη θέσιν, στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὸ Μπρίνι τῆς Μάνης (α' ἡμισυ 15ου αἰ.). Κατὰ ἀνακοίνωσιν τοῦ καθηγητῆ κ. Ν. Δρανδάκη πρόκειται γιὰ τὴν Ἅγία Καλλινίκη (τὴν Καλή;), ἐνῶ παρουσία ἁγίας σημειώνεται καὶ στὴν Α ὕψην (βόρειο τμήμα) τοῦ κτιστοῦ τέμπλου τοῦ Ἁγ. Γεωργίου στὰ Κερκί. Γιὰ τοὺς ναοὺς βλ. ΠΑΕ 1981, 266 σημ. 2 πίν. 188β· ΠΑΕ 1974, 128-129. Πρβ. μορφή ἁγίας καὶ παλαιότερα στὸ Β τοῖχο τοῦ ἱεροῦ, τὸν 11ο αἰ., Π. Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, Στερέωση Ταξιδάρχου Μιχαήλ Ἀνω Κορακιάνας Κερκύρας, ΠΑΕ 1985, Ἀθῆναι 1990, 216 πίν. 108β. Γιὰ παρόμοιους τύπους στεμμάτων, βλ. T. VELMANS, Le portrait dans l'art des Paléologues, *Art et Société à Byzance sous les Paléologues* (Venise 1971) εἰκ. 47-48, 56.

νών, πού ἀποδίδεται στὸ 15ο αἰ.³³². Στὸ πρόσωπο ὅμως τῆς μορφῆς στὸ Σκουτάρι, ὅσο μπορεῖ κανεὶς νὰ διακρίνει, οἱ στιλπνὲς ἐπιφάνειες καὶ οἱ χρωματικοὶ τόνοι εἶναι περιορισμένοι· ἔργο ἄλλης βέβαια ποιοτικὰ κλίμακας ἀπὸ τὴν εἰκόνα συνδέεται μὲ διαφορετικὸ καλλιτεχνικὸ ρεῦμα, πὺ ἀπλοποιημένο, ἔτσι ὅπως τὸ ἐκφράζουν οἱ μορφές στὸν Ἀι-Σίδερο τοῦ Διροῦ (1423)³³³. Ἡ πὺ ἀμεση ἐξάλλου αἴσθησις τῆς σάρκας στὴν παράστασις τῆς Ἀγίας Βαρβάρας θυμίζει ἄλλα μνημεῖα, τῆς Ἰδίας περίπου ἐποχῆς, πού ἀκολουθοῦν ὡς ἓνα σημεῖο παρόμοιες ἀρχές στὸ φωτισμὸ τῶν προσώπων, ὅπως ἡ Ἀγία Παρασκευὴ στὴν Πλάτσα (περὶ τὸ 1412)³³⁴ καὶ τὸ Σελεγούδι (1439/40)³³⁵. Ἡ μορφή ὅμως τῆς ἀγίας στὸ Σκουτάρι πρέπει νὰ εἶναι ἔργο ὀψιμότερο, ἐνῶ στὴ χρονολόγησις πρέπει, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πολὺ ἀγαπητὰ ἀπὸ παλαιὰ κατὰκοσμα ἐνδύματα, νὰ ὑπολογιστοῦν καὶ ἄλλα πραγματολογικὰ στοιχεῖα, σπανιότερα, ὅπως ἡ γούνα πού μαρτυρεῖται τὴν ὕστεροβυζαντινὴν περίοδο³³⁶ καὶ στολίζει πρὸς τὸ τέλος ἰδίως τῆς περιόδου ἐνδύματα κοσμηκῶν ἀρχόντων, ὅπως τοῦ Μανουὴλ Λάσκαρι Χατζίκη στὴν Παντάνασσα τοῦ Μυστρᾶ (1445)³³⁷ ἢ ἀργό-

332. K. WEITZMANN - M. CHATZIDAKIS - S. RADOJČIĆ, *Le grand livre des icônes* (Beograd 1977) πίν. 115.

333. ΠΑΕ 1979, 176 εἰκ. 123γ· παρόμοιο εἶναι καὶ τὸ στέμμα τῆς ἀγίας Εἰρήνης. Ἡ μορφή ὅμως στὸ Σκουτάρι, λιγότερο ἤρεμη καὶ πὺ σφικτὰ πλασμένη, πρέπει νὰ εἶναι μεταγενέστερη.

334. Ε. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ, Οἱ τοιχογραφίες τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς στὴν Πλάτσα τῆς Ἐξω Μάνης, *Ἐκτὸ Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, Περιλήψεις Ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 1986, 22, 23.

335. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Λεῖψανα βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν ναῖσκου παρὰ τὸ Σελεγούδι Λακεδαίμονος (1439/40), *Λακωνικαὶ Σπουδαὶ Β'*, 1975, 104 εἰκ. 6, 10, ὅπου ὅμως τὰ πρόσωπα εἶναι λεπτὰ καὶ μακρά.

336. Βλ. Μ. Ι. ΓΕΛΕΩΝ, Βυζαντινὰ συμβόλαια, *BZ* V, 1896, 114 καὶ ΑΝΑΣΤ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Σταχυολογήματα ἐκ Μονῶν τῆς Πίνδου, *ABME* V, 1939-40, 171 σημ. 2.

337. Ἡ χρονολογία 1445 δίπλα στὸ πορτραῖτο τοῦ Χατζίκη, πάνω ἀπὸ τὸν τάφο του, στὸ νάρθηκα τοῦ ναοῦ, ἀναφέρεται στὸ ἔτος θανάτου του, G. MILLET, *Les Monuments byzantins de Mistra* (Paris 1910) πίν. 152.4. R. ETZEOGLOU, Quelques remarques sur les portraits figurés dans les églises de Mistra, XVI Internationaler Byzantinisten Kongress, *JÖB* 32/II. Teil 5, 517 εἰκ. 18.

τερα τοῦ δωρητῆ τῆς εἰκόνας τῆς Κύπρου τοῦ 1514³³⁸. Ἡ τοποθέτηση ἐπομένως στὰ τέλη τοῦ 16ου αἰ. — ἂν ὅχι ἀργότερα — τοῦ στρώματος αὐτοῦ ἀποτελεῖ ἓνα *terminus ante quem* γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ προηγούμενου στρώματος στὸ ἱερό, ποὺ ἐνδεχομένως νὰ συμπίπτει μὲ τὴ χρονολόγηση τοῦ ἴδιου τοῦ μνημείου³³⁹.

Οἱ τοιχογραφίες ποὺ κοσμοῦν τὴν κόγχη τῆς ἀψίδας — ἡ *Πλατυτέρα* ποὺ περιστοιχίζεται ἀπὸ ἀρχαγγέλους καὶ πλῆθος ἁγίων πατέρων — ἔγιναν πολὺ ἀργότερα. Στὸ κάτω μέρος τῆς παράστασης διαβάζεται: *δαπάνη Παναγι(ωτης) Μαμάκου καὶ εἰς μνημόσυνο αὐτοῦ συν γυναιξὶ καὶ τέκνοις εἰς αἰώνας αἰώνων 1882*. Στὴν παράσταση τῆς *Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων* στὸν ἡμικύλινδρο σώζεται ἡ ἐπιγραφή γράφει δια χειρὸς Χανδρέα ζωγράφου *Ιανουαρίου 23*³⁴⁰. Χαμηλότερα ζωγραφίζονται *ιερεῖς* μὲ ἐνεπίγραφα εἰλητά. Στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης εἰκονίζεται ἡ Ἀποκαθήλωση. Στὸ *Βραβεῖο* τοῦ ναοῦ διαβάζονται τὰ ὀνόματα: *Μιχαὴλ ἱερέος Θεόδωρος Ἀννέληνα Ἡλίας Γεωργίος Νικολάος*. Στὸ Β τοῖχο εἰκονίζονται οἱ παραστάσεις τῶν ἁγίων *Γεωργίου καὶ Βαρβάρας*. Στὴν πρώτη ἀναγράφεται ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή: *ο θειο καὶ ιερὸς ναὸς τῆς Ἀγίας Μεγαλομάρτυρος Βαρβάρας ἀρχέος ὧν ἐδιορθώθη ἔξωθεν καὶ ἱστορήθη ἔσωθεν δη ἐξόδων του κυρίου Πανάγου Καβουλάκου. Ἰδιοκτήτης τούτου του ναοῦ εἰς μνημόσυνον αὐτοῦ σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις γεναίας αὐτοῦ εἰς αἰώνας 1882*. *Ἡλία Χανδρέας* ἀπὸ Κουτήφαρι ἔγραψε. *Δαπάνη Γεώργιου Οἰκονομάκου εἰς ψυχικὴν αὐτοῦ σωτηρίαν σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις αὐτοῦ 1882*. Στὸ Ν τοῖχο τοῦ ἱεροῦ, δίπλα στὸν ἅγιο Βασίλειο, ἡ ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή *δαπάνη βασιλείου Βασιλάκου εἰς ψυχικὴν σωτηρίαν σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις 1883*. Ἀπὸ τὸ διάκοσμο τοῦ τέμπλου σώζεται ὁ *Χριστὸς* καὶ ὁ *Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος*. Τὰ πρόσωπα, ποὺ στὶς μεμονωμένες μορφές ἀκολουθοῦν τὴν παράδοση ὅπως διαμορφώνεται καὶ στὶς τοιχογρα-

338. Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου*, Α' Λεύκωμα (Ἐν Ἀθῆναις 1935) πίν. 162. Ἡ διάδοσή της εἶναι εὐρύτερη σὲ ὀψιμότερα ἔργα, βλ. γιὰ παράδειγμα ΟΡΑΝΔΟΥ, ὁ.π. (σημ. 336) εἰκ. 3.

339. Στὴν παρούσα μελέτῃ δὲν ἐξετάζεται ἡ χρονολόγηση τοῦ ναοῦ. Γιὰ ἐνδεικτικὰ στοιχεῖα καὶ πιθανὴ τοποθέτηση τοῦ μνημείου στὸ 12ο αἰ. βλ. σημ. 329.

340. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Ὀνόματα ἁγιογράφων σὲ ναοὺς τῆς Μάνης, ὁ.π. (σημ. 320) 136.60.

φίες ἐνὸς ἄλλου ζωγράφου στὸ β' ἡμισυ τοῦ 19ου αἰ., τοῦ 'Ι. Φραγκάκου³⁴¹, εἶναι μικρὰ σὲ σχέση μετὰ τὰ πλατιὰ σώματα. Τὰ μεγάλωσμά ἀλλογὰ τῶν στρατιωτικῶν ἀγίων ἀνήκουν σὲ μιὰ κλίμακα διαφορετικὴ ἀπὸ τὰ τυποποιημένα πρότυπα τῆς τέχνης τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰ. ποὺ ἀκολουθοῦν τὴν παράδοση. Τὸ ζωγάφο χαρακτηρίζουν ἐπίσης τὸ ροζ χρῶμα γιὰ τὸ πλάσιμο τῶν προσώπων, τὸ λουλακί καὶ ἡ ὥχρα γιὰ τὸ τοπίο καὶ τὰ ἐνδύματα³⁴². Στὸ ναὸ σώζεται εἰκόνα τῆς ἁγίας Βαρβάρας (1.25×0.65 μ.) τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα.

Ναοὶ μεταβυζαντινῶν καὶ νεωτέρων χρόνων

111. *Κοίμηση τῆς Θεοτόκου*³⁴³. 'Ο ἐνοριακὸς ναὸς τοῦ χωριοῦ (16.28×5.12 μ.) κτισμένος στὸν τύπο τῆς τρίκλιτης τρουλαίας βασιλικῆς³⁴⁴, ἐξωτερικὰ ἐπιχρισμένος. Ἡ στέγη εἶναι ἐνιαία, δέσμη. Τὸν κυλινδρικοὺν τροῦλο διατρυποῦν δέκα παράθυρα· ὑψηλότερα, τὸ τύμπανο περιθέει ταινία καμπύλης διατομῆς· ἡ στέγη του εἶναι κωνική³⁴⁵. Στὶς πέντε πλευρὲς τῆς ἀψίδας, στὸ ὕψος τῆς πο-

341. *ΙΑΕ* 1978, 168 πίν. 124β.

342. Καλύτερη σὲ ἐκτέλεση, στὰ ἴδια ὅμως πρότυπα ζωγραφισμένη, εἶναι καὶ ἡ παράσταση τοῦ ἁγίου Ἰωάννου Προδρόμου στὸν 'Α. Ἰωάννη στοῦ Πρίπιτα (1885) στοὺς Δολοῦς, *ΙΑΕ* 1981, 516.

343. Κατὰ τὴν παράδοση, τὸ ναὸ ἐκτίσαν οἱ Γρηγοράκηδες. Βλ. καὶ παρακάτω ἀρ. 115 σημ. 365. Μνεία τοῦ ναοῦ, στὸ *ΑΔ* 30, 1975, Β' 1, Χρονικά, 126 πίν. 74β. Γιὰ τὴ σπουδαιότητα τοῦ χωριοῦ στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ., περίοδο κατὰ τὴν ὁποία κτίζεται τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν ναῶν τοῦ οἰκισμοῦ, βλ. Ν. ΝΗΦΑΚΗ, *Ἱστορία τῆς Μάνης* ὅλης, 36 στ. 39-40. Κοντὰ στὸ ναὸ σώζονται πυργόσπιτα καὶ λείψανα τοῦ πύργου τῶν Γρηγοράκηδων.

344. Γιὰ τὸν ἀρκετὰ σπάνιο αὐτὸ ἀρχιτεκτονικὸ τύπο ποὺ ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὴν Κοίμηση τῆς Παναγίας στὸ Σκαμνάκι (ἀρ. 64) καὶ τὴν ἐπιβίωσή του στὴν Τουρκοκρατία, βλ. Α. Π. ΠΕΤΡΩΝΩΤΗ, 'Ο "Ἀγιο-Δημήτρης τῆς πόλης Σαλαμίνας, *Ἑκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἀλωση* (Ἀθήνα 1979) 202. Διαφοροποίηση σημειώνεται ὡς πρὸς τὴ στέγη· καὶ στὸ Σκουτάρι εἶναι δικλινὴς μετὰ ἐμφανὴ ὅμως τὴν ἐγκάρσια κεραία· γιὰ τὴ στέγαση κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας ὁμοτύπων ναῶν βλ. Π. Ι. ΠΑΠΑΔΑΚΗ, *Ἡ Ἁγία Τριάς Μελιταίας, Ἑκκλησίες μετὰ τὴν Ἀλωση*, ὁ.π. 171-172 σημ. 6.

345. 'Ο τροῦλος, ἀλλὰ καὶ ὁ ἐξωτερικὸς διάκοσμος τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ θυμίζουν

διᾶς τῶν παραθύρων, ζώνη· τὶς ὑψηλότερες ἐπιφάνειές της κοσμοῦν τυφλὰ ἀψιδώματα ποὺ ἐγγράφονται σὲ ὀρθογώνια πλαίσια, ἐνῶ χαμηλὰ ἡ ἀψίδα ἀφήνεται ἀκόσμητη. Στὴ μεσαία πλευρὰ ἀνοίγεται δίλοβο παράθυρο· τὸ ἐπίθημα τοῦ διαχωριστικοῦ κιονίσκου κοσμεῖ σταυρός. Θύρα εἰσόδου ἀνοίγεται Ν, κάτω ἀπὸ τὸ μονόροφο μὲ δύο λοβοὺς καμπαναριό, κτισμένο κατὰ τὸ ἰσόδομο σύστημα, ποὺ κοσμεῖται ἀπὸ πώρινες ταινίες μὲ γλυφές καὶ λιθανάγλυφο στὸ ἐπίθημα τοῦ ἀμφικιονίσκου. Στὴν ἴδια πλευρὰ τοιχίστηκε ὀρθογώνιο παράθυρο μὲ πώρινα πλαίσια λαξευτὰ καὶ γεῖσο μὲ γλυφές. Πλάι, εἶναι ἐντοιχισμένη πλάκα μὲ ἀνάγλυφο λέοντα ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς Ἑνετοκρατίας.

Στὸ νὰ σῶζονται σὲ δεύτερη χρῆση παλαιοχριστιανικὰ μέλη³⁴⁶, ἐνῶ τὴ στεφάνη τοῦ τρούλου περιθεῖ πώρινο γεῖσο μὲ τριπλὴ γλυφή. Ἀπὸ τὸν τοιχογραφημένο διάκοσμο, ποὺ κάλυπτε κατὰ πληροφορίες ὅλο τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ, παρὰ σ τ ᾶ σ ε ι ς σῶζονται μόνο στὸ ἱερό.

Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας εἰκονίζεται ἡ *Παναγία*, στὸν τύπο τῆς Πλατυτέρας, μὲ τὸν *Χριστὸ* σὲ ὀξύληκτη δόξα. Στὸν ἡμικύλινδρο, σὲ ἐπᾶλληλες ζῶνες ἡ *Οὐράνια Λειτουργία*, ἡ *Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων* καὶ ἡ παράσταση τοῦ Ἰησοῦ «ζωηφόρου Ἄρτου» ποὺ πλαισιώνουν *ἱεράρχες* κάτω ἀπὸ τοξοστοιχία. Κοντὰ στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης, ὅπου ζωγραφίζεται ἡ *Ἀκρα Ταπείνωση*, εἰκονίζεται ὁ ἅγιος Ἀντώνιος μὲ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή: *Δέσεις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ / Αντωνι Σταμέλου σὺν τῇ συμβεῖα / καὶ τῶν τέκνων ἐκ βοήθειαν αὐτῶν / καὶ εἰς μνημοσύνων τῶν γοναίων αὐτῶν*. Τὸ διάκοσμο τοῦ ἱεροῦ συμπληρώνουν *χερουβεῖμ* ποὺ εἰκονίζονται πάνω σὲ μπλὲ σκούρο βάθος ἀνάμεσα σὲ βλαστοὺς σὲ χρῶμα ὠχρας ὅπως καὶ στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὸν Βαχὸ (ἀρ. 99) καὶ καλύπτουν τὶς ἀποτμημένες σὲ ὕψος 2 μ. γωνίες τοῦ Β καὶ Ν σκέλους τῆς Α κεραίας τοῦ ἱεροῦ³⁴⁷. Οἱ τοιχογραφίες πιθανὸν νὰ ἀνάγονται στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ.

τὸν Ταξιάρχη στὸν Ἀγερανὸ (ἀρ. 76) πίν. 26α-β. Πρβ. καὶ τὴν κωνικὴ στέγη τοῦ τρούλου τοῦ Ἁ. Ἰωάννη Προδρόμου στὴν Πλάτσα (πρὶν τὸ 1782), ΠΑΕ 1981, 550 πίν. 298α.

346. ΑΔ 30 1975, Β'1, Χρονικά, πίν. 74β.

347. Ἡ φαλτσογωνιά, ποὺ μαρτυρεῖ τὴ γνώση ποὺ εἶχαν οἱ μάστορες διακοσμητικῶν στοιχείων τῆς τουρκικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τονίζεται ἐδῶ χρωματικὰ ὅπως ἄλλοι οἱ ἀποτμημένες γωνίες σὲ κιονόκρανα, Ρ. ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ, Τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Σωσίνου στὸ

Πάνω από τὸ ἀξιόλογο ξυλόγλυπτο τέμπλο τοῦ ναοῦ διατηρεῖται ἀκέραια ἡ ἐπίστεψη μὲ τὸ σταυρό, τοὺς δράκοντες καὶ τὰ λυπηρὰ παλαιότερου τέμπλου λεπτότερης τεχνικῆς: οἱ δράκοντες, ὅπως συνηθίζεται καὶ στὰ ξυλόγλυπτα τέμπλα τῆς Μάνης καὶ τῆς Μεσσηνίας, στρέφουν τὴν οὐρὰ τους πρὸς τὸν Σταυρό³⁴⁸. Μὲ τὴν ἴδια παράδοση συνδέεται ἄλλωστε καὶ ἡ γενικότερη διάταξη τοῦ διακόσμου: τοὺς διαχωριστικούς κιονίσκους τῆς ζώνης μὲ τίς εἰκόνες τοῦ δωδεκαόρτου σχηματίζουν ἀνθοδοχεῖα μὲ μαργαρίτες, ἐνῶ χερουβείμ στολίζουν τὰ τύμπανα τῶν τόξων· στὰ διάκενα, σχηματοποιημένες κουκουνάρες³⁴⁹. Ὁ ἴδιος διάκοσμος ἐπαναλαμβάνεται καὶ στίς χαμηλότερες ζώνες τοῦ τέμπλου, ἐμπλουτισμένος μὲ πουλιὰ πού ραμφίζουν. Οἱ ταμπλάδες εἶναι βαμμένοι μὲ λαδομπογιά. Ἡ τεχνικὴ, πού εἶναι ἔξεργη σὲ ὅλες τίς ἐπιφάνειες, εἶναι διάτρητη στὰ τόξα τῆς Ὁραίας Πύλης καὶ τοῦ διακονικοῦ. Πάνω ἀπὸ τὴ δεσποτικὴ εἰκόνα τῆς Παναγίας κρέμεται ξυλόγλυπτο ἐπιχρυσωμένο στέμμα μὲ παρόμοιο ἀνθινο διάκοσμο. Τὸ ὕφος τῶν κοσμημάτων καὶ ὁρισμένες νεοκλασικὲς ἐπιδράσεις στὸ διάκοσμο τοῦ νεώτερου τέμπλου ὑποδεικνύουν τὰ τέλη 18ου - ἀρχὲς 19ου αἰ. Σ' αὐτὴ τὴν περίοδο πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν καὶ οἱ εἰκόνες τοῦ τέμπλου (1×0.65 μ.) πού ἀντιγράφουν μὲ ξηρότητα καὶ κάποια τυποποίηση καλὰ πρότυπα μὲ τὰ συνηθισμένα δυτικὰ στοιχεῖα στὰ ἀρχιτεκτονήματα καὶ τὴν εἰκονογραφία: 1) Εἰκόνα τῆς Θεοτόκου («Ἡ Ἑλπίς τῶν Χριστιανῶν»). 2) Εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ πού εἰκονίζεται στὸν τύπο τοῦ «Μέγα Ἀρχιερέα». 3) Εἰκόνα τοῦ Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου φτερωτοῦ μὲ χαρακτηριστικὰ ἀποδοσμένα ἐπίπεδα μὲ καλλιγραφικὴ ἀκρίβεια καὶ γραμμικὸ σχεδιασμὸ τῶν φώτων. 4) Εἰκόνα τῶν Τεσσαράκοντα Μαρτύρων. Στὸ ναὸ σώζεται ξυλόγλυπτο κιβώριο καὶ δεσποτικὸς θρόνος, καθὼς καὶ τὸ κάτω μέρος ξυλόγλυπτου πολύχρωμου μανουαλίου.

Πωγώνι τῆς Ἡπείρου, *Ἐκκλησίαι μετὰ τὴν Ἀλωση*, τ. 2 (Ἀθήνα 1982) 70 εἰκ. 11. Παρόμοιος διάκοσμος ἀπαντᾷται καὶ ἄλλοῦ, ὅπως στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὸν Βαχό (1791) (ἀρ. 99), σ. 160 σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ ναοῦ.

348. ΠΑΕ 1981, 513 σημ. 1.

349. Ἀντικαθιστοῦν τίς μαργαρίτες πού διακοσμοῦν συνήθως στὴ θέση αὐτὴ τὰ μαυρικά τέμπλα, στὸ ἴδιο, πίν. 270α, 277.

112. *Ἀγία Τριάδα*³⁵⁰. Μονοκάμαρος ναός (7.32×3.79 μ.) με τρίπλευρη έξωτερικά ἀψίδα, κτισμένος με ἀργολιθοδομή καὶ παχὺ κονίαμα· στὶς γωνίες χονδρολαξευμένοι λίθοι. Τὴν παλαιὰ στέγη διατηρεῖ μόνο τὸ ἱερό: πλακόμορφες πέτρες καλύπτονται ἀπὸ παχὺ ἀσβεστοκονίαμα. Τὸ μονόλοβο καμπαναριὸ πού ὑψώνεται στὴ Ν πλευρὰ ἔχει ἀετωματικὴ ἀπόληξη, πώρινο πλαίσιο στὸ τόξο καὶ δίσκο με ἀνάγλυφο σταυρό. Στὴν ἴδια πλευρὰ, σὰν βάση τῆς ἀνακουφιστικῆς κόγχης ἐπάνω ἀπὸ τὴ θύρα εἰσόδου, χρησιμοποιοῦνται τμῆμα ἀπὸ ἀρχαῖο μέλος πού κοσμεῖται ἀπὸ ἰωνικὸ κυμάτιο, διαστάσεων 0.60×0.14 μ. Πλάι, ἐντοιχισμένη βάση κιονοκράνου. Ἀρχαῖα ἐπίσης κιονόκρανα ἀποτελοῦν καὶ τὶς δύο τράπεζες στὸ χῶρο τῆς πρόθεσης.

Το ἰχθυογραφίαις. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης τῆς ἀψίδας ἡ Παναγία εἰκονίζεται στὸν τύπο τῆς Πλατυτέρας με τὸν Χριστὸ σὲ ὀξὺληκτη δόξα· στὸ μέτωπο, κάτω ἀπὸ προτομὴ ἀγγέλου, ζωγραφίζεται τὸ ἅγιο Μανδῆλιο ἀνάμεσα σὲ δύο ἄλλους σεβίζοντες ἀγγέλους³⁵¹. Ἡ ἐπιγραφή *Ἁκρα Ταπείνωση στὴν ὁμώνυμη παράσταση ἀντικαθιστᾷ τὴ συνηθισμένη «Ἀποκαθήλωση»*. Τὸν Χριστὸ πλαισιώνουν καὶ ἐδῶ ἡ Παναγία καὶ ὁ Ἰωάννης³⁵². Στὸ Βραβεῖο τοῦ ναοῦ μνημονεύονται μέλη τῆς οἰκογένειας Δημάκη.

Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή *Ὁρῶν τὸ βῆμα* στὸ κτιστὸ τέμπλο, ὁ Χριστὸς

350. Ὁ ναός, οἰκογενειακός, παλαιὰ ἦταν κοιμητηριακός καὶ ἀνήκει στὴν οἰκογένεια Φαράκου, ὄνομα πού ἀναφέρεται καὶ σὲ ἄλλο ναὸ τοῦ χωριοῦ (ἀρ. 123). Εὐχαριστῶ τοὺς κ.κ. Γρ. Φαράκο καὶ Γρ. Τζωρτζάκη γιὰ τὶς πληροφορίες τοὺς κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐρευνας.

351. Ἀπλοποίηση τοῦ γνωστοῦ καὶ ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ εἰκονογραφικοῦ θέματος με ἕναν τρίτο ἄγγελο νὰ κρατεῖ ἀπὸ ὑψηλὰ τὸ Μανδῆλιο, ὅπως ἀπαντᾶται καὶ στοὺς ναοὺς τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου καὶ τῆς Εὐαγγελιστρίας στὸ Σταυροπήγι τῆς Μάνης (18ος αἰ.), ΠΑΕ 1981, 469, 475 σημ. 4 καὶ 462 σημ. 6.

352. Ὅπως καὶ στὸ ναὸ τῆς Κοίμησης στὸν Πύργο τῆς Μάνης (18ος αἰ.), στὸ ἴδιο, 532. Πρβ. καὶ παραπάνω ἀρ. 81 σ. 137. Ἡ ἐπιγραφή *Ἀποκαθήλωσης*, πού καθορίζεται καὶ στὴν *Ερμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης* τοῦ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΤΟΥ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, ὁ.π. (σημ. 271) 216, εἶναι ἡ τυπικὴ γιὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς ναοὺς στὴ Μάνη, ἐνῶ σταθερὴ εἶναι ἐπίσης ἡ παρουσία τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Ἰωάννη στὴν ἴδια παράσταση σύμφωνα με τὴν παραλλαγὴ τοῦ θέματος ἀπὸ τοὺς ὑστεροβυζαντινοὺς χρόνους, D. I. PALLAS, *Die Passion und Bestattung Christi in Byzanz*, *Miscellanea Byzantina Monacensia* 2 (München 1965) 197, 283, 289.

τῆς Μεγάλης Δέησης συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή *Ο ΟΡΕΟΠΥΛΥΤΗΣ*³⁵³. Οἱ δεσποτικὲς εἰκόνες ζωγραφίζονται μέσα σὲ τυφλὰ ἀψιδώματα ποὺ ἀνοίγονται στὸ πάχος τοῦ τοίχου τοῦ κτιστοῦ τέμπλου· ἡ *Παναγία* «Ἡ Ἑλπίς τῶν Χριστιανῶν» εἰκονίζεται κάτω ἀπὸ τοὺς ἀρχαγγέλους ποὺ προστρέχουν μὲ τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους³⁵⁴. Πλάι στὴ δεσποτικὴ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος σὲ στάση δέησης.

Τὸ διάκοσμο συμπληρώνουν μορφὲς ἁγίων ποὺ στὸ Β τοῖχο καταλήγουν ἀνατολικά στοὺς ἁγίους *Σπυρίδωνα* (πίν. 42α), *Γεώργιο*, *Πέτρο*, *Νικόλαο* (πίν. 42β) καὶ στὴν παράσταση τῆς Ἁγίας *Τριάδας*. Ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο διάκοσμο ἀναφέρεται ὁ ἀρχάγγελος *Μιχαήλ*, στὸ Δ τοῖχο, σὲ παράσταση ποὺ ἐξαίρεται σὲ μέγεθος ἀπὸ τὶς ἄλλες.

Ὁ ναὸς σώζει δύο στρώματα τοιχογράφησης· στὸ παλαιὸ ἀνήκουν ὅλες οἱ μορφὲς ἐκτὸς ἀπὸ τὶς τρεῖς ἀνατολικότερες τοῦ Β τοίχου, ἡ παράσταση τῆς Ἁγίας *Τριάδας*, τὸ *Βραβεῖο* τοῦ ναοῦ καὶ ὁ διάκοσμος τοῦ τέμπλου. Σὲ σχέση μὲ τὰ χρονολογημένα παραδείγματα ἄλλων γεροντικῶν μορφῶν, ὅπως αὐτὲς ποὺ ζωγραφίζει τὸ 1787 ὁ *Μιχαήλ* «ἀπὸ κόμης *Καββάλου*» στὴ *Ζωοδόχο Πηγή* στὸ *Νεοχώριο* (ἄρ. 92) (πίν. 31α), τὸ πρόσωπο στὸ *Σκουτάρι μοιάζει* νὰ ἔχει πιὸ σφιχτὸ πλάσιμο καὶ νὰ τοποθετεῖται ἴσως λίγο ἐνωρίτερα, στὸ β' πάντως ἡμισυ τοῦ 18ου αἰ. (πίν. 42α).

Ἐπάνω στὸ σκουῖρο προπλασμός, ἡ σάρκα δηλώνεται μὲ ἀραιὰ ὥχρα καὶ συγχωνεύεται μαζὶ τοῦ μὲ λεπτὲς πινελιές. Ἡ σχηματοποίηση τῶν χαρακτηριστικῶν εἶναι ἀρκετὰ ἔντονη. Ἡ ποιότητα τοῦ ζωγραφικοῦ διακόσμου, ποῦ, ὅπως εἶδαμε, πρέπει νὰ τοποθετεῖται γύρω στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰ., φαίνεται καλύτερη ἀπὸ τὴ ζωγραφικὴ τῶν ὑπόλοιπων ναῶν τοῦ χωριοῦ, μὲ ἐξαίρεση τὶς τοιχογραφίες τοῦ *Χρυσοστόμου* (ἄρ. 113). Ὅσο γιὰ τὸ ζωγράφο τοῦ νεώτερου στρώματος (πίν. 42β), ποὺ ἀγαπᾷ τὶς ἔντονες ἀλλακώσεις στὸ μέ-

353. Ἡ ἐπιγραφή συνοδεύει τὸν Χριστὸ τῆς Μεγάλης Δέησης καὶ ἄλλοι (ἄρ. 118, 135). Βλ. σχετικὰ καὶ σημ. 271.

354. Βλ. καὶ παραπάνω, σημ. 244. Τὰ σύμβολα τοῦ πάθους φέρονται ἀπὸ ἓναν μόνο ἄγγελο σὲ εἰκόνα τοῦ *Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν* ἀπὸ τὸ α' ἡμισυ τοῦ 18ου αἰ., ἐνῶ ἡ παρουσία τους στὸ τέμπλο σημειώνεται ἐκτὸς ἀπὸ εἰκόνες καὶ σὲ *βημόθυρα*, *ΠΑΕ* 1981, 538 σημ. 1, καὶ 538 σημ. 2-6 γιὰ περαιτέρω βιβλιογραφία τοῦ θέματος.

τωπο καὶ τὰ μάγουλα, ἐμπνέεται ἀπὸ παρόμοια πρότυπα μὲ αὐτὰ ποὺ ἀκολουθεῖ ὁ ἐπώνυμος ζωγράφος στὸ ναὸ τῆς Κοίμησης στὸν Πολυάραβο (1873) (ἀρ. 1). Ἐκεῖ περίπου τοποθετεῖται καὶ τὸ β' στρῶμα τῆς Ἀγίας Τριάδας. Σὲ ἄλλη, τρίτη, φάση ἐπιχειρήθηκε ἐπιζωγράφηση στὸ Ν τοῖχο.

113. Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης Χρυσόστομος³⁵⁵. Μονοκάμαρος ναὸς (10×4.08 μ.), καμαροσκέπαστος, μὲ ἀψίδα ποὺ διαμορφώνεται ἐξωτερικὰ τρίπλευρη. Πάνω ἀπὸ τὴν τοξωτὴ θύρα τῆς Δ πλευρᾶς ὑψώνεται τὸ δίλοβο καμπαναριό. Ἐσωτερικὰ ἡ καμάρα τῆς ὀροφῆς ἐνισχύεται ἀπὸ σφενδόνιο ποὺ καταλήγει σὲ στενὰ φουρούσια. Τὴν ἀγία Τράπεζα στηρίζει κορινθιακὸ κιονόκρανο· στὸ κτιστὸ τέμπλο, τρεῖς ἰσοῦψεῖς πυλίδες.

Οἱ τοιχογραφίαι ποὺ καλύπτουν ὅλες τὶς ἐπιφάνειες εἶναι κατὰ μέρη ἀρκετὰ φθαρμένες. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας τὴν Παναγία, ποὺ εἰκονίζεται στὸν τύπο τῆς Πλατυτέρας μέσα σὲ ἀχιβαδόσχημη δόξα, ἀνέχει σύννεφο μὲ ἐπιγραφή: *Επὶ σοὶ χαίρει*³⁵⁶. Τὴν περιβάλλουν ἄγγελοι μὲ μουσικὰ ὄργανα — πνευστά, ἔγχορδα καὶ ἄρπα. Τὸ δυτικῆς προέλευσης αὐτὸ θέμα τῆς «Παναγίας τῶν Ἀγγέλων», ποὺ ἀποδίδεται ἐδῶ ἀπλοποιημένο εἰκονογραφικὰ, ἀπαντᾶται καὶ σὲ προγενέστερους ναοὺς τῆς Μάνης³⁵⁷. Στὸ κάτω μέρος τῆς

355. Τὶς ἐπιγραφὰς τοῦ ναοῦ παραθέτει ὁ Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ Λακωνικῆς, ὁ.π. (σημ. 281) 171 σημ. 2. Μνεία τοῦ ναοῦ στὸ ΑΔ 30, Β' 1, 1975, 126, πίν. 74α.

356. Ἡ παράσταση ποὺ κοσμεῖ καὶ ἄλλα σημεῖα τοῦ ναοῦ ἐντοπίζεται στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ στὰ καθολικὰ τῶν μονῶν τῆς Γόλας Λακεδαίμονος (1632) καὶ Μαρθακίου Ἀλαγονίας στὴ Μεσσηνία (1635), καθὼς ἐπίσης καὶ σὲ ναοὺς τοῦ 18ου αἰ. στὴ Μάνη, ὅπως στὴ Φανερωμένη κοντὰ στὴν Καστάνια καὶ στοὺς ναοὺς Ἁγιο Γεώργιο (1751) καὶ Μεταμόρφωση στὴν Κελεφά. Βλ. ἀντίστοιχα ΠΑΕ 1980, 225 σημ. 2, 11, 12 καὶ ΠΑΕ 1981, 573, 574. Στὸ ΑΔ τοῦ 1975 (σημ. 355) ἡ ΑΙ. ΓΚΙΑΟΥΡΗ ἐπεσήμανε ἤδη τὸ ἐνδιαφέρον τῆς σύνθεσης.

357. Στὸν Ἁγιο Χαράλαμπο στὸ Σταυροπήγι (π. 1700) στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας τὴν Παναγία στέφουν ἄγγελοι, ἐνῶ ἄλλοι, μουσικοί, τὴν πλαισιώνουν σὲ μία παράσταση πολὺ πιὸ κοντινὴ στὰ δυτικὰ πρότυπα. Τὸ θέμα ποὺ ἐπαναλαμβάνεται στὸ ἴδιο χωριό, στὸ ναὸ τῶν Ἀγίων Ἰωάννου Προδρόμου καὶ Νικολάου (1772), συναντᾶται καὶ στὸ ναὸ τῆς Θεοτόκου στὰ Ξανθιάνικα Μηλέας ποὺ οἱ ἴδιοι ζωγράφοι φιλοτεχνοῦν λίγους μῆνες ἀργότερα,

σύνθεσης εικονογραφείται τὸ ἐπίσης θεομητορικὸ θέμα «Ἐπὶ σοὶ χαίρει» ποὺ δίνει καὶ τὸν τίτλο στὴν ὅλη παράσταση. Εἰκονίζονται οἱ χοροὶ *ιεραρχῶν*, *προφητῶν*, *μαρτύρων* ποὺ ἀπεικονίζουν τὸ «ἀνθρώπων τὸ γένος».

Ὁ ἡμικύλινδρος χωρίζεται σὲ δύο ζῶνες: Ἡ *Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων* στὴν ὑψηλότερη ξετυλίγεται μπροστὰ σὲ βάθος μὲ ἀρχιτεκτονήματα, ἐνῶ χαμηλότερα, στὴν παράσταση τοῦ *Μελισμοῦ*, ὁ Χριστὸς παριστάνεται στὸν τύπο τοῦ *ζωοφόρου Ἀρτου*, σύμφωνα μὲ τὴν εἰκονογραφικὴ παράδοση ποὺ ἐπιχωριάζει στοὺς μεταβυζαντινοὺς ναοὺς τῆς περιοχῆς. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης τῆς πρόθεσης, ἐπάνω ἀπὸ τὴν *Ἀκρα Ταπείνωση*, εἰκονίζεται ὁ *προφήτης Ἡσαΐας*, ἐνῶ τὴν κόγχη στὸν Β τοῖχο καταλαμβάνει τὸ *Ὅραμα τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας*. Ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες παραστάσεις τοῦ ἱεροῦ ἀναφέρονται ὁ *Ἰω-νᾶς* ποὺ προβάλλει ἀπὸ τὸ κῆτος, παράσταση ποὺ ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὴν πρόθεση καὶ στὸ διακονικόν, καθὼς καὶ μορφὲς ὁρθῶν *ἀγίων*· ὑψηλότερα, εὐχαριστιακὲς *σκηνές* καὶ τέλος παραστάσεις ἀπὸ τὸν κύκλο τῆς *Γένεσης* (πίν. 43α).

Στὴν κορυφὴ τοῦ μετώπου τῆς καμάρας τὸ ἅγιο *Μανδήλιο*, ποὺ τὸ ἀνακρατοῦν δύο ἄγγελοι, πλαισιώνεται ἀπὸ τὸν *προφήτη Δαβὶδ* καὶ τὸν ἅγιο *Βασίλειο* ποὺ κρατοῦν εἰλητά. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἡ *Θυσία* καὶ ἡ *Φιλοξενία* τοῦ Ἀβραάμ. Στὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς καμάρας, μέσα σὲ δίσκο ποὺ ἐγγράφεται σὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο, εἰκονίζεται ὁ *Παντοκράτορας*· τὸν περιστοιχίζουν ἡ *Παναγία* καὶ ὁ *Ἰωάννης*. Στὶς τέσσερις γωνίες τοῦ ὀρθογωνίου τὰ *σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν*. Πρὸς τὰ ἀνατολικά, στὶς δύο ὑψηλότερες ζῶνες, κατὰ μῆκος τῆς κλείδας τῆς καμάρας, ζωγραφίζονται *τρεῖς προφῆτες* στὸ Β καὶ *τρεῖς* στὸ Ν σκέλος. Οἱ παραστάσεις ἄλλων δώδεκα *προφητῶν* κατανέμονται στὶς δύο ὑψηλότερες ζῶνες τῆς καμάρας, δυτικὰ, ἕως τὸ διάχωρο ποὺ καταλαμβάνει ἡ μνημειακὴ σύνθεση τῶν *Αἰῶνων*³⁵⁸. Ἰδιαιτέρα ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἀπόδοση τῶν ἐπὶ μέρους στοιχείων τῆς σύνθεσης αὐτῆς ὅπου συνήθως ἡ φαντασία τοῦ ζωγράφου ἐκφράζεται μὲ περισσότερο προσωπικὸ τρόπο.

καὶ στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Προφῆτη Ἡλιοῦ στὰ Καλλιανείικα (1758), *ΠΑΕ* 1981, 523 σημ. 1, ὅπου οἱ σχετικὲς παραπομπὲς καὶ ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὸν εἰκονογραφικὸν τύπο.

358. Γιὰ τὸ θέμα καὶ τὴν εἰκονογράφησή του σὲ μνημεῖα τῆς Μάνης, βλ. στὸ ἴδιο, 444 σημ. 6· γιὰ τὶς παλαιότερες μνεῖες αὐτῆς τῆς σύνθεσης στὸ ἴδιο, 487 σημ. 5.

Στὸ Δ τοῖχο εἰκονίζονται σκηνές ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ Πάθους τοῦ Χριστοῦ πὺ κορυφώνονται στὴ Σταύρωση. Οἱ χαμηλότερες ἐπιφάνειες καλύπτονται ἀπὸ τὴν ἀπεικόνιση τῆς Δευτέρας Παρουσίας καὶ τὶς παραστάσεις κολαζομένων τὶς ὁποῖες συνοδεύουν οἱ ἐπιγραφές τῶν ποινῶν³⁵⁹ ποὺ ἐπαναλαμβάνονται καὶ σὲ γειτονικὰ μνημεῖα (πίν. 36β). Στὸ Ν τοῖχο, κάτω ἀπὸ τὸ φουρούσι τοῦ σφενδονίου, ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή (0.60×0.48 μ.), μεγαλογράμματη στοὺς ὀκτῶ πρώτους, συνεχίζεται μικρογράμματη στοὺς ἄλλους τέσσερις στίχους.

ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ ΓΗΣ (Και) ΑΝΗΣΤΟΡΙ

ΘΗ ΟΥΤΟΣ Ο ΘΕΙΟΣ Κ(αι) ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ

ΤΟΥ ΕΝ ΑΓΙΟΙΣ Π(ατ)Ρ(ο)Σ ΗΜ(ων). ΙΩΑΝΟΥ ΤΟΥ ΧΡΙ

ΣΟΣΤΟΜΟΥ ΕΙΣ ΤΑΣ ΗΜΕΡΑΣ ΤΟΥ ΕΘΓΕΝΕΣΤΑ

5 ΤΟΥ ΚΥ(ρίον) ΚΑΠΕΤΑΝ ΔΗΜΗΤΡΑΚΗ ΔΙΑ Ε

ΞΟΔΟΥ Κ(αι) ΚΩΠΟΥ ΠΑΡΑ Τ(ων) ΕΥΛΑΒΕΣΤΑ[των]

ΙΕΡΕ(ων) Κ(αι) ΤΙΜΙΟΤΑΤ(ων) ΑΡΧΩΝΤ(ων) Κ(αι) ΤΩΝ

[επι]ΛΙΠ(ων) ΤΗΣ ΑΥΤΗΣ ΧΩΡ(ας) ΟΝΟΜΑΖΟΜ(ενης) ΣΚΟΥ

ταρι εἰς βοήθειαν αὐτῶν κ(αι) ψυχῆν σωτηρίαν

10 χειρὸς νικολάου ἀπὸ νομιτζῆ καὶ ἀναγνώστη ἀπὸ

λαγκάδα ἐν ἔτη αψν-1750 ἐν μηνὶ μαρτίῳ

κ-20-

Πάνω ἀπὸ τὴ θύρα ἐξάστιχη μικρογράμματη ἐπιγραφή περιέχει ὁδηγίες γιὰ τὴ μέριμνα καὶ τὴ συντήρηση τῶν τοιχογραφιῶν³⁶⁰:

359. Ἀναφέρονται ἐνδεικτικὰ οἱ ἐπιγραφές «μάγισσα», «ρουφιάννα». Γιὰ τὴν καταγωγή τοῦ θέματος τῆς ἀτομικῆς τιμωρίας τῶν κολασμένων καὶ τὴ διάδοσή του σὲ ἀγροτικὲς κοινωνίες, βλ. Μ. GARIDIS, Les punitions collectives et individuelles des damnés dans le Jugement dernier, *Zbornik na Likovne Umetnosti* 18, 1982, 14, 16.

360. Ἐπιγραφές μὲ παρόμοιο περιεχόμενο ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἄλλους ναοὺς τῆς Μάνης. Στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὴ Μυρσίνη (1746) (ἀρ. 32), ἔργο λίγο προγενέστερο τῶν ἰδίων μὲ τὸν Χρυσόστομο ζωγράφων, ἡ ἐπιγραφή ἀναγράφεται στὴν ἴδια θέση, Ο. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, Ἐπιγραφές μὲ ὁδηγίες γιὰ τὴν πρόληψη φθορῶν σὲ τοιχογραφίες, *Διπλὴ Εἰκόνα*, τευχ. 4-5, Μάιος 1985, 64 καὶ σημ. 139 τῆς παρούσας μελέτης.

η εκκλίσια να ηγε καλά σκεπα
 σμένη κ(αι) όταν θέλη να σαροθή να βρέχεται
 προτα να μην σκονετε ο κορνιακτός κ(αι) σκεπαζη
 την ήστορία, ομίος κ(αι) το σκολίον τὸν πεδίον μέσα να μη γήνετε
 5 ουτε το θυμιατόν να μην πληνουν μεσα εἰς την εκκλίσιαν και σκεπα
 ζη ο κορνακτος τους αγιους. και οστις και θελει αμεληση εχει μεγαλην
 ἁμαρτιαν αμῆν.

Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ ἀρθρώνεται μὲ ἀρκετὴ σαφήνεια· ὀρισμένα θέματα μάλιστα, ὅπως αὐτὸ ποὺ κοσμεῖ τὸ τεταρτοσφαῖριο τῆς ἀψίδας, παρουσιάζουν πρωτοτυπία ὡς πρὸς τὴ σύνδεση καὶ τελικὴ σύνθεση τῶν δύο μαριολογικῶν θεμάτων καὶ δίνουν τὸ στίγμα τῆς δημιουργικῆς ἱκανότητος τοῦ ζωγράφου. Ἀντίθετα, ὁ θεομητορικὸς κύκλος ἀντιπροσωπεύεται μὲ τρεῖς μόνο σκηνές —Γέννηση, Εὐαγγελισμός, Ζωοδόχος Πηγή—, ἐνῶ ἀπουσιάζει ἐντελῶς ὁ Ἀκάθιστος ποὺ ἡ παρουσία του σημειώνεται συχνὰ σὲ μεταβυζαντινοὺς ναοὺς στὴ Μάνη. Ὁ χριστολογικὸς πάλι κύκλος, μὲ κανονικὴ διαδοχὴ τοῦ δωδεκαόρτου, τοποθετεῖται στὸ Δ κυρίως τμήμα τοῦ ναοῦ ὅπου οἱ Αἱνοὶ (πίν. 45α) καὶ ἡ Μέλλουσα Κρίση συνδέονται μὲ διαφορετικὸ κάθε φορὰ τρόπο, θριαμβευτικὸ ἢ ἐσχατολογικὸ μὲ τὸν Χριστό. Στὴν τυπικὴ τους θέση παρατίθενται καὶ οἱ ὑπόλοιπες, ἐσχατολογικοῦ περιεχομένου, παραστάσεις: οἱ σκηνές τῶν κολαζομένων στὸ Δ τοῖχο συνδέονται ἅμεσα μὲ τὴ Μέλλουσα Κρίση, ἐνῶ συναφῆς εἶναι καὶ ὁ χαρακτήρας τῶν εἰκονογραφημένων ἐπεισοδίων τῶν χωρίων τοῦ Ματθαίου κε', 35-36 στὸ διπλανὸ διάχωρο³⁶¹ (πίν. 44α) τοῦ Ν τοίχου.

Στὸν ἀγιολογικὸ, τέλος, κύκλο δὲν παρατηρεῖται ἰδιαίτερη ἔμφαση στὸν ἐπώνυμο ἅγιο τοῦ ναοῦ· ἐμφανέστερη εἶναι ἡ προτίμηση στὸν ἅγιο Δημήτριον, μὲ τὴν παράθεση τριῶν σκηνῶν ἀπὸ τὸ βίο του καὶ τὴ διπλὴ ἀπεικόνισή του, προτίμηση ποὺ πρέπει νὰ σχετίζεται μὲ τὸν καπετὰν Δημητράκη τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς.

361. Ἡ ζωφόρος αὐτὴ μὲ τὰ διάφορα ἐπεισόδια, σὲ συνεχή διήγηση, τοποθετεῖται συνήθως κοντὰ στὴν παράσταση τῆς Β' Παρουσίας (ἀρ. 32). Ἐπίσης, ΠΑΕ 1981, 465, 466. Ἄλλου, ὅπως στὸν Προφήτη Ἡλία στὰ Καλλιανέικα (1758), στὸ ἴδιο, 523, ἀποσυνδεδεμένο τὸ θέμα εἰκονίζεται στὸ ἱερό.

Οι μορφές στις συνθέσεις είναι κοντόσωμες με μεγάλα, αναλογικά, κεφάλια. Στην απεικόνιση του τοπίου και στην ένταξη μέσα σε αυτό των οικοδομημάτων, συνεχίζεται ή ίδια με τη μεταβυζαντινή παράδοση αντίληψη του χώρου. Οι ζωγράφοι, παρόλο που δεν ξεφεύγουν ούτε στην έμπνευση ούτε στην απόδοση από τα λαϊκά πρότυπα της εποχής, δίνουν σε όρισμένες από τις συνθέσεις άμεσότητα και ζωντάνια (πίν. 41, 43α). Στις μεμονωμένες μορφές τα σώματα είναι λυγρά (πίν. 43β), με πλούσια πτυχολογία και τα πρόσωπα, που στηρίζονται σε ύψηλους λαιμούς, έχουν μεγάλα καλογραμμένα μάτια (πίν. 44β).

Ο προπλάσμος είναι ανοιχτοκάστανος, ανακατεμένος με κόκκινο· ανοιχτόχρωμη όχρα ζωγραφίζει τη σάρκα και παράλληλες λευκές γραμμές σημειώνουν τα φώτα. Τα χαρακτηριστικά τονίζονται με λεπτή μαύρη γραμμή. Παρόμοιοι φυσιογνωμικοί τύποι απαντώνται και στο καθολικό του Προφήτη 'Ηλία στα Καλλιάνεια (1758)³⁶², έργο των ζωγράφων Νικολάου και 'Αναγνώστη που αναφέρονται έδω δίχως να μνημονεύουν τον τόπο καταγωγής τους και οι όποιοι ταυτίζονται πιθανόν με τη δυάδα των ζωγράφων που, εκτός από τον Χρυσόστομο στο Σκουτάρι, συνέπραξε στο γ' κυρίως τέταρτο του αιώνα σε αρκετά μανιάνια μνημεία³⁶³. Από αυτά όμως μόνο σε δύο υπογράφουν με τον ίδιο, όπως έδω, τρόπο: στο ναό του 'Αγίου Γεωργίου στην κοντινή Μυρσίνη (Πάνισα) (1746) (άρ. 32) και στο σύγχρονο με τον Χρυσόστομο ναό της Θεοτόκου στα Ξανθιάνια Μηλέας (1750)³⁶⁴.

362. Στο ίδιο, πίν. 292α.

363. Στο ίδιο, 521, 522 σημ. 6. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *ΙΕΕ*, τ. ΙΑ', 'Αθήνα 1975, 258.

364. Δ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, 'Η Μηλέα της 'Εξω Μάνης και επιγραφαι Χριστιανικών χρόνων έξ αυτής, *Μεσσηνιακά Γράμματα Β'*, 1967, 169. *ΠΑΕ* 1981, 522 σημ. 1. "Όπως έχει επισημανθεί, ή ταύτιση του 'Αναγνώστη Σελεμπερδάκη με τον 'Αναγνώστη από τη Λαγκάδα καθώς και του Νικολάου Κορογόνη από Νομιτζή με τον Νικόλαο από Νομιτζή που ζωγράφισε το ναό του Χρυσοστόμου δεν είναι έφικτη δίχως να προηγηθεί τεχνολογική ανάλυση του διακόσμου, ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Χριστιανικά 'Επιγραφαι Λακωνικής, *δ.π.* (σημ. 281) 171· ό ίδιος, 'Ονόματα άγιογράφων σε ναούς της Μάνης, *δ.π.* (σημ. 320) 136 σημ. 2. Στη μελλοντική διερεύνηση του έργου τους θά βοηθήσει ή ύπαρξη μνημείων που φιλοτέχνησε μόνον ό ένας ή ό άλλος από τους ζωγράφους ώστε και να διαχωριστεί στη συνέχεια το προσωπικό τους έργο στους ναούς εκείνους στους όποιους συνέπραξαν και να ταυτιστούν με βεβαιότητα οι ίδιοι. Θά διασφαλνίζονταν έτσι και τα χρονικά πλαίσια μέσα στα όποια εργάζεται και μοιράζεται τη διακόσμηση των μνημείων ένα ακόμη συνεργείο που κινείται στη Μάνη το 18ο αί.

Σημειώνεται, τέλος, ἡ διαφορὰ ἀν ὅχι καὶ ἡ ὑπεροχὴ τοῦ ἔργου ἐνὸς ἀπὸ τοὺς ζωγράφους τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Μυρσίνης σὲ σύγκριση μὲ τὸ διάκοσμο στὸν Χρυσόστομο στὸ Σκουτάρι καὶ ὡς πρὸς τὴ σύνθεση τῶν σκηνῶν καὶ ὡς πρὸς τὰ χρώματα (πίν. 15).

114. Ἀγία Παρασκευή. Μονοκάμαρο ἐκκλησάκι προσκολλημένο στὸ Β τοῖχο τοῦ ναοῦ τοῦ Χρυσοστόμου, τοῦ ὁποῦ καταλαμβάνει τὸ μισὸ μῆκος· μοναδική παράσταση στὸ Β τοῖχο ἡ ἐπώνυμη ἀγία ἐνθρονη κάτω ἀπὸ τόξο συνοδευόμενη ἀπὸ σκηνὴ μαρτυρίου της. Στὸ ναὸ σώζονται τμήματα ἀπὸ σπασμένο ξυλόγλυπτο μανουάλι. Τέχνη λαϊκὴ τοῦ 18ου αἰ.

115. Κοίμηση τῆς Θεοτόκου (Παναγίτσα)³⁶⁵. Μονοκάμαρος ναὸς (7.09 × 4 μ.) μὲ τρίπλευρη ἀψίδα, σὲ ἀπόσταση λίγων μέτρων ΝΑ τοῦ ναοῦ τοῦ Χρυσοστόμου. Τῇ δίρρυτη στέγῃ σκεπάζουν κεραμίδια. Ὁ ναὸς ἔχει κτιστεῖ μὲ ἀργολιθοδομὴ καὶ παχὺ κονίαμα. Δύο σφενδόνια ἐνισχύουν ἐσωτερικὰ τὴν ὀροφὴ· στὸ μεταξύ τους διάχωρο ἔχει κτιστεῖ τὸ τέμπλο.

Τοῖχογραφίαι. Ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος. Στὴν ἀψίδα, κάτω ἀπὸ τὴν Παναγία Πλατυτέρα μὲ τὸν Χριστὸ σὲ ὀξύληκτη δόξα, ἀπλώνεται ἡ παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας. Στὸ ἐπάνω μέρος, ἔξι χερουβείμ κρατώντας ἑξαπτέρυγα προβάλλουν πάνω ἀπὸ τὶς ἐπάλξεις τείχους. Χαμηλότερα, στὴν παράσταση τοῦ Μελισμοῦ, ὁ Χριστὸς «ζωηφόρος Ἄρτος», σύμφωνα μὲ τὸ συνηθισμένο στὰ μεταβυζαντινὰ μανιάντικα μνημεῖα εἰκονογραφικὸ τύπο, εὐλογεῖ ὀρθὸς στὸ Ποτήριο μὲ τὰ δυὸ χέρια. Τὸν Χριστὸ τῆς Ἀκρας Ταπεινώσεως περιβάλλουν καὶ σὲ αὐτὸν τὸ ναὸ ἡ Παναγία καὶ ὁ Ἰωάννης. Στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας τὸ ἅγιο Μανδήλιο, ποὺ πλαισιώνει ζευγὸς ἀπὸ σεβίζοντες ἀγγέλους, κρατεῖ ἀπὸ ὑψηλὰ τρίτος³⁶⁶. Χαμηλότερα, στὸ Β σκέλος, ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ, καὶ σὲ φάριση θέσῃ ἡ Θεοτόκος ὡς Καιομένη Βάτος. Τὸ συμβολικὸ νόημα τῶν

365. Μνεῖα τοῦ ναοῦ στὸ ΑΔ 30, 1975, Β' 1, Χρονικά, 126. Κατὰ τὸν ΑΝ. Ν. ΓΟΥΔΑ, Βίοι Παράλληλοι, ὁ.π. (σημ. 115) τ. Η', 3, οἱ Γρηγοράκηδες ἔκτισαν τὸ ναὸ τῆς Παναγίας ποὺ πρέπει νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν ἐνδιαφέροντα ἐνοριακὸ τώρα ναὸ τοῦ χωριοῦ (ἀρ. 111). Καὶ ἡ Παναγίτσα ὅμως εἶναι ναὸς τῆς οἰκογενείας Τζωρτζάκη, κλάδου τῶν Γρηγοράκηδων, κατὰ πληροφορίες τοῦ κ. Γρ. Τζωρτζάκη.

366. Γιὰ τὸ θέμα βλ. παραπάνω ἀρ. 112 σημ. 351.

παραστάσεων, πού συνδέονται με τὸ δόγμα τῆς Ἑνσάρκωσης καὶ τὴν ἔννοια τῆς θυσίας, ἐνισχύεται ἀπὸ τὴ γειτνίασή τους με σκηνές παρόμοιου περιεχομένου, τοποθετημένες ὑψηλὰ στοὺς κάθετους τοίχους τοῦ ἱεροῦ. Ἔτσι, στὸ ἀνατολικὸ μέρος τοῦ Β τοίχου, ἔπειτα ἀπὸ τὴ σειρὰ τῶν προφητῶν, ζωγραφίζεται ἡ *Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ* καὶ ἀπέναντι ἡ *Δέηση τῆς Ἄννας*. Τὸ διάκοσμο τοῦ ἱεροῦ συμπληρώνει τὸ *Ὅραμα τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας* καὶ οἱ παραστάσεις τοῦ ἁγίου *Λαζάρου τοῦ Ἑπταμέρου* καὶ τοῦ *Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου*.

Στὸ κτιστὸ τέμπλο μετὰ τὴ ρήση *Ὁρῶν τὸ βῆμα...*, ἡ *Παναγία* φέρει τὴν ἐπιγραφὴ «ἡ ἐλπίς τῶν Χριστιανῶν». Ἡ δεσποτικὴ εἰκόνα τῆς ἐξαίρεται ἀπὸ ζωγραφιστὴ ποδέα, ἐνῶ κάτω ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχῃ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ζωγραφίζονται οἱ γνωστὲς ὀφιοειδεῖς γραμμές.

Σύμφωνα με τὴν τυπικὴ γιὰ τὴν περιοχὴ διάταξη, οἱ χαμηλές ἐπιφάνειες τοῦ ναοῦ καλύπτονται ἀπὸ ὁλόσωμους ἱεράρχες, ἀποστόλους καὶ ἁγίους καὶ σκηνές ἀπὸ τὰ θαύματα τῶν *ἱεραρχῶν*. Στὴ θέση τοῦ ἐπώνυμου ἁγίου, ἡ *Κοίμηση*, ἐμπλουτισμένη μετὰ τὸ θέμα τῆς *Μετάστασης τῆς Θεοτόκου*, δυτικὰ οἱ ἅγιοι *Δημήτριος* καὶ *Γεώργιος* εἰκονίζονται μετὰ τὴ ἀντίστοιχες συνθέσεις τῶν μαρτυρίων τους³⁶⁷.

Στὶς ὑπόλοιπες ἐπιφάνειές του κατανέμονται οἱ 24 οἴκοι τοῦ Ἀκαθίστου καὶ σκηνές ἀπὸ τὰ θαύματα τοῦ Χριστοῦ. Τὶς ὀψεις τῶν σφενδονίων καλύπτουν προτομές *μαρτύρων* καὶ ἁγίων σὲ ἀχιβαδόσχημους δίσκους. Ὅμοιοι δίσκοι περικλείουν καὶ τοὺς εὐαγγελιστὰς πού μετὰ τὰ σύμβολά τους καὶ τὶς ἀγγελικὲς δυνάμεις πλαισιώνουν τὸν *Παντοκράτορα* στὸ κέντρο τῆς καμάρας.

Στὸ διάκοσμο ἔχουν ὑπογραμμιστεῖ θέματα πού ἀναφέρονται στὴ Θεοτόκου εἴτε βρίσκονται στὸ ἱερὸ εἴτε στὸ ναὸ (Ἀκάθιστος, Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου). Τὸ ὕψος τῶν παραστάσεων τοποθετεῖ τὶς τοιχογραφίες ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰ., ἐνῶ ὁμοιότητες καὶ στίς ἐπιμέρους συνθέσεις καὶ στὴ χρωματικὴ κλίμακα ὁδηγοῦν μετὰ ἀρκετὴ βεβαιότητα στὴν ἀπόδοση τοῦ διακόσμου στοὺς ἴδιους ζωγράφους πού φιλοτεχοῦν τὸ ναὸ τοῦ Χρυσοστόμου στὸ ἴδιο χωριὸ (ἀρ. 113).

367. Σὲ δόμο πού χρησιμοποιήθηκε στὸ κτίσιμο τῆς Δ κεραίας ὅταν μειώθηκε τὸ μῆκος τοῦ ναοῦ, τμήμα ἀπὸ ἐπιγραφὴ μετὰ τὸ ὄνομα τῆς ἁγ. Βαρβάρας.

116. "Αγιος Δημήτριος. Μονοκάμαρος ναός, έσωτ. διαστ. 8.25×3.40 μ., με ήμικυκλική έξωτερικά άψίδα, κτισμένος με άργολιθοδομή· ό θόλος έχει καταπέσει. Στίς γωνίες έχουν χρησιμοποιηθεϊ πελεκητές πέτρες. Στα τόξα τών δύο θυρών, στη Ν και Β πλευρά, θολίτες. Στην πρόθεση του ναού σώζεται μαρμάρινος κιονίσκος ύψους 0.66 μ.

Τοιχογραφίες. Στην άψίδα την Πλατυτέρα με τον Χριστό σε όξύληκτη δόξα πλαισιώνουν δύο εξαπτέρυγα. Στίς χαμηλότερες ζώνες ή Κοινωνία τών 'Αποστόλων και ό Μελισμός με τον Χριστό «ζωηφόρο Άρτο». Στην κόγχη τής πρόθεσης, ή "Ακρα Ταπείνωση. Τό πρόσωπο τής Παναγίας πλάθεται με τον ίδιο σχεδόν τρόπο όπως και στο ναό τής Κοίμησης (άρ. 111) και αποπνέει γήινη αίσθηση. Ό προπλασμός αφήνεται άκάλυπτος για τά σκιασμένα μέρη, ενώ στο λαιμό άνακατεύεται με όχρα.

Ό διάκοσμος μπορεί νά τοποθετηθεϊ στα μέσα του 18ου αϊ.

117. "Αγιος Χαράλαμπος. Μονοκάμαρος ναός (9.23×3.30 μ.) άπέναντι στον προηγούμενο, με τρίπλευρη έξωτερικά άψίδα και μονόλοβο καμπαναριό. Στο Δ τμήμα του ναού τó έδαφος διαμορφώνεται σε ύψηλότερο επίπεδο και, όπως και στον έπόμενο ναό (άρ. 118), χρησιμεύει ως γυναικωνίτης³⁶⁸. Φωτιστικές θυρίδες άνοίγονται στην άψίδα και στη Δ πλευρά και παράθυρο στη Ν. Ό ναός διαθέτει δύο εισόδους, Β και Ν.

Τοιχογραφίες. Κάτω από τó τέμπλο που έπιστέφει ή έπιγραφή "Ορών τó Βήμα, ζωγραφιστές προτομές άγγέλων μιμούνται τó διάκοσμο που άπαντάται στο έπάνω μέρος τής έπίστεψης σε ξυλόγλυπτα τέμπλα. "Ο έπώνυμος άγιος εικονίζεται κάτω από τή Μεγάλη Δέηση. Δίπλα του, στη δεσποτική εικόνα τής Παναγίας βρεφοκρατούσας ή έπιγραφή «'Η έλπής τών άπελπησμένων». Τήν Παναγία στέφουν και σε αυτόν τó ναό, όπως και σε άλλους στην περιοχή (άρ. 67, 118), άγγελοι. Δεξιά τής πυλίδας του τέμπλου, τόν Χριστό στον τύπο του «Μέγα Άρχιερέα» ακολουθεϊ ό 'Ιωάννης ό Προδρόμος.

Στο Β τοίχο, πλάι στο κτιστό τέμπλο, ό "Αγιος Νικόλαος όρθός, μετωπικός, άνήκει ίσως σε προγενέστερο στρώμα τοιχογράφησης. Ό προπλασμός που φαίνεται γύρω στο πρόσωπο σάν πλατύ περίγραμμα είναι λιγότερο σκού-

368. Με παρόμοιο τρόπο διαμορφώνεται και άλλος ναός του χωριού (άρ. 118). Βλ. και παραπάνω σημ. 269.

ρος από αὐτὸν ποὺ χρησιμοποιεῖται στὶς ὑπόλοιπες μορφές. Σὲ ἀνοιχτότερους τόνους εἶναι καὶ ἡ σάρκα ποὺ ἀπλώνεται σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια. Τὰ χαρακτηριστικά τοῦ ἁγίου τονίζονται μὲ μαῦρες γραμμές.

Οἱ μορφές εἶναι χαλαρές, μὲ ἀρκετὴ σχηματοποίηση στὴν ἀπόδοση. Ἡ ζωγραφικὴ τοῦ ἁγίου Χαραλάμπους ἀντιπροσωπεύει ἓνα λαϊκότροπο ρεῦμα τῆς ἰδίας ζωγραφικῆς παράδοσης τοῦ 18ου αἰ.³⁶⁹.

118. Ἅγιος Ἀντώνιος. Μονοκάμαρος ναὸς (9.70×3.20 μ.) ΝΑ τοῦ καθολικοῦ, μὲ ἡμικυκλικὴ ἐξωτερικὰ ἀψίδα. Στὴ Ν πλευρὰ ὑψώνεται μονόλοβο καμπαναριὸ μὲ ὀξύληκτη ἀπόληξη. Ἐσωτερικά, τὸ Δ ὑπερυψωμένο τμήμα τοῦ ναοῦ χρησιμεύει ὡς γυναικωνίτης.

Τοιχογραφίες. Τὸν Χριστὸ στὴν Ἄκρα Ταπείνωση μὲ τὴν ἐπιγραφὴ Ἀποκαθήλωσις ἀγκαλιάζουν ἡ Παναγία καὶ ὁ Ἰωάννης καὶ τὸν συνοδεύει ἡ ἐπιγραφὴ Ἄνω σε ἐν θρώνο κε κατο ἐν ταφῷ³⁷⁰. Στὸ Βραβεῖο τοῦ

369. Κατὰ παράδοση ποὺ μεταφέρει ὁ κ. Κ. Γερακάρης, ἡ ἱδρυση τοῦ ναοῦ συνδέεται μὲ τὸ γνωστὸ πειρατὴ τοῦ 17ου αἰ. Λιμπέρη Γερακάρη, τῆς οἰκογενείας τῶν Κοσμάδων, κλάδος τῆς ὁποίας πέρασε ἀπὸ τὸ Οἶτυλο στὸ Σκουτάρι. Γιὰ τὸ ὄνομα καὶ τὴ δράση τοῦ Γερακάρη βλ. Δ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ, Βυζαντινὰ ὀνόματα καὶ ἐπώνυμα ἐκ Μάνης, *Πελοποννησιακά Γ'-Δ'*, 1958-1959, 192. Ἐὰν ἡ παράδοση εἶχε ἱστορικὴ βάση, ὁ ναὸς θὰ ἦταν ἀπὸ τοὺς παλαιότερους τοῦ οἰκισμοῦ, ἀφοῦ θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχει κτιστεῖ στὶς τελευταῖες τουλάχιστον δεκαετίες τοῦ 17ου αἰ., ἀφοῦ ὁ Λιμπέρης Γερακάρης πεθαίνει τὸ 1710 ἔπειτα ἀπὸ δεκατετράχρονο προορισμὸ στὴ Βερόνα. Πρβ. Σ. Β. ΚΟΥΓΕΑ, Ἡ καταγωγὴ τοῦ πρωτοστατήσαντος εἰς τὴν ὀρλωφικὴν ἐπανάστασιν Παναγιώτῃ Μπενάκη, φωτιζόμενη ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας, *Πελοποννησιακά ΣΤ'*, 1963-1968, 42. Ὡς κτίσμα ὡστόσο ὁ Ἅγιος Χαραλάμπους πρέπει καὶ αὐτὸς νὰ ἐντάσσεται στὴ χορεία τῶν ναῶν τοῦ 18ου αἰ., ἐνῶ ὁ παλαιότερος τοῦ οἰκισμοῦ μοιάζει νὰ εἶναι ὁ Ἅγιος Ἰωάννης (ἀρ. 125). Ὁ Λιμπέρης Γερακάρης φέρεται ὡς ἱδρυτὴς ναῶν μεταξὺ ἄλλων καὶ στὴ Στερεὰ Ἑλλάδα, Α. Β. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗ, Ἡ Μάνη καὶ ἡ Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, ὁ.π. 86 110, 111.

370. Σύμφωνα μὲ παλαιότερη παράδοση ὅπως γιὰ παράδειγμα τὴν Παναγία ποὺ ἀγκαλιάζει τὸν Χριστὸ στὸν Ἅγιο Φανούριο στὸ Βαλσαμόνερο (1407). Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Τοιχογραφίες στὴν Κρήτη, *Κρητικὰ Χρονικά ΣΤ'*, 1952, 74. Πρβ. καὶ τοὺς Ἀγίους Πάντες στὴν Πλάτσα (1783), *ΠΑΕ* 1981, 546 σημ. 4, πίν. 295α' γιὰ τὴ σχέση τῆς παράστασης τῆς Ἄκρας Ταπείνωσης μὲ τοὺς στίχους τοῦ τροπαρίου, αὐτοῦ ποὺ ψάλλεται στὸν Ὄρθρο τοῦ Μεγάλου Σαββάτου βλ. D. I. PALLAS, Die Passion und Bestattung Christi in Byzanz, *Miscellanea Byzantina Monacensia* 2 (München 1965) 238, 248 σημ. 771. Πρβ. ἐπίσης σύνθεση τῶν ἐπιγραφῶν στὴν ἀνάλογη παράσταση τῆς πρόθεσης τοῦ καθολικοῦ

ναού αναγράφονται ονόματα μοναχῶν καὶ ἱερέων. Στὸ Ν ἄκρο τῆς σπαστῆς ταινίας τοῦ τέμπλου με ἐπιγραφή 'Ορῶν τὸ βῆμα, διαβάζεται *Χιρ Μιχαήλ απο κῶμις Καβ[βαλου]*³⁷¹.

Στὶς ὑπόλοιπες ἐπιφάνειες τοῦ τέμπλου ὁ τυπικὸς διάκοσμος: Στὴ Μεγάλη Δέηση ὁ Χριστὸς φέρει τὴν ἐπιγραφή «ὁ πιλῆτης»³⁷². ἡ δεσποτικὴ εἰκόνα τῆς Παναγίας τὴν ἐπιγραφή «ἡ Ἐλπίς τῶν Ἀπελπισμένων», τοῦ Χριστοῦ τὴν ἐπιγραφή «Μέγας Ἀρχιερεύς» (πίν. 45β). Πλάι, πάνω ἀπὸ ζωγραφιστὴ ποδέα, ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Προδρομος. Ἀριστερὰ τῆς Παναγίας ὁ ἅγιος Ἀντώνιος καὶ δίπλα, στὸ Β τοῖχο, ὁ ἅγιος Νικόλαος, ὁ ἐν Μύροις. Τὰ πρόσωπα πλάθει σκούρα ὥρα· ἀπὸ πάνω μπῆζ ἀνοικτὴ δηλώνει τὴ σάρκα καὶ ἀνοικτόχρωμες γραμμὲς τὰ φῶτα, ἐνῶ τὰ περιγράμματα τονίζονται με λεπτὲς γραμμὲς. Ὁ διάκοσμος ἐντάσσεται στὸ γ' τέταρτο τοῦ 18ου αἱ.

119. Ἀγία Τριάδα. Μονοκάμαρος ναὸς (6.24×2.59 μ.) τῆς οἰκογένειας Σταυριανάνκου ποὺ ἱδρύθηκε ἀπὸ τὸν Πέτρο Σταυριανάνκο, ἱερέα ἀπὸ τὴ Χειμάρρα. Ἡ ἀψίδα εἶναι ἐξωτερικὰ ἡμικυκλική, ἡ τοιχοποιία ἀργολιθοδομὴ καὶ κονίαμα· τὰ ἀνοίγματα εἶναι ὀρθογώνια.

Κοντὰ στὴν Ἀκρὰ Ταπεινώση, με ἐπιγραφή ἡ Ἀποκαθήλωση, τὸ Βραβεῖο τοῦ ναοῦ ἔχει τὴ μορφή δέλτων ποὺ περιστοιχίζουν τὸν Χριστό. Στὴν ἀριστερὴ διαβάζεται *αω + λζ Μνήστητι κ(υρι)ε Παναγιώτη συζύγου και των ταϊκνων και των γωναίων. Στὴ δεξιὰ, Πα...ο...ρου ἱερομονάχου./... ἀναγνώστου Μιχαήλ Χριστοφίλη, Λωνίου, Υἱάννου.*

Στὴν ἀψίδα τὴ Θεοτόκο πλαισιώνουν *ἐξαπτέρυγα*. Χαμηλά, κάτω ἀπὸ τοξοστοιχία, οἱ ἱεράρχες πλαισιώνουν τὸν Χριστὸ «ζωηφόρο Ἄρτο». Στὸ ἐσωράχιο τῆς Ὁραίας Πύλης τοῦ κτιστοῦ τέμπλου οἱ ἅγιοι Ἰωακείμ καὶ Ἄννα, Τὸ ἐπιστέφει ἡ ἐπιγραφή 'Ορῶν τὸ βῆμα καὶ στὴ συνέχεια διαβάζεται: *χείρ*

τῆς Μονῆς Κορώνης (1587), ΑΝΑΣΤ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Σταχυολογήματα ἐκ Μονῶν τῆς Πίνδου, ΑΒΜΕ Ε', 1939-40, 179 εἰκ. 9 καὶ PALLAS, ὁ.π. 217 σημ. 654.

371. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Ὀνόματα ἁγιογράφων σὲ ναοὺς τῆς Μάνης, ὁ.π. (σημ. 320) 133.36. Βλ. καὶ παραπάνω ἀρ. 67, σημ. 258.

372. Ἡ ἴδια ἐπιγραφή, κατὰ παρέκκλιση, συνοδεύει ἄλλοῦ τὸν Χριστὸ σὲ δεσποτικὴ εἰκόνα τέμπλου· βλ. παραπάνω, σημ. 271.

του δούλου του θεού Παναγιώτη³⁷³. Στὸ Β τοῖχο εἰκονίζονται ἡ Ὑπαπαντὴ καὶ ἡ Ἀγία Τριάδα· ἡ τελευταία παράσταση μαζί μὲ τὶς δεσποτικὲς εἰκόνες τοῦ τέμπλου καὶ τὸν Πρόδρομο φέρουν ἐπιζωγράφιση.

Στὸ Ν τοῖχο οἱ *ιεράρχες* ἐπαναλαμβάνονται κάτω ἀπὸ τοξοστοιχία. Κάτω ἀπὸ τὴν ποδέα τοῦ Χριστοῦ, στὸ παλαιότερο στρῶμα, διαβάζεται: *δέηση ἀναγνώστον, αθανασίου ιερομονάχου*· χαμηλά, στὸ ὑποπόδιο τοῦ Χριστοῦ, εἰκονίζεται μορφὴ σὲ στάση δέησης.

120. *Εὐαγγελίστρια*. Μονοκάμαρος ναὸς (7.66×3.10 μ.), ἔξω ἀπὸ τὸ χωριό, μὲ μονόλοβο καμπαναριό, μερικὰ ἀνακαινισμένος τὸ 1952, ὅποτε σκεπάστηκε ἡ στέγη μὲ καλάμια. Τοὺς μακροὺς τοίχους στηρίζουν ἀντηρίδες. Τὴν παλαιότερη τοξωτὴ θύρα μὲ λαξευτὲς παραστάδες πού τοιχίστηκε, ἀντικατέστησε ὀρθογώνια. Ἐσωτερικὰ τὸ Β τοῖχο διαθρώνουν τρία τυφλὰ ἀψιδώματα· ἄλλο ἓνα ἀνοίγεται στὸ πᾶχος τοῦ Ν. Οἱ δεσποτικὲς εἰκόνες καὶ ἡ παράσταση τοῦ *Εὐαγγελισμοῦ* στὸ Β τοῖχο εἶναι ἔργα τοῦ 20οῦ αἰ., δωρεὰ τοῦ Γ. Παλαιολόγου. Ἡ *Παναγία βρεφοκρατούσα* εἰκονίζεται καὶ σ' αὐτὸν τὸ ναὸ στὸν τύπο «τῆς Ἐσφαγμένης» μὲ ρανίδες αἵματος πού τρέχουν ἀπὸ τὴν παρειά³⁷⁴. Καταγράφηκε μπρῶντζινος σ τ α υ ρ ὸ ς λ ι τ α ν ε ί α ς καὶ δύο ἑ ξ α π τ έ ρ υ γ α.

121. Ὁ *Ἅγιος Νικόλαος*. Μονοκάμαρος ναὸς (8.12×3 μ.) μὲ τρίπλευρη ἑξωτερικὰ ἀψίδα καὶ δίρρυτη στέγη, δεξιὰ τοῦ δρόμου πού ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴ δημοσιὰ στὸ Σκουτάρι. Στὴ Δ πλευρὰ τοῦ ναοῦ, πάνω ἀπὸ τὴν τοξωτὴ θύρα ὑψώνεται μονόλοβο καμπαναριό.

Ἀπὸ τὶς τ ο ι χ ο γ ρ α φ ι ε ς ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ παράσταση στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης τῆς ἀψίδας: ἡ *Παναγία* εἰκονίζεται μὲ τὸν *Χριστὸ* καὶ περιβάλλεται ἀπὸ δόξα. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ χορὸς ἀγγέλων ἀπὸ τοὺς ὁποίους δύο παίζουν λαοῦτο· ἐπιγραφή: [*Η Πλατυτέρα*] τ(ω)ν Ουραν(ω)ν. Στὸ κτιστὸ τέμπλο ἡ ἐπιγραφή Ὁρῶν τὸ βῆμα. Πάνω ἀπὸ τοὺς *ιεράρχες* τοῦ Ν τοίχου, παράσταση μὲ τὴν *Εὔρεση τῆς εἰκόνας τῆς Μυρτιδιωτίσσης*. Ἀκολουθεῖ ἡ *Γέννηση* τοῦ Χριστοῦ. Ἡ ἀφέλεια πού χαρακτηρίζει τὸ ὕφος τοποθετεῖ

373. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Ὀνόματα ἀγιογράφων σὲ ναοὺς τῆς Μάνης, ὁ.π. 134.43.

374. Γιά τὸν εἰκονογραφικὸν τύπον βλ. παραπάνω, ἀρ. 95 σημ. 285.

τίς τοιχογραφίες σὲ λαϊκὸ ρεῦμα τῆς ζωγραφικῆς τοῦ 18ου αἰ., ἀσφαλῶς στὸ β' μισό του, ἀφοῦ ἐμπνέεται —ὡς πρὸς τὸ διάκοσμο τῆς ἀψίδας— ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Χρυσοστόμου (1750) (ἀρ. 113). Οἱ παραστάσεις ὥστόσο χαρακτηρίζονται ἀπὸ δροσιά, ἀφηγηματικὴ διάθεση καὶ ποικιλία χρωματικῶν τόνων.

122. Ἅγιος Στυλιανός. Μονοκάμαρο ἐκκλησάκι, ἐρειπωμένο, προσκολλημένο στὴ Β πλευρὰ τοῦ προηγούμενου ναοῦ. Πάνω ἀπὸ τὴν ἡμικυκλικὴ ἀψίδα ἀνοίγεται στρογγυλὸς φεγγίτης. Τὸ κτίσμα ἀνάγεται πιθανὸν στὰ τέλη τοῦ 18ου - ἀρχὲς 19ου αἰ. Ἀκολουθεῖται ἐδῶ παρόμοια διάταξη μὲ αὐτὴ τῶν κτισμάτων ἀρ. 113 καὶ ἀρ. 114 τοῦ χωριοῦ.

123. Ἰωάννης ὁ Προδρόμος. Μονοκάμαρος ναὸς (9.38×3.84 μ.), ἀριστερὰ τοῦ δρόμου μπαίνοντας στὸ χωριό, κτισμένος μὲ ἀργολιθοδομὴ καὶ παχὺ κονίαμα. Στὸ ἐπάνω μέρος τῆς τοξωτῆς θύρας, στὴ Ν πλευρά, ἔχουν χρησιμοποιοθεῖ λαξευτοὶ πωρόλιθοι στὶς παραστάδες τῆς καὶ στὴν ἀνακουφιστικὴ θυρίδα λαξευτοὶ λίθοι.

Ὁ ναὸς ἦταν παλαιότερα κοιμητηριακός, οἰκογενειακός, τῶν γενιῶν Φαράκου καὶ Γαρδάση καὶ δίπλα στὴν τρίπλευρη ἀψίδα του σώζονται ἀκόμη τάφοι. Στὰ δυτικὰ ἐδράζεται κυρίως στὸ φυσικὸ βράχο.

Τοιχογραφίες. Στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης ἡ Ἄκρα Ταπείνωση μὲ τὴν Παναγία καὶ τὸν Ἰωάννη εἰκονίζεται μπροστὰ σὲ τοῖχο μὲ ἐπάλξεις ἐπιγραφή: ἡ «Ἀποκαθήλωση». Στὸ Βραβεῖο τοῦ ναοῦ διαβάζεται: *Ἡ ἀγία πρόθεσις του αγ(ιου) Ἰω Προφήτου Προδρόμου + μνήσθητι Χρηστέ ... των δούλων σου Κωνσταντίνου ιερομονάχου... εἰς ζωὴν αἰώνιον.*

Στὸ τέμπλο, κάτω ἀπὸ ἐξίτηλη ἐπιγραφή, ζωγραφίζονται ἀγγελάκια καὶ ὁ λοιπὸς διάκοσμος· στὴ δεσποτικὴ εἰκόνα τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Χριστοῦ οἱ ἐπιγραφές: «Ἡ ἐλπίς τῶν Χριστιανῶν» καὶ ὁ «Μέγας Ἀρχιερεύς».

Δεήσεις διαφόρων ἀναθετῶν ἀναγράφονται στὸ Β τοῖχο, στὶς ὀρθές μορφές ποὺ παρατάσσονται κάτω ἀπὸ τοξοστοιχία· στὴν παράσταση τοῦ ἁγίου Κωνσταντίνου: *Δεσης του δούλου του θεου πιερου μανωλάκου συμβειας και ταικνων αυτου εἰς βο|ηθειαν αυτων και ψυ|χηκην σωτηρίαν: |αωζ. Ανατολικότερα, στὸν ἅγιο Δημήτριον τὸν Μυροβλήτη: *δέσεις της δούλης του ΘΥ Παναγιώτας Δημητρακενας Γαρ|δασονυμφης μετά των | ταίκνων αυτης εἰς βο|ηθειαν αυτων και | εἰς μνημοσυνον | του ανδρος αυ(της) | Δημητρίου. Στὴν**

παράσταση τῆς ἀποτομῆς τοῦ Προδρόμου δὲν σώζονται πλὴ τὰ ὀνόματα τῆς ἀφιερωτικῆς ἐπιγραφῆς. Στὸν ἅγιο Νικόλαο τοῦ Ν τοίχου διαβάζεται δέησις τοῦ δούλου του θεοῦ / Ἰωάννου Φαράκου / τῆς συμβείας καὶ / ταικων αὐτοῦ / εἰς βοηθειαν αὐτῶν καὶ εἰς / ψυχικήν / σωτηρίαν.

Οἱ ἀρκετὰ πλατιεῖς μορφές καὶ ἡ προσπάθεια φυσιοκρατικῆς ἀπόδοσης στὴν παράσταση τοῦ ἁγίου Δημητρίου τοῦ ἀλόγου, οἱ λεπτεῖς πινελιές γιὰ τὰ φῶτα ὑποδεικνύουν ἀρκετὰ καλὰ πρότυπα τοῦ 18ου αἰ. ἀπ' ὅ,τι συμπεραίνεται καὶ ἀπὸ τὴ χρονολογία τῶν δεήσεων, ὁ διάκοσμος ἴσως νὰ ἀνήκει καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰ.

124. "Ἅγιος Σπυρίδων. Καθολικὸ διαλυμένης μονῆς. Ναὸς μονοκάμαρος (7.14×2.85 μ.) μὲ τρίπλευρη ἐξωτερικὰ ἀψίδα, κτισμένος σὲ λόφο, ΒΔ τοῦ χωριοῦ. Ἡ τοιχοποιία εἶναι ἀργολιθοδομή. Στὶς παραστάσεις τῆς τοξωτῆς θύρας ποὺ ἀνοίγεται Ν λαξευτὲς πέτρες. Στὴν ἴδια πλευρὰ ὑψώνεται μονόλοβο καμπαναριό. Ὁ ναὸς εἶναι προσκολλημένος σὲ διώροφο παλαιὸ κτίσμα, τὰ κελλιά τῆς παλαιᾶς μονῆς, τῆς ὁποίας σώζεται ὁ περίβολος. Δ ὑψώνεται ὁ πύργος τῆς οἰκογένειας Σπανάκη, στὴν ὁποία ἀνῆκε ὁ ναός.

Στὸ ἱερὸ ἡ κτιστὴ Τράπεζα καταλαμβάνει ὅλο τὸ πλάτος τῆς ἀψίδας. Στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης, ποὺ ἀνοίγεται στὸ πάχος τοῦ Β τοίχου, ὁ Χριστὸς σὲ "Ἀκρα Ταπείνωση περιβάλλεται ἀπὸ τὴν Παναγία καὶ τὸν Ἰωάννη· πλὴν εἰκονίζεται ὁ προφήτης Ἡσαΐας. Τὸ κτιστὸ τέμπλο ποὺ φέρει τὸν τυπικὸ διάκοσμο στέφεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ Ὁρῶν τὸ βῆμα. Στὸ κάτω μέρος τῆς δεσποτικῆς εἰκόνας τῆς Παναγίας ποὺ ἐπιγράφεται «Ἡ ἐλπὶς τῶν Χριστιανῶν», πεντάστιχη κτητορικὴ ἐπιγραφή:

*Ἀνιστορίθη το παρὼν τέμπλον του εν αγίοις
πατρὸς ημῶν Σπυρίδωνος· δυα κόπον καὶ ἐξόδον
του πανοσιωτάτου κυρίου κυρ Ἀνανία³⁷⁵ πνευμα*

375. Ὁ ἴδιος καὶ σὲ ἐπιγραφὴ στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὴν παλαιὰ Καρυοῦπολη ὅπου, τὸ 1793, ἀναφέρεται ὡς κτήτωρ τοῦ ναοῦ, καθὼς ἐπίσης καὶ σὲ ἔγγραφο τοῦ 1829. Βλ. σχετικὰ R. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, Karyoupolis, ὁ.π. (σημ. 237) 117 σημ. 122, 123 μὲ παλαιότερη βιβλιογραφία.

τικού της μονίς εις βοήθειαν αυτών και ψυχῇν σωτηρίᾳ

5 1773 Δηκεμβρίου 31. χῆρ Αναγνώστου νικλιάνικα³⁷⁶.

Πρόκειται για τὸν ἴδιο ζωγράφο πού τῇ χρονιᾷ ἐκείνῃ ἐργάζεται στὸν Ἅγιο Ταξιάρχῃ (1773) στὸν Καρβελά (ἄρ. 50), στὸν Ἅγιο Πέτρο (1780) (ἄρ. 51) στὸ ἴδιο χωριὸ καὶ ἀργότερα στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὸν Βαχό (1791) (ἄρ. 99). Στὸ Β τοῖχο, κάτω ἀπὸ τὶς σκηνές τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου καὶ τῆς Κοίμησης τοῦ ἐπώνυμου ἀγίου, εἰκονίζονται κάτω ἀπὸ τοξοστοιχία οἱ ἅγιοι Εὐστάθιος ὁ Πλακίδας καὶ Νικόλαος. Ἀνατολικότερα, ὁ ἅγιος Σπυρίδων εἰκονίζεται ἐνθρονος μὲ μορφὴ δωρητῇ σὲ δέηση. Στὸ ἐπάνω μέρος δυσανάγνωστη ἐπιγραφή. Χαμηλὰ διαβάζεται: χ...μηχ... κλη...ε... / του. απο κομης / κ...αλου /. 773. — . . κ...βρίου. Νὰ πρόκειται γιὰ τὸν Μιχαὴλ Κληροδέτῃ πού φιλοτεχνεῖ τὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴ Γέρμα (1752) (ἄρ. 71) ἢ μάλλον γιὰ ἄλλον, μεταγενέστερο, πού ὑπογράφει στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴν Καρυούπολη (1803) (ἄρ. 81)³⁷⁷; Σημειώνεται ἐδῶ ἡ συνεργασία σὲ ἓνα σχετικὰ μικρὸ ναὸ δύο ζωγράφων ἀπὸ τοὺς γνωστοὺς στὴν περιοχὴ.

Στὴ δεσποτικὴ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ, πού εἰκονίζεται στὸν τύπο τοῦ «Μέγα Ἀρχιερέα», ἡ ἐπιγραφή δέησις αντωνίου. Ἄλλῃ ἐπιγραφή, πεντάστιχη, ἀναγράφεται κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Ἀκρας Ταπείνωσης.

αψωβ ταπυνον . . Χαντζαρι- - κλεομ- - καλλινίκου
ανιστορίθη εἰς τοὺς 1773 μιχι... μοναχίς... το επικλιν
μνηστητι Κύριε τον αδελφον - - -
- - - νίκης μοναχης - - -

5 - - - κυρία κυρ μαρίας

Ἄλλῃ ἐπιγραφή ἀπὸ τριάντα στίχους ἀναγράφεται στὸ Β σκέλος τῆς καμάρας τοῦ ἱεροῦ, σὲ νεώτερο στρῶμα: ἐγὼ μαβρος Νς Γουνδέλις ε/βαλα τα

376. Γιὰ τὸ τοπωνύμιον βλ. Δ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ, Συμβολὴ εἰς τὰ περὶ Νίκλων - Νικλιάνων τῆς Μάνης, Ἀθηνᾶ 53, 1949, 164, 173-175 καὶ 176. Ὁ ζωγράφος γνωστὸς ἀπὸ τὸ 1764 (ἄρ. 97).

377. Καὶ ἐκεῖ προσθέτει τὸν Κάββαλο, τόπο καταγωγῆς του. βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Ὀνόματα ἁγιογράφων σὲ ναοὺς τῆς Μάνης, ὁ.π. (σημ. 320) 132.25-26. Στὸν ἴδιο ζωγράφο πρέπει νὰ προσγραφεῖ καὶ ἄλλο ἓνα τοιχογραφημένο σύνολο, ὁ Ἅγιος Γεώργιος στὴ Γωνέα, ΠΑΕ 1974, 135.

χορά/φια μου εις τον α/γιον Σπυρίδινα και / καμαράκι εις ατζα./ .οραχη μν.
 μον/ονεβον- - ψε- - - / ωνιδεσον / τρία μπουλάρια / τα έβαλα το ανη/αγέλι μου
 εις τον α/γιον σπυρίδονα.. / κ(αι) μνιμονεβαι / εγώ και ι γωνίδες μου / και
 το τέκνο μου / όνομά μου μα[β]ρον / το αμπέλι / του βε/ρούλου / 1772 αφιέ-
 ροσα / νικολάου κε γοναίον- - -

στ. 1: Τò όνομα γνωστό από τή βυζαντινή έποχή³⁷⁸.

στ. 5: 'Ατζαλόραχη(;)³⁷⁹.

Στό ναό σώζονται δύο κατεστραμμένες εἰκόνες: α) τῆς Θεοτόκου, β) τοῦ ἁγίου Κωνσταντίνου καί 'Ελένης, καθώς καί πέτρινο κατσί μέ δύο κοι-
 λότητες, μήκους 0.19 μ.

125. "Άγιος 'Ιωάννης. Μονοκάμαρος ναός (6.66×3 μ.), κοντά στόν προηγούμενο, σέ λόφο. 'Η τοιχοποιία, στά σημεία πού φαίνεται κάτω από τò παχύ επίχρισμα, εἶναι ἀργολιθοδομή. Τò Β καί Ν τοῖχο καθώς καί τò ἐπάνω μέρος τῆς ἀψίδας, πού μόλις διαγράφεται, διατρέχει ταινία μέ πλίνθους σέ ρομβοειδή διάταξη πού τήν όρίζει μονή σειρά πλίνθων. "Ομοιος διά-
 κοσμος πού διατρέχει ὕψηλά καί τò κτιστό τέμπλο καλύπτεται κατὰ τò πλεῖ-
 στον από σοβά. Τò κόσμημα, κοινò ιδιαίτερα κατὰ τήν ὕστεροβυζαντινή περίο-
 δο στή Λακωνία³⁸⁰, δέν ἀπαντᾶται στά μνημεῖα τῆς παρούσας ἔρευνας. 'Η σαφῆς αὐτή ἔνδειξη γιά φροντισμένο ἐξωτερικό διάκοσμο δέν ἐπιτρέπει ὥστό-
 σο ἄλλες χρονολογικές παρατηρήσεις. 'Ο ναός φωτίζεται από μικρές θυρίδες
 στό Β, Ν καί Α τοῖχο, οἱ ὁποῖες περιβάλλονται από πώρινα πλαίσια μέ γλυ-
 φές· ἐλαφρῶς ὀξυκόρυφο εἶναι τò τόξο τῆς ἀνακουφιστικῆς θυρίδας. Τò παρά-
 θυρο τῆς ἀψίδας κοσμεῖ ἀνάγλυφος σταυρός.

378. Βλ. Δ. Ι. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ, Βυζαντινά ὀνόματα καί ἐπώνυμα ἐκ Μάνης, *Πελοποννη-
 σιακά Γ'-Δ'*, 1958-1959, 196.

379. "Ισως τò τοπωνύμιο 'Ατσαλόραχη τοῦ χωριοῦ Νεοχώρι, Γ. Δ. ΜΑΝΟΛΑΚΟΥ, Το-
 πωνυμιαί. Β' Δῆμος Καροπόλεως, *Λαογραφία Ε'*, 1915, 400, ἢ τò τοπωνύμιο 'Ατζόγυροι
 τοῦ χωριοῦ Παρασυρός, στό ἴδιο, 399.

380. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, 'Ο Ναός τοῦ Προδρόμου στά Χρύσαφα Λακεδαιμόνος,
Λακωνικά Σπουδαί Θ', 1988, 304 σημ. 4-7, ὅπως καί στό ναό τοῦ 'Αγίου Νικολάου,
 στήν πλησιόχωρη (παλαιά) Καρυούπολη, ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, Karyoupolis, ὅ.π. (σημ. 237) 110,
 118, 119 πίν. ΙΙΙ, 2.

Στὸ ἱερό, στὸ Βραβεῖο τοῦ ναοῦ, ἐξίτηλη ἐπιγραφή. Στὸ ἐσωράχιο τῆς πύλης τῆς πρόθεσης ἡ ὁσία *Μαρία* ἡ *Αἰγυπτία* στρέφεται πρὸς τὸν Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο, ποὺ εἰκονίζεται στὸ διπλανὸ Β τοῖχο ἔνθρονος. Ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή *Δέν/ση του Δού/λου του Θεου / ιὼ μπελε/γρή.. ἰς ψη/χεις {ω/σο- /τιρία. Πλάι, στὴν παράσταση τῶν ἁγίων Θεοδώρων, δένσης του / δούλου του θε/οῦ Θεοδώρου / {κα/καλκαν / τακη³⁸¹ Ἦς ψυ/χικῷ σοτιρία. Χαμηλά, ζω- γραφιστὴ ποδέα.*

Τὸ κτιστὸ τέμπλο, ὅπου ἀνοίγονται δύο πυλίδες καὶ δύο τυφλὰ ἀψιδώμα- τα³⁸², κοσμοῦν οἱ συνηθισμένες παραστάσεις καὶ ἡ ἴδια μὲ τοὺς προηγούμενους ναοὺς ἐπιγραφή. Στὴν παράσταση τοῦ *Νικολάου: δέησις του δου/λου του θεου Χατζ/νικου . . . α/ταίκων. Χαμηλά ζωγραφιστὴ ποδέα. Οἱ δύσμορφοι ἄγιοι εἶναι ζωγραφισμένοι κάτω ἀπὸ τοξοστοιχίες, σὲ κάμπο ποὺ τὸν ἀποτελοῦν τρεῖς ζῶνες χρωμάτων. Στὴ χαμηλότερη ζώνη του, σὲ μπλὲ βάθος, κόκκινες στιγμές, ὅπως στὸν προηγούμενο ναὸ (ἀρ. 124).*

Στὴν κόγχη, πάνω ἀπὸ τὴ θύρα εἰσόδου, ἐγχάρακτη ἐπιγραφή 1780 *Ὁκτω- βρίου / ηγ/Γξουμενος Κουτηφαση κα μαρινακη*· πιθανὸν ὅμως ὁ ναὸς νὰ εἶναι πολὺ παλαιότερος.

126. *Ἅγιος Γεώργιος.* Ἐρειπωμένος ναὸς κοντὰ στὴ θάλασσα, Ν τῆς Ἀ- γίας Βαρβάρας (ἀρ. 110). Ἡ ἐπίσκεψη τοῦ ναοῦ καθὼς καὶ τοῦ ἐπομένου δὲν κατέστη δυνατή.

127. *Ἅγιος Σπυρίδων.* Ἐρειπωμένος ναὸς στὴ θάλασσα, πρὸς τὴν ἀντί- θετη κατεύθυνση ἀπὸ τὸν προηγούμενο.

381. Ἐκεῖ ὑψωνόταν ὁ πύργος τῶν Καλκαντήδων ποὺ καταστράφηκε τὸ 1770 ἀπὸ τοὺς Τούρκους κατὰ τὴν καταστολὴ τῆς ἐπανάστασης στὴν Πελοπόννησο. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ, *Ἡ Μάνη καὶ ἡ Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία*, ὁ.π. (σημ. 369) 181. Γιὰ τὴν οἰκογένεια βλ. Ε. ΜΠΕΛΙΑ, Ὑπόμνημα περὶ Μάνης ἐκ τῶν Ὁλλανδικῶν Ἀρχείων, *Λακωνικαὶ Σπουδαὶ Β'*, 1972, 292 σημ. 78. Οἰκογένεια Καλκαντιάνων μνημονεύεται ἤδη σὲ ἔγγραφο τοῦ 1759, Μ. ΕΥ. ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, ὁ.π. (σημ. 329) 250.

382. Γιὰ παρόμοια διάρθρωση τῶν ἐπιφανειῶν πρβ. σημ. 244.

Ναοὶ μεταβυζαντινῶν καὶ νεωτέρων χρόνων

128. *Παναγία (Κοίμηση)*. Ἡμικυκλῶν μονόχωρος ναός (ἔσωτ. διαστ. 9.80×3.74 μ.). Εἶχε κυλινδρική στέγαση. Στὴ Ν πλευρὰ τοῦ ναοῦ, πρὸς τὰ Δ, κτιστὸ καμπαναριὸ μὲ τοξωτὸ ἀνοιγμα καὶ ἀετωματικὴ ἀπόληξη. Ὁ ναὸς ἀνήκει στὴν οἰκογένεια Λαζαράκου.

Τοιχογραφίαι διατηροῦνται στὸ ἱερό, στὸ κτιστὸ τέμπλο καὶ στὸ Β τοῖχο.

Ἱερό: Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας ἡ ΠΑΑΤΥΤΕΡΑ. Στὸν ἡμικύκλιονδρο καὶ μέχρι τὴν κτιστὴ ἁγία Τράπεζα, ποὺ ἀκολουθεῖ τὸ ἡμικύκλιο τοῦ ἱεροῦ, σώζονται ἔχνη ἀπὸ ἑξὶ μετωπικοὺς ἱεράρχες. Στὴν ποδιὰ τῆς ἁγίας Τράπεζας διακόσμηση μὲ κυματιστὲς ταινίες. Στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ παράσταση τοῦ ἁγίου Μανδηλίου καὶ ἔχνη ἀπὸ ἀγγέλους καὶ ἁγίους. Σὲ κατώτερη ζώνη, ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν ἀψίδα, ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ. Στὴν ἴδια ζώνη, δεξιὰ ἀπὸ τὴν ἀψίδα, σώζονται μορφὲς ἀπὸ παράσταση κατεστραμμένη καὶ σὲ ἐπόμενη ζώνη σώζεται μετωπικὸς διάκονος, μὲ κλειστὸ βιβλίο. Ἀριστερὰ ἀπὸ τὸν διάκονο εἶναι σκαμμένη στὸ τοίχωμα τετράπλευρη κόγχη, στὴν ὁποία σώζεται παράσταση σαρκοφάγου· προφανῶς εἰκονιζόταν ἡ Ἀκρὰ Ταπείνωση. Στὶς παρεῖς Βραβεῖο καὶ στὴν ὀροφὴ διακοσμητικὸ θέμα. Κάτω γεωμετρικὴ διακόσμηση μὲ ἐνᾶλληλες γωνίες.

Στὸ Β τοῖχο τοῦ ἱεροῦ στὸ ὕψος τῆς γένεσης τῆς κυλινδρικῆς καμάρας, ποὺ σήμερὰ ἔχει καταπέσει, σώζονται ἔχνη ἀπὸ τρεῖς μορφὲς σὲ ξεχωριστὰ διαχωρὰ. Ἡ μορφὴ ποὺ βρίσκεται πρὸς τὴ ΒΑ γωνία εἶναι γυναικεία, γονατιστὴ καὶ δεομένη. Πίσω ἀπὸ τὴν κεφαλὴ της ζωγραφίζονται στὸ βάθος τρία μικρὰ κυπαρίσσια. Φαίνεται ὅτι ἡ παράσταση αὕτη ἔχει ὑποστεῖ ἐπέμβαση σὲ ἐποχὴ πολὺ μεταγενέστερη ἀπὸ τὴν τοιχογράφηση τοῦ ὑπόλοιπου ναοῦ.

Στὰ τοιχώματα τῆς Ὁραίας Πύλης εἰκονίζεται ἀριστερὰ ἡ ἁγία Ἄννα ὀλόσωμη, σὲ στροφή τριῶν τετάρτων, μὲ τὰ χέρια μπροστὰ στὸ στήθος. Δεξιὰ ὁ δίκαιος Ἰωακείμ σὲ ἀνάλογη στάση. Τὸ βάθος τῶν παραστάσεων αὐτῶν διαμορφώνεται ὡς ἑξῆς: Ἡ ἐπάνω ζώνη μέχρι τοὺς ὤμους τῶν ἁγίων εἶναι βαθυγάλανη, ἡ μεσαία μέχρι τοὺς μηρούς σὲ ὠχρὰ ποὺ μιμεῖται ὀρθομαρμάρωση μὲ κόκκινο χρῶμα, καὶ ἡ κάτω μέχρι τὸ ἔδαφος βαθυγάλανη μὲ κόκκινες, ὠχρὰ

καὶ γαλάζιες κηλίδες. Τὸ ἐσωράχιο τοῦ τόξου στὸ κέντρο διακοσμεῖ σεραφεῖμ.

Κυρίως ναός: Στὸ τέμπλο εἰκονίζονται ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη ἡ Παναγία ἐνθρονη βροφοκρατούσα, ποὺ στεφανώνεται ἀπὸ δύο ἱπτάμενους ἀγγέλους (πίν. 46α). Κάθεται σὲ γλυπτὸ καὶ λιθοκόσμητο θρόνο. Στὶς κάτω γωνίες, σὲ μικρότερη κλίμακα, δύο προφήτες μὲ ἀνοιχτὰ εἰλητάρια. Ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν Παναγία ὁ ἅγιος Νικόλαος μετωπικός, δλόσωμος· κρατεῖ κλειστὸ βιβλίον καὶ εὐλογεῖ. Δεξιὰ ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς ὡς Μέγας Ἀρχιερεὺς, ἐνθρονος. Μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι στηρίζει ἀνοιχτὸ βιβλίον μὲ τὴν ἐπιγραφή *ΕΓΩ ΕΙΜΙ Ο ΠΟΙΜΗΝ* [...], μὲ τὸ δεξιὸ χέρι εὐλογεῖ. Στὶς τέσσερις γωνίες τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν. Δεξιὰ ἀπὸ τὸν Χριστὸ εἰκονίζεται δλόσωμος, μετωπικός καὶ φτερωτὸς ὁ Πρόδρομος, ποὺ κρατεῖ δοχεῖο μὲ τὴν κομμένη κεφαλὴ του. Σὲ ζώνη κάτω ἀπὸ τὶς προηγούμενες τέσσερις παραστάσεις σχηματίζεται διακοσμητικὸ θέμα ποὺ μιμεῖται πτυχωμένο ὕψωμα μὲ ἄνθη καὶ φύλλα.

Πάνω ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη, στὴ θέση τοῦ ἐπιστυλίου, ἡ Μεγάλῃ Δέση· ἡ Παναγία καὶ ὁ Πρόδρομος ἔχουν σταυρωμένα τὰ χέρια μπροστὰ στὸ στῆθος καὶ οἱ δώδεκα ἀπόστολοι κρατοῦν κλειστὰ βιβλία ἢ εἰλητάρια. "Ὅλες οἱ μορφὲς εἰκονίζονται μέχρι περίπου τὴ μέση, σὲ στάση τριῶν τετάρτων, κάτω ἀπὸ τρίλοβα τόξα ποὺ στηρίζονται σὲ λεπτοὺς κίονες. Ἐπάνω ἀκριβῶς στενὴ ζώνη μὲ τεθλασμένη συνεχὴ ταινία, ποὺ ἀσφαλῶς θὰ ἔφερε ἐπιγραφή παλαιότερα³⁸³ καὶ πάνω ἀπὸ αὐτὴν ζώνη μὲ πολυόμματος τροχοὺς στὸ κέντρο καὶ μὲ κεφαλὰς ἀγγέλων σὲ κατατομή, ποὺ κρατοῦν ἀπὸ δύο ριπίδια μὲ ἔχνη τῆς ἐπιγραφῆς: *ΑΓΙΟΙ*³⁸⁴.

Στὸ Β τοῖχο πρὸς τὰ Α διατηροῦνται ἔχνη ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Κοίμησης. Σώζονται ἡ Θεοτόκος, ὁ ἅγιος Πέτρος ἀριστερά, ὁ ἄγγελος ἀπὸ τὸ ἐπεισόδιο τοῦ Ἰεφωνία καὶ ἔπάνω ἡ Παναγία ποὺ ἀναλαμβάνεται στοὺς οὐρανοὺς. Δίπλα ἀπὸ τὴν Κοίμηση, ἔχνη ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ ἀρχαγγέλου Μι-

383. Πρβ. ἀρ. 131, σ. 210 καὶ σημ. 394.

384. "Ὅμοια διακόσμηση καὶ στὸ τέμπλο τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, βλ. ἀρ. 130. Ἡ σειρὰ τῶν ἀγγελικῶν κεφαλῶν σὲ κατατομή δὲν εἶναι πολὺ συνηθισμένη, ἐνῶ πιὸ κοινὴ εἶναι ἡ σειρὰ μὲ τὶς κεφαλὰς ἀγγέλων κατ' ἐνώπιον, μὲ τὰ φτερά ἀπλωμένα στὸ πλάι.

χαίλ, σὲ στροφὴ τριῶν τετάρτων, ποὺ φέρει θώρακα μὲ κεφαλὴ τερατόμορφη³⁸⁵. Σώζονται τμήματα ἀπὸ τὴν κάτω ζώνη μὲ τὸν ἅγιο Γεώργιο ἑφιππο μαζὶ μὲ τὸ μικρὸ σκλάβο καὶ μὲ δλόσωμο ἅγιο, ποὺ κρατεῖ στὸ ἀριστερὸ χέρι ἀνοιχτὸ εἰλητὸ καὶ φορεῖ ἔνδυμα μοναχοῦ (μάλλον πρόκειται γιὰ τὸν προφήτη Ἡλία). Κάτω ἀπὸ τὶς παραστάσεις τοῦ ἀγγέλου καὶ τῶν δύο ἁγίων διακοσμητικὸ θέμα μὲ ἐνάλληλες γωνίες ἀπὸ κυματοειδεῖς γραμμές. Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Κοίμησης τὸ διακοσμητικὸ θέμα τοῦ ὑφάσματος, ὅπως στὸ τέμπλο.

Ἡ ἐργασία εἶναι γενικὰ καλὴ, μὲ φροντισμένο σχέδιο καὶ πλάσιμο. Ὁ προπλασμός τῶν μορφῶν εἶναι καστανός, τὰ σαρκώματα πρὸς τὸ ρόδινο, μὲ λίγα ἀχνὰ ὑπόλευκα φῶτα. Οἱ πτυχὲς εἶναι συνήθως γραμμικὲς καὶ σχηματοποιημένες, διακρίνεται ὅμως καὶ κάποια πλαστικότητα (π.χ. στὰ ἐνδύματα τῆς Παναγίας). Μερικὲς παραστάσεις παρουσιάζουν δυσαναλογία στὶς μορφές (π.χ. ἅγιος Γεώργιος).

Ὁ ζωγράφος διακρίνεται γιὰ τὴ λεπτότητα τῶν διακοσμήσεων. Ἀξιόσημείωτοι εἶναι οἱ ξύλινοι θρόνοι τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας τοῦ τέμπλου, μὲ καμπύλο ἐρεισίνωτο, τέσσερις πεσσίσκους καὶ μὲ σειρὲς ἀπὸ μαργαριτάρια καὶ ἄλλους πολύτιμους λίθους. Πίσω ἀπὸ τοὺς δύο ἀκριανούς πεσσίσκους, στὴ μέση περίπου τοῦ ὕψους τους, προβάλλουν δύο κεφαλὲς ἀγγέλων σὲ κατατομή.

Παίρνοντας συγκριτικὰ ὑπόψη ἄλλα μνημεῖα τῆς περιοχῆς, ποὺ χρονολογοῦνται μὲ ἐπιγραφὲς περίπου στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 18ου αἰώνα, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα περιλαμβάνονται στὴν παρούσα μελέτη³⁸⁶, παρατηροῦμε ὅτι ἡ τέχνη τῆς Παναγίας τῶν Καλυβιδῶν παρουσιάζεται πιὸ συγκροτημένη καὶ πιὸ κοντὰ στὰ πρότυπα τοῦ 17ου αἰώνα. Θὰ πρέπει, ἐπομένως, ἡ τοιχογράφηση νὰ ἔγινε ὀχι ἀργότερα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰώνα. Ἀπὸ ἀποψη ποιότητος τὸ σύνολο παρουσιάζει μιὰ ἰδιαιτερότητα, ποὺ δὲν ξαναβρίσκεται εὐκόλα σὲ μνημεῖα τῆς περιοχῆς. Ὁμοιότητες μόνον παρουσιάζει μὲ τοιχογραφίες τοῦ τέμπλου τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ζωοδόχου Πηγῆς³⁸⁷.

385. Τὸ ἴδιο καὶ σὲ ἄλλες παραστάσεις τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ σὲ ἄλλα μνημεῖα τῆς ἐποχῆς. Ἡ τερατόμορφη κεφαλὴ - μάσκα ὑπογραμμίζει τὸν ἀποτροπαϊκὸ ρόλο τοῦ φύλακα ἀρχαγγέλου. Πρβ. καὶ ἀρ. 139. Βλ. καὶ σημ. 418. Πρβ. ἀκόμη ΚΑΤΕΡΙΝΑΣ Γ. ΚΟΡΡΕ, Λαϊκὰ λιθανάγλυφα ἀπὸ τὴν Ἀρεόπολη Μάνης, *Λακωνικαὶ Σπουδαὶ* Δ', 1979, 349-352.

386. Πρβ. ἀρ. 29, 32, 50, 51, 54, 59.

387. Βλ. ἀρ. 130.

129. "Άγιος Στυλιανός. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός (έσωτ. διαστ. 15.60×3.60 μ.), έπισκευασμένος, με προσθήκη στο Δ του τμήμα.

Τοιχογραφίες. Στο τέμπλο επάνω ή Μεγάλη Δέηση· κάτω ή Πα-
ναγία βρεφοκρατούσα με την έπιγραφή: ή Παντάνασσα Δέσποινα, ό Χρι-
στός ένθρονος «Βασιλεὺς Βασιλέων και Μέγας Ἀρχιερεύς», ό άγιος Στυλιανός
και ό άγιος Ἰωάννης ό Προόδρομος. Στις παρειές τῆς Ὁραίας Πύλης οί άγιοι
Πέτρος και Παῦλος. Στην παράσταση τοῦ Πέτρου ή έπιγραφή:

Δαπαν(η) Πέτρον Νικο
λάκου εις ψυχικήν αὐτοῦ σω
τηρίαν σὺν γυναιξὶ (sic) και τέκνοις
αωια.

Στην κορυφή σταυρός με τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους και την έπιγραφή
IC XC NIKA. Σύμφωνα με τίς μαρτυρίες τῶν κατοίκων, ή εκκλησία έφερε
τοιχογράφηση μέχρι περίπου τῇ δεκαετία τοῦ 1930 και στους τοίχους τοῦ κυ-
ρίως ναοῦ, πού εἶναι τώρα έπιχρισμένοι. Οί τοιχογραφίες πού σώζονται σήμε-
ρα και πού εἶναι χρονολογημένες στο 1811 εἶναι πολὺ μέτριας λαϊκῆς τέχνης.

130. Ζωοδόχος Πηγή. Βρίσκεται κοντὰ στὰ Καλύβια, στο δρόμο πρὸς τὸ
Σκουτάρι. Ἀποτελοῦσε καθολικὸ μονῆς, πού εἶναι σήμερα εγκαταλελειμμένη.
Ὁ ναὸς ἀνήκει στὸν τύπο τοῦ σταυροειδοῦς έγγεγραμμένου με τροῦλο και εἶναι
ἀπλὸς δίστηλος. Ἐχει έσωτερικὲς διαστάσεις 6.35×5.30 μ. Τὰ γωνιακὰ δια-
μερίσματα στεγάζονται με ήμικυλινδρική καμάρα. Στὸν τροῦλο τέσσερις φωτι-
κὲς θυρίδες. Θύρες έχει δύο, μία ἀπὸ τὰ Δ και μία ἀπὸ τὰ Ν. Ἡ τοιχοποιία
ἀποτελεῖται ἀπὸ κοκκινωπὲς πέτρες και κατὰ τόπους ὑπάρχει έπίχρισμα χον-
τροῦ κονιάματος, πού φέρει διακοσμητικὰ ἄτακτα χαράγματα με τὸ μυστήρι.
Ἐπάνω ἀπὸ τίς τοξωτὲς θύρες τοῦ ναοῦ, οί ὁποῖες έχουν λίθινα θυρώματα,
ἀνοίγονται τοξωτὲς κόγχες και πάνω ἀπὸ αὐτὲς μικρὰ στενὰ παράθυρα. Τὰ τόξα
και ό κεντρικὸς θολίτης τῆς Ν θύρας καθὼς και τὸ τόξο τῆς κόγχης πάνω ἀπὸ
αὐτὴ φέρουν ἀπλή λάξευση ἀπὸ γλυφές. Στην ἀπόληξη τῆς Δ κεραίας ἀνυψώ-
νεται τριώροφο κωδωνοστάσιο. Ἡ πρώτη ζώνη σχηματίζει δῖλοβο παράθυρο
με πέτρινο κίονα στὴ μέση και με λίθινο ἀπλὸ έπίθημα. Ἡ δεύτερη και ή τρίτη
ζώνη σχηματίζουν τοξωτὰ ἀνοίγματα. Ὁ τροῦλος έξωτερικὰ εἶναι δικτάπλευ-

ρος με λίθινες άκμές³⁸⁸. Σὲ κάθε πλευρὰ ἀνοιγόταν ἀρχικὰ ἀπὸ ἓνα μεγάλο τοξωτὸ παράθυρο. Τὸ ἱερὸ ἔχει τρεῖς ἡμικυκλικὲς ἀψίδες. Ἡ μεσαία εἶναι μεγάλη καὶ πολὺ ὑπερυψωμένη. Οἱ στέγες τοῦ ναοῦ, καθὼς καὶ ἄλλα τμήματα, ἐξωτερικὰ ἔχουν ἐπισκευαστεῖ σὲ πολὺ πρόσφατη ἐποχὴ μὲ τσιμεντοκονίαμα.

Ὁ ναὸς φέρει τοιχογραφίες. Ἐνα πρῶτο στρώμα τοιχογράφησης εἶναι φανερὸ κυρίως στὴ δεξιὰ πλευρὰ τῆς Ὁραίας Πύλης. Ἀπὸ αὐτὸ εἶναι ὁρατὸ ἓνα τμήμα τοῦ φωτοστεφάνου τοῦ ἁγίου Ἰωακείμ καὶ ἡ ἐπιγραφή ποὺ τὸν ταυτίζει, καθὼς καὶ ἐλάχιστα δείγματα κάτω ἀπὸ τὶς παραστάσεις τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας τοῦ τέμπλου. Ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη, ἡ Θεοτόκος βρεφοκρατοῦσα ἐνθρονη στέφεται ἀπὸ δύο ἰπτάμενους ἀγγέλους, ποὺ κρατοῦν εἰλητάρια (πίν. 46β). Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ προφῆτες μὲ ἀνοιχτὰ εἰλητάρια. Δεξιὰ ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη ὁ Χριστὸς ὡς Μέγας Ἀρχιερεὺς, ἐνθρονος· στὶς τέσσερις γωνίες τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν. Δεξιότερα ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, ὀλόσωμος, μετωπικός. Εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸ χέρι καὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ κρατεῖ σταυροφόρο ράβδο, τὴν κεφαλὴ του «ἐπὶ πίνακι» καθὼς καὶ εἰλητὸ μὲ τὴν ἐπιγραφή: *METANOΗΤΕ ΗΓΚΗΚΕ ΓΑΡ Η ΒΑΧΑΙΑ ΤΩΝ ΟΥΡΑΝΩΝ*. Στὸ τέμπλο ψηλὰ ἡ Μεγάλῃ Δέηση, μὲ ὅλες τὶς μορφὲς κάτω ἀπὸ τρίλοβα τόξα ποὺ στηρίζονται σὲ λεπτοὺς κίονες· τὰ μέτωπα τῶν τόξων στολίζονται μὲ ἀνάγλυφους ρόδακες (πίν. 47α). Πάνω ἀπὸ τοὺς ἀποστολοὺς στενὴ δίχρωμη ταινία μὲ γεωμετρικὸ κόσμημα τεθλασμένων γραμμῶν, καὶ πάνω ἀπὸ αὐτὴ σειρὰ ἀπὸ κεφαλὰς ἀγγέλων σὲ κατατομή, ποὺ κρατοῦν ἀπὸ δύο μικρὰ रिπίδια μὲ τὴν ἐπιγραφή: *ΑΓΙΟΣ*³⁸⁹. Ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη δύο ἐπάλληλοι πολυόμματοι τροχοί. Κάτω ἀπὸ τὶς παραστάσεις τῆς Παναγίας, τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Προδρόμου διακοσμητικὸ θέμα ποὺ μιμεῖται πτυχωμένο ὕφασμα μὲ φυτικὰ κοσμήματα. Ἀριστερὰ ἀπὸ τὴ θύρα τῆς πρόθεσης εἰκονίζεται ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος. Στὸ Β τοῖχο τοῦ ναοῦ κοντὰ στὸ τέμ-

388. Παρόμοια κατασκευὴ τοῦ τρούλου καὶ στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Καριούπολης, βλ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ Λακωνικῆς, ὅ.π. (σημ. 281) 151 σημ. 2. Ἐπίσης στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνα Καρδαμύλης, ποὺ χρονολογεῖται στὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ 18ου αἰῶνα. Βλ. Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ - ΑΘ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΟΥ, Ἁγιος Σπυρίδων Καρδαμύλης, Ἐκκλησίαι στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἀλωση, τ. Β', Ἀθῆνα 1982, 305-306.

389. Ὁμοία μοτίβα καὶ στὸ ναὸ τῆς Παναγίας στὰ Καλύβια, ἀρ. 128.

πλο, ἡ παράσταση τῆς Θεοτόκου ὡς Ζωοδόχου Πηγῆς³⁹⁰, μετὸν Χριστὸ πού κρατεῖ στοῦ ἀριστεροῦ χέρι σφαίρα· τὸ φωτοστέφανο τῆς Παναγίας στολίζεται μετὰ ἀνάγλυφους ρόδακες. Πάνω, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ, ἱπτάμενοι ἄγγελοι καὶ κάτω ἀσθενεῖς πού θεραπεύονται. Στὸ κέντρο τῆς δεξαμενῆς σκαλίζεται χερουβείμ.

Στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης ὑπάρχει ἐπάνω ἡ παράσταση τοῦ Χριστοῦ στὸν τύπο τῆς *Ἀκρας Ταπείνωσης* καὶ κάτω, ὅπου ἀνοίγεται στενὸ παράθυρο, τὸ *Βραβεῖο* τῆς μονῆς μετὰ ὀνόματα μοναχῶν καὶ λαϊκῶν γιὰ νὰ μνημονεύονται. Στὴν παράσταση τῆς *Ἀκρας Ταπείνωσης* ἐπιγραφή: *δέησης τῆς δούλης τοῦ θεοῦ Π [- - - -] α [μ] Ιοναχῆς*. Στὸ Β τοῖχο τῆς πρόθεσης μισοκατεστραμμένες παραστάσεις *τριῶν ἱεραρχῶν* μετὰ ζωηρὰ χρώματα. Στὸ ἐσωράχιο τοῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος ἀπὸ τὴν πρόθεση στὸ Ἱερὸ Βῆμα, ἡ παράσταση τοῦ διακόνου *Στεφάνου*, μετὰ κατεστραμμένη τὴν κεφαλὴ, ὁ ὁποῖος θυμιατίζει μετὰ τὸ δεξιὸ χέρι καὶ κρατεῖ ἀνοιχτὸ ἐνεπιγραφο βιβλίον. "Ὅλες οἱ παραστάσεις τῆς πρόθεσης ἀνήκουν στὸ ἴδιο χέρι.

Στὴν ἀριστερὴ παρεῖα τῆς Ὡραίας Πύλης ἡ *ἁγία Ἄννα*, ἡμιεξίτηλη, ὅπως καὶ ἡ *Δέηση* ψηλὰ στὸ τέμπλο. Κάτω ἀπὸ τὴν *ἁγία Ἄννα* κόσμημα ἀπὸ ἐνάλληλες γωνίες μετὰ κυματιστὲς γραμμές. Φαίνεται ὅτι οἱ παραστάσεις τῆς Παναγίας, τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Προδρόμου στὸ τέμπλο, καθὼς καὶ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς εἶχαν πολὺ ζωηρὰ χρώματα, πού σήμερα ἀμαυρώνονται ἀπὸ διαφορὲς ἐπιστρώσεις καὶ ἀπὸ αἰθάλη.

Ἀπ' ὅσο μπορούμε νὰ κρίνουμε, ἡ τεχνοτροπία τῶν παραστάσεων τοῦ Χριστοῦ, τῆς Παναγίας καὶ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς παρουσιάζει συγγένειες μετὰ τὴν τέχνη τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Παναγίας στὰ Καλύβια³⁹¹. Οἱ φυσιογνωμικοὶ τύποι τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου εἶναι παρόμοιοι καὶ στὰ δύο τέμπλα. Ἐπίσης ἡ ἴδια, μετὰ μέτρο, διακοσμητικὴ διάθεση, πού παρατηρεῖται καὶ ἐκεῖ, ἀνιχνεύεται καὶ ἐδῶ. Φαίνεται ὅτι γιὰ τὴν ἐκτέλεση τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν ὑπῆρχαν καλὰ πρότυπα, ἴσως φορητῶν εἰκόνων.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ τέμπλου τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς μποροῦν ἐπομένως νὰ χρονολογηθοῦν γύρω στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα.

390. Γιὰ τὴν παράσταση τοῦ ἐπάνυμου ἀγίου τοῦ ναοῦ στὸ Β τοῖχο, βλ. ἀρ. 10, 34, 84, 132.

391. Βλ. ἀρ. 128.

Κοντά στο καθολικό σώζονται μεγάλα και ψηλά ὀρθογώνια κτίσματα τοῦ μοναστηριοῦ ποὺ ἔφεραν δικλινὴ στέγαση. Στέγες σήμερα δὲν ὑπάρχουν καὶ οἱ τοῖχοι παρουσιάζουν φθορὲς καὶ ρωγμές. Στὸ γύρω χώρῳ σώζονται καὶ ἄλλα κτίσματα ἐρειπωμένα, ἐνῶ ὑπάρχει καὶ ὑπόγεια στέρνα. Σὲ ἀρκετὰ καλὴ κατάσταση σώζεται τὸ διαβατικὸ τῆς μονῆς (πίν. 48β), μὲ ἡμικυλινδρική ἐσωτερικὰ στέγαση καὶ βαθμιδωτὸ λιθόστρωτο.

Σύμφωνα μὲ τοπικὴ μαρτυρία, ἡ περιοχὴ ὀνομαζόταν παλαιότερα Κότρωνας καὶ τὸ μοναστήρι Παναγία ἡ Κοτρωνιώτισσα³⁹².

131. *Παναγία Φανερωμένη* (ἀρχικὰ Κοίμηση). Μονόχωρος ναὸς μὲ κυλινδρική στέγαση (ἐσωτ. διαστ. 9.24×3.06 μ.), ὁ νεκροταφικὸς ναὸς τῆς Μονῆς τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς. Ἡ τοιχοποιία ἀποτελεῖται ἀπὸ πέτρες λευκὲς καὶ κόκκινες, ποὺ δημιουργοῦν γραφικὴ ἐντύπωση, μὲ συνδετικὸ κονίαμα ἀνάμεσα. Πάνω ἀπὸ τὴν τοξωτὴ θύρα ὑπάρχει ἀνακουφιστικὴ κόγχη. Στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ ἀνοίγεται φωτιστικὴ θυρίδα.

Τοιχογραφίαι σώζονται στὸ ἱερό, στὸ κτιστὸ τέμπλο καὶ στὸ Ν τοῖχο κοντὰ στὸ τέμπλο.

Ἱερό: Στὴν τοξωτὴ κόγχη τῆς πρόθεσης βρίσκεται ἡ παράσταση τῆς Ἀκρας Ταπεινώσεως μὲ τὴν ἐπιγραφὴ *Η ΑΠΟΚΑΘΗΛΩΣΙΣ*. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀπὸ τὸν Χριστὸ ἡ Παναγία καὶ ὁ Ἰωάννης, σὲ μικρότερη κλίμακα, θρηνοῦν. Στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς κόγχης εἰκονίζεται ἐπάνω σεραφεῖμ μέσα σὲ ἑναστρο οὐρανό, ἐνῶ κάτω ὑπάρχει, κάτω ἀπὸ ἀψίδα, ἡ ἐπιγραφὴ:

+ Η ΑΓΙΑ ΠΡΟΘΕΣΙΣ ΤΗΣ
ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΤΗΣ Θ(ΕΟ)Τ(ΟΚ)ΟΥ.

Μνήσθητι κύριε
τῶν κτιτόρων καὶ

5 ἀνακαινηστῶν
τῶν ἐπιτρόπων καὶ ἐ

392. Σὲ κατάλογο τῶν μοναστηριῶν τῆς Ἀνατολικῆς Σπάρτης, μὲ βάση στοιχεῖα τῆς πρώτης δεκαετίας μετὰ τὴν Ἐπανάσταση, ἀναφέρεται μοναστήρι τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς «εἰς Παλαιοκάλυβα Κότρωνος», στὸ τμήμα Τρυγονᾶ. Ἀναφέρεται ὅμως καὶ ἄλλο μοναστήρι, τῆς Κοίμησεως τῆς Παναγίας, «εἰς Κότρωνα», στὸ τμήμα Φωκᾶ. Βλ. Ε. Δ. ΜΠΕΛΙΑ, *Μοναστηριακὰ Λακωνίας, Λακωνικαὶ Σπουδαὶ Α'*, 1972, 357.

νοριτών, τῶν ἀφιερό
 ντων καὶ ἀφιεροσάν
 των ἐν τῇ ἀγία μωνῇ
 10 ταύτη·. Θεοδωσίον' Ἱερομονάχου
 μνήσθητι κ(ύρι)ε. Σταμάτα
 ΑΩΙ'.

Τὴν κόγχη περιγράφει ἀπλὸ γραμμικὸ κόσμημα. Τὰ χρώματα ποὺ κυριαρχοῦν στὴν παράσταση εἶναι τὸ ζωντὸ κόκκινο (μαφόριο Παναγίας) καὶ ἡ ὠχρα (φωτοστέφανα).

Τέμπλο: Ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη ἡ Κοίμηση τῆς Παναγίας μὲ τὸ ἐπεισόδιο τοῦ Ἱεφωνία (πίν. 47β). Δεξιὰ ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς ἐνθρονος. Ἐπιγραφή: Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΒΑΣΙΛΕΥΟΝΤΩΝ ΚΑΙ ΜΕΓΑΣ ΑΡΧΙΕΡΕΥΣ. Μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι κρατεῖ ἀνοιχτὸ βιβλίον μὲ τὴν ἐπιγραφή: ΔΕΥΤΕ ΠΡΟΣ ΜΕ ΠΑΝΤΕΣ ΟΙ ΚΟΠΙΩΝΤΕΣ ΚΑΙ ΠΕΦΟΡΤΙΣΜΕΝΟΙ [- - -]. Ὁ Χριστὸς φορεῖ ὀλοκέντητο σάκκο καὶ κάθεται σὲ πλούσια σκαλισμένο θρόνον³⁹³. Στὶς τέσσερις γωνίες τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν (πίν. 48α). Κάτω ζώνη μὲ διακοσμητικὸ θέμα ρόμβων καὶ ἄλλη μὲ κόσμημα ἐλισσόμενων κλάδων. Δεξιὰ ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζονται σὲ δύο ζῶνες οἱ ἅγιοι Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος καὶ Θεοδόσιος ὁ Κοινοβιάρχης. Ὁ Χρυσόστομος κρατεῖ κλειστὸ βιβλίον, ἐνῶ ὁ Θεοδόσιος ἀνοιχτὸ εἰλητάριον μὲ τὴν ἐπιγραφή: Η ΝΗΣΤΗΑ ΚΑΙ Η ΠΡΟΕΥΧΗ ΔΙΟΚΗ ΤΟΥΣ δαίμονας. Ἐπάνω ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη ἡ Μεγάλῃ Δέηση (ὁ Χριστὸς, ἡ Παναγία καὶ ὁ Πρόδρομος ἔχουν τὰ χέρια σταυρωμένα μπροστὰ στὸ στῆθος) μὲ προτομὲς τῶν δώδεκα ἀποστόλων, ποὺ κρατοῦν εἴτε κλειστὰ βιβλία εἴτε κλειστὰ εἰλητάρια καὶ εἰκονίζονται κάτω ἀπὸ τόξα τῶν ὁποίων τὰ μέτωπα κοσμοῦνται μὲ σεραφεῖμ (πίν. 48α). Ἀπὸ Β πρὸς Ν: Θωμᾶς, Ἰωακείμ, Ἀνδρέας, Λουκᾶς, Μᾶρκος, Πέτρος, Παῦλος, Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, Ματθαῖος, Σίμων, Βαρθολομαῖος καὶ Φίλιππος. Ἐπάνω ἀπὸ τοὺς ἀποστόλους τεθλασμένη ταινία μὲ τμήματα τῆς γνωστῆς ἐπιγραφῆς: Ὁρῶν τὸ βῆμα τῆς τραπέζης Κυρίου [...] ³⁹⁴.

Στὸ ἐσωρᾶχιον τῆς Ὁραίας Πύλης εἰκονίζονται στὸ κέντρο σεραφεῖμ καὶ

393. Ἡ ράχη τοῦ θρόνου σχηματίζει πλούσια κυματιστὰ σκαλίσματα (σὲ χρώματα καστανὸ πρὸς τὸ κεραμιδί, ὠχρα καὶ λευκό), ποὺ δὲν εἶναι πολὺ συνηθισμένα σὲ θρόνους τῆς ἐποχῆς. Πρβ. ἀρ. 30 καὶ σημ. 124.

394. Πρβ. σημ. 126.

στις πλευρές ή άγία Άννα και ό δίκαιος Ίωακείμ. Στη ΝΑ γωνία κάτω σχηματίζεται λοξό χαμηλό κτιστό πεζούλι, πού διακοσμεΐται με καμπυλόγραμμες ταινίες.

Στό Ν τοΐχο κοντά στο τέμπλο εικονίζεται ό άγιος Ίωάννης ό Πρόδρομος, όλοσωμος, σε έλαφριά στροφή προς τά δεξιά (του θεατή), φτερωτός. Με τό δεξιό εύλογεΐ, ένώ με τό άριστερό κρατεΐ δοχεΐο με την κομμένη κεφαλή του, καθώς και εΐλητό με την έπιγραφή: ΟΡΑΣ Δ/ΕΣΠΟΤΑ / ΤΗΝ ΜΑ/ΝΙΑΝ Η/ΡΩΔΟΥ / ΨΕΛΕΓΧΟΝ (sic) / ΑΥΤΟΝ ΚΑΙ ΜΗ ΘΕ/ΛΩΝ ΕΠΙΣ/ΤΡΕΨΑΙ / την έμην κά/ραν τέτμηκεν / ω θεοϋ λόγε. Κάτω δεξιά άκουμπισμένη σε θάμνο ή άξινη. Στό κάτω μέρος τής παράστασης έπιγραφή: [- - -] πāν δένδρον μη ποιούν καρπὸν ἐκκόπτεται καὶ εἰς πῦρ βάλλεται. Στά χρώματα επικρατοϋν τό καφεκόκκινο, ή ώχρα και τό πράσινο.

Ή παλαιότερη άπό τίς παραστάσεις τοϋ ναοϋ εΐναι ή Κοίμηση, πού συμβαίνει νά έχει και τίς περισσότερες φθορές. Σε μεταγενέστερο στάδιο έγινε μιá μικρή επέμβαση στο επάνω τμήμα τής παράστασης, στο σημείο όπου εΐκονιζόταν ή αναλαμβανομένη Θεοτόκος πού παραδίδει τή ζώνη της στον άπόστολο Θωμá. Κατά τή διάρκεια τής επέμβασης αϋτής γράφτηκε και ή σημερινή έπιγραφή τής παράστασης, πού παρουσιάζει όμοιότητα με τίς έπιγραφές τών υπόλοιπων παραστάσεων τοϋ τέμπλου. Τή μικρή αϋτή επέμβαση καθώς και την τοιχογράφηση τοϋ υπόλοιπου τέμπλου έκανε ό ίδιος ζωγράφος.

Ό ζωγράφος τής Κοίμησης χρησιμοποιεΐ καστανό προπλάσμó, ρόδινα σarkώματα και λίγα και άπαλά υπόλευκα φώτα στα πρόσωπα. Ή θλίψη τών προσώπων στην Κοίμηση τής Παναγίας εκφράζεται με μιá χαρακτηριστική σκούρα τριγωνική σκιά κάτω άπό τά μάτια³⁹⁵ και με δυó συμμετρικές ρυτίδες χαμηλά στο μέτωπο. Τό πλάσιμο στα πρόσωπα πραγματοποιεΐται με άρκετές διαβαθμίσεις. Παρόλο πού δέν εΐναι εύκολη προς τό παρόν ή άκριβής χρονολογική τοποθέτηση, εΐναι πιθανό ότι ή τοιχογραφία τής Κοίμησης άνάγεται στα τέλη περίπου τοϋ 17ου αΐώνα.

Ό ζωγράφος πού τοιχογράφησε τό υπόλοιπο τέμπλο, καθώς και τόν άγιο Ίωάννη τόν Πρόδρομο στο Ν τοΐχο, χρησιμοποιεΐ καστανοκόκκινο προπλάσμó, ώχρο σάρκωμα και πολλά λεπτά υπόλευκα φώτα, πού θυμίζουν ένίοτε την τε-

395. Παρόμοια τεχνική σε θλιμμένα πρόσωπα (π.χ. ή Παναγία άπό την Άκρα Ταπεινώση) και στο ναό τής Κοίμησης στη Σκάλα Βαχού (άρ. 94), χρονολογημένο στα 1642.

χνική φορητῶν εἰκόνων (π.χ. ἡ κεφαλὴ τοῦ Χριστοῦ). Διακρίνεται γιὰ τὴ διακοσμητικὴ τάση του. Οἱ πτυχές στὰ φορέματα εἶναι πολλὲς καὶ σχηματοποιημένες. Πιθανὴ χρονολόγησις στὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ 18ου αἰῶνα, ἴσως κοντὰ στὰ μέσα τοῦ αἰῶνα.

Ἡ παράστασις τῆς Ἀκρας Ταπείνωσις ποὺ βρίσκεται στὴν κόγχη τῆς πρόθεσις καὶ χρονολογεῖται μὲ ἐπιγραφὴ στὰ 1810 παρουσιάζει διαφορὰς ἀπὸ τὴν τέχνη τῶν προηγούμενων τοιχογραφιῶν, αἰσθητὲς κυρίως στὴν τεχνοτροπία τῶν προσώπων καὶ στὴ χρῆσις πρὸς ἐντονίαν χρωματολογίας. Παράλληλα διατηρεῖ ὀρισμένα διακοσμητικὰ στοιχεῖα τῆς ἄλλης, προγενέστερης, ζωγραφικῆς τοῦ ναοῦ (ὁ ἑναστὸς οὐρανός, τὸ πτέρωμα τοῦ σεραφεῖμ καὶ ἡ χρῆσις τοῦ ἀπλοῦ γραμμικοῦ σχεδίου, ποὺ κοσμεῖ τὸ ἐξωτερικὸ περίγραμμα τῆς κόγχης τῆς πρόθεσις ἀλλὰ καὶ περιγράφει τὴν Ὡραία Πύλη ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ μέρος πρὸς τὸ ἱερό).

Στὸ γῶρο γύρω ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν ὑπάρχουν πολλοὶ πετρόκτιστοι τάφοι καὶ σωροὶ λίθων.

Π α γ α ν έ α

Ναοὶ μεταβυζαντινῶν καὶ νεωτέρων χρόνων

132. Ἅγιος Νικόλαος. Μονόχωρος, καμαροσκέπαστος ναὸς (ἔσωτ. διαστ. 10.15×2.85 μ.) μὲ μικρὴ μεταγενέστερη προσθήκη στὰ δυτικά.

Τοιχογραφίαι. Ἱερό: Στὴν ἀψίδα, στὸ τεταρτοσφαίριο ἡ Πλατυτέρα καὶ στὴ συνέχεια δύο ζῶνες, ἡ πρώτη μὲ κεφαλὰς ἀγγέλων καὶ ἡ δεύτερη μὲ ἕξι συλλειτουργοῦντες ὁλόσωμους ἱεράρχες. Στὴν ποδιά τῆς ἀγίας Τράπεζας ἀποτροπαϊκὸς σταυρὸς μὲ τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους. Στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας στὸ κέντρο ἔχνη ἀπὸ τὴν παράστασις τοῦ ἁγίου Μανδηλίου.

Τέμπλο: Στὸ κτιστὸ τέμπλο, ποὺ ἔχει μόνον ἄνοιγμα Ὡραίας Πύλης, ἐπάνω τμήματα ἀπὸ τὴ Μεγάλῃ Δέησι. Πρὸ χαμηλὰ ἡ Παναγία ἔνθρονη βρεφοκρατοῦσα καὶ ὁ Χριστὸς ἔνθρονος Μέγας Ἀρχιερεὺς μὲ τὰ σύμβολα τῶν τεσσάρων εὐαγγελιστῶν, στὴ θέσις δεσποτικῶν εἰκόνων. Στὸ κάτω μέρος τοῦ τέμπλου ἔχνη γεωμετρικοῦ διακοσμητικοῦ θέματος.

Κυρίως ναός: Στὸ Β τοῖχο δύο ζῶνες: Ἐπάνω ἡ Χειροτονία τοῦ ἁγίου Νικο-

λάου. Σὲ δεύτερη ζώνη ὁ ἅγιος Νικόλαος ἐνθρονος καὶ ὁ ἅγιος Δημήτριος ἔφιππος, ὅπου ἡ ἐπιγραφή:

Ἐγράφη δὲ ἐξόδων Γιαννοῦ
ζου Καράκου ὑπὲρ ὑγείας
αὐτοῦ σὺν γυναιξὶ (*sic*) καὶ τέκ-
νοις. Ἐφασιν ἁμαρτιῶν αὐ-
τῶν. 1883.

Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ ἁγίου Νικολάου στενὴ ζώνη μὲ διακοσμητικὸ θέμα ἀπὸ κυματοειδεῖς ταινίες. Στὸ Ν τοῖχο δύο ζῶνες: Στὴν πρώτη ζώνη ἡ Ἀποτομὴ τῆς κεφαλῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου καὶ παραστάσεις ἐπι-
χρισμένες. Στὴ δεύτερη ζώνη: α) ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Προδρόμος, ὁλόσωμος σὲ
στροφὴ τριῶν τετάρτων, μὲ τὰ χέρια σταυρωμένα στὸ στήθος, β) ὁ ἅγιος Γεώρ-
γιος ἔφιππος, δρακοντοκτόνος: ἐπιγραφή:

Ἐγεναν αἱ εἰκονογ-
ραφεῖαι τοῦ παρόντος
ιεροῦ ναοῦ Ἁγίος Νικόλαος
δὴ ἐξόδων τῶν Κυρίων Γεωρ-
γίου Καράκου καὶ Γιαννοῦζου
Καράκου, ἀδελφοὶ καὶ ἰδεόκ-
τήτε τοῦ παρόντος ναοῦ εἰς ἄφαισιν
ἁμαρτιῶν σὺν γυναιξὶ (*sic*) καὶ τέκνοις
10 Μαΐου 1883.

γ) ὁ ἅγιος Τρύφων, ὁλόσωμος, μετωπικός, κρατεῖ δρέπανο στὴν ἀριστερὰ καὶ
ράβδο στὴ δεξιὰ.

Οἱ παραστάσεις στὸ ἱερό, ἡ Χειροτονία τοῦ ἁγίου Νικολάου καθὼς καὶ ὁ
ἅγιος Νικόλαος ἐνθρονος στὸ Β τοῖχο, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ Ἀποτομὴ τῆς κε-
φαλῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου ἀνήκουν σὲ παλαιότερη φάση εἰκονο-
γράφησης, ποὺ χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 18ου αἰώνα. Οἱ ὑπόλοιπες παρα-
στάσεις ἐγέναν τὸ 1883.

133. "Άγιος Πέτρος (έξω από την Παγανέα). Μονόχωρο σπηλαιώδες εκκλησάκι³⁹⁶ (έσωτ. διαστ. 1.75×1.60 μ.), κτισμένο με άργολιθοδομή, έπιχρισμένο έσωτερικά. Βρίσκεται σέ βράχο πού περιβάλλεται από νερό, σέ απόσταση περίπου μισής ώρας στα ΝΑ τοῦ χωριοῦ. 'Η Β καί ή Δ πλευρά του άκουμποῦν στο βράχο. Τό ιερό, με την κτιστή άγία Τράπεζα, είναι στη Β πλευρά.

Πύριχος (Κάββαλος)

Ναοί μεταβυζαντινών καί νεωτέρων χρόνων

134. *Κοίμηση τής Θεοτόκου*³⁹⁷. Κοιμητηριακός ναός πού ανήκει στην οικόγένεια τών Κουτρομανιάνων, κτισμένος ύψηλά στο λόφο, Δ τοῦ σημερινοῦ οικισμού. 'Ο ναός (7.96×3.14 μ.) μονοκάμαρος, είναι χτισμένος με άργολιθοδομή, σπάνια χρήση πλίνθων καί μεγάλους χονδρολαξευμένους λίθους στις γωνίες καί την τοξωτή θύρα πού ανοίγεται στα Ν. 'Η άψίδα διαμορφώνεται τρίπλευρη έξωτερικά· στην κορυφή τής στέγης μαρμάρινος κιονίσκος με άβαθεῖς γλυφές.

Οἱ τοιχογραφίες περιορίζονται στο Α μόνο τμήμα τοῦ ναοῦ. Στο τεταρτοσφαίριο τής κόγχης τής άψίδας ή *Παναγία βρεφοκρατούσα* κάθεται σέ εὐρύχωρο ξυλόγλυπτο θρόνο. Την πλασιώνουν σεβίζοντες άγγελοι με αυτοκρατορικές στολές καί την συνοδεύει ή έπιγραφή $\overline{MP} \overline{\Theta Y}$ 'Η Πλατυτέρα τών οὐρανῶν (πίν. 49α).

Στόν ήμικύλινδρο, ή *Κοινωνία τών 'Αποστόλων*. Στην πρόθεση, κοντά στην κατεστραμμένη παράσταση τής "Ακρας Ταπείνωσης, διαβάζεται: - - θεωτόκου δανιήλ άρχιερεὺς - - - κ(αί) τον γονέον - -³⁹⁸. Στο μέτωπο τής άψίδας

396. "Άλλο σπηλαιώδες εκκλησάκι στόν άρ. 59.

397. 'Ο ναός ήταν ό κοιμητηριακός τοῦ παλαιοῦ χωριοῦ, πού βρισκόταν παλαιά ύψηλότερα από τη σημερινή του θέση: ΑΘ. ΠΕΤΡΙΔΗ, Περὶ τριῶν χωρίων τοῦ Δήμου Κολοκυνθίου τής έπαρχίας Γυθείου ήτοι Κάββαλου, Μαυριανοῦ καί Χυμάρας, *Πανδώρα* 20, φυλλ. 473 (1870) 340. Βλ. σχετικά, Τ. ΜΟΣΧΟ - Α. ΜΟΣΧΟΥ, *Παλαιομανιάτικα, ὅ.π.* (σημ. 276) 26, 28 πίν. II καί σχ. 1α. Τό χωριό περιλαμβάνεται στο ὑπόμνημα πρὸς τὸν Δούκα Νεβέρ τὸ 1618 καθὼς καί στην άπογραφή Grimali τὸ 1700, βλ. αντίστοιχα καί σημ. 183 καί 182 τής παρούσας μελέτης.

398. 'Ο ἴδιος άρχιερεὺς μνημονεύεται καί σέ ἄλλο ναὸ τοῦ χωριοῦ (άρ. 135)· δὲν γνωρίζουμε ἂν ταυτίζεται με τὸν Μαΐνης Δανιήλ Γ' Ντεκούλο πού μαρτυρεῖται από τὸ

ζωγραφίζεται ή Ἁγία Τριάδα καὶ ἑξαπτέρουγα, ἐνῶ στὸ Β καὶ Ν σκέλος της ἱστοροῦνται οἱ τοῦ Ἀκαθίστου.

Στὸ κτιστὸ τέμπλο ποὺ στέφει ἡ ἐπιγραφή Ὁρῶν τὸ βῆμα, ἡ δεσποτική εἰκόνα τῆς Θεοτόκου τοποθετεῖται στὴ μέση, μεταξὺ τῶν δύο πυλίδων ποὺ τὸ διατρυποῦν. Δίπλα ἀπὸ τὴ δεσποτική εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ, ποὺ φέρει τὴν ἐπιγραφή ὁ «Ζωοδότης», ὁ Προδρομος, φτερωτός, σὲ στάση δέησης. Τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ Β τοίχου καταλαμβάνει ἡ Κοίμηση καὶ ἡ Μετάσταση τῆς Θεοτόκου. Πλάι, μετωπικὸς ὁ ἅγιος Νικόλαος. Σύμφωνη μὲ τὸ δεητικὸ χαρακτήρα τοῦ διακόσμου εἶναι καὶ ἡ ἀπεικόνιση τοῦ ἁγίου Πέτρου στὸ Ν τοῖχο στραμμένου σὲ στάση δέησης πρὸς τὸν Παῦλο, ποὺ ἀκολουθεῖ κρατώντας κλειστὸ εὐαγγέλιο.

Οἱ μορφὲς τῶν πλαϊνῶν τοίχων ζωγραφίζονται μὲ ἀρκετὰ ἄνετη γιὰ τὰ μέτρα τῆς περιοχῆς πτυχολογία· στὶς συνθέσεις σημειώνεται προσπάθεια γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν ἐπὶ μέρους λεπτομερειῶν. Οἱ στενοὶ ὧμοι, τὰ χαμηλὰ μέτωπα, ἡ σχηματοποίηση στὸ πλάσιμο τῶν μορφῶν, τὸ κάπως κενὸ βλέμμα εἶναι στοιχεῖα ποὺ ἀνιχνεύονται στὰ ζωγραφικὰ σύνολα ποὺ ὑπογράφει ὁ Παναγιώτης Κληροδέτης καὶ ἀπαντοῦν σποραδικὰ στὶς μεμονωμένες μορφές ἁγίων γυναικῶν στὸ ναὸ τοῦ Χριστοῦ Ζωοδότη στὴ Γέρμα (1725) (ἀρ. 72) (πίν. 25α)³⁹⁹ καὶ στὴν Κοίμηση στὴ Δροσοπηγή (1768) (ἀρ. 105) (πίν. 37α). Ὁμοιότητες παρατηροῦνται καὶ στὰ ζωηρὰ χρώματα. Οἱ μορφὲς ὅμως εἶναι ἀμελέστερες στὴν ἐκτέλεση, δίχως ὥστόσο νὰ φθάνουν τὴ χαλαρότητα ποὺ τὶς διακρίνει στὸ διάκοσμο τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στὰ Κεχριάνικα (1789) —τὸ λεγόμενον μοναστήρι τοῦ Καπερνάρου—, ἔργο τοῦ ἴδιου πιθανὸν ζωγράφου⁴⁰⁰.

1743 ἕως τὸ 1770· πρβ. Ἁγίους Πάντες στὰ Ξιφარიάνικα Ἀρεοπόλεως (1767)· ΠΑΕ 1974, 134 σημ. 1 καὶ ΑΤΕΣΗ, Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι Ἑλλάδος, ὅ.π. (σημ. 315), 141 ἢ ἀκόμη μὲ τὸν Μαΐνης Δανιὴλ Δ' (1798), στὸ ἴδιο, 141.

399. ΠΑΕ 1974, 132 πίν. 107α. Πανομοιότυπος εἶναι καὶ ὁ θρόνος τῆς Θεοτόκου τῆς ἀψίδας στοὺς δύο ναοὺς, δίχως βέβαια νὰ ἀποκλείεται ἐδῶ ἡ ἀπλὴ χρησιμοποίηση τοῦ ἴδιου προτύπου. Κοινὰ χαρακτηριστικὰ παρουσιάζει καὶ ὁ ζωγράφος ποὺ διακοσμεῖ τὴ Μεταμόρφωση στὸ Σωτήρα (ἀρ. 141) σημ. 417 τῆς παρούσας μελέτης.

400. Προσωπικὴ παρατήρηση. Βλ. Δ. Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ, Συμβολὴ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Μάνης, Θεολογία ΚΖ', 1956, 566. Τὸ διάκοσμο ὑπογράφει ὁ

Στὸ στάδιο ὅμως αὐτὸ τῆς ἔρευνας, ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἐπεκταθεῖ καὶ στὴ σύγκριση ὅχι μόνο τοῦ ὕφους ἀλλὰ καὶ τοῦ εἰκονογραφικοῦ διακόσμου τῶν ἔργων τοῦ ζωγράφου⁴⁰¹, μόνον ὑποθετικὴ μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ἀπόδοση στὸν Κληροδέτη τῆς Κοίμησης τοῦ Πυρρίχου, ποὺ εἶναι καὶ τὸ χωρίο ἀπὸ τὸ ὁποῖο κατάγεται.

Στὸ νεκροταφεῖο, γύρω ἀπὸ τὸ ναό, παρατηροῦνται δύο τρόποι ταφῆς. Οἱ τάφοι εἴτε ὀρίζονται ἀνάμεσα σὲ κοιλότητες βράχων ποὺ σκεπάζουν μακρόστενοι λίθοι, τὰ μακρόνια, καὶ φράζουν μικρότεροι στὴν ἀνατολικὴ πλευρά, εἴτε εἶναι κτιστοὶ καὶ καλύπτονται ἀπὸ καμάρα.

135. "Αγιος Γεώργιος. Μονοκάμαρος ναός (6.45×3.20 μ.), ἰδιωτικὸς τῆς οἰκογένειας Μαργιώλη, στὸ χωριό, ἀνάκαινισμένος πρόσφατα, μὲ ἀψίδα ποὺ διαμορφώνεται ἐξωτερικὰ ἡμικυλινδρική. Τὴν ὀροφὴ σκεπάζουν καλάμια. Τὸ παλαιὸ καμπαναριὸ ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ νεώτερο.

Τοιχογραφίες. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἡ Παναγία μὲ τὸν Χριστὸ μπροστὰ τῆς πλαισιώνεται ἀπὸ προφῆτες μὲ ἀνοιχτὰ εἰλητά. Στὸν ἡμικύλινδρο, πάνω ἀπὸ τοὺς συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, εἰκονίζεται ἡ Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων. Στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας ἡ Ἁγία Τριάδα ἀντικαθιστᾷ καὶ σ' αὐτὸν τὸ ναὸ τὴν παράσταση τοῦ ἀγίου Μανδηλίου, ποὺ εἰκονίζεται ἀριστερά τῆς, ἐνῶ τὴν ἀντίστοιχὴ θέσιν Ν καταλαμβάνει ὁ Μωυσῆς ποὺ παραλαμβάνει τοὺς νόμους. Στὸ Β σκέλος εἰκονίζεται ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ καὶ στὸ Α ἡ Παναγία Καιομένη Βάτος. Στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης ποὺ ἀνοίγεται στὸν Α τοῖχο, πάνω ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Ἀκρας Ταπείνωσης ποὺ πλαισιώνουν ἡ Παναγία καὶ ὁ Ἰωάννης, ὁ προφήτης Ἡσαΐας κρατεῖ εἰλητὸ μὲ τὴν ἐπιγραφὴ ὅτι ἐρεται ἀπὸ τῆς γῆς ἡ ζωὴ αὐτοῦ⁴⁰². Χαμηλότερα διαβάζεται ἡ ἀρχὴ τοῦ

Παναγιώτης Κληροδέτης. Γιά τὸ ζωγράφο καὶ τὴν ἐξαιρετικὰ μακρόχρονη παρουσίαν του σὲ μνημεῖα τῆς περιοχῆς βλ. παραπάνω, σμμ. 316.

401. Τὸ πρόβλημα τῆς ἀπόδοσης τοῦ διακόσμου τοῦ τελευταίου αὐτοῦ ναοῦ στὸν ἴδιο ζωγράφο παραμένει· ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Ὀνόματα ἁγιογράφων σὲ ναοὺς τῆς Μάνης, ὁ.π. 132, 24. Βλ. σχετικὰ παραπάνω ἀρ. 105 (1768) καὶ ἀρ. 109 (1737).

402. Ἡσαΐας ΝΓ' 8. Οἱ στίχοι διαβάζονται στὴν Ἀκολουθία τῶν Ὁρῶν τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς. Τριώδιον, Ἑκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας (Ἐν Ἀθήναις 1960) 407.

τροπαρίου ἄνω σε ἐν θρόνῳ κάτω ἐντάφω⁴⁰³. Στὸ Βραβεῖο τοῦ ναοῦ, κάτω ἀπὸ τοξόλλια, ἀναγράφεται: *Ἡ πρόθεσις του Αγίου Γεωργίου . . Δανιήλ ἀρχιερέως . .*⁴⁰⁴. Ἄλλες παραστάσεις ποὺ κοσμοῦν τὸ ἱερὸ εἶναι τὸ Ὅραμα τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας, ἡ Κοινωνία τῆς ὁσίας Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας ἀπὸ τὸν Ζωσιμᾶ καὶ ὁ Μελχισεδέκ. Στὰ μέτωπα τῶν τραπεζῶν τῆς πρόθεσης καὶ τῆς κεντρικῆς εἰκονίζονται, ἀντίστοιχα, ὁ Ἄρειος καὶ ὁ Ἰωνᾶς.

Στὸ κτιστὸ τέμπλο, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή Ὅρων τὸ βῆμα, ὁ τυπικὸς γιὰ τὴν περιοχὴ διάκοσμος. Στὴ Μεγάλῃ Δέησι τὸν Χριστὸ συνοδεύει ἡ ἐπιγραφή Ὁρεωπιλύτης. Δίπλα ἀπὸ τὴ δεσποτικὴ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ, στὸν τύπο τοῦ Βασιλέα Βασιλευόντων - Μέγα Ἀρχιερέα, ὁ Ἰωάννης ὁ Προδρόμος κρατεῖ τὴν κεφαλὴ του σὲ πινάκιο.

Στὸ Β τοῖχο, στὴ θέση τοῦ ἐπώνυμου ἁγίου τοῦ ναοῦ, εἰκονίζεται ὁ ἅγιος Γεώργιος καὶ δίπλα ὁ ἅγιος Εὐστράτιος. Στὴν ἐπόμενη ζώνη σκηνὲς μαρτυρίων τους καὶ ὑψηλότερα τὸ Γενέσιο καὶ τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου. Στὸ Ν τοῖχο οἱ ἀπόστολοι Πέτρος καὶ Παῦλος, ποὺ εἰκονίζονται σὲ πανομοιότυπη μὲ τὸν προηγούμενο ναὸ διάταξη, ἀκολουθοῦνται ἀπὸ τὸν ἅγιο Βασίλειο. Τὴν ὑψηλότερη ζώνη καταλαμβάνουν εὐαγγελικὲς σκηνές.

Στὸ ναὸ ἔχει δοθεῖ ἔμφαση σὲ παραστάσεις ποὺ ὑπογραμμίζουν τὸ δόγμα τῆς ἐνσάρκωσης, ὅπως ἡ Παναγία Καιομένη Βάτος καὶ τὸ ἅγιο Μανδήλιο.

Ὁ προπλασμοὸς τῶν προσώπων εἶναι σκουροκάστανος, ἡ σάρκα ζωγραφίζεται ἀπὸ πηχτὴ ὥχρα. Τὸ ὕφος τοποθετεῖ τὸ διάκοσμο ἀπὸ τὸ β' ἡμισυ τοῦ 18ου αἰ.

136. Ἅγιος Δημήτριος. Μονοκάμαρος ναὸς (11×3 μ.) μὲ ἡμικυλινδρική ἐξωτερικὰ ἀψίδα, ἀνακαινισμένος, ποὺ ἀνήκει στὴν οἰκογένεια Μεράκου. Σὲ μεταγενέστερη φάση ὁ ναὸς προεκτάθηκε. Ἡ θύρα τοξωτὴ, τὰ παράθυρα ὀρθογώνια.

Τοῖχογραφίης. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης τῆς ἀψίδας ἡ Πλα-

403. Διαβάζεται κατὰ τὸν ὄρθρο τοῦ Μεγάλου Σαββάτου, στὸ ἴδιο, 425. Οἱ στίχοι ἀναγράφονται καὶ στὴν πρόθεση τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου στὸ Σκουτάρι (ἀρ. 118). Βλ. σχετικὰ παραπάνω, σημ. 370.

404. Τὸ ὄνομά του ποὺ συναντᾶται καὶ στὸν προηγούμενο ναὸ (ἀρ. 134) δὲν παρέχει ἀσφαλὴ ἔνδειξη γιὰ τὴ χρονολόγησή τοῦ διακόσμου.

τυτέρα τῶν Οὐρανῶν κρατεῖ τὸν Χριστὸ μέσα σὲ ὀξύληκτη δόξα. Τὴν συνοδεύουν ἐξαπτέρυγα καὶ οἱ προφῆτες Δανιὴλ καὶ Ἡλίας μὲ ἀνοικτὰ εἰλητά. Ὁ ἡμικύλινδρος χωρίζεται σὲ δύο ζῶνες. Ὑψηλὰ ἱστορεῖται ἡ Οὐράνια Λειτουργία. Χαμηλότερα, κάτω ἀπὸ τοῦστοιχία, οἱ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες.

Στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας δύο ἄγγελοι κρατοῦν τὸ Μανδήλιο· τοὺς πλαισιώνουν προφῆτες μὲ εἰλητά. Στὴν πρόθεση ἡ Ἀκρα Ταπείνωση φέρει τὴν ἐπιγραφή Ἀποκαθήλωση. Στὸ Βραβεῖο τοῦ ναοῦ διαβάζεται ἡ ὁκτάστιχη ἐπιγραφή Ἀγία Πρόθεση του Αγίου / Δημητρίου ἐπὶ τῆς ἀρχιερατί(ας) τοῦ ἀγίου· μαῖνις / κυρίου ἱερεμίου⁴⁰⁵ / μνίστητι κύρι | τ- / καὶ ἀήμνιστὸν τῆς ἀγί(ας) μονίς ταυτ(ης)· μελετῆον/παναγιότη καὶ τῶν γονέον / κύριάκνυ κυνορδάκνυ κ(αὶ) / κυριακῆς. ζαφέρο... / ἱερομονάχον· καὶ τὸν γονέον / αὐτοῦ παναγιότου. μαρι|ας ἰῶ κ(αὶ) τον ἀνδελφον αὐτοῦ { αὐτοῦ { αὐθ Ἰουνήον. μνήστητι / κύριε τοῦ δούλου του Θεοῦ Μαβρουδῆ καὶ τῆς / συμβίας καὶ τ(ων) τέκνον αὐτοῦ. Τὸ διάκοσμο τῆς πρόθεσης συμπληρώνουν ἡ Κοινωνία τῆς Ὁσίας Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας καὶ ὁ ἅγιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε.

Ἀπὸ τὸ κτιστὸ τέμπλο μὲ τὴ συνηθισμένη ἐπιγραφή καὶ διακόσμηση ἀναφέρεται ὁ ἅγιος Νέστορας ποὺ εἰκονίζεται χαμηλά, στὸ ὕψος τῆς ζωγραφιστῆς ποδέας. Στὴν καμάρια τῆς ὁροφῆς τὸ τυπικὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα μὲ τὸν Παντοκράτορα, τὴν Παναγία καὶ τὸν Ἰωάννη. Τὶς παραστάσεις τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ ποὺ κρατεῖ ψυχὴ καὶ τοῦ ἀγίου Γεωργίου στὸ Β τοῖχο συνοδεύουν οἱ ἀφιερωτικὲς ἐπιγραφές: Δένσις / τον δούλον του θεου. μιχαὴλ μπαζάκον / καὶ μιχαὴλ / δικεάκον / εἰς ψυ. . κην / αυτ.σωτηρία κ(αὶ) ζω|ην εῶνιον στὴν πρώτη παράσταση, καὶ Δευσίς του / δούλου του Θεου / ΔΗ - - / κου εἰς ψυ - - αὐθ οκτοβρίου 13 στη δεύτερη. Ἀκολουθεῖ ὁ ἅγιος Δημήτριος ὁ Μυροβλήτης «ἐν τῇ πόλλῃ σαλονικέων». Ἀπέναντι ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος φτερωτός. Δίπλα ἡ χρονολογία αὐθ ἀγνου/στου στ(ις) / 13 / ἀπὸ κτῆ/σεως. Τὸ διά-

405. Πρόκειται γιὰ τὸν Ἱερεμία Γ' Τσαουσέα ποὺ ἐκλέγεται τὸ 1808 στὴν Ἐπισκοπὴ Μαΐνης, παραιτεῖται ἀργότερα καὶ καταλαμβάνει τὸ 1811 τὴν ἔδρα τῆς Πλάτσας. Βλ. ΝΙΚ. Α. ΒΕΗ, "Ἐκφρασις κώδικος τῆς Μητροπόλεως Μονεμβασίας καὶ Καλαμάτας, ΔΙΕΕ ΣΤ", 1901, 204, ἀρ. 58. Β. Γ. ΑΤΕΣΗ, Ἐπισκοπικοὶ Κατάλογοι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ΕΦ ΝΖ' I-II, 1975, 141. Γιὰ τὴν περίοδο ὅμως τῆς ἀρχιερατείας του καὶ τὸ ὄνομα τοῦ προκατόχου του, Δανιὴλ ἢ Ἀθανάσιος, πρβ. ΒΕΗ, ὅ.π. 203 ἀρ. 55, Δ. Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ, Συμβολὴ εἰς τὰ περὶ Νικλων-Νικλιάνων τῆς Μάνης, Ἀθηνᾶ 53, 1949, 182, σημ. 6 καὶ ΑΤΕΣΗ, στὸ ἴδιο.

κοσμο συμπληρώνουν σκηνές βίου ἢ μαρτυρίου τῶν ἁγίων καὶ εὐαγγελικῆς σκηνῆς. Ὁ ζωγράφος, ποὺ εἶναι λαϊκός, χρησιμοποιεῖ σκοῦρα χρώματα καὶ σκιαρίζει ἀπότομα τὰ πρόσωπα.

137. *Ἁγία Τριάδα*⁴⁰⁶. Μονοκάμαρος κοιμητηριακὸς ναὸς (10.40×4.65 μ.), Β τοῦ χωριοῦ με ἡμικυκλικὴ ἐξωτερικὰ ἀψίδα καὶ τοξωτὰ ἀνοίγματα. Στὸ μονόλοβο νεοκλασικὸ καμπαναριὸ ἢ χρονολογία 1900.

Γλυπτὰ διαφόρων ἐποχῶν κοσμοῦν ἐξωτερικὰ τὸ ναό. Πάνω ἀπὸ τὴ θύρα εἰσόδου, Δ, διακρίνεται λιθανάγλυφο με ρόδακκα. Τοὺς σταθμοὺς τῶν παραθύρων τῆς Ν πλευρᾶς ἀποτελοῦν στὸ πρῶτο δύο τμήματα ἀπὸ βυζαντινὸ μαρμάρينو τέμπλο με πυροστρόβιλο καὶ διάκοσμο ποὺ περικλείεται σὲ σηρικὸ τροχό: εἰκονίζονται ἀστέρια με πολλὰς ἀκτίνες καὶ ἀνθέμιο. Οἱ διαστάσεις τοῦ ἐνὸς ἀπὸ αὐτὰ εἶναι 0.64×0.14 μ. Τὸ θέμα τοῦ διακόσμου εἶναι συνηθισμένο στὴν περιοχὴ κατὰ τὸν 11ο αἰ.⁴⁰⁷ Στὸ ἄλλο παράθυρο λαϊκὰ λιθανάγλυφα ἔχουν θέματα φυτικὰ ἄνθη, κυπαρίσσια καὶ δικέφαλους ἀετοὺς. Τὸν ἐξωτερικὸν διάκοσμο συμπληρώνει ἐντοιχισμένο πινάκιο τοῦ 19ου αἰ.⁴⁰⁸ στὴν ἀψίδα.

Ἐσωτερικὰ τὶς μακρὲς πλευρὲς διαρθρώνουν τρία τυφλὰ ἀψιδώματα. Ὁ τοῖχος ὁ γράφημένος διάκοσμος ποὺ ἀνάγεται στὸ β' μισὸ τοῦ 18ου αἰ. περιορίζεται σὲ παράσταση τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Παλαίου τῶν Ἡμερῶν ποὺ στέφουν τὴν Παναγία⁴⁰⁹, καθὼς καὶ τῆς Πεντηκοστῆς, ὅπου εἰκονίζεται καὶ ἡ Θεοτόκος. Ἐνδιαφέρον τέλος παρουσιάζει ἐλαιογραφία (1.30×0.56 μ.) ποὺ ἀπεικονίζει τὸν ἱερέα Ἡλία Δασκαλάκη⁴¹⁰. Τὸν συνοδεύει ἐπιγραφή με ψυχω-

406. Σὲ ἔγγραφο ἀπογραφῆς Μοναστηριῶν τοῦ 1826, στίς μονὲς τοῦ Κάββαλου, περιφέρειας Κολοκυνθίου, περιλαμβάνεται ἡ Ἁγία Τριάδα ποὺ ταυτίζεται ἴσως με τὸ ναὸ αὐτό. Κατὰ πληροφορίες τοῦ κ. Β. Σκάλκου στὸν παλαιότερο ναὸ ποὺ ἀνακαινίστηκε (;) ζοῦσε καλὸ γηρος. Ἐνα ἄλλο μοναστήρι ποὺ ἀναφέρεται, ἡ Μεταμόρφωση, δὲν περιελήφθη στὴν ἔρευνα, Ε. Δ. ΜΠΕΛΙΑ, *Μοναστηριακὰ Λακωνίας, Λακωνικαὶ Σπονδαὶ Α'*, 1972, 357.

407. Τὸ ἀνάγλυφο εἶναι χαμηλὸ. Πρβ. Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, *Νικήτας Μαρμαρᾶς (1075), Δωδώνη Α'*, 1972, πίν. XIIIα.

408. Βλ. παραπάνω σ. 308.

409. Γιά τὴ δυτικῆς προέλευσης εἰκονογραφικὴ αὐτὴ σύνθεση βλ. πρόχειρα Κ. Δ. ΚΑΛΟΚΥΡΗ, *Ἡ Θεοτόκος εἰς τὴν εἰκονογραφίαν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, Πατριαρχικὸν Ἱδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν* (Θεσσαλονίκη 1972) 210, 211.

410. Τὸ ὄνομα Δασκαλάκης ἀποτελεῖ μετονομασίαν τῆς οἰκογενείας Κληροδέτη, μέλη τῆς ὁποίας ἦταν οἱ ζωγράφοι τοῦ 18ου αἰ.

φελές περιεχόμενο. Στὸ κτιστὸ τέμπλο σώζεται ὁ ξυλόγλυπτος σταυρὸς καὶ οἱ πολύχρωμοι ἀνάγλυφοι δράκοντες ἀπὸ τέμπλο παλαιότερου ναοῦ. Καταγράφηκαν δύο δεσποτικές εἰκόνες: α) Παναγία βρεφοκρατούσα καὶ β) Χριστὸς «Μέγας Ἀρχιερεύς», διαστάσεων 0.95×0.60 μ., τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰ. Λίγο μεταγενέστερη εἶναι ἡ εἰκόνα τοῦ Προφήτη Ἡλία (0.58×0.90 μ.).

Στὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ μαῦρα βότσαλα σὲ βάθος ἀπὸ λευκὰ σχηματίζουν θέματα φυτικού διακόσμου.

138. *Προφήτης Δανιήλ*. Ἐρειπωμένος ναὸς στὴ θέση Ποῦρκος (Χαντάκια)⁴¹¹.

Σωτήρας (Κουσκούνι)

Ναοὶ μεταβυζαντινῶν καὶ νεωτέρων χρόνων

139. *Ἅγιος Ταξιάρχης*. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναῖσκος (διαστ. 6×3 μ.). Ἐχει ἡμικυλινδρική ἀψίδα καὶ μονόλοβο καμπαναριό. Πάνω ἀπὸ τὴ θύρα εἰσόδου ἀνακουφιστικὴ τοξωτὴ κόγχη μὲ τοιχογραφία τοῦ ἀρχάγγελου Μιχαὴλ στηθαίου. Ἡ ἀψίδα καταλαμβάνεται ἀπὸ τὴν κτιστὴ ἀγία Τράπεζα.

Τοιχογραφίαι: Ἱερό: Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας ἡ Πλατυτέρα μὲ τὸν Χριστὸ σὲ κυκλικὴ δόξα. Στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας σὲ δύο ἐπαλληλες ζῶνες ἡ Κοινωνία τῶν ἀποστόλων καὶ ἔξι συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, ποὺ κρατοῦν εἰλητὰ καὶ προσκλίνουν στὸ κέντρο ἀνὰ τρεῖς, ὅπου ὁ Χριστὸς μέσα σὲ ἅγιο ποτήριο («Ὁ ἄρτος τῆς ζωῆς»)⁴¹². Στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας τὸ ἅγιο Μανδήλιο. Στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης ἡ Ἀκρα Ταπείνωση· ὁ Χριστὸς πλαι-

411. Γ. Δ. ΜΑΝΟΛΑΚΟΣ, Τοπωνυμιαί. Α' Δήμος Τευθρώνης, *Λαογραφία* Ε', 1915, 399. Δ. Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, Ἀρχαῖα καὶ μεσαιωνικά τοπωνύμια ἐκ Μάνης, *Ἑλληνικά* 15, (1957) (Τιμητικὸς τόμος Σωκράτη Β. Κουγέα), 216. Ἡ ὀνομασία τῆς περιοχῆς αὐτῆς πρὸς τὴ Χειμάρρα, γνωστῆς ὡς «Καλόγηροι», ὑποδηλώνει ὑπαρξή, παλαιά, μονῆς.

412. Γιὰ τὴν παράσταση τοῦ Χριστοῦ ὡς «Ζωηφόρου Ἀρτου» πρβ. ἀρ. 29 καὶ σημ. 117, ἀρ. 142.

σιώνεται από την Παναγία και τον 'Ιωάννη, που ζωγραφίζονται στη Β και Ν παρειά της κόγχης, αντίστοιχα (πίν. 50β). Βόρεια της πρόθεσης το Βραβείο. 'Επιγραφή: *Ἡ ἁγία πρόθεσις τῶν Ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ. Μελετίου μοναχοῦ, τῶν γονέων Πιέρο [- - - - -]*⁴¹³. Ἡ καμάρα τοῦ ἱεροῦ δὲν φέρει τοιχογράφηση. Στὸν Α τοῦχο ἀνοίγεται ἡ μικρὴ κόγχη τοῦ διακονικοῦ.

Στὴ ζώνη ποὺ βρίσκεται στὴ γένεση τοῦ Ν σκέλους τῆς καμάρας τοιχογράφηση σὲ πέντε διάχωρα (ἡ ζώνη δὲν χαρακτηρίζει ὅλη τὴν καμάρα, ἀλλὰ σταματᾷ στὸ τέλος τῆς πόρτας τοῦ Ν τοίχου). Ἀπὸ Α πρὸς Δ: 'Ο *Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου* μὲ τὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή: *δευσις του δουλου σου ΓΗΑΝΗ μεντουράκι <καὶ> τον τεκνον υς βοηθηαν αυτον*. Ἡ *Γέννηση* μὲ τὴν ἐπιγραφή: *δευσις του δουλου σου Θεοδόρου νερέος μετα της σινωδῆας αυτου υς βοήθηαν αυτον*. Στὸ τρίτο διάχωρο ἡ *Υπαπαντὴ* καὶ στὸ τέταρτο ἡ *Βαϊοφόρος*. Στὸ πέμπτο ἡ *Ἐγερση τοῦ Λαζάρου* μὲ ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή μισοκατεστραμμένη.

Στὸ Ν τοῦχο ζώνη μὲ *ιεράρχες* κάτω ἀπὸ ἀψιδωτὰ πλαίσια, τοὺς *ἀγίους Νικόλαο, Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο* (ἄρκετὰ κατεστραμμένους) καὶ *Βασίλειο*. 'Επιγραφή: *δευσις του δουλου Μιχαηλ Γιαναράκη ης βοηθηαν αυτου στήν παράσταση τοῦ Χρυσοστόμου*.

Κυρίως ναὸς: Στὸ κτιστὸ τέμπλο ψηλὰ ἡ *Μεγάλῃ Δέηση* μὲ τοὺς ἀποστόλους κάτω ἀπὸ τοξωτὰ πλαίσια. Ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν *ᾠραία Πύλη* ἡ *Παναγία ἔνθρονη βρεφοκρατούσα* «ἡ Ὁδηγήτρια», καὶ δίπλα ὁ *Ἀρχάγγελος*, ποὺ κρατεῖ σφαίρα στὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ σταυροφόρο σκῆπτρο στὸ δεξιόν. Δεξιὰ ἀπὸ τὴν *ᾠραία Πύλη* ὁ *Χριστὸς ἔνθρονος* ὡς *Μέγας Ἀρχιερεὺς* (ἄρκετὰ κατεστραμμένος), ποὺ πλαισιώνεται ἀπὸ τὰ σύμβολα τῶν *εὐαγγελιστῶν*. Δεξιὰ ὁ *ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος*, μετωπικός. 'Επιγραφή: *Δευσις του δουλου [- - -] κη αποστολάκι*. Στὸ ἐσωράχιο τῆς *ᾠραίας Πύλης* ἡ *ἁγία Ἄννα* καὶ ὁ *Ἰωακείμ* καὶ στὴν κορυφὴ σχηματοποιημένα ἄστρα.

Στὸ κέντρο τῆς καμάρας ὁ *Χριστὸς Παντοκράτωρ* μέσα σὲ δόξα καὶ σὲ μετάλλιο· περιβάλλεται ἀπὸ τὴν *Παναγία*, τὸν *Πρόδρομο*, τοὺς τέσσερις *εὐαγγελιστές*, *ἐξαπτέρυγα* καὶ *πολνόμματα*. Στὸ Β σκέλος τῆς καμάρας ζώνη μὲ τὴ

413. Ἡ ἐπιγραφή ἀποκαλύπτει ὅτι ἀρχικὰ ὁ ναὸς ἦταν ἀφιερωμένος στοὺς δύο ἀρχαγγέλους Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ.

Σύναξη τῶν Ἀρχαγγέλων, οἱ ὅποιοι κρατοῦν σέ μετάλλιο τὸν Χριστὸ στη-
θαῖο, πού εἰκονίζεται νέος, ὡς τῆς Μεγάλης Βουλῆς ἄγγελος· εὐλογεῖ μὲ τὸ
δεξι χέρι καὶ κρατεῖ κλειστὸ εἰλητάριο στὸ ἀριστερό. Στὴν ἀντίστοιχη θέση στὸ
Ν σκέλος τῆς καμάρας ἀνάλογη παράσταση· ἐδῶ ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται ὥριμος
νὰ εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξι καὶ νὰ κρατεῖ κλειστὸ βιβλίον μὲ τὸ ἀριστερό. Τὸ ὑπόλοι-
πο τμῆμα τῆς κορυφῆς τῆς καμάρας δὲν ἔχει διακόσμηση.

Βόρειος τοῖχος: Στὴ ζώνη πού βρίσκεται στὴ γένεση τῆς καμάρας ἀπὸ Α:
ἡ Βάπτισις, ἡ Ἀνάστασις (μὲ τὸν Χριστὸ νὰ βγαίνει ἀπὸ τὸ μνῆμα σὲ δυτικὸ
εἰκονογραφικὸ τύπο), ἡ Μεταμόρφωσις, μὲ τὴν ἐπιγραφή: *Δευσις του δουλου*
σου μιχον Γιαναρακι της σιμβιας και τον τεκνον υς βοηθιαν αυ(των), ἡ Ἀνά-
ληψη, μὲ τὴν ἐπιγραφή: Δευσις του δουλου σου Γιανι Κιτακι, τις συνμβ(ι)ας
του και τον τεκνον ης βοιθιαν αυτου, ἡ Ἀπιστία τοῦ Θωμᾶ καὶ ἡ Ὑψωση
τοῦ Τιμίου Σταυροῦ. Τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα τῆς ζώνης δὲν ἔχει διακόσμηση. Στὸν
ἴδιο τοῖχο, σὲ ζώνη κάτω ἀπὸ τὴν προηγούμενη, ἀπὸ Α ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ.
Κρατεῖ στὸ δεξι χέρι ρομφαία καὶ στὸ ἀριστερὸ τὴν ψυχὴ τοῦ νεκροῦ μὲ τὴν
ἐπιγραφή: *ο αμετανόντος.* Στὸ θώρακα τοῦ ἁγίου διακόσμηση μὲ μεγάλη
τερατόμορφη κεφαλὴ⁴¹⁴. Τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα μέχρι τὸ δυτικὸ τοῖχο καταλαμ-
βάνουν παραστάσεις ἁγίων σὲ ἐνιαῖο χῶρο μὲ τρίχρωμο βάθος κάτω ἀπὸ τοξω-
τὰ πλαίσια. Ἀπὸ Α ὁ ἅγιος Δημήτριος ἑφιππος, μὲ τμῆμα ἐπιγραφῆς: *Δευσις*
του δουλου σου μιχο τιερακι [---], ὁ ἅγιος Σπυρίδων, μετωπικὸς μὲ ἀφιε-
ρωτικὴ ἐπιγραφή ἐπιχρισμένη, ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος, ὁμοίως καὶ ὁ ἅγιος Διονύ-
σιος ὁ Σιγοῦρος. Ἐπάνω στὸ τοξωτὸ πλαίσιο ἐπιγραφή: *Δημητρι κοκινάκη*
ης βουθιαν αυτους, ἡ ὁποία μάλλον συνάπτεται μὲ τὴν παράσταση τῆς Ἀπιστίας
τοῦ Θωμᾶ, πού βρίσκεται ἀκριβῶς ἀπὸ πάνω. Κάτω, ἀριστερὰ ἀπὸ τὸν
ἅγιο Διονύσιο, ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή: Δευσις του δουλου σου βρετον κηρια-
κακη ης βουθιαν αυτους σιν παντί τὸ / υκο. Στὴ συνέχεια ὁ ἅγιος Χαράλάμπης
μὲ τὴν ἐπιγραφή: *δευσις του δου(λου) σου γηοργακη κοκινάκι ης βουθιαν*
αυτους. Ἐπάνω στο τοξωτὸ πλαίσιο ἐπιγραφή: *δέυσις του δουλου σου δι-*
μίτρι καζαλάκη ης βουθιαν αυτου, ἡ ὁποία μάλλον ἀνήκει στὴν παράσταση
τῆς Ὑψωσης τοῦ Σταυροῦ, πού βρίσκεται ἀκριβῶς ἀπὸ πάνω. Ἀκολουθεῖ ὁ
ἅγιος Κωνσταντίνος μὲ τὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή: *δευσις του δουλου σου γηαν*

414. Πρβ. πιδὸ πάνω, ἀρ. 128 καὶ σημ. 385.

αντρεασι ης βουθιαν αυτους και ο ἅγιος Κοσμάς· διακρίνονται ἔχνη ἀφιερω-
τικῆς ἐπιγραφῆς κάτω ἀπὸ ἐπίχρισμα.

Ἐπιγραφή πάνω ἀπὸ τὴ θύρα τοῦ νότιου τοίχου: *δεησις του δουλου σου Γη[α]νακη карабаки και τον [τε]κνον ης β[ούθιαν] αυτου.*

Ἡ τεχνοτροπία τῶν τοιχογραφιῶν δὲν παρουσιάζεται ἐνιαία. Πρόκειται γιὰ ἔργα λαϊκῆς τέχνης τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνα.

140. *Ἅγιος Βασίλειος*. Μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναῦδριο (ἔσωτ. διαστ. 7.05×3.10 μ.). Ἡ τοξωτὴ θύρα ἔχει πώρινους θολίτες καὶ ἡ ἀνακουφιστικὴ κόγχη καὶ ἡ φωτιστικὴ θυρίδα πάνω ἀπὸ αὐτὴν ἔχουν πώρινες παρειές. Φωτιστικὴ θυρίδα καὶ στὸ Ν τοῖχο. Ἡ ἀψίδα, ἐξωτερικὰ τρίπλευρη, εἶναι ἐν μέρει καταχλωσμένη. Ἡ τοιχοδομία εἶναι ἀπὸ ἀργολιθοδομή, ἐνῶ οἱ γωνίες ἐνισχύ-
ονται μὲ πελεκητοὺς λίθους (πίν. 49β). Ἀμέσως μετὰ τὴν εἴσοδο τὸ δάπεδο εἶναι ὑπερυψωμένο. Μπροστὰ ἀπὸ τὸ κτιστὸ τέμπλο σχηματίζεται θρανίο. Στὴν πρόθεση τοξωτὴ κόγχη καὶ στὸ διακονικὸ τετράπλευρη.

Τοιχογραφίαι. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας, ἡ *Πλατυτέρα τῶν οὐρανῶν* μὲ τὸν Χριστὸ μέσα σὲ ὀξυκόρυφη δόξα. Στὸν ἡμικύλινδρο οἱ ἅγιοι *Νικόλαος, Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, Βασίλειος, Γρηγόριος, συλλειτουργοῦν-
τες*, μὲ ἀνοιχτὰ ἐνεπίγραφα εἰλητά. Ἀνὰ δύο προσκλίνουν στὸ κέντρο, ὅπου ὑ-
περμέγεθες ἅγιο ποτήριο, μὲ λαβίδα καὶ κεντητὸ κάλυμμα. Στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης ἡ *Ἀκρα Ταπείνωση*, μὲ μόνον τὸν Χριστὸ (ἐπιγραφή: *Η ΑΠΟΚΑ-
ΘΥΛΩΣΙΣ*) καὶ στίς παρειές ὀνόματα πρὸς μνημόνευση. Στὴν παράσταση
χρονολογία «*ἐν ἔτη 1863*» καὶ ὑπογραφή: «*Ἰω(άννης) Ν.Β. ἔγραψε*»⁴¹⁵. Στὴν
κτιστὴ ἀγία Τράπεζα ἀποτροπαῖκός σταυρός καὶ λείψανα παρακλητικῆς ἐπι-
γραφῆς.

141. *Μεταμόρφωση (Σωτήρας)*. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός (ἔ-
σωτ. διαστ. 12.35×3.45 μ.). Ἐξωτερικὰ εἶναι ἐπιχρισμένος, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι
ἔχει τοιχοδομία μὲ ἀργολιθοδομή καὶ μὲ λαξευμένους λίθους στίς γωνίες. Ἡ
Δ θύρα εἶναι τοξωτὴ καὶ περιβάλλεται ἀπὸ πώρινο πλαίσιο μὲ ἀνάγλυφη σχη-
ματοποιημένη κληματίδα καὶ γεωμετρικὰ κοσμήματα. Δεξιὰ ἀπὸ τὴ Δ θύρα

415. Ἀγνωστο μᾶς εἶναι τὸ ἐπώνυμο τοῦ ζωγράφου. Ἀξιοσημείωτος ὁ λόγιος τύπος
τῆς ὑπογραφῆς.

ή χρονολογία 1717 ΜΑΡΤΙ πάνω σέ πέτρα σπασμένη και έντοιχισμένη. Θύρα ανοίγεται και στο Ν τοίχο του ίεροῦ. Ἡ άψίδα είναι τρίπλευρη. Μεγάλο μέρος της είναι καλυμμένο άπό έπίχωση. Στην κορυφή της άπόληξης της Α πλευράς του ναοῦ είναι τοποθετημένος κιονίσκος με κάθετες γλυφές και ταινίες (άπό άρχαίο περιρραντήριο;).

Πάνω άπό τή Δ πλευρά του ναοῦ ύψώνεται μεγάλο και έπιμελημένο πέτρινο κωδωνοστάσιο σέ τρεῖς ζώνες, με πυραμιδοειδή άπόληξη. Ἔχει άνάγλυφη διακόσμηση με φυτικά και γεωμετρικά κοσμήματα, φτερωτή κεφαλή, σταυρό, ήλιο και ύδρορρόη με σχηματοποιημένη ανθρώπινη κεφαλή⁴¹⁶.

Το ιχο γ ρ α φ ί ε ς. Ἀρχικά ή έκκλησία ήταν κατάγραφη. Σήμερα είναι έπιχρισμένη, με άκάλυπτα μόνο μερικά τμήματα. Στο τεταρτοσφαίριο της άψίδας ή Πλατυτέρα των Οὐρανῶν, με δύο άρχαγγέλους⁴¹⁷. Στην κόγχη του διακονικοῦ ο Μελχισεδέκ, στηθαῖος, μετωπικός. Στο κέντρο της καμάρας, στο Δ τμήμα της, μετάλλιο με τόν Χριστό μέσα σέ τετράπλευρη δόξα και με τά ζώδια των τεσσάρων εὐαγγελιστῶν. Φαίνονται κάτω άπό τὸ έπίχρισμα ἔχνη άπό τά πλαίσια των άλλων παραστάσεων. Στο κέντρο της καμάρας ὑπήρχε μετάλλιο και στά σκέλη της καμάρας παραστάσεις σέ διάχωρα. Στη δεξιά παρεῖα της Δ θύρας έπιγραφή με μεγάλα μαῦρα γράμματα, άρκετά κατεστραμμένη. Διαβάζονται:

[Οὗτος] Ο ΝΑΟΣ Υ[κος]
ΘΕΟΥ ΕΣΤΙ: Η Μ[έν]
ΦΥΛΟΣ ΠΕΦΥΚ[ας]
ΕΙΣΕΛΘΕ ΧΑΙΡΩΝ
5 Η ΔΕ ΕΧΘΡ[ός]
ΒΑΣΚΑΝΟΣ ΠΕ[λεις]
ΠΟΡΩ ΠΕΦΕΥΓΕ

416. Για τὸ κωδωνοστάσιο και τὸν αξιόλογο γλυπτό του διάκοςμο βλ. R. TRAQUAIR, Laconia. The Churches of Western Mani, BSA 15, 1908-09, 206-208, 210 και εικ. 9 και πίν. XVII.

417. Παρουσιάζει εἰκονογραφικές όμοιότητες με τήν Παναγία της άψίδας του Χριστου Ζωοδότῃ στη Γέρμα (άρ. 72), έργο του Παναγιώτη Κληροδέτη (1725). Τεχνοτροπικές συγκρίσεις δέν είναι δυνατό νά γίνουν, έπειδή ή παράσταση στο ναὸ της Μεταμόρφωσης έχει τήν έπιφάνεια πολύ κατεστραμμένη.

Στὴν ἐκκλησία σώζονται οἱ ἀκόλουθες εἰκόνες: 1) Δίζωνη εἰκόνα (διαστ. 0.48×0.355 μ.). Ἐπάνω ἡ Δέηση καὶ κάτω, σὲ δύο διάχωρα, ἡ Μεταμόρφωση καὶ ἡ Ἀνάσταση. Χρονολογία: 1862. 2) Ὁ προφήτης Ἡλίας, ὀλόσωμος (διαστ. 0.71×0.455 μ.). Ἐπιγραφή: Ἔργον Ἀντ. Φερρεντίνου, 1882. Ἐπισκευὴ Α. Λαζαρή 1960, δαπάνη Ἀναστασίου Ἰω. Γιαλουράκου⁴²⁰. 3) Ὁ ἅγιος Γεώργιος δρakonτοκτόνος (διαστ. 0.63×0.45 ἐκ.). Ἐπιγραφή: Α. Π. Ἀνδριανοῦ 1888, δαπάνη Ἰω. Σκανδάλη.

142. Παναγία Φανερωμένη. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναῖσκος (ἔσωτ. διαστ. 6.50×2.82 μ.), κτισμένος μὲ ἀργολιθοδομή, ἐξωτερικὰ ἐπιχρισμένος. Στὴ Ν πλευρὰ τοξωτὴ θύρα μὲ πώρινο πλαίσιο καὶ ἐπάνω μικρὴ κόγχη. Στὴ Δ πλευρὰ φωτιστικὴ σχισμὴ μὲ λίθινο μονοκόμματο πλαίσιο. Ὁ Δ τοῖχος ἀπολήγει σὲ μονόλοβο καμπαναριό. Ἡ στέγαση εἶναι νεώτερη μὲ τσιμέντο, δίρρυτη. Ἡ ἀψίδα ἐξωτερικὰ εἶναι ἡμικυκλική, ἐν μέρει καταχωσμένη.

Τοῖχογραφεῖς. Ἱερό: Στὸ τεταρτοσφαῖριο τῆς ἀψίδας ἡ ΠΛΑΤΥ-

418. Ἐπιγραφὲς μὲ παρόμοιο περιεχόμενο σημειώνονται σὲ παραστάσεις τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ ποὺ τοποθετοῦνται κοντὰ στὴν πύλη ναῶν. Πρβ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΤΟΥ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, Ἐρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, 219, 231, 283. Βλ. καὶ ΑΝΔΡΕΟΥ ΞΥΓΟΠΟΥΛΟΥ, Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ φύλαξ, *ByzJb* 1964, 183-184. Βλ. καὶ τίς σημ. 294, 385 στὴν παρούσα ἐργασία. Ἡ σημασία τῶν παραστάσεων καὶ τῶν ἐπιγραφῶν αὐτῶν εἶναι ἀποτροπαϊκὴ. Πολλὲς φορές οἱ ἐπιγραφὲς εἶναι ἀνεξάρτητες ἀπὸ παράσταση τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ ἢ ἀπὸ ἄλλη θρησκευτικὴ παράσταση, ὅπως καὶ ἐδῶ. Παραδείγματα καὶ τῶν δύο περιπτώσεων βλ. στοῦ Δ. Ι. ΠΑΛΛΑ, Βυζαντινὸν ὑπέρθυρον τοῦ Μουσείου Κορίνθου, *ΕΕΒΣ* Α', 1960-1961, 434-436 καὶ σημειώσεις.

419. Ἡ χρονολογία ἐδῶ γράφεται δύο φορές, τὴ μία μὲ ἀραβικὰ καὶ τὴν ἄλλη μὲ ἐλληνικὰ καὶ ἀραβικὰ ψηφία. (Γιὰ παρόμοιες ὅπως ἡ τελευταία ἐπιγραφὲς, βλ. ἀρ. 71 καὶ σημ. 203). Ἀπὸ τὴν τελευταία λέξη διακρίνεται καθαρὰ μόνο τὸ πρῶτο γράμμα, ἀλλὰ ἡ συμπλήρωσή της πρέπει νὰ θεωρηθεῖ βέβαιη. Πρβ. Δ. Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ, Συμβολὴ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Μάνης, *Θεολογία ΚΖ'*, 1956, 565.

420. Τοὺς ζωγράφους Ἀ. Φερρεντίνου καὶ Π. Λαζαρή ἀναφέρει καὶ ὁ Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Ὀνόματτα ἁγιογράφων σὲ ναοὺς τῆς Μάνης, *ῥ.π.* 136, ἀρ. 55 καὶ σ. 133, ἀρ. 32, ἀντίστοιχα.

ΤΕΡΑ ΤΩΝ ΟΥΡΑΝΩΝ με τὸν Χριστὸ ποὺ φορεῖ μαργαριτοποίκιλη αὐτοκρατορική στολή. Στὸν ἡμικύλινδρο δύο ζῶνες ποὺ φτάνουν μέχρι τὴν κτιστὴ ἁγία Τράπεζα. Στὴν πρώτη ζώνη ἡ Κοινωνία τῶν ἀποστόλων (πίν. 50α) καὶ στὴ δεύτερη συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, οἱ: Σπυρίδων, Νικόλαος, Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, Βασίλειος, Γρηγόριος καὶ Κύριλλος, ποὺ κρατοῦν εἰλητάρια καὶ πλαισιώνουν ἀνὰ τρεῖς τὸν Χριστό, ποὺ βγαίνει μέσα ἀπὸ τὸ ἅγιο ποτήριο· ἐπιγραφή: ὁ ζωηφόρος ἄρτος⁴²¹. Στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας στὸ κέντρο τὸ ἅγιο Μανδῆλιο. Βόρεια ἀπὸ τὸ Μανδῆλιο ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ καὶ νότια ἡ Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ. Στὴν πρόθεση, ἡ Ἀκρα Ταπείνωση· ὁ Χριστὸς πλαισιώνεται ἀπὸ τὴν Παναγία καὶ τὸν Ἰωάννη. Ν τῆς ἀψίδας, κάτω ἀπὸ τριφυλλόσχημο τόξο, ὁλόσωμος ὁ πρωτομάρτυς Στέφανος. Στὴ Β πλευρὰ τῆς παράστασης αὐτῆς διακρίνονται ἔχνη (μιὰ κόκκινη διαχωριστικὴ ταινία) ἀπὸ πρῶτο στρῶμα τοιχογράφησης (βλ. καὶ πιδ κάτω).

Στὸ Β τοῖχο τοῦ ἱεροῦ, πάνω ἀπὸ τὴν κόγχη τῆς πρόθεσης, τὸ Βραβεῖο τῆς ἐκκλησίας. Ἐπιγραφή: + ἡ ἁγία πρόθεσις τῆς Κυρίας Θεοτόκου. Διονυσίου Ἱερομονάχου. Διονυσίου ἱερομονάχου [---] Γεωργίου. Στὸ τύμπανο τῆς κόγχης τῆς πρόθεσης ἀποτροπαϊκὸς σταυρός. Στὴν ποδιά τῆς πρόθεσης καὶ σὲ τμήμα τοῦ Β τοίχου μεγάλη παράσταση σὲ μονοχρωμία με τὸν Ἀρειο στὸ στόμα τοῦ δράκοντα. Ἐπιγραφή: [---] ὁ Ἀρειος. Δυτικὰ τῆς κόγχης τῆς πρόθεσης καὶ τοῦ Βραβείου ὁ Χριστὸς ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ Ὁράματος τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας, τῆς ὁποίας τὸ κύριο μέρος ἐκτείνεται στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ κτιστοῦ τέμπλου. Ἐπιγραφή: Ἀρης ὁ ἄφρων.

Στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τέμπλου στὰ Β τῆς Ὁραίας Πύλης, κάτω ἀπὸ τριφυλλόσχημο τόξο, ὁ ἅγιος Πέτρος ὁ Ἀλεξανδρείας, ποὺ κρατεῖ εἰλητάριο με τὴν ἐπιγραφή: ΤΗΣ ΣΟΥ ΤΟΝ ΧΕΙΤΟΝΑ ΣΟΤΕΡ ΔΗΥΑΕΝ. Εἶναι στραμμένος πρὸς τὸν Χριστὸ ποὺ εἰκονίζεται στὸ Β τοῖχο. Στὰ Ν τῆς Ὁραίας Πύλης παράσταση τοῦ ἀββᾶ Σισώη. Ἐπάνω καὶ κάτω ἀπὸ τὶς παραστάσεις τοῦ Σισώη καὶ τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας διακοσμητικὲς ζῶνες με φυτικὸ κόσμημα.

Ἀπ' ὅ,τι μποροῦμε νὰ διακρίνουμε στὰ τμήματα τῶν τοιχογραφιῶν ποὺ εἶναι φθαρμένα, δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει παντοῦ προηγούμενο στρῶμα τοιχογράφησης. Μόνο στὴ διαχωριστικὴ ζώνη ἀνάμεσα στὴν Πλατυτέρα τοῦ τεταρτο-

421. Πρβ. ἀρ. 29 καὶ σημ. 117, ἀρ. 139.

σφαιρίου καὶ τὴν παράσταση τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων ὑπάρχει ραφή, ἢ ὁποία δείχνει ὅτι οἱ δύο ζῶνες μετὰ τὴν Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων καὶ τὴν παράσταση τοῦ Ζωηφόρου Ἄρτου εἶναι μεταγενέστερη προσθήκη, ποὺ ἀντικατέστησε τὶς παλαιότερες τοιχογραφίες αὐτοῦ τοῦ τμήματος. Διακρίνονται καὶ ἔχνη φωτοστεφάνων ἀπὸ τὸ πρῶτο στρώμα. Στὸ Ν τοῦχο: ὁλόσωμος ἅγιος σὲ τρίλοβο τόξο, ποὺ στρέφει ἐλαφρὰ τὸ κεφάλι.

Στὸ κλειδί τῆς καμάρας τοῦ ἱεροῦ πλατιὰ ταινία μετὰ φυτικὸ διάκοσμο καὶ ρόδακες, ἐκατέρωθεν τῆς ὁποίας ὑπάρχουν ἀνὰ δύο ζῶνες. Β σκέλος: Πρώτη ζώνη: *προφῆτες ὁλόσωμοι* ποὺ κρατοῦν εἰλητάρια, κάτω ἀπὸ τόξα. Τὸ βάθος εἶναι τρίζωνο σὲ μπλε σκουρό, πράσινο καὶ διάστικτο καφέ. Ἀπὸ Α πρὸς Δ οἱ *προφῆτες*: Ἰακώβ, Ἰωνᾶς, Ναούμ, Ἡσαΐας. Στὴ δεύτερη ζώνη τρία διάχωρα μετὰ σκηνές ἀπὸ τὸν Ἀκάθιστο Ὑμνο, ἀπὸ Α πρὸς Δ: «Ὡ πανυμνήτε μῆτερ», «Ψάλλοντές σου τὸν τόκον», καὶ «Χάριν δοῦναι θελήσας». Ν σκέλος: Πρώτη ζώνη: *προφῆτες*, ἀπὸ Α πρὸς Δ: Ἰωήλ, Ὡσηέ, Σαμουὴλ καὶ Μωυσῆς (ἰσχύει ὅ,τι καὶ γιὰ τοὺς προφῆτες τοῦ Β σκέλους). Στὴ δεύτερη ζώνη τρία διάχωρα μετὰ σκηνές ἀπὸ τὸν Ἀκάθιστο Ὑμνο. Ἀπὸ Α πρὸς Δ: «Ἀγγελος πρωτοστάτης», «Βλέπουσα ἡ ἁγία», «Γινῶσιν ἄγνωστον γινῶναι».

Κυρίως ναός: Στὸ τέμπλο ψηλὰ ἡ Μεγάλη Δέηση, μετὰ τοὺς ἀποστόλους κάτω ἀπὸ πλαῖσιο συνεχῶν τόξων, ποὺ κοσμοῦνται μετὰ κεφαλές ἀγγέλων. Ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν Ὡραία Πύλη ἡ Παναγία ἐνθρονη βρεφοκρατοῦσα, πολὺ φθαρμένη. Πλακισιώνεται ἀπὸ ἀγγέλους ποὺ κρατοῦν ταινία. Διακρίνεται ἡ ἐπιγραφή ΡΟΔΟΝ ΤΟ ΑΜΑΡΑΝΤΟΝ. Δίπλα ὁ ἀρχάγγελος Γαβριὴλ κάτω ἀπὸ τρίλοβο τόξο. Χαμηλὰ διακοσμητικὴ ζώνη μετὰ ἀπομίμηση ὑφάσματος καὶ φυτικὸ διάκοσμο. Ἐπιγραφή: *δέσεις τοῦ δούλου σου Μιχαὴλ Καλογεράκη καὶ τῶν τέκνων εἰς βοήθειαν αὐτῶν. ΠΑΝ[-----] ΝΕΤ[-----] ΒΡΕΤΑΚΗΣ Εἰς ΒΟΗΘΕΙΑΝ ΑΥΤΩΝ.* Δεξιὰ ἀπὸ τὴν Ὡραία Πύλη ὁ Χριστὸς ἐνθρονος μετὰ κατεστραμμένη τὴν κεφαλὴ καὶ τοὺς ὤμους· κρατεῖ ἀνοιχτὸ βιβλίον μετὰ τὴν ἐπιγραφὴν ἐγὼ εἰμὶ ὁ ἄρτος τῆς ζωῆς [-----]. Δίπλα ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Προδρομος σὲ στροφὴ τριῶν τετάρτων, ὁλόσωμος, στὸ ἴδιο διάχωρο μετὰ τὸν ἐνθρονον Χριστό. Κάτω ἡ ἴδια διακοσμητικὴ ζώνη. Ἐπιγραφή: *μνήσθητι Κύριε τοῦ δούλου σου Γεωργίου κηρικ[-----]φου κ[α]ι τον τέκνον αὐτοῦ [-----].* Στὰ ἐσωράχια τῆς Ὡραίας Πύλης ἡ ἁγία Ἄννα καὶ ὁ ἅγιος Ἰωακείμ καὶ χερουβεὶμ.

Στὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς καμάρας τοῦ κυρίως ναοῦ, καὶ ἀκριβῶς στὴ συ-

νέχεια τῆς κεντρικῆς διακοσμητικῆς ταινίας καὶ τῶν δύο ζωνῶν μὲ τοὺς προ-
φῆτες ποὺ κοσμοῦν τὴν καμάρα τοῦ ἱεροῦ, παριστάνεται ὁ Χριστὸς Παντοκρά-
τορας μέσα σὲ κύκλο. Πλαισιώνεται στὰ Α ἀπὸ τὸν Προδόρομο καὶ στὰ Δ ἀπὸ
τὴ Θεοτόκο σὲ προτομή, ἀπὸ τὰ σύμβολα τῶν τεσσάρων εὐαγγελιστῶν, πο-
λυόμματος τροχοῦς, φτερωτὲς κεφαλὲς καὶ σεραφεῖμ.

Στὰ Β τῆς παράστασης τοῦ Παντοκράτορα ἡ Σύναξη τῶν Ἀρχαγγέλων,
ποὺ κρατοῦν μέσα σὲ στρογγυλὴ δόξα τὸν Χριστὸ ὡς Μεγάλης Βουλῆς ἄγγελο.
Στὰ Ν τοῦ Παντοκράτορα συνεχίζεται ἡ παράσταση τῆς Σύνταξης τῶν ἀρχαγ-
γέλων, ποὺ κρατοῦν πάλι τὸν Χριστὸ ὥριμο σὲ στρογγυλὴ δόξα. Οἱ παραστά-
σεις αὐτὲς (Χριστὸς Παντοκράτωρ, Σύναξη Ἀρχαγγέλων) καλύπτουν τὸ ἥμισυ
τοῦ μήκους τῆς καμάρας. Στὸ ὑπόλοιπο τμήμα καὶ μέχρι τὸ Δ τοῖχο ἔχουμε
συνέχεια τοῦ εἰκονογραφικοῦ θέματος τῶν προφητῶν, ποὺ ἀποδίδονται ὅπως
καὶ στὴν καμάρα τοῦ ἱεροῦ. Στὸ Β σκέλος, ἀπὸ Α πρὸς Δ οἱ: Σολομών, Ἡ-
σαΐας, Ἐλισσαῖος, Ἰερεμίας. Στὸ Ν σκέλος ἀπὸ Α πρὸς Δ οἱ: Δαβὶδ, Δανιήλ,
Ἡλίας καὶ Ἀββακούμ. Ἀνάμεσα στὶς δύο ζῶνες τῶν προφητῶν, στὸ κλειδὶ
τῆς καμάρας, ταινία μὲ φυτικὸ κόσμημα. Στὴν πρώτη ζώνη ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς
γένεσης τῆς καμάρας στὴ Β πλευρὰ ἐννέα διάχωρα μὲ σκηνὲς ἀπὸ τὸν Ἀκάθι-
στο Ὕμνο. Ἀπὸ Α πρὸς Δ: «Φωτοδόχον λαμπάδα», «Ὕμνος ἅπας ἡττάται»,
«Τεῖχος εἶ τῶν παρθένων», «Σῶσαι θέλων τὸν κόσμον», «Ρήτορας πολυφθόγ-
γους», «Ξένον τόκον ἰδόντες» κλπ. Στὴν πρώτη ζώνη ἀπὸ τὴ γένεση τῆς κα-
μάρας ἐννέα διάχωρα ἀπὸ Α πρὸς Δ: ἡ πρώτη ἀδιάνγνωστη, «Ἐχουσα θεο-
δόχον», «Ζάλην ἔνδοθεν ἔχων», ἡ «Γέννησις», «Θεοδόμον ἀστέρα», «Ἡ προ-
σκύνησις τῶν Μάγων», «Κήρυκες θεοφόροι», «Λάμπας ἐν τῇ Αἰγύπτῳ», ἡ
«Υπαπαντὴ τοῦ Σωτῆρος».

Β τοῖχος: Ἀπὸ Α ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὴν πλατιὰ
διακοσμητικὴ ταινία σὲ ἀπομίμηση ὑφάσματος· στὸ ἐπάνω μέρος ἀφιερωτικὲς
ἐπιγραφὰς μὲ τὰ ὀνόματα τῶν Γιάννη Κυτακιτζᾶ καὶ Παναγιώτη Μαριολάκη.
Μετὰ τὴν Κοίμησις ὁ Β τοῖχος χωρίζεται σὲ δύο ζῶνες. Στὴν πρώτη ἐπτὰ διά-
χωρα μὲ εὐαγγελικὲς σκηνὲς. Ἀπὸ Α πρὸς Δ: τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου, ἡ
Γέννησις τῆς Θεοτόκου, ἡ Πεντηκοστή, ἡ Ἀνάληψις, ἡ Ψηλάφησις τοῦ Θωμᾶ,
ἡ Ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ Βαῖοφόρος. Στὴ δευτέρη ζώνη οἱ ὀλόσωμοι
ἄγιοι (ἀπὸ τὰ Α πρὸς τὰ Δ) Νικόλαος, Σπυρίδων καὶ Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, μὲ
ἀφιερωτικὲς ἐπιγραφὰς τῶν Νικολάκη Μιχαλάκη, Νικολάκη Καρβάρη καὶ
Δημητράκη Λαγουδάκη, ἀντίστοιχα. Ἐπειτα ὁ προφήτης Ἡλίας, ὀλόσωμος,

με άφιερωτική έπιγραφή τοῦ Λήα Ἀντωνάκη, ὁ ἅγιος Γεώργιος ἔφιππος, δρακοντοκτόνος με άφιερωτική έπιγραφή τοῦ Πιέρο Ὑαρωνάκη, ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ με άφιερωτική έπιγραφή τοῦ Πέτρου Δηαγαλάκη καί ἡ ἁγία Αἰκατερίνη με λείψανα έπιγραφῆς ἀπὸ άφιερώτρια⁴²².

“Ολοι οἱ ἅγιοι βρίσκονται κάτω ἀπὸ ἄπλὸ τόξο ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἅγιο Γεώργιο καί τὸν ἀρχάγγελο Μιχαήλ, ποὺ βρίσκονται κάτω ἀπὸ τρίλοβο τόξο. “Ολος ὁ Β τοῖχος στὸ κάτω μέρος εἶναι ἐπιχρισμένος καί ἔτσι καλύπτεται μεγάλο μέρος ἀπὸ τὶς παραστάσεις.

Νότιος τοῖχος: Διακόσμηση σὲ τρεῖς ζῶνες. Στὴν πρώτη ζώνη· ἀπὸ Α πρὸς Δ: ὁ Εὐαγγελισμός, μισοκατεστραμμένος ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα παραθύρου δεξιά. Σώζεται ἀριστερὰ ὁ ἀρχάγγελος με σκῆπτρο μπροστὰ ἀπὸ οἰκοδόμημα καί δεξιά ὁ Θεὸς Πατήρ, ποὺ προβάλλει μέσα ἀπὸ σύννεφα. Ἡ ἐπόμενη παράσταση ἔχει καταστραφεῖ. Ἀπὸ τὴν τρίτη, ποὺ ἦταν ἡ Ὑπαπαντή, σώζονται δεξιά ὁ Συμεὼν με τὸν Χριστὸ μπροστὰ ἀπὸ κτήριο. Ἀκολουθοῦν ἡ Βάπτισις, ἡ Ἔγερσις τοῦ Λαζάρου καί «ὁ ἅγιος Ἀντώνιος ἐπιτιμῶν τὸν δαίμονα»⁴²³. Ἐπιγραφή: Δένσις τοῦ δούλου σου Ἀντώνι Γεργουλάκης ὡς βοηθῆν αὐτοῦ. Ἀκολουθεῖ ἡ κτητορικὴ έπιγραφή⁴²⁴ καί ἡ ὑπογραφή τοῦ ζωγράφου πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο καί ἡ τελευταία παράσταση εἶναι ἡ Μεταμόρφωσις. Ἡ κτητορικὴ έπιγραφὴ ἔχει ὡς ἐξῆς:

+ ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΟΥΤΟΣ Ω ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ
 ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΓΓΗΣ ΔΕΣΠΗΝΗΣ ΥΜΟΝ ΘΕΟΤΟΚΟΥ
 ΑΝΑΚΑΙΝΗΣΘΗ ΚΑΙ ΑΝΗΣΤΟΡΗΣΘΗ ΔΕΙΑ ΕΞΟΔΟΥ κ(αι) ΚΟΠΟΥ
 κ(αι) ΣΥΝΔΡΟΜΟΙΣ ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΠΑΝΟΣΧΟΤΑΤΟΥ κειΡΗΩ
 5 ΚΙΡΙΩ ΠΑΠΑ ΔΗΟΝΗΣΙΟΥ ΧΡΗΣΙΚΑκΗ ΜΕΤΑ ΤΙΣ ΣΗΝΟ
 ΔΗΑΣ ΑΥΤΟΥ ΗΣ ΒΟΥΘΗΑΝ ΚΑΙ ΗΣ ΨΗΧΗΚΗΝ ΣΟΤΟΙΡΗΑΝ
 ΑΥΤΟΝ ΣΙμΠΑΝΤΙ ΤΟ ΥΚΟ Κ(αι) ΤΟΝ ΓΟΝΕΟΝ
 + Εν ΕΤΙ 1789: СΕΤΕВΡΙΟΥ α
 // ΔΗΑ ΧΕΙΡΟΣ ΝΗΚΟΛΑ
 10 ΟΥ ΚΟΡΟΓΟΝΗ ΑΠΟ
 ΝΟμΗΤζΗ||⁴²⁵.

422. Μερικὲς ἀπὸ τὶς άφιερωτικὲς έπιγραφὲς ἔχουν σημειωθεῖ ἀπὸ τὸν Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Χριστιανικαὶ έπιγραφαὶ Λακωνικῆς, ὅ.π. 171.

423. Πρβ. στὸ ἴδιο, 170, έπιγραφὴ ἀντιγραμμένη ὅπως ἔχει στὴν παράσταση.

424. Τὴν έπιγραφὴ δημοσιεύει ὁ ἴδιος, ὅ.π. 170 καί πίν. 28β.

425. Γιά τὸ ζωγράφο Νικόλαο Κορογόνη ἀπὸ τὸ χωριὸ Νομιτζή, βλ. ΠΑΕ 1981, 522. Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Ὀνόματα ἁγιογράφων σὲ ναοὺς τῆς Μάνης, ὅ.π. 133, ἀρ. 29.

Στή δεύτερη ζώνη από Α ὁ ἅγιος Βασίλειος, δύο *ιεράρχες* κατεστραμμένοι ἀπὸ τὸ ἀνοιγμα παραθύρου, ὁ ἀπόστολος Παῦλος, σχεδὸν κατεστραμμένος, καὶ ὁ ἀπόστολος Πέτρος, μὲ τὴν ἐπιγραφή: *Δένσις του δου[λου] σου Πετρου δημητρακάκη* *δηαγαλακη* *υς βοηθια αὐτοῦ*, ὁ ἅγιος Δημήτριος ἑφιππος κάτω ἀπὸ τρίλοβο τόξο, μὲ τὴν ἐπιγραφή: *Δένσις τοῦ δούλου σου Δημητράκι* *μηχαλ[α]κι* *παπαδάκη* *ης βοηθιαν αὐτοῦ*, οἱ ἅγιοι Ἀνδρέας καὶ Ἀντώνιος, κάτω ἀπὸ τόξα, ὁλόσωμοι, μὲ τὶς ἐπιγραφές: *δενσις τοῦ δούλου σου Γηάνη* Ἀντρεάκι *Τρανάκι* *υς βοηθιαν αὐτὸν* καὶ *Δενσις του δου[λου] σου Ἀντόνη* *ὕς βοηθιαν αὐτόν*, ἀντίστοιχα. Μετὰ τὴ θύρα, ἡ τελευταία παράσταση στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία εἶναι ἡ *ἁγία Κυριακή*. Τὸ βάθος διαμορφώνεται σὲ τρεῖς ζῶνες: μπλέ, πράσινο καὶ μπλέ κατάστικτο μὲ καφέ καὶ ὠχρα κηλίδες.

Στὸ ἐσωράχιο τῆς θύρας δεξιά, κάτω ἀπὸ τριφυλόσχημο τόξο, ἡ *ἁγία Μαρίνα* ποὺ κατατροπώνει τὸ σατανά. Ἐπιγραφή: *Δευσης της δουλης σου μαρίας* *κα[.] ανιτζ[.]* *ης βοηθιαν αὐτῆς*.

Δυτικὸς τοῖχος: Στὴν κορυφὴ ἡ *Σταύρωση*, δυσδιάκριτη κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος, ἐπειδὴ ἔχουν ἐπικαθίσει ἄλλατα. Διακρίνεται ἡ κεφαλὴ τοῦ Χριστοῦ, ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη μέσα σὲ δίσκους καὶ δύο προφῆτες μὲ δύο ἀνοιχτὰ εἰλητά. Πιὸ κάτω, στὴν πρώτη ζώνη ἀπὸ Ν εἰκονογραφοῦνται εὐαγγελικὲς περικοπές: «Ἐπείνασα καὶ ἐδώκατέ μοι φαγεῖν», «Ἐδίψασα καὶ ἐποτίσάτέ με», «Ξένος ἦμην καὶ συνηγάγετέ με», «Γυμνὸς ἦμην καὶ περιεβάλετέ με»⁴²⁶, «Ἡσθένησα καὶ ἐπισκέψασθέ με», «Εἰς φυλακὴν ἦμην καὶ ἤλθετε πρός με». Στὴν τρίτη ζώνη ὁλόσωμοι, μετωπικοὶ ἅγιοι, κάτω ἀπὸ συνεχὲς τοξωτὸ πλαίσιο. Ἀπὸ νότια πρὸς βόρεια: ἡ *ἁγία Βαρβάρα*, ὁ ἅγιος *Χαράλαμπος*. Μεσολαβεῖ τοξωτὸ παράθυρο μὲ φυτικὴ διακόσμηση, κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο εἰκονίζεται μισοκατεστραμμένη μετωπικὴ μορφή *ἀγίου* σὲ μικρὴ κλίμακα. Στὸ σημεῖο αὐτό, ὅπου τὸ κονίαμα ἔχει καταπέσει, διακρίνονται ἔχνη παλαιότερης τοιχογράφησης. Μετὰ τὸ παράθυρο εἰκονίζεται ὁ ἀρχιδιάκονος *Φίλιππος*. Ἐπιγραφή: *Δένσις τοῦ δούλου σου Μιχάλη* *λουμάκι* *νικολακι*, *ης βοηθιαν αὐτοῦ*. Τέλος ὁ ἅγιος *Παντελεήμων*. Ἐπιγραφή: *δένσις τοῦ δούλου σου λούμον* *νικολάκι* *λουμάκι* *υς βοηθιαν [.]*. Στὸ δάπεδο τοῦ κυρίως ναοῦ, ἐμπρὸς ἀπὸ

426. Γιά τίς παραστάσεις αὐτὲς πρβ. σημ. 135.

τὴν Ὁραία Πύλη, ἀνάμεσα στὶς πλάκες τοῦ δαπέδου, ὑπάρχει ἀνάγλυφο πλακίδιο μὲ παράσταση δικέφαλου αἰετοῦ μέσα σὲ κύκλο⁴²⁷.

143. Ἅγιος Γεώργιος. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναῦσκος (ἔσωτ. διαστ. 6.90×2.15 μ.). Εἶναι κτισμένος μὲ ἀργολιθοδομή μὲ πολὺ λίγη χρῆση συνδετικοῦ κονιάματος καὶ πλίνθων. Ὁ ναὸς βρίσκεται ΒΑ τοῦ χωριοῦ, στὴν πλαγιά λόφου, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ Α πλευρά του μὲν νὰ ἐξέχει ἀπὸ τὸ ἔδαφος. Στέγαση καμαροσκεπῆς σὲ κακὴ κατάσταση. Δὲν ἔχει κωδωνοστάσιο. Στὴ Ν πλευρὰ ἀνοίγεται θυρίδα ποὺ πλαισιώνεται ἀπὸ ἀμελῶς κατεργασμένους λίθους. Παρόμοιοι λίθοι καὶ στὶς δύο δυτικὲς γωνίες τοῦ οἰκοδομήματος. Σὲ μία ἀπὸ αὐτὲς χάραγμα ΣΙ 1846. Στὸ Δ τοῖχο τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται φωτιστικὴ θυρίδα (διαστ. 0.44×0.51 μ.). Ἐσωτερικὰ ὁ ναὸς εἶναι ἐπιχρισμένος καὶ ἐπισκευασμένος μὲ τσιμεντοκονίαμα στὴν ὀροφή, τὴν ὁποία διατρέχει ρωγμὴ ἀπὸ τὸν Α στοὺς Δ τοῖχο. Τὸ πάχος τῶν τοίχων εἶναι 0.59 μ. Ὁ κυρίως ναὸς ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸ ὑπερυψωμένο ἱερὸ μὲ τρεῖς ἀναβαθμούς. Τὸ τέμπλο εἶναι κτιστό. Ἡ ἀγία Τράπεζα δημιουργεῖται μέσα στὸν τοῖχο, ἐνῶ στὸ Β τμήμα τοῦ ἱεροῦ δημιουργεῖται μικρὴ κόγχη πρόθεσης. Τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ εἶναι στρωμένο μὲ ἀκατέργαστες μεγάλες λίθινες πλάκες.

Εἰκόνες: 1. Ὁ ἅγιος Γεώργιος Τροπαιοφόρος, ζωγραφισμένος σὲ τσίγκο (διαστ. 0.63×0.475 μ. μὲ τὸ πλαίσιο, 0.54×0.385 μ. χωρὶς τὸ πλαίσιο), δρακοντοκτόνος, μὲ τὸ μικρὸ σκλάβο στὰ καπούλια τοῦ ἀλόγου καὶ τὴν πριγκίπισσα καθὼς καὶ πύργο στὸ βάθος. Ἐπιγραφή: [- - - - -] ἱερομονάχου ἐν Καραβοστάσι [- - - - -] 20 Νοεμβρίου 1909. 2. Ἡ Παναγία Βρεφοκρατούσα (διαστ. 0.29×0.23 μ.), τοῦ τέλους τοῦ περασμένου αἰῶνα, μισοκατεστραμμένη. Ἐπίσης ὑπάρχει ἀσημένιο καντήλι μὲ ἡμιδιάτρητη τεχνική.

144. Προφήτης Ἡλίας. Νεώτερος ναὸς ἐπιχρισμένος, σύμφωνα μὲ τὶς μαρτυρίες τῶν κατοίκων, στὴν κορυφὴ τοῦ ψηλοῦ βουνοῦ Προφήτης Ἡλίας (ἢ Ἀι-Λιάς) τῆς ὁροσειρᾶς τοῦ Ταυγέτου, ποὺ δεσπόζει πάνω ἀπὸ τὸ χωριὸ Σωτήρας. Δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ γίνῃ αὐτοψία.

427. Ἐπισημαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ Λακωνικῆς, ὅ.π., 170.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΜΝΗΜΕΙΩΝ⁴²⁸

ΑΓΕΡΑΝΟΣ

- "Αγιος Ἰωάννης (ἀρ. 77)
- "Αγιος Ταξιάρχης (ἀρ. 76) Δ

ΑΓΙΟΣ ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΣ

- "Αγιος Εὐστράτιος (ἀρ. 23)

ΑΣΤΕΡΙ, ΚΑΤΩ (ΚΑΤΩ ΣΟΛΑ)

- "Αγιος Νικόλαος (ἀρ. 16)

ΑΣΤΕΡΙ, ΠΑΝΩ (ΑΝΩ ΣΟΛΑ)

- "Αγια-Σωτήρα (ἀρ. 15)

ΒΑΘΥ

- "Αγιος Νικόλαος (ἀρ. 78)

ΒΑΧΟΣ

- "Άγιοι Ἀνάργυροι (ἀρ. 101) *;
- "Αγιος Δημήτριος (ἀρ. 102)
- "Αγιος Ἰωάννης (ἀρ. 97)
- Ἁγία Κυριακή (ἀρ. 100)
- "Αγιος Νικόλαος (ἀρ. 99)
- Παναγία Μεσοσπορίτισσα (ἀρ. 98)

428. Ἡ κατάταξη εἶναι ἀλφαβητική, με βάση τὸ ἀρχικὸ γράμμα τοῦ ὀνόματος τῶν χωριῶν. Ἡ ἐσωτερικὴ κατάταξη τῶν ναῶν κάθε χωριοῦ γίνεται σύμφωνα με τὸ ἀρχικὸ γράμμα τοῦ ἐπώνυμου ἁγίου. Στὴν παρένθεση σημειώνεται ὁ αὐξων ἀριθμὸς τοῦ ναοῦ, ὅπως αὐτὸς κατατάσσεται στὸ κείμενο. Στὸ Εὐρετήριο εἰδικὰ σημεῖα φέρουν οἱ ναοὶ βυζαντινῶν χρόνων (*), οἱ σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι (x), οἱ σταυρεπίστεγοι (□), οἱ μονόχωροι τρουλαῖοι (Δ) καὶ οἱ τρίκλιτες βασιλικές (+). Οἱ ὑπόλοιποι, ποὺ εἶναι οἱ περισσότεροι καὶ δὲν σημειώνονται ἰδιαίτερα, εἶναι ὅλοι μονόχωροι μεταβυζαντινῶν καὶ νεωτέρων χρόνων.

ΓΕΡΜΑ

- "Αγιος Ἡλίας (ἀρ. 73)
"Αγιος Νικόλαος (ἀρ. 71) * ×
Ἁι-Στράτης (ἀρ. 74)
Χριστὸς Ζωοδότης (Μεταμόρφωση) (ἀρ. 72)

ΓΥΘΕΙΟ

- "Αγιος Νικόλαος (ἀρ. 24)
"Αγιοι Πάντες (ἀρ. 25)

ΔΡΟΣΟΠΗΓΗ (ΤΣΕΡΟΒΑ)

- "Αγιος Γεώργιος (ἀρ. 104)
Κοίμηση τῆς Θεοτόκου (ἀρ. 105)
Παναγία Ἐλεούσα (ἀρ. 106)

ΕΛΑΙΑ

- Παναγία ἡ Καταφυγιώτισσα (ἀρ. 107) Δ

ΚΑΒΒΑΛΟΣ, βλ. ΠΥΡΡΙΧΟΣ

ΚΑΛΥΒΙΑ

- Ζωοδόχος Πηγή (ἀρ. 130) ×
Παναγία (Κοίμηση) (ἀρ. 128)
Παναγία Φανερωμένη (ἀρ. 131)
"Αγιος Στυλιανὸς (ἀρ. 129)

ΚΑΡΒΕΛΑΣ

- "Αγιος Δημήτριος (ἀρ. 54)
Εὐαγγελισμὸς τῆς Παναγίας (ἀρ. 52)
Ζωοδόχος Πηγή (ἀρ. 56)
Κοίμηση τῆς Παναγίας (ἀρ. 53) Δ
Κοίμηση τῆς Παναγίας (ἀρ. 57)
Μεταμόρφωση (ἀρ. 55)
"Αγιος Πέτρος (ἀρ. 51)
"Αγιος Ταξιάρχης (ἀρ. 50)

ΚΑΡΕΑ

- Κοίμηση τῆς Θεοτόκου (ἀρ. 65) Δ

ΚΑΡΓΟΥΠΟΛΗ

- "Αγιος Γεώργιος (άρ. 81)
"Αγιος Δημήτριος (άρ. 82)
Εισόδια τῆς Θεοτόκου (άρ. 80) Δ
"Αγιος Πέτρος (άρ. 83)

ΚΑΤΚΙ

- Παναγίτσα (άρ. 85)
"Αγιος Σπυρίδων (άρ. 86)

ΚΛΕΙΝΟΒΑ

- "Αγιος Νικόλαος (άρ. 70)
Παναγία (άρ. 69)

ΚΟ(T)ΖΙΑ

- "Αγιος Γεώργιος (άρ. 75)

ΚΟΝΑΚΙΑ

- "Αγιος Γεώργιος, Μονή (άρ. 19) * ×
"Αγιος Δημήτριος (άρ. 20)
Κοίμηση τῆς Παναγίας (άρ. 21) Δ

ΚΟΥΛΟΥΚΑ

- "Αγιος Γεώργιος (άρ. 30)
Ζωοδόχος Πηγή (άρ. 29)

ΚΟΥΣΚΟΥΝΙ, βλ. ΣΩΤΗΡΑΣ

ΚΡΥΟΝΕΡΙ

- "Αγιος Ἀθανάσιος (άρ. 67)
"Αγιος Νικόλαος (άρ. 68) Δ
Προφήτης Ἡλίας (άρ. 66) Δ

ΛΙΜΠΕΡΔΟ, βλ. ΠΛΑΤΑΝΟΣ

ΛΥΓΓΕΡΕΑΣ

- Ζωοδόχος Πηγή (άρ. 17) Δ

ΜΑΡΑΘΕΑ

- Ἀνάληψη (άρ. 47)

Ἁγιοὶ Ἀνάργυροι (ἀρ. 49)
Γενέσιον τῆς Θεοτόκου (ἀρ. 48) +
Ἁγιος Γεώργιος (ἀρ. 46)

ΜΑΡΑΘΕΑ, ΝΕΑ

Κοίμηση τῆς Θεοτόκου (ἀρ. 31) Δ

ΜΑΥΡΟΒΟΥΝΙ

Κοίμηση τῆς Παναγίας (ἀρ. 26) Δ
Τρεῖς Ἱεράρχες (ἡ Ἁγιος Ἰωάννης) (ἀρ. 28) Δ
Ἁγιος Σπυρίδων (ἀρ. 27)

ΜΟΝΑΣΤΗΡΑΚΙ

Ταξιάρχης (ἀρ. 103)

ΜΥΡΣΙΝΗ (ΠΑΝΙΤΣΑ)

Ἀνάληψη (ἀρ. 43)
Ἁγιος Γεώργιος (ἀρ. 32)
Αἰ-Γιαννάκης (ἀρ. 38)
Ἁγιος Δημήτριος (ἀρ. 39)
Ζωοδόχος Πηγή (ἀρ. 36) +
Ἁγιος Ἡλίας (ἀρ. 44)
Ἁγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος (ἀρ. 34)
Κοίμηση τῆς Παναγίας (ἀρ. 45)
Ἁγία Κυριακή (ἀρ. 33)
Ἁγιος Κωνσταντῖνος (ἀρ. 41)
Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος (ἀρ. 35)
Παναγία (ἀρ. 42)
Ἁγιος Πέτρος (ἀρ. 40)
Ἁγιος Σπυρίδων (ἀρ. 37) Δ

ΝΕΟΧΩΡΙΟ

Ἁγιος Βασίλειος (ἀρ. 87)
Ἁγιος Γεώργιος (ἀρ. 90)
Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου (ἀρ. 89)
Ζωοδόχος Πηγή (Παναγίτσα) (ἀρ. 92)

"Αγιος Νικόλαος (άρ. 88) Δ

"Αγιος Νικόλαος (άρ. 91)

ΠΑΓΑΝΕΑ

"Αγιος Νικόλαος (άρ. 132)

"Αγιος Πέτρος (άρ. 133)

ΠΑΝΙΤΣΑ, βλ. ΜΥΡΣΙΝΗ

ΠΑΡΑΣΤΡΟΣ

"Αγιος Γεώργιος (άρ. 109)

"Αγιος Δημήτριος (άρ. 108)

ΠΛΑΛΑ

Κοίμηση τῆς Θεοτόκου (άρ. 18) Δ

ΠΛΑΤΑΝΟΣ (ΛΙΜΠΕΡΔΟ)

Παναγίτσα (άρ. 22)

ΠΟΛΥΤΑΒΟΣ

Κοίμηση τῆς Θεοτόκου (άρ. 1) * □

"Αγιος Κωνσταντίνος (άρ. 2) □

Προφήτης Ἡλίας (άρ. 3)

ΠΥΡΡΙΧΟΣ (ΚΑΒΒΑΛΟΣ)

"Αγιος Γεώργιος (άρ. 135)

"Αγιος Δημήτριος (άρ. 136)

Κοίμηση τῆς Θεοτόκου (άρ. 134)

Ἁγία Τριάδα (άρ. 137)

Προφήτης Δανιήλ (άρ. 138)

ΣΙΔΗΡΟΚΑΣΤΡΟ

"Αγιος Γεώργιος (άρ. 4) *

Ἁγία Κυριακή (άρ. 5) Δ

"Αγια-Σωτήρα (άρ. 6)

ΣΚΑΛΑ ΒΑΧΟΥ

"Αγιος Γεώργιος (άρ. 96)

Κοίμηση τῆς Θεοτόκου (άρ. 94)

Κοίμηση τῆς Θεοτόκου (άρ. 95)

ΣΚΑΜΝΑΚΙ

- "Αγιος Γεώργιος (άρ. 59)
"Αγιος Γεώργιος (άρ. 62)
"Αγιος Δημήτριος (άρ. 61)
"Άγιοι Θεόδωροι (άρ. 58) *;
"Αγιος 'Ιωάννης (άρ. 63)
Κοίμηση τῆς Παναγίας (άρ. 64) +
Μεταμόρφωση (άρ. 60)

ΣΚΑΜΝΙΤΣΑ

- Ζωοδόχος Πηγή (άρ. 12)

ΣΚΟΥΤΑΡΙ

- "Αγιος 'Αντώνιος (άρ. 118)
"Αγία Βαρβάρα (άρ. 110) *
"Αγιος Γεώργιος (άρ. 126)
"Αγιος Δημήτριος (άρ. 116)
Εὐαγγελίστρια (άρ. 120)
"Αγιος 'Ιωάννης (άρ. 125)
"Αγιος 'Ιωάννης Πρόδρομος (άρ. 123)
"Αγιος 'Ιωάννης ὁ Χρυσόστομος (άρ. 113)
Κοίμηση τῆς Θεοτόκου (Παναγίτσα) (άρ. 111) +
Κοίμηση τῆς Θεοτόκου (άρ. 115)
"Αγιος Νικόλαος (άρ. 121)
"Αγία Παρασκευή (άρ. 114)
"Αγιος Σπυρίδων (άρ. 124)
"Αγιος Σπυρίδων (άρ. 127)
"Αγιος Στυλιανός (άρ. 122)
"Αγία Τριάδα (άρ. 112)
"Αγία Τριάδα (άρ. 119)
"Αγιος Χαράλαμπος (άρ. 117)

ΣΚΟΥΦΟΜΥΤΗ

- Κοίμηση τῆς Θεοτόκου (άρ. 13)
"Αγία Κυριακή (άρ. 14)

ΣΚΥΦΙΑΝΙΚΑ

- "Αγιος Ἀθανάσιος (ἀρ. 10)
Γενέθλιον τῆς Θεοτόκου (ἀρ. 7)
"Αγιος Νικόλαος (ἀρ. 9)
"Αγιος Πέτρος (ἀρ. 8)

ΣΟΛΑ, βλ. ΑΣΤΕΡΙ

ΣΩΤΗΡΑΣ (ΚΟΥΣΚΟΥΝΙ)

- "Αγιος Βασίλειος (ἀρ. 140)
"Αγιος Γεώργιος (ἀρ. 143)
Μεταμόρφωση (Σωτήρας) (ἀρ. 141)
Παναγία Φανερωμένη (ἀρ. 142)
Προφήτης Ἡλίας (ἀρ. 144)
"Αγιος Ταξιάρχης (ἀρ. 139)

ΤΟΜΠΡΑ, ΚΑΤΩ

- "Αγιος Βασίλειος (ἀρ. 11)

ΤΣΕΡΑΣΙΑ

- Ἁγία Ζώνη (ἀρ. 93)

ΤΣΕΡΟΒΑ, βλ. ΔΡΟΣΟΠΗΓΗ

ΦΡΑΓΚΑ

- Ἁγία Παρασκευή (ἀρ. 84)

ΧΩΣΙΑΡΙΟ

- Κοίμηση τῆς Θεοτόκου (ἀρ. 79)

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΖΩΓΡΑΦΩΝ

- Ἀνδριανός, Δ. Π. (ζωγράφος;) 225
 Ἀναγνώστης («ἀπὸ Λαγκάδα») 68, 69, 189, 191
 Ἀναγνώστης· βλ. Καλ(ι)καντ(ζ)άκης
 Ἀναγνώστης (Νικλιάνικα) 199
 Ἀναγνώστης· βλ. Σελεμπερδάκης
 Βαλέττας, Ἐμμ. («Κρής») 50
 Βλησίδης Οἰκονόμου, Στυλιανός 104
 Δημόλυτρος(;) 89
 Ζαραφιανός, Π. Ξ. («γίδς») 55
 Ζωγράφος, Νικόλαος Ἰω. 51
 Ἰωάννης, Ν. Β. 223
 Ἰωάννης, Π. Μ. 52
 Καλ(ι)καντ(ζ)άκης Νίκλος, Ἀναγνώστης 83, 84, 87, 89, 156, 160, 161, 162
 Κληροδέτης, Μιχαήλ 109, 114, 117, 164
 Κληροδέτης, Μιχαήλ ἀπὸ κώμης Καββάλλου 137, 200
 Κληροδέτης, Παναγιώτης 117, 122, 124, 164, 168, 169, 215, 216
 Κληροδέτης, Παναγιώτης («εἰν χορίο Καβάλλ») 175, 176, 177
 Κομπορλίδης, Π. 55, 82, 95
 Κορογόνης, Νικόλαος («ἀπὸ Νομιτζή»)· βλ. καὶ Νικόλαος «ἀπὸ Νομιτζή» 230
 Κουτίφαρης, Ἡλίας 20, 22, 25, 46
 Λαζαρῆς, Α. 225

Μαχατῶνας, Π. 76

Μιχαήλ «ἀπὸ (ἐκ) κόμης Καββάλου» 141, 147, 148, 164, 165, 186, 196

Μπουρλετίδης (ἢ Μπουρλέτος), Δημήτριος 'Ι. 54

Νίκλος· βλ. Καλ(ι)καντ(ζ)άκης

Νικόλαος «ἀπὸ Νομιτζή» βλ. καὶ Κορογόνης, Νικόλαος 68, 69, 141, 189, 191

Ξηρ(...), 'Ιωάννης («ἐκ Κουσκουνίου») 25

Ξηδάκος, Ν. (ζωγράφος;) 73

Παναγιώτης 197

Παπαδάκης, 'Εμμ. 'Ι. 51

Παπαδάκος, Δημ. 81

Παπαδήμου, Νικόλαος («ἐκ Πανίτσης») 13

Παπαδόπουλος Νιαρχάκης, Παῦλος 'Ιωσήφ 171

Πετρίδης Π. 136

Σελεμπερδάκης, 'Αναγνώστης 68

Στάης, 'Ιωάννης 132

Φερεντίνος, 'Αντ. 225

Φουρναρόπουλος 136

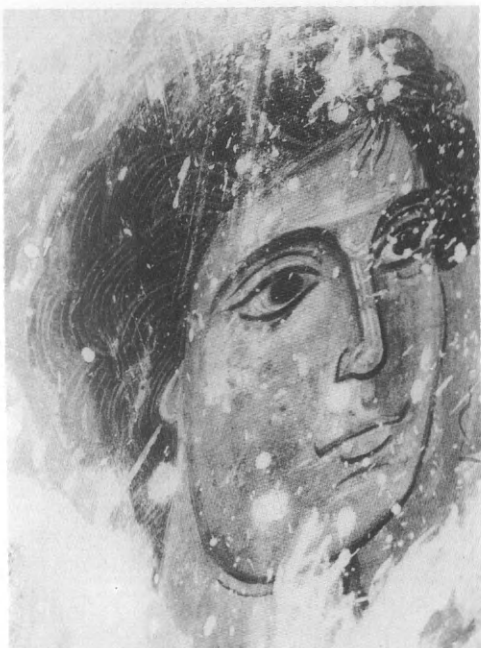
Φουρναρόπουλος, 'Αθανάσιος 53

Χανδρέας 'Ηλίας ἀπὸ Κουτήφαρι 181

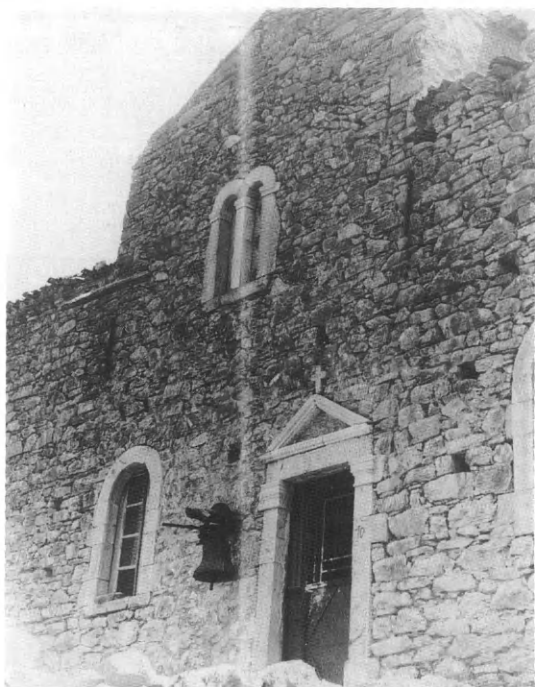
ΠΙΝΑΚΕΣ

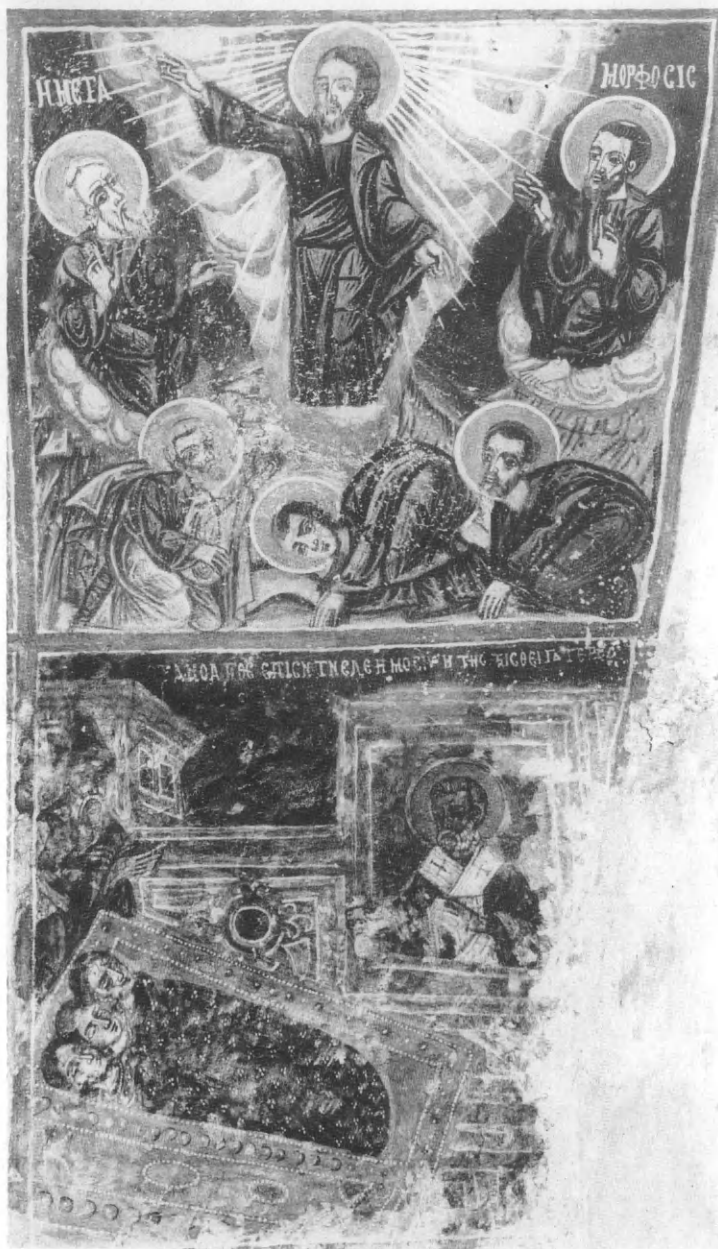
Πολύαραβος, Κοίμηση τῆς Θεοτόκου. Ἡ Β ὄψη τοῦ ναοῦ (φωτ. 1983).

Πολυάραβος, Κοίμηση της Θεοτόκου: α. Ὁ Ἄγγελος τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, λεπτομέρεια.
β. Ἡ Πεντηκοστή, λεπτομέρεια.

α. Πολυάραβος, Κοίμηση της Θεοτόκου. Ὁ ἅγιος Γεώργιος, λεπτομέρεια (1873).
β. Πολυάραβος, Ἅγιος Κωνσταντῖνος. Β πλευρά, λεπτομέρεια.

Σκυφιάνικα, "Άγιος Νικόλαος. Σκηνές από τὸ Β τοῖχο (1828).

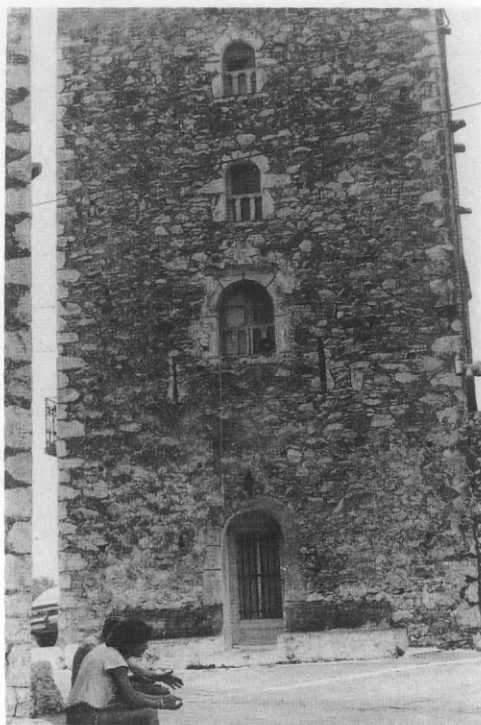
Σκυφιάνικα, Ἅγιος Ἀθανάσιος. Τὸ κτιστὸ τέμπλο (1762-1775).

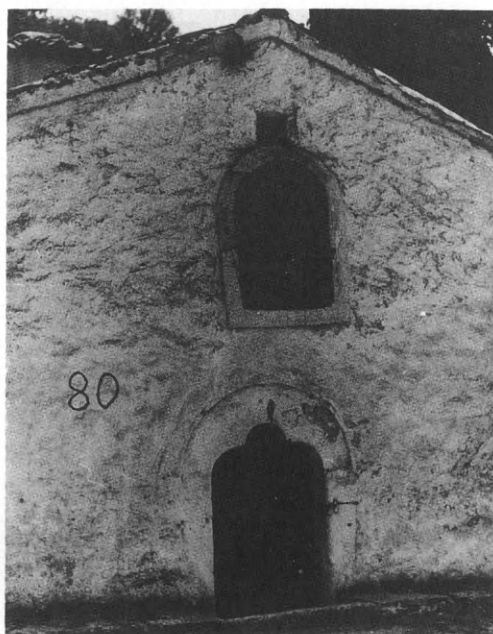
α. Σκουφομούτη. "Ένας από τούς «πύργους». β. Σκουφομούτη, Κοίμηση τῆς Θεοτόκου.
Ἡ Περιτομή.

α. Σκουφομύτη, Κοίμηση τῆς Θεοτόκου. Οἱ ἅγιοι Ἰωάννης Χρυσόστομος καὶ Γρηγόριος. β. Πάνω Ἀστέρι (Ἄνω Σολά), Ἁγία-Σωτήρα. Ἀποψη ἀπὸ Ν μετὸ κωδωνοστάσιο.

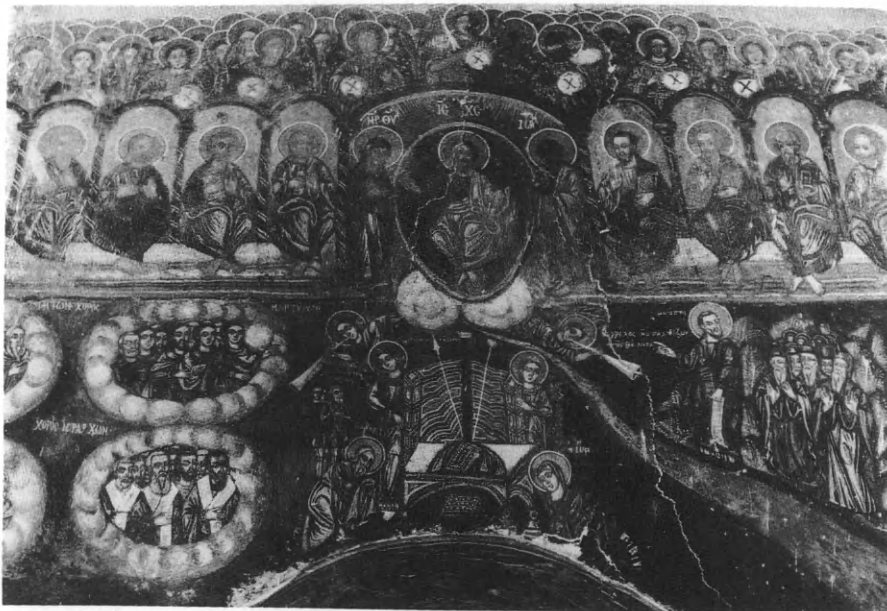
α. Πιλάλα. Ὁ πύργος τοῦ Χατζάκου (1776). β. Κονάκια, Μονὴ Ἁγίου Γεωργίου. Ἀποψη ἀπὸ ΒΔ.

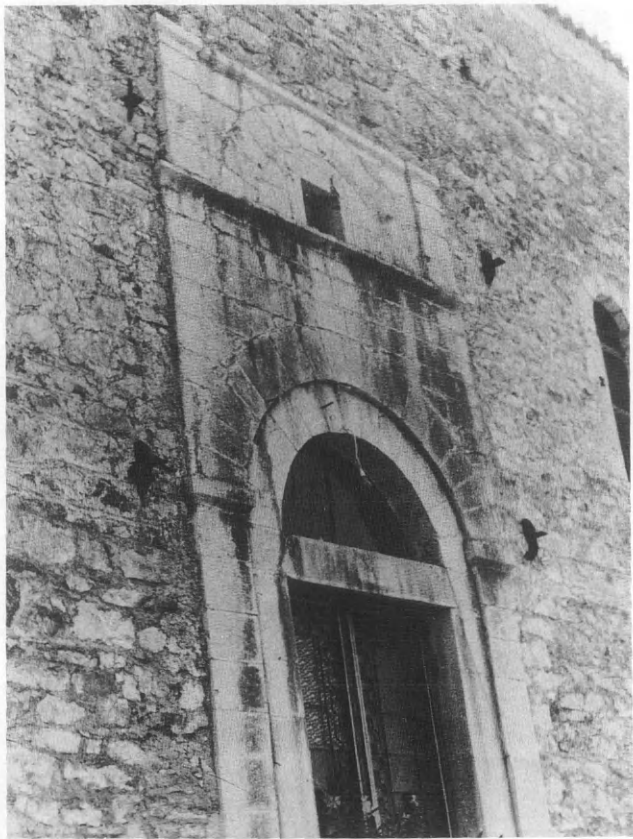
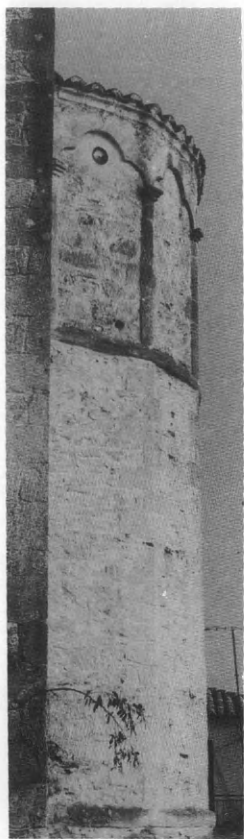
Κονάκια, Μονή Ἀγίου Γεωργίου. Καθολικό: α. ΝΑ γωνία. β. Δ ὄψη.

Κονάκια, Μονή Ἀγίου Γεωργίου. Καθολικό: α. Β πλευρά. β. Τὸ τύμπανο τῆς Β κεραίας.

Κονάκια, Μονή Ἀγίου Γεωργίου. Καθολικό: α. Οἱ ἐπιγραφές. β. Ἡ Δευτέρα Παρουσία, λεπτομέρεια (1832).

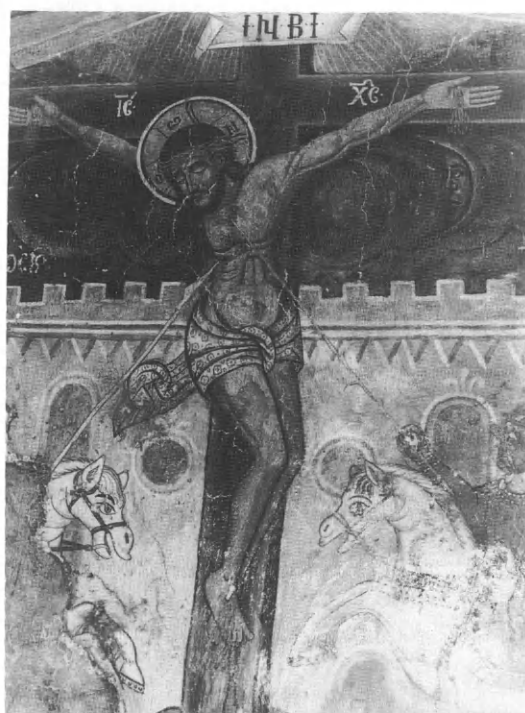
Κονάκια, Κοίμηση της Παναγίας: α. Ἡ ἀψίδα ἀπὸ ΝΑ, λεπτομέρεια (1863). β. Ἡ πύλη εἰσόδου στὴ Β πλευρά.

Μαυροβούνι, Κοίμηση της Παναγίας: α. Ἱθαν. Φουρνάρουπουλου, Παναγία Μυρτιδιώ-
τισσα (εικόνα, 1756). β. Ἱωάννη Π. Μ., Πρόδρομος (εικόνα).

α. Κουλούκα, Ζωοδόχος Πηγή. Ζωοδόχος Πηγή· Παναγία τέμπλου, λεπτομέρεια (1778).
β. Νέα Μαραθέα, Κοίμηση της Θεοτόκου. Ν πλευρά (1821).

Μυρσίνη (Πάνιτσα), "Άγιος Γεώργιος: α. Σταύρωση, λεπτομέρεια (1746). β. Αΐνοι, λεπτομέρεια (1746).

Μυρσίνη, "Άγιος Γεώργιος. Αίνοι, λεπτομέρεια (1746).

Μυρσίνη, Ἅγιος Γεώργιος: α. Οἱ ἅγιοι Θεόδωροι, λεπτομέρεια (1746). β. Ἡ ἁγία Κυριακή, λεπτομέρεια (1746).

Μαραθέα, "Άγιος Γεώργιος. Σκηνές από τη Δημιουργία του ανθρώπου και τὸ προπατο-
ρικὸ ἁμάρτημα.

Καρβελάς, "Άγιος Ταξιάρχης: α. 'Η Πλατυτέρα (1773). β. 'Ο Μυστικός Δεΐπνος' ή 'Άκρα Ταπείνωση (1773).

α. Καρβελάς, "Άγιος Πέτρος. Σκηνές από τόν 'Ακάθιστο 'Υμνο καί τήν Παλαιά Διαθήκη. β. Καρβελάς, Παναγία (Εὐαγγελισμός). Χριστός τέμπλου, λεπτομέρεια.

Καρβελάς, Παναγία (Εὐαγγελισμός). Εὐαγγελισμός, λεπτομέρεια.

Γέρμα, "Άγιος Νικόλαος: α. Παναγία τέμπλου, λεπτομέρεια (1752). β. "Άγιος Νικόλαος, λεπτομέρεια (1752).

α. Γέρμα, "Άγιος Νικόλαος. Αἶνοι, λεπτομέρεια: Ζωοδόχος Πηγή, λεπτομέρεια (1752). β. Γέρμα, Χριστὸς Ζωοδότης (Μεταμόρφωση). Παντοκράτορας (1725).

Γέρμα, Χριστὸς Ζωοδότης (Μεταμόρφωση). Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ (1725).

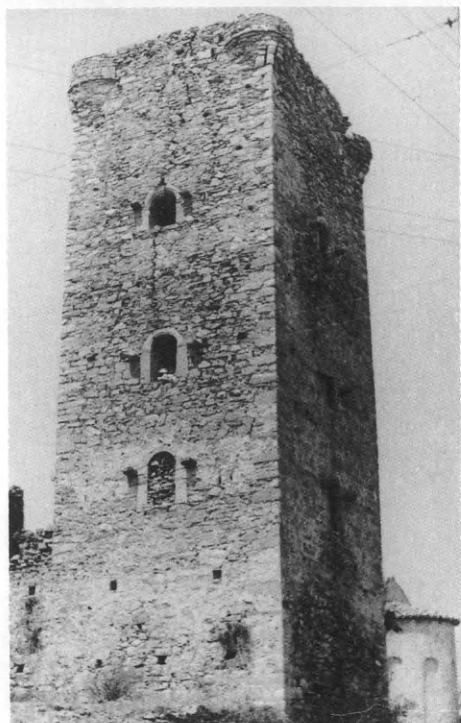
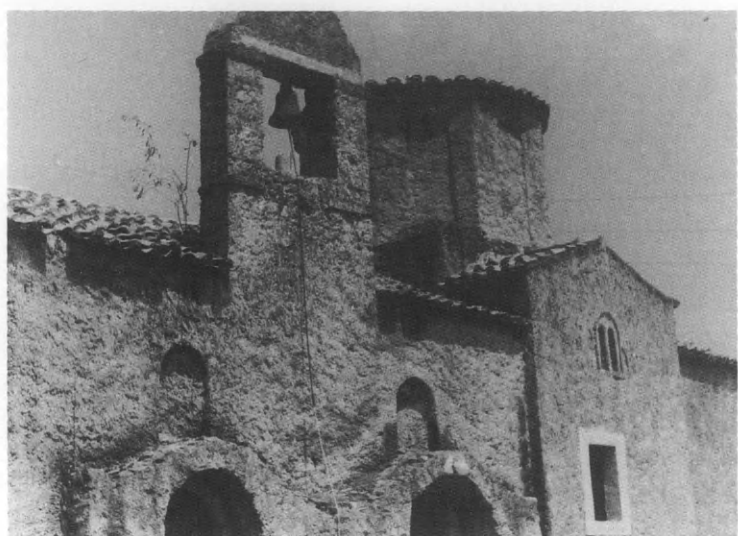
Γέρμα, Χριστός Ζωοδότης (Μεταμόρφωση): α. Ἡ ἀγία Μαρίνα (1725). β. Ὁ ἅγιος Ἀλέξιος, λεπτομέρεια (1725).

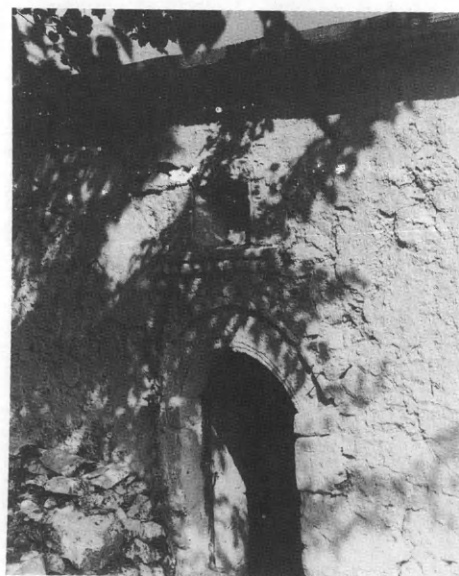
Ἄγερανός, Ἅγιος Ταξιάρχης: α. Ν πλευρά, λεπτομέρεια. β. Ἡ ἀψίδα.

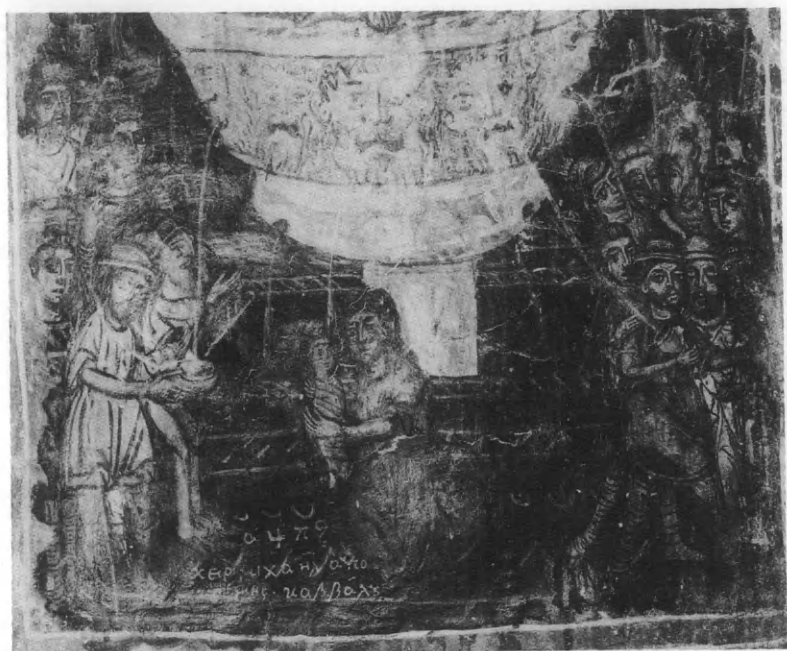
Ἄγερανός, Ἅγιος Ἰωάννης. Ἰω. Στάη, Ἡ Ἀποτομή τοῦ Προδρόμου (εἰκόνα, 1885).

α. Καρυούπολη (νέα). Είσοδια της Θεοτόκου. Ἀποψη τοῦ ναοῦ ἀπὸ Ν. β. Καρυούπολη (νέα). Ὁ πύργος Φωκᾶ-Καβαλλιεράκη Ν τῶν Εἰσοδίων της Θεοτόκου.

α. Καρυούπολη (νέα), "Άγιος Πέτρος. Ν πλευρά, λεπτομέρεια. β. Φράγκα, 'Άγία Παρασκευή. Ν πλευρά με την πύλη εισόδου.

Νεοχώριο, Ζωοδόχος Πηγή: α. Ἡ Ζωοδόχος Πηγή (1787). β. Ὁ ἅγιος Γεώργιος (1787).

α. Νεοχώριο, Ζωοδόχος Πηγή. Ὁ Ἰωάννης ὁ Θεολόγος (1787). β. Σκάλα Βαχοῦ, Κοί-
μηση τῆς Θεοτόκου. Ὁ ἅγιος Ἀνδρέας (1642).

Σκάλα Βαχοῦ, Κοίμηση τῆς Θεοτόκου: α. Ὁ ἅγιος Ἰππόλυτος πάπας τῆς Ρώμης (1642).
β. Ἀκάθιστος (1642).

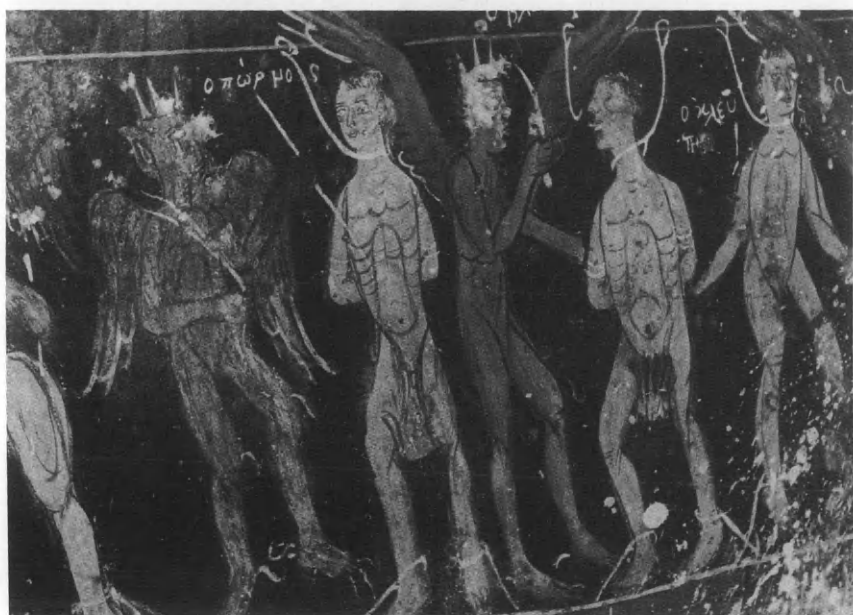
α. Βαχός, Παναγία Μεσοσπορίτισσα. Ἀκάθιστος. β. Βαχός, Ἅγιος Νικόλαος. Οἱ ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη (1791).

Βαχός, "Άγιος Νικόλαος: α. Ευαγγελικές σκηνές (1791). β. Ἡ ἁγία Μαρίνα (1791).

α. Βαχός, "Άγιος Νικόλαος. 'Ο ἅγιος Εὐθύμιος (1791). β. Βαχός, 'Αγία Κυριακή.
'Ο ἅγιος Γερμανός (1746).

Δροσοπηγή, Κοίμηση της Θεοτόκου: α. Οί άγίες Κυριακή καί Θεοδώρα (1768).
β. Ποινές κολαζομένων (1768).

Δροσοπηγή, Κοίμηση τῆς Θεοτόκου: α. Ἀδιάγνωστος προφήτης (1768). β. Σταύρωση, λεπτομέρεια (1768).

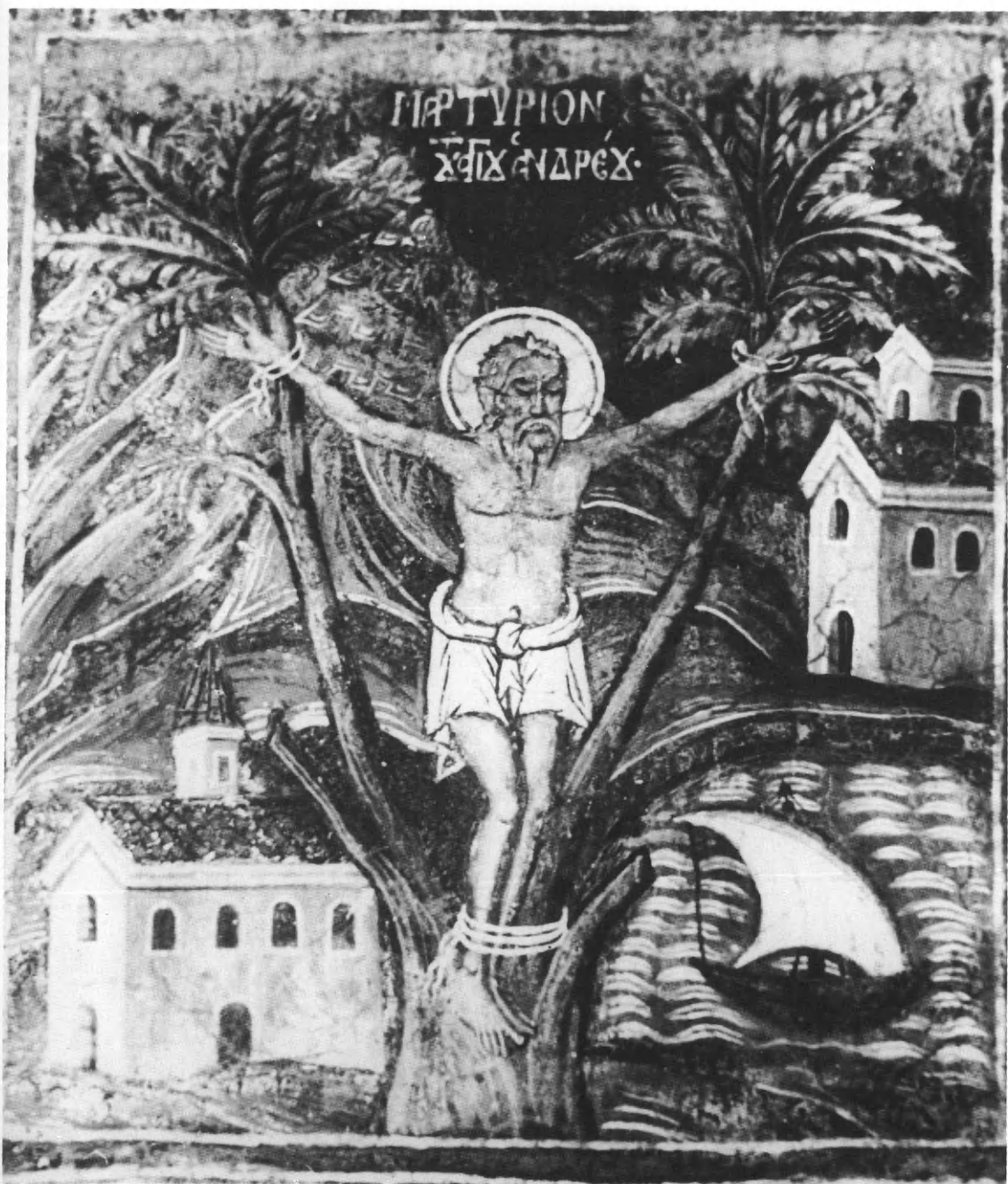
Ἑλαία, Μονὴ Καταφυγιώτισσας: α. Ὁ προφήτης Ἰωνᾶς. β. Τὸ ξυλόγλυπτο τέμπλο, λεπτομέρεια.

Παρασυρός, "Άγιος Γεώργιος: α. Κτητορική επιγραφή (1737). β. Ἡ ἔγερση τοῦ Λαζάρου (1737).

α. Παρασυρός, Ἅγιος Γεώργιος. Ὁ ἅγιος Γεώργιος (1737). β. Σκουτάρι, Ἁγία Βαρβάρα.
Ἐκπονη τοῦ ναοῦ ἀπὸ ΝΑ.

Σκουτάρι, Χρυσόστομος. Μαρτύριο του αγίου Ἀνδρέα (1750).

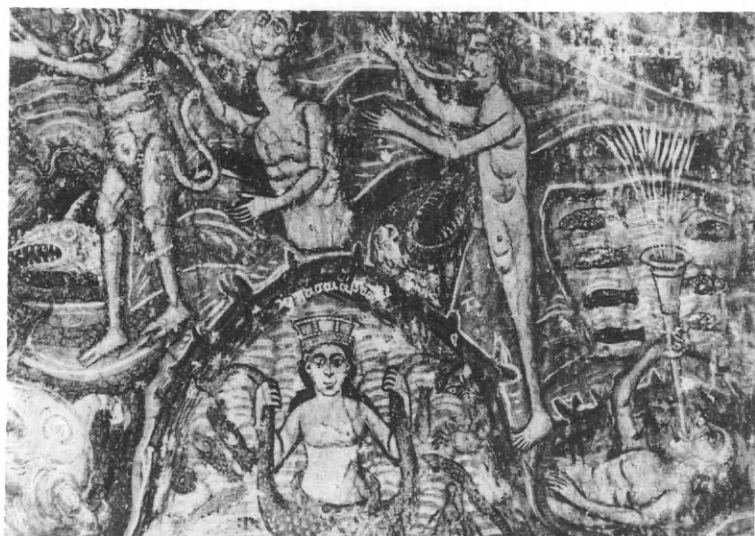
Σκουτάρι, 'Αγία Τριάδα: α. 'Ο ἅγιος Σπυρίδων. β. 'Ο ἅγιος Νικόλαος.

Σκουτάρι, Χρυσόστομος: α. Ἡ ἐξορία τοῦ Ἀδάμ (1750). β. Ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος (1750).

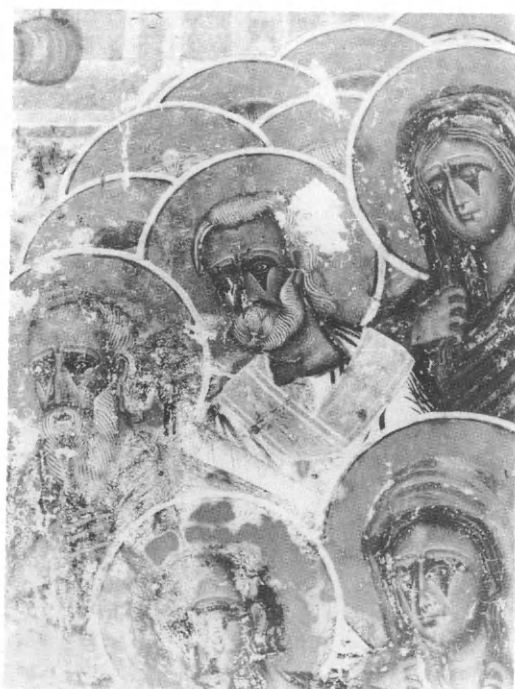
Σκουτάρι, Χρυσόστομος: α. Ἡ Μέλλουσα Κρίση κατὰ Ματθαῖο (1750). β. Ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ, λεπτομέρεια (1750).

α. Σκουτάρι, Χρυσόστομος. Αἵνοι, λεπτομέρεια (1750). β. Σκουτάρι, "Άγιος Ἀντώνιος.
Ὁ Χριστὸς τοῦ τέμπλου.

α. Καλύβια, Παναγία. Παναγία τέμπλου, λεπτομέρεια. β. Καλύβια, Μονή Ζωοδόχου Πηγής, καθολικό. Παναγία τέμπλου, λεπτομέρεια.

α. Καλύβια, Μονή Ζωοδόχου Πηγής, καθολικό. Ἀπόστολοι ἀπὸ τὴ Μεγάλῃ Δέησι·
κεφαλὲς ἀγγέλων μὲ ριπίδια. β. Καλύβια, Μονή Ζωοδόχου Πηγής, Παναγία Φανερω-
μένη. Κοίμησις, λεπτομέρεια.

α. Καλύβια, Μονή Ζωοδόχου Πηγής, Παναγία Φανερωμένη. Χριστὸς τέμπλου· ἀπόστολοι ἀπὸ τὴ Μεγάλῃ Δέεση. β. Καλύβια, Μονή Ζωοδόχου Πηγής. Τὸ διαβατικὸ τῆς Μονῆς.

α. Πύρριχος. Κοίμηση της Θεοτόκου. Ἡ Πλατυτέρα. β. Σωτήρας (Κουσκούνι), Ἅγιος Βασίλειος. Ἀποψη ἀπὸ τὰ δυτικά.

α. Σωτήρας (Κουσκούνι), Παναγία Φανερωμένη. Ἡ Πλατυτέρα ἡ Κοινωνία τῶν ἀποστόλων (1789). β. Σωτήρας (Κουσκούνι), Ἅγιος Ταξιάρχης. Κόγχη πρόθεσης: ἡ Ἄκρα Ταπείνωση (τμήμα).

Η ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗΝ ΚΑΤΩ ΜΑΝΗ
ΤΩΝ Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ - Ε. ΔΩΡΗ
Β. ΚΕΠΕΤΖΗ - Μ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ
ΑΡΙΘ. 130 ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΕ ΧΙΛΙΑ ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΤΟΝ ΜΑΡΤΙΟ ΤΟΥ 1993
ΜΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΩΑΝΝΑ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ
ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΗΣ ΧΕΛΕΝΑΣ ΤΖΑΝΕΚΑ
ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΥ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗ Ο.Ε.
ΦΩΤΟΜΑΡΑ 54 - ΝΕΟΣ ΚΟΣΜΟΣ